

ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

Section d'Histoire et de Pédagogie

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXIV

Sofia . 1961

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отделение за исторически и педагогически науки

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXIV

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА - ИСТОРИЧЕСКА

София . 1961

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

Акад. Кр. Миятев (отг. редактор), чл.-кор. Д. П. Димитров,
чл.-кор. В. Бешевлиев, ст. н. сътр. В. Миков

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАСОВСКИ
ДЕПОЗИТНИ 19 62 № 23
536

НАДПИС ЛИ Е БИЛ ИМЕННИКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ КНЯЗЕ?

Веселин Бешевлиев

Списъкът на най-старите български владетели, наречен от Fr. Rački¹ „Именник на първите български князе“, се намира, както е известно, като прибавка в края на IV книга на царете в Библията. Тази книга е поместена в т. нар. „Лѣтописецъ Эелиинскій и римскій“, който представя една късна средновековна руска компилация от преводи на гръцки исторически съчинения. Списъкът обаче има очевидно български произход.² За този български паметник обикновено се приема, че представя превод на гръцки оригинал, който бил издълбан върху каменна колона както първобългарските надписи, и че той самият бил такъв надпис.³ Освен това приема се още, че Именникът се състои от две части, от които първата произхожда от времето на Аспарух, т. е. Исперих, а втората — от втората половина на VIII в.⁴ В. Н. Златарски⁵ е на мнение, че списъкът не е завършвал с Умор както сега, а е продължавал до много по-късно време. Най-сетне Златарски прие,⁶ че списъкът е бил преведен на старобългарски не по-рано от XIII в., а може би и в XIV в. К. Иречек⁷ и В. von Arnim⁸ са на мнение, че това е станало във времето на Симеон.

Досега срещу схващането, че Именникът представя превод на гръцки оригинал, единствен се обяви М. Vasmer.⁹ Той пише дословно следното: „Mit dieser auch sonst schon geäußerten Ansicht kann ich mich nicht befreunden, weil die Art der Wiedergabe turko-tatarischer Laute sie ausschliesst. Woher denn die š, č, wenn mann sich nach einer griechischer Niederschrift richtete? Es könnte nicht šegorъ, večemъ oder tekučitemъ, dvanšextemъ, Kormisošъ usw. heissen, weil die Byzantiner hier σ und τσ (τσ) hätten schreiben müssen.“

Мнението, че Именникът представя старобългарски превод на един каменен надпис, съставен на гръцки език, не е било подкрепено с никакви доказателства до 1925 г., ако и да е било изказано доста отдавна. През посочената година Г. Фехер¹⁰ изтъкна като „съображение“ за горното мнение следното: Името „1) на хана Ког-муш се пише Кормисош, т. е. за-

¹ Rad Jugoslovenske Akademije, XI, 1870, стр. 229. Текстът и литературата върху този паметник сега най-достъпно у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II², Berlin, 1958, стр. 352—354.

² В. М. Истрин, Хроника Георгия Амартола, II, Петроградъ, 1922, стр. 377 и сл.

³ В. Н. Златарски, Имали ли сж българитъ свое лѣтоброение, СпБАН, I, 1911, стр. 33 и особено 35 и сл.; История, I, 1, стр. 360 и 362 и сл.; J. J. Mikkola, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren, Journal de la Société finnoougrienne, XXX, 33 (1915), стр. 10; K. Jireček, Archiv für slav. Philologie, 35, 1914, стр. 548.

⁴ В. Н. Златарски, цит. съч., I, 1, стр. 359 и сл.; СпБАН, I, стр. 33 и сл.; Г. Фехер, Именникът на първитъ български ханове, Годишник на Народния музей за 1922—25 г., София, 1926, стр. 237—313; Н. Мавродиновъ, Исторически бележки, ИАИ, XII, 1939, стр. 376 и сл.; O. Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, 1955, стр. 35 и сл.

⁵ История, I, 1, стр. 360 и СпБАН, I, стр. 36; срв. и K. Jireček, цит. съч., стр. 549.

⁶ История, I, 1, стр. 363 и СпБАН, I, стр. 37.

⁷ Archiv für slav. Philologie, 35, 1914, стр. 548.

⁸ Wer war Avitoholъ?, Сборник Милетич, София, 1933, стр. 575; срв. също Pritsak, стр. 14, Anm. 1.

⁹ Zeitschrift für Slavische Philologie, Bd. XXI, 1952, стр. 200.

¹⁰ Прив. съч., стр. 243.

пазено е и гръцкото окончание на името, и 2) в неразбраните думи се смесват звуковете **с** и **ш**, което се дължи на недостатък на гръцката азбука, която може да предаде двата звука само със **с**.¹ Самото редактиране на Именника напомняло според Фехер Омуртаговите надписи, понеже при името на всеки хан бил означен и неговият род както в надписите при знатните покойници (*ἦτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ*¹ или *ἦτο δὲ γεγεῖας*²), а изразът „а лѣт ему“ било сигурно превод на израз като *ἦτο δὲ ὁ κερός* в Чаталарския надпис.³ За мнението си, че звукът **ш** е смесен със **с**, Фехер не привежда никакви доказателства освен името Кормисош и думата „шехтем“. За последната дума той приема, че трябвало да гласи „сехтем“.⁴ Напротив, О. Pritsak⁵ смята, че „шехтем“ е правилната форма, понеже ше- идва от *si-, а s- пред i, i минава правилно в първобългарски в š-. Следователно този аргумент на Фехер пада. Но дори да допуснем, че формата „шехтем“ е погрешна, все пак за **ш** вместо **с** биха могли да се дадат и други обяснения, например че „шехтем“ стои вместо „сехтем“ под влияние на старобългарското „шестъ“ и т. н. Що се касае за Кормисош, може да се постави въпросът, дали в случая не се крие някаква грешка на преписвача, срв. *Κορμιςσιος*⁶ и *Κρομμεσις*⁷. Но дори да приемем, че Кормисош представя транскрипция на една предполагаема гръцка форма **Κορμισος*, това далеч не е доказателство, че се касае за първобългарски надпис на гръцки език. Много по-правдоподобно е да се приеме тук, че авторът на Именника е използвал за този владетел някакъв гръцки текст. Изразите пък „род ему“ и „лѣт ему“ не могат да служат като доказателство нито за това, че Именникът е бил първобългарски надпис, нито за това, че той е преведен от гръцки, понеже въпросните изрази могат да се срещнат във всеки оригинален старобългарски текст. Освен това забележително е, че нито едно родово име в Именника не завършва на *-α(η)ς* или *-η* както в първобългарските надгробни надписи. Това обстоятелство от своя страна е сериозно доказателство срещу твърдението, че Именникът е превод от първобългарски надпис, съставен на гръцки език.

От всички намерени досега първобългарски надписи нито един не може да се сравни по съдържание с Именника. Но независимо от това трудно е да си представим как евентуално е бил направен един подобен надпис. Дали името, родът и годината на възкачването на всеки владетел са били издълбавани веднага след възкачването му, или след като са се изреждали няколко владетели? Кой е издълбал надписа и от чие име? Такива и други подобни въпроси правят мнението за старобългарски превод на един първоначален гръцки надпис на камък невероятно.

За да се установи произходът на Именника, необходимо е да се види дали подобен род съчинения не съществуват в други литератури и дали няма между тях и нашия Именник допирни точки. У много народи още от най-старо време се срещат хронологически таблици, в които са включени списъци на царе. Достатъчно е да се споменат тук списъкът на египетските царе в Туринския папирус,⁸ съчинението *Αἰγυπτιακά* на Манетон⁹ или прочутият *Marmor Parium*.¹⁰ Такива хронологически таблици са били съставяни и във Византия.¹¹ Измежду тях заслужава да се споменат на първо място *Χρονολογιαὶκὸν σύντομον* на патриарх Никифор,¹²

¹ В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, София, 1934, № 3.

² Пак там, № 2.

³ Пак там, № 11.

⁴ Прив. съч., стр. 246 и 256.

⁵ Прив. съч. съч. 58.

⁶ Theophan, 433, 16; 497, 19—20.

⁷ В. Бешевлиев, Мадарският конник, София, 1956, стр. 54.

⁸ K. Lauth, Manetho und die Turiner Königspapyrus, München, 1865.

⁹ C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum, II, 511.

¹⁰ F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, II Text, Zeitgeschichte B., Berlin, 1929, стр. 992 и сл. № 239.

¹¹ H. Gelzer, Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronologie, 2, Leipzig, 1898, стр. 384—396; K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, 2. Aufl., München, 1897, стр. 397—398.

¹² Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880, стр. 81—135.

което е било преведено, както е известно,¹ на старобългарски под надслов „Лѣтописѣць въ-
скорѣ“ и т. нар. „Историкии на епископ Константин“,² които, ако нямат изцяло византийски
произход, поне са възникнали под влияние на византийски образци.³ Ако се сравни Имен-
никът със споменатите две хронологически съчинения, ще се види, че той не се различава
съществено по стил и начин на излагане. Ето няколко характерни съпоставки на някои па-
сажи от Именника с избрани места от хронологическите таблици на патриарх Никифор и
Историкиите. На Кортъ ꙗ лѣтъ дръжа съответствува например *Τιβέριος ἐβασίλευσεν ἔτη ε'*
98,21; на Тервель .к. н .а. лѣт ~ *Ζήνων ἔτη ιε'* 98,10 и на Телъць .г. лѣт. род .моу Оуга-
ннъ и н снн много ρ(о)да ~ *Γοθωνίηλ ἐκ φυλῆς Ἰούδα ἔτη μ'. Ἀλλόφυλοι ἔτη η'* 86,6—7. Авнтохоль
жытъ лѣтъ .т. може да се сравни с *Ἐνός . . . ὁμοῦ ἐζησεν Π ε'* 81,16—20. Изразите *οἱ ἐβασί-
λευσαν ἔτη σφε'* 91,11—12, *οὗτοι δὲ ἐβασίλευσαν ἔτη κδ'* 96,24 или въ роукахъ же снѣ Аммоуновъ н
Фнлнстнмьскъ сътворнша лѣт .пг. 178, 44—48 и до плененнѣа же Самарнѣска црѣ ксть .еи.
а лѣт. тпѣ. 178—9, 78—81 в Историкиите могат да се сравнят със снн .е. кнѣзъ
дръжаше княженнѣ въ ону странюу Доунаѣа лѣт .ф. и .еи. Такова сумиране на редица цару-
вания се среща вече в Туринския ръкопис и у Манетон.⁴ Най-сетне бележката снн же кнѣзъ
нзмѣни род Доуловъ напомня бележки като *οὗτος ἐποίησεν ἐπατείας δέκα* 96,22. Но не само във
византийските хронологии могат да се открият допирни точки с Именника. В приведената от
J. J. Reiske в коментара му към „Церимониите на Константин Порфирогенет“ хроника на
Хамза от Испакхан, съвременник на Лъв VI и Роман Лакапин, има места, които също така
напомнят много на нашия Именник. Ето част от тази хроника в латинския превод на Reiske:⁵
„Regnabat Theophilus Michaelis in diebus Almamonis 22. annos et tres menses; deinde Michael,
eius filius, cum matre in diebus Almotaderi usque ad vigesimum octavum aetatis suae annum;
deinde translatus fuit imperium ex hac gente in gentem Sclavorum. Nam Basilius Sclavus in
diebus Almotazzi, anno 253 occidebat eum, et regnabat per 20. annos. Deinde regnabat Leo
filius Basilii, in diebus Almotamadi A. 273, deinde regnabat Alexander, filius Basilii, annum et
duo menses, in diebus Almotaderi, anno 299.“

Още по-забележителни са успоредиците, които могат да се намерят между Именника и
последните глави от IV книга на царете в Библията, които той следва в сборника „Елински
летописец“ и на които той е продължение. Ето няколко типични примера: IV 12, 1: *Ἐν ἔτει
ἑβδόμῳ τῷ Ἰοὺ ἐβασίλευσεν Ἰωᾶς καὶ τεσσαράκοντα ἔτη ἐβασίλευσεν ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ ὄνομα τῆς μητρὸς
αὐτοῦ Σαβῖα ἐκ τῆς Βηρσαβεε*. 13,1: *Ἐν ἔτει εἰκοστῷ καὶ τρίτῳ ἔτει τῷ Ἰωᾶς νίῳ Ὁχορίῳ βασιλεῖ
Ἰούδα ἐβασίλευσεν Ἰωάχαζ υἱὸς Ἰοὺ ἐν Σαμαρείᾳ ἑπτακαίδεκα*; срв. също 13, 10; 14, 1: *Ἐν ἔτει
δευτέρῳ τῷ Ἰωᾶς νίῳ Ἰωάχαζ βασιλεῖ Ἰσραὴλ καὶ ἐβασίλευσεν Ἀμεσσίας υἱὸς Ἰωᾶς βασιλεὺς Ἰούδα.
υἱὸς εἴκοσι καὶ πέντε ἔτων ἦν ἐν τῷ βασιλεύειν αὐτὸν καὶ εἴκοσι καὶ ἑννέα ἔτη ἐβασίλευσεν ἐν Ἱερουσαλὴμ
καὶ ὄνομα τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ἰωαδίμ ἐξ Ἱερουσαλὴμ*; срв. също 14, 8, 13; 17; 23; 27; 32 и т. н.;
21, 19: *υἱὸς εἴκοσι καὶ δύο ἔτων Ἀμὼς ἐν τῷ βασιλεύειν αὐτὸν καὶ δύο ἔτη ἐβασίλευσεν ἐν Ἱερουσα-
λὴμ καὶ ὄνομα τῇ μητρὶ αὐτοῦ Μεσολλὰμ θυγάτηρ Ἀροῦς ἐξ Ἰετέβα*; срв. също 22, 1; 23; 31;
36 и т. н. В първия от приведените четири примера се посочват: 1) годината на възцаря-

¹ Н. В. Степанов, Лѣтописецъ въскорѣ патриарха Никифора въ Новгородской Кормчей, Изв. отд. рус. яз. и слов. Акад. наукъ, XVII, 1913, 2, стр. 250—293; 3, стр. 256—320; към това М. Weingart, Byzantike Kroniky v literature cirkevneslovanske, v Bratislave, С t , 1922, стр. 58—62; 243.

² В. Н. Златарски, Най-старият исторически трудъ въ старобългарската книжнина, СпБАН, XXVII, 15, 1923, стр. 132—182.

³ Пак там, стр. 134, 152.

⁴ Laqueur, s. v. Manethon, RE, 14, стр. 1092.

⁵ Constantini Porphyrogeniti imperatoris de Cerimonilis aulae Byzantinae ex recensione Jo. Jac. Reiskii, vol. II Bonnae, 1830, стр. 451.

ването, 2) броят на годините на царуването и 3) името на майката на царя. Във втория пример вместо името на майката е казано чий син е бил владетелят. В третия пример се дават имената на бащата и майката на владетеля и на каква възраст е заел престола. В последния пример, който не се различава съществено от третия, се дава подробно родът на майката. Общата схема е: 1) годината на възцаряването, 2) броят на годините на царуването и 3) родът чрез името на бащата и майката или само на единия от двамата. Почти същата схема има и Именникът. В него е посочено: 1) колко години е управлявал даден български владетел, 2) от кой род произхожда и 3) годината, когато е заел престола. В Именника родът на владетеля е посочен направо, а не чрез имената на родителите, както е в Библията. Освен това в Библията годината на възцаряването е дадена според последната година на предходния владетел или според годината на друг еврейски владетел, царуващ в съседна еврейска държава, а в Именника — според българското летоброене. Тези две разлики, които са тъкмо оригиналното в нашия Именник, са в същност само привидни. Те са разлики само по съдържание, но не и по отношение на общата схема. Следователно и в двата паметника имаме три общи елемента, дадени обаче в различен ред.

Горните съпоставки показват ясно, че списъкът на първите български владетели е създаден под прякото влияние на Библията и византийските хронологически таблици. Последните започват, както е известно, с Адам и в началото се изброяват лица от Библията с баснословено дълголетие. В началото на Именника стоят лица също така с баснословено дълголетие. И този елемент свързва явно Именника с Библията и хронологическите таблици. Всичко казано дотук показва, че свързването на Именника с първобългарските надписи е погрешно. Произходът на Именника обяснява и това, защо той е бил прибавен към книгата на царете в Библията, която също има хронологическо съдържание.

Следователно с голяма вероятност може да се приеме, че Именникът е бил съставен на старобългарски език по образец на византийските хронологически таблици и IV книга на царете в Библията. Това е станало след приемането на християнството от българите, по всяка вероятност във времето на цар Симеон, както допускат Иречек¹ и Арним,² но не по-късно, понеже авторът на Именника познава още първобългарското летоброене. А това летоброене не само е било известно във времето на речения цар, но дори е било, както личи от леточисления израз „ѣтъхъ вѣхтн“ в приписката на Тудор Доксов,³ отчасти още в употребление.

Освен това съставителят на Именника очевидно е знаел, че българите са броели годините според един дванадесетгодишен цикъл. При първите двама владетели Авитохол и Ирник той е постъпил чисто механично, като е разделил 300-те години, през които първият е царувал, наполовина и ги е посочил като години на втория. Изхождайки от дванадесетгодишния цикъл, той е определил също така механично годината на възкачването на втория. Той е дал същата дата, която стои за първия владетел, като е пресметнал, че дванадесетгодишният цикъл се съдържа точно 25 пъти в 300 години.

За късния произход на Именника говори и обстоятелството, че личните имена Исперих и Умор и думите „диломъ“ и вероятно „соморъ“ имат славянски фонетичен облик. Първото име се среща и под формата *Ѣспѣрнхъ*⁴ покрай *Ѣспѣрнхъ*, което е очевидно дитография. Формата *Ѣсперих* се предпочита пред *Исперих* от J. Marquart, който приема, че тя предава едно първоначално *Äspärūk*⁵ или *Všbarury*⁶, от Г. Фехер⁷, който я извежда от *Esperūch* или

¹ Archiv für slav. Philologie, 35, 1914, стр. 548.

² Сборник Милетич, стр. 575.

³ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, стр. 358, № 4.

⁴ М. Н. Тихомиров, Именник болгарских князей, Вестник древней истории, 1946, № 3, стр. 87.

⁵ J. Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898, стр. 87.

⁶ T'oung-Pao, XI (1910), стр. 663, № 7 и Die albulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Catalar und der bulgarischen Fürstenliste, ИРАИ, XV, 1911, стр. 6, заб. 6.

⁷ ГНМ, 1922—25, стр. 279 и сл., 301 и сл.; ИАИ, V, 1928—29, стр. 132 и сл.

Esberūx, и от J. Nemeth,¹ който я свързва с османотурската дума ispari, aspari — „сокол“. Въпреки горните етимологии формата Ёспѣрнхъ е очевидно погрешна. Тук стои Ё вместо Н както в твѣрѣмъ покрай твѣрнѣмъ. Напротив, формата Нспѣрнхъ, която В. Н. Златарски² предпочита, трябва да се приеме за правилна, понеже тя не може да се отдели от Нспор в българската апокрифна летопис.³ От друга страна, гръцката форма на същото име Ἀσπαρουχ⁴ и арменската Aspar-hruk⁵ не могат да се смятат по никакъв начин нито за погрешни, нито за изопачени. Те не само взаимно се подкрепят, но намират потвърждение в иранските съществувачи,⁶ а не реконструирани за случая имена, като Ασπασυρος, Ασπασικ, Ασπασιαν, Ασπασουκис, Ασφασουρος,⁷ от които едва ли биха могли да се отделят без сериозни причини. Пръв А. Куник⁸ изказа предположението, че Аспарух е иранско име и че трябва да се свърже с иранската дума aspa — „кон“. По-късно В. И. Абаев⁹ също свързва името с aspa и го изтъква като aspa-gauka — „имащ светли коне“ — гр. Λεωκίπλος. Напоследък Ив. Дуйчев¹⁰ се обявява също за иранския произход на името. Формата Нспор, ако не е съкращение от Нспорнхъ, може да се изведе от иранското Ἀσπαг или от първата част на Ἀσπαг-ουχ с известния славянски преход на неудареното или кратко а в о.¹¹ Началното Н в Нспор и Нспѣрнхъ, ако не се дължи на никакви особени фонетични причини в първобългарски¹² или старобългарски (срв. Нѣннѣхъ от Ἡνωάχ с преход на удареното а в и), може да бъде първично. Тъй като в ирански при личните имена, произведени от aspa, се срещат форми и с начално I-, например Aspabara—Ispabara, Ἀσπακος—Ispakai.¹³ Формата Нспѣрнхъ представя по всяка вероятност грешка на преписвача вместо Нспорнхъ, срв. алтомъ покрай алтѣмъ пак в Именника. Завършъкът -нхъ от -рѣхъ застъпва съгласно славянските фонетични закони едно дълго -ou- в -roux, срв. Вит от Utus, Рим от Rūma < Roma, хынъ от Hunnus или Οἰννος,¹⁴ сынъ „кула“ от germ. zūn и т. н.¹⁵ И така формата Нспѣрнхъ е славянско видоизменение на Ἀσπαρουχъ, а не обратното. Името Оуморъ представя също така славянизирана форма на Οὐμορος, както гласи това име у патриарх Никифор.¹⁶ И тук чуждото а е предадено на славянски с о. Същото е и при днломъ от jīlan — „змия“ и може би при соморъ от дума, започваща със sam-. Обаче между Нспѣрнхъ и Оуморъ съществува съществена разлика по отношение застъпването на дългото или ударено и. Този звук е станал, както видяхме, в -roux в старобългарски на ъ>н, докато в Оуморъ е останал непроменен. Това различно застъпване

¹ Известия на Историческото дружество, XI—XII, 1931/32, стр. 175—177.

² В. Н. Златарски, I, 1, стр. 123.

³ Й. Иванов, Богомилски книги и легенди, София, 1925, стр. 273—287.

⁴ Theophan. 357, стр. 27; Niceph. Patr., 34, 6.

⁵ Moravcsik, Byzantinoturcica, II, стр. 76.

⁶ F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, 46 и сл.; W. Voigt, Philologische Wochenschrift, 59 (1936), стр. 1135 и сл.

⁷ J. Harmatta, Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia, Budapest, 1952, стр. 43 и сл.; 50.

⁸ А. Куник и В. Розен, Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах, I, Петроград, 1878, стр. 134.

⁹ Осетинский язык и фольклор, I, Москва, 1949, стр. 157, 177 и 191.

¹⁰ Имя Аспарух в новооткрытых надписях Грузии, Archiv Orientalni, XXI, 1953, стр. 353—356; Най-ранни връзки между първобългари и славяни, ИАИ, XIX, 1955, стр. 335.

¹¹ A. Vaillant, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, стр. 31; V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften und die Slavistik, Zeitschrift für Slavistik, I, 1, 1958, стр. 4 и сл.

¹² За прехода а>и в тюркски вж. Fr. Altheim, Хоръи bei Ptolemaeus в Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960, стр. 5. Altheim приема също иранския произход на името Аспарух.

¹³ Justi, s. v.

¹⁴ A. Sobolevskij, Altrussisches хынъ, Archiv für slav. Philologie, 30, (1909), стр. 474.

¹⁵ Vaillant, стр. 31.

¹⁶ Nikephor. Patr., 70, стр. 27.

на и в старобългарски зависи от времето, когато двете имена са били възприети в старобългарски. Застъпването на дългото или ударено и чрез γ в старобългарски принадлежи, както е известно, на една по-стара епоха. Българските славяни са възприели следователно името Аспарух по това време, когато споменатият по-горе фонетичен закон е бил още в сила. Това е станало, разбира се, много рано, вероятно веднага след идването на българите на Балканския полуостров. Затова въпросното име е получило славянска звукова форма, която с течение на времето се е чувствувала като народна. Формата Oumorъ има, напротив, късен произход, когато споменатият фонетичен закон не е бил вече в сила. Това различно предаване на и на славянски показва от своя страна, че списъкът не може да бъде превод на един гръцки надпис и че за неговото съставяне са били използвани различни извори.

Против късното датиране на Именника обаче, като че ли говори изразът тождѣ н до сѣлъ , който се привежда от Златарски¹ и Микола² като доказателство за това, че тази част от Именника, гдето се среща този израз, е била съставена във времето на Исперих. Изразът стои в следния контекст: $\text{н потомъ прѣдѣ на строноу Дунаа Исперхъ кнзъ тождѣ н до сѣлъ}$. Той може да се отнесе към Исперих, както са го разбирали Микола, Златарски и други. Обаче той може да се отнася изобщо до българите, в смисъл че те живеят отсам Дунава и досега, т. е. и във времето на съставителя на Именника. Така са схващали израза St. Runciman³ и Фехер.⁴ Последният приема, че целият пасаж е една късна интерполация. В такъв случай въпросният израз може да се приведе като доказателство за късния произход на Именника, т. е. за обратното на това, за което го привеждат Микола и Златарски. Подобна бележка намираме и в старобългарския превод на Манасиевата хроника, която има почти същото съдържание: $\text{прѣ сѣм Константинѣ црн, прѣдошѣ българе прѣз Дунав н втѣше грѣхымъ земаю сѣю въ нѣн же живѣют н до ннѣ}$.⁵ Такива бележки следователно не могат да служат като абсолютно сигурно хронологическо доказателство.

Именникът е съдържал първоначално всички български владетели до Симеон, както е приел К. Иречек.⁶ Съставителите или съставителят на сборника „Елински летописец“ или неговите преписвачи са намерили Именника в доста развален и непълен вид, както това ясно личи от ред пропуски, неясни изрази, като рекше Внхтоуны и нма , различно писане на една и съща дума, като Исперхъ , Исперхъ , алтомъ и алтемъ , твнрѣмъ и твнрнмъ , Вокнль и Оукнль , русизма вднно и пр. Разбира се, различните писания на една и съща дума може да са стояли в самия оригинал и да се дължат на това, че авторът на Именника ги е заел така, както ги е намерил в изворите, от които е черпил сведения за своя труд. За Уокнль покрай Вокнль Ив. Дуйчев⁷ приема, че се касае за различно предаване на звука в чрез β и ou в гръцки и че името е гласяло първоначално Ovokil или Ovokil , като се позовава на случаи, като Ovalexianos , Ovālys , Ovitélios . И заключава от това, че Именникът бил написан на гръцки. За съжаление от вниманието на Дуйчев се е изплъзнало, че звукът v се предава на гръцки с ou само пред гласна.⁸ Следователно случаят с Укил е друг и затова не може да служи за доказателство, че Именникът е превод от гръцки. Формите Вокнль и Оукнль се дължат вероятно на славянски фонетични промени. Изчезване или поява на лабиален елемент в нача-

¹ СпБАН, I, стр. 33; История, I, 1, стр. 359.

² Прив. съч., стр. 10.

³ A. History of the First Bulgarian Empire, London, 1930, стр. 273: „and after there came Prince Isperikh to this side of the Danube where they are now.“

⁴ Прив. съч., стр. 280.

⁵ Й. Иванов, Български старини из Македония, 2-о изд., София, 1931, стр. 620.

⁶ Archiv für slav. Philologie, 35, 1914, стр. 549.

⁷ Стара българска литература, I, София, 1943, стр. 164.

⁸ St. Psaltes, Grammatik der Byzantinischen Chronisten, Göttingen, 1913, стр. 57 и сл.

лото на думите се среща често в славянските езици,¹ срв. редуването на *кѣ-* с *оу-* например *оучати* покрай *кѣчати* или *кѣгодѣти* вместо *оугодѣти*;² срв. също диалектично новобългарски „удѣ“ от „вода“ с изчезване на началното „в“- и редукция на -о в -у- и др.

За съставянето на Именника са били използвани като извори народни предания и всякакъв вид писмени документи, между които не са липсвали, може би, и първобългарски надписи. Какви са били другите писмени извори, е трудно да се каже. Във всеки случай сведенията за по-старата епоха не могат да произхождат изключително от устни предания. Обичаят да се съставят списъци на царе подобни на нашия Именник се среща и в по-късно време, срв. напр. *Cronicile Slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan. Editie revăzută și completată de P. P. Panaitescu. București 1959, стр. 6:

По него господствова сынъ его, Сас, воевода, д лѣт.

По нем сынъ его, лацко воевода, господствова н лѣт.

Н по нем господствова Богдан воевода с лѣт.

Н господствова сынъ Мвшатни, Петръ воевода, к лѣт. и т. н. Срв. също стр. 39; 43; 55.

Именникът на първите български князе следва в сборника „Елински летописец“, както е известно, непосредствено след края на последната книга на царете в Библията като нейно продължение. На това обстоятелство не е обърнато досега, както изглежда, особено голямо внимание. Обаче то е от голямо значение не само за произхода на Именника, но и за правилното разбиране на причините, които са накарали автора му да го постави тук, а не другаде. Този факт говори сам по себе си за късния произход на нашия паметник. Че това не е направено случайно, едва ли има нужда да се доказва. Съставителят на Именника, който може да е бил и преводач или преписвач на библейските книги на царете, е искал да посочи очевидно чрез списъка на първите български владетели, че те, съответно българският народ, имат стар, отколешен произход, че по дългоденствие неговите князе не отстъпват на еврейските царе, с които, може би, авторът е искал някак незабелязано да ги свърже, и че също така заслужават почит и уважение както еврейските. Затова, струва ми се, не ще бъдем много далеч от истината, ако приемем, че Именникът представя един вид отговор на лица, които са отричали правото на българската държава да съществува или са омаловажавали нейното значение;³ или че той е целял да оправдае известни български политически претенции за господство⁴ и че авторът се е ръководел от подбуди, подобни на тези, които са накарали Черноризец Храбър да напише апологетичното си съчинение „О писменех“.⁵

¹ А. М. Селищев, Старославянский язык, I, Москва, 1951, §§ 128—131 и заб. 1 на стр. 197.

² Срв. Vaillant, прив. съч., стр. 73 и сл., § 45.

³ Срв. Migne, PG., CXI, col. 81 с. „*Ἀλλὰ καὶ ἄνω τούτων τὰ τῶν Ἀβάρων γένη, ὧν ὑμεῖς ἀποσπάδες (καὶ μὴδεν σοὶ πρὸς βᾶρος ὁ λόγος), καὶ δοῦλοι καὶ δραπεταὶ γεγόνατε...*“ *Ῥωμανοῦ βασιλεως τοῦ Λακαπηνοῦ Ἐπιστολαὶ ὑπὸ Ἱ. Σακκελίωνος* във *Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος* II (1885), 41: „...ἀλλὰ περὶ τοῦ σεαυτοῦ γράφειν βασιλεῖα Ῥωμαίων, εἰπεὶ καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδα ἔξεστί σοι ποιεῖν ὃ βούλει· εἰ δὲ δεῖ τάλληδες εἰπεῖν, οὐδ' ἐν αὐτῇ. Πόθεν γὰρ σοὶ τὸ τοιοῦτον προσαρμωσθήσεται ὄνομα; ἀπὸ προγόνων;...“

⁴ Срв. Migne, PG., CXI, col. 128 а: „*Μὴ δηλώσης, καταλιπέτω τὴν βασιλείαν ὁ πρὸς τὸν θρόνον ἀναβεβηκὼς τῆς βασιλείας, τοῦτο γὰρ ἀμήχανον. μὴ γράφει τοῦ δεῖσασθαί σε βασιλεῖα καὶ κύριον τοὺς ἀρχοντας τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας καὶ τὸν λαόν, ἀμήχανον γὰρ τοῦτο γενέσθαι.*“ *Δελτίον* I (1883), 695: „*Τί γὰρ, εἰπέ μοι, καὶ περισσότερον ἐξεγένετ' αὖ σοὶ ἐκ τοῦ σαντὸν γράφειν βασιλεῖα Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων...*“ *Εἰ τούτων βασιλεὺς ἐπιθυμεῖς καλεῖσθαι Ῥωμαίων, ἔξεστί σοι βουλευμένῳ καὶ τῆς γῆς ἀπάσης κύριον ἀναγορεύειν.*“

⁵ Срв. „Сѣтъ же нѣциѣ глашени чемоу сѣтъ славеѣнска писмена, ни бѣтъѣхъ въ сѣтворѣна, ни аггѣ, ни сѣтъ нскѣни, ꙗко жндѣкѣмъ, н рѣмскѣмъ н...“

LA LISTE DES PRINCES BULGARES ÉTAIT-ELLE UNE INSCRIPTION?

V. BEŠEVLEV

(Résumé)

Le document connu sous le nom de „Liste des princes bulgares“ (Immenik na bălgarskite knijaze) est une annexe au quatrième livre des rois de la Bible insérée dans une compilation russe tardive, connue généralement sous le nom de „Лѣтописец елинскы и римскы“. Ce document est considéré jusqu'à présent comme une traduction en vieux bulgare d'une inscription protobulgare rédigée en langue grecque. On admet en outre qu'elle comprend deux parties, la première remontant à l'époque d'Asparuch et la seconde de la deuxième moitié du VIIIe siècle. L'opinion selon laquelle cette Liste serait une traduction en vieux bulgare d'un document original grec n'a pas été confirmée, bien que jusqu'en 1925 des tentatives aient été faites dans ce sens et que G. Feher ait tâché d'en fournir certaines preuves. L'auteur, après un aperçu d'ordre général, expose son point de vue sur cette question comme suit:

1) La Liste des princes bulgares ne se distingue pas foncièrement des tables chronologiques connues à ce jour qui comprennent la liste des rois. On y relève certains parallélismes dont il est aisé de constater que la Liste a été rédigée sous l'influence directe de la Bible et des tables chronologiques byzantines. Selon toute vraisemblance on doit la situer à l'époque du roi Siméon.

2) L'origine tardive de cette Liste est encore confirmée par le fait qu'on trouve les noms propres „Isperich“ et „Umor“ et les termes „dilom“ et „somor“ sous la forme phonétique slave. En ce qui concerne le nom d'Isperich, l'auteur considère que c'est une erreur due au scribe qui n'aura pas copié le nom exact Isporich (voir altom et altem), et de plus, en vieux bulgare le nom iranien *ʾAspaθw̌x* correspondant phonétiquement à Isporich. Par conséquent Isporich n'est, ni une forme ni un nom turcs. D'autre part, le nom Umor est, lui aussi, une forme slave de *Уморъ*. Toutefois, il existe entre les formes slaves des deux noms propres cités une différence dans le traitement de l'*u* long en vieux bulgare. Ce qui prouve que la Liste n'est pas une traduction du grec.

3) L'expression *тождѣ и до сѣлѣ* se réfère aux années où ce document a été écrit et indique une époque plus tardive.

4) Le fait que la Liste est la suite du dernier Livre des rois de la Bible sous forme d'annexe permet de conclure qu'il s'agit en l'occurrence d'un document d'une origine tardive et que son rédacteur en le faisant figurer dans la Bible a voulu prouver que les souverains bulgares, — en d'autres mots le peuple bulgare — ont une origine très ancienne, tout comme les rois d'Israël. Par conséquent, on est en droit de considérer que cette Liste est une réponse donnée à ceux qui contestaient à l'Etat bulgare le droit d'exister ou bien voulaient minimiser son importance, ou encore contestaient certains droits aux souverains bulgares. Le rédacteur de cette Liste s'est inspiré de motifs semblables à ceux de Černorizec Hrabr lorsqu'il créa son oeuvre apologétique „O pismenech“ (sur les lettres). Peut-être appartenait-il aux mêmes milieux ou bien était-il de l'entourage de la cour.

СРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ НАД РАЗВАЛИНИТЕ НА АНТИЧНИЯ ГРАД АБРИТУС

Соня Георгиева

В градището, което се намира на 2 км източно от гр. Разград, известно под името „Хисарлъка“, през 1953 г. бяха извършени от Археологическия институт при БАН спасителни разкопки, понеже това място бе определено за построяване на пеницилинов завод. Разкопано бе пространство от около 3,5 дка, при което бяха разкрити две антични сгради и намиращата се над тях част от средновековно селище, образувано непосредствено върху развалините на античния град (обр. 1).

Средновековният културен пласт не е бил отбелязван в предишните проучвания на това градище.¹ За пръв път той е регистриран от научния сътрудник на Археологическия институт при БАН Теофил Иванов през 1952 г. в служебен доклад до ръководството на института. Това даде основание в състава на експедицията за провеждане на спасителни разкопки в „Хисарлъка“ да бъде включен сътрудник за проучването на средновековния културен пласт. Работата бе извършена през 1953 г. в продължение на 8 месеца — от ранна пролет до късна есен — с по 50—60 души дневно. За внимателното и строго документирано проучване на средновековния културен пласт бе необходим по-бавен темп на работа и по-голям брой научни сътрудници, но освен двамата представители на Археологическия институт и един архитект не бе осигурено участието на други сътрудници. Това естествено се отрази неблагоприятно върху проучването на средновековния пласт, още повече че едновременно с редовно провежданите разкопки трябваше да следим изкопите, за основи на новите сгради и за канали за водопроводни тръби, които кръстосаха цялото градище. Благодарение на тези изкопи можахме да бъдат установени, макар и приблизително, границите и големината на средновековното поселение. В западната част на градището, гдето бяха направени изкопи за основите на главния корпус на пеницилиновия завод, средновековна керамика липсваше, докато в изкопите, прокарани в източната част на градището, тя се намираще в изобилие. Това бе указание, че средновековното селище се е намирало в източната част на градището, като е заемало само около една четвърт от терена на античния град. В един от изкопите в западната част на градището бе открит надпис, от който се вижда, че на това място е бил римският град Абритус, който досега се локализираше до с. Аптаат, Толбухински окръг.²

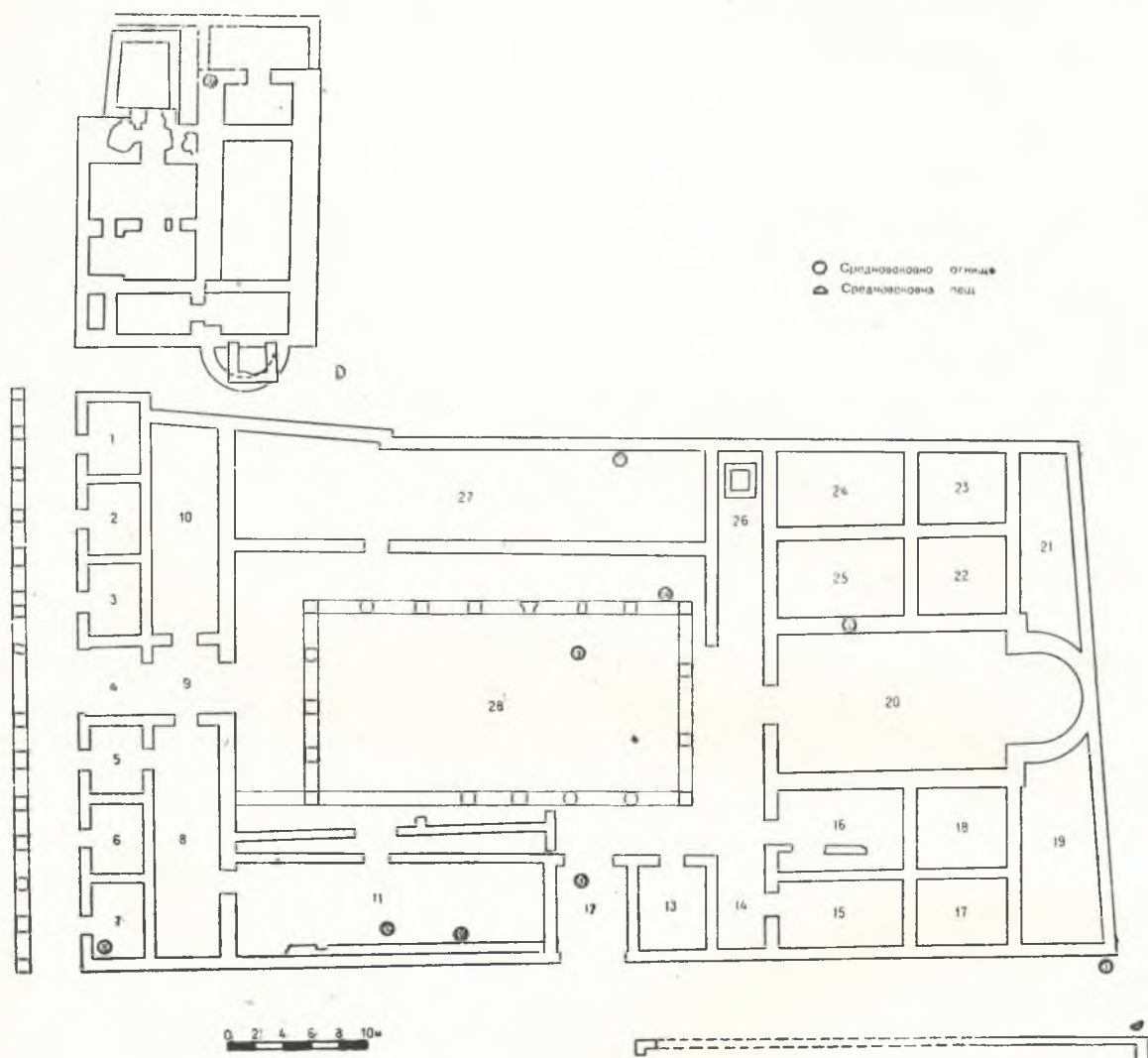
Като установихме, че средновековният културен пласт се намира само в източната част на градището, ние потърсихме обект за разкопаване именно в тая част. Там строителите на завода при прокопаването на резервоар за вода преди нашето идване се бяха натъкнали

¹ К. Шкорпил, Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София, 1914, стр. 38—39. Ан. Явашов, Разград, неговото археологическо и историческо минало, I, София, 1930, стр. 30—49.

² Срв. Т. Иванов, Два надписа от античния град при Разград. 2. Към въпроса за локализирането на античния град Абрит, ИАИ, XIX, 1955, стр. 175 и сл.

² Изв. на Археолог. и-т, т. XXIV

на основите от ъгъла на солидна сграда. На това място започнахме нашите разкопки. Най-напред разкрихме външните зидове на сградата, благодарение на което бе очертан общият ѝ план. След това започнахме разкопаването на сградата по помещения, които номерирахме по реда на откриването им (обр. 1). Всички находки отбелязвахме с номерата на помеще-

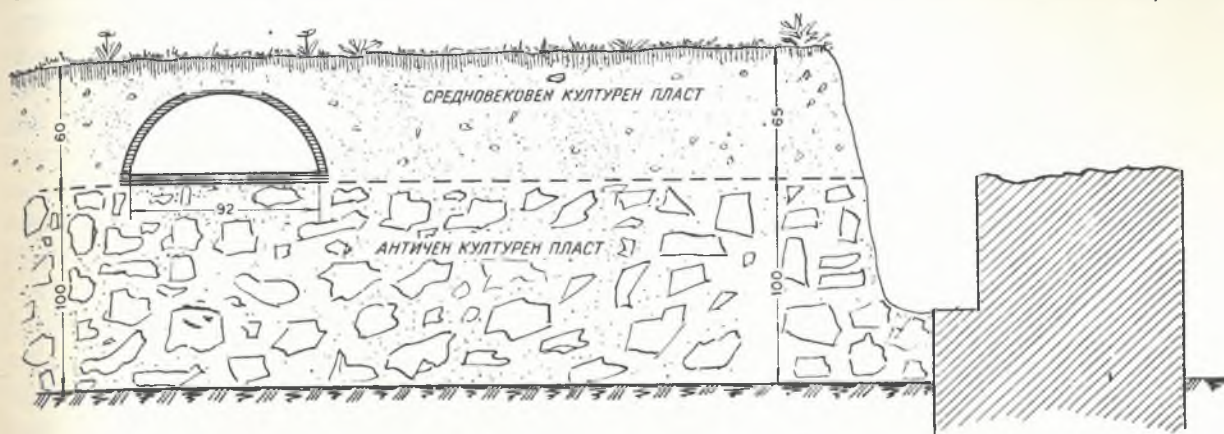
Обр. 1. План на разкопаната през 1953 г. площ

Fig. 1. Plan des fouilles de 1953

нията, в които те бяха намирани. Снемането на пръстта във всяко помещение ставаше постепенно, на пластове по 20 см дебелина. Почти навсякъде можахме да установим добре запазена следната стратиграфия: първоначалното ниво на сградата е било на 1,8 до 2 м дълбочина. Над него на 1,2 м височина се издигаше пласт от строителни материали — тухли, керемиди, камъни и хоросан, примесени с фрагменти от антични глинени съдове и други антични находки. Отгоре се намираше пласт от чернозем, дебел около 0,6 м, изпълнен предимно с фрагменти от средновековна керамика (обр. 2 и 3). Същата стратиграфия проследихме и на разкопаната впоследствие втора антична сграда, разположена до югозападния край на първата.¹ Дебелината на средновековния културен пласт в изкопите за поставяне на

¹ Материалите от античния културен пласт ще бъдат обнародвани от Т. Иванов, ст. н. сътрудник в Археологическия институт при БАН. Срв. Т. И в а н о в, Новооткритият античен град Абрит при Разград, ИГр, XII, 1956, кн. 1, стр. 79—91.

водопроводни тръби беше също 0,5 до 0,6 м. На някои места стратиграфията беше нарушена от късни изкопи, правени при ваденето на камъни от зидовете, които векове наред са били използвани като строителен материал при изграждането на днешния Разград. След окончателното разкриване на двете антични сгради бе установено, че зидовете на сградите

Обр. 2. Разрез на културния пласт при печта в североизточната част на голямата антична сграда
Fig. 2. Coupe de la couche culturelle près du four dans la partie nord-est du grand édifice antique

Обр. 3. Изглед на разкопките, гдето се вижда стратиграфията на културните пластове
Fig. 3. Vue des fouilles, on aperçoit nettement la stratigraphie des couches culturelles

са запазени най-много до 1,2 м височина от първоначалното ниво и че до тази височина пространството е запълнено със строителни материали. Непосредствено над този пласт, без никакъв междинен слой, се намира средновековният културен пласт. Това показва, че античният град е бил разрушен при образуването на средновековното поселение, че новите поселенци са заравнили терена до 1,2 м височина и са построили отгоре своите жилища. Липсата на стерилен междинен слой между двата културни пласта свидетелствува, че средновековното селище е било образувано скоро след разрушаването на античния град. Разкрити бяха десет огнища и две пещи, пръснати почти равномерно в разкопаното от нас пространство (обр. 1).¹

¹ Огнищата са номерирани по реда на откриването им, в който ред даваме и тяхното описание.

Огнище № 1 бе разкрито при разчистването на североизточния ъгъл на голямата антична сграда — 0,2 м над запазената част на източния зид, точно над пласта със строителен материал. То е кръгло, с диаметър 0,8 м, направено от пласт изпечена глина, дебел 5 см. Около него бяха разпръснати много кости от едър рогат добитък и фрагменти от средновековна керамика. Непосредствено върху западния надлъжен зид на помещение 20, който е запазен на 1 м височина от нивото на сградата, бе разкрито огнище № 2, също от печена глина, кръгло, с диаметър 0,9 м. В атриума, гдето строителният материал бе сравнително по-тънък, на

Обр. 4. Огнище № 10, което лежи непосредствено върху зидовете

Fig. 4. Four № 10, accolé aux murs

0,8 м дълбочина бе разкрито огнище № 3. То има диаметър 0,9 м и е било изградено по следния начин: отдолу е била направена подложка от набити в пръстта парчета от тухли и керемиди, върху която е бил положен пласт от глина, дебел 7 см. В преддверието на източния вход, непосредствено върху пласта от строителен материал, бе разкрито огнище № 4, направено само от глинена замазка, дебела 6 см, с диаметър 0,8 м. В помещение 11 бяха разкрити две огнища върху пласта от строителен материал. Едното (№ 5) само от глинена замазка, дебела 4 см, и другото (№ 6) направено по същия начин като огнище № 3 с подложка от набити в земята парчета от тухли и керемиди, замазана отгоре с пласт от глина, дебел 5 см. Краищата на това огнище са съвсем леко повдигнати — то е слабо конкавно, кръгло, с диаметър 1,2 м. Огнище № 7 бе разкрито в помещение 27 също непосредствено над пласта със строителен материал. То е съставено от пласт печена глина, дебел 6 см, кръгло, с диаметър 1,3 м. Източният му край е леко повдигнат, а западният му край опира до западния външен зид на сградата, който се издига на 0,2 м над него. В югоизточния край на сградата бе разкрито огнище № 8, също от глинена замазка, дебела 5 см, с диаметър 0,9 м. Огнище № 9 бе разкрито в североизточния ъгъл на перистила, има диаметър 1,2 м, с глинена замазка, дебела 6 см. Непосредствено върху един от зидовете на по-малката антична сграда бе разкрито огнище № 10 с диаметър 1,2 м (обр. 4). Открити бяха две пещи, едната в югозападния, а другата в североизточния край на голямата антична сграда (обр. 2). Диаметърът на основата им бе 1 м. Те са направени от глинена замазка, дебела 5 см, положена направо върху земята. Пещите имаха полусферична форма. Стените им бяха също от пласт печена глина, дебела 4 см. Този тип пещи са най-прости по

форма и направа. Правени са били, като се е натрупвала купа слама или съчки в куполообразна форма, която се е намазвала с дебел пласт глина. В единия край се е нарязвал входът на пещта и оттам са запалвали сламата или съчките. При изгарянето им глината се е изпичала и пещта е ставала готова за използване. Такива пещи и досега се правят в някои села за печене на хляб.¹ В пръстта около огнищата бяха разпръснати парчета от тухлена мазилка с отпечатъци от пръти — останки от стените на жилищата, в които са се намирали огнищата. Наоколо личеше набита, отъпкана пръст, която вероятно е била под на жилищата. Поради слабите следи от отъпканата пръст, около огнищата, а също така и поради бързия темп на работата не бе възможно да се установят формите и размерите на жилищата.

От оскъдните останки можем да извадим заключение, че жилищата са били леки надземни паянтови постройки, изградени от пръти и измазани с глина, покрити вероятно със слама. Всяко жилище е имало кръгло огнище. Две от огнищата бяха долепени непосредствено до античните зидове, които вероятно са били използвани за основи. От това може да се извади заключение, че огнищата са се намирали до една от стените на жилищата.

¹ Ст. Георгиева-Стойкова, Огнището в българския бит, София, 1956, стр. 76 и 77.

Обр. 5. Части от сърпове и косери
Fig. 5. Fragments de faucilles et de serpes

Обр. 6. Железни оръдия:
обковки за лопати, брадва
и мотика
Fig. 6. Outils de fer —
revêtement de pelles, ha-
che et pioche

Обр. 7. Железни инструменти: половинка от ножици, ключ, длета, леярски
клеши и въдица

Fig. 7. Outils de fer — moitié de ciseaux, clef, burins, tenailles
de fondeur et hameçon

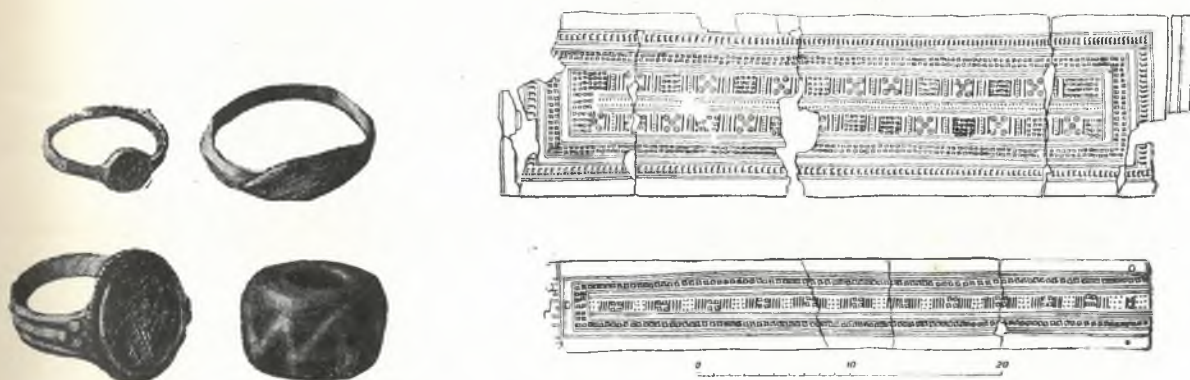
Обр. 8. Железни ножове

Fig. 8. Couteaux de fer

Западно от средновековното селище — в центъра на местността „Хисарлъка“ — при изкопи за основи на заводски постройки бяха намерени няколко погребения, ориентирани от запад към изток. Скелетите лежах на право върху земята с ръце скръстени пред гърдите. До един от черепите бе намерена бронзова халка, каквито често се срещат в средновеков-

Обр. 9. Предмети от кост и рог : шила и дръжки на инструменти
Fig. 9. Objets en os et corne : poinçons et manches d'instruments

Обр. 10. Пръстени
Fig. 10. Bagues

ните селища и некрополи у нас.¹ Друг инвентар в погребенията нямаше. По всяка вероятност те принадлежат към некропола на средновековното селище, който се е намирал в съседство с него.²

В културния пласт, останал от средновековното селище, бяха разпръснати натрошени кости от домашни животни, главно от свине, говеда и овце, които са били основната храна на населението.³ Железните предмети бяха сравнително малко. Намерени бяха следните земеделски оръдия: шест части от сърпове и три косера (обр. 5), три обковки за дървени лопати, една брадва, единият край на която завършва с издатък със закръглен край, и една ко-

¹ Срв. С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековен български некропол край град Ловеч и накитите, намерени в него, ИАИ, XX, 1955, стр. 547.

² Антропологичното изследване на черепите, направено от д-р П. Боев, научен сътрудник в Института по морфология при БАН, установи, че те имат антропологически тип, характерен за славяните.

³ Изучаването на животинските кости е направено от д-р Ст. Иванов, професор по анатомия във Ветеринарния факултет.

пачка или твърде вероятно дървообработващ инструмент (обр. 6). К. Н. Тарновски определя този вид инструменти като „келтовидни брадви“, които са били разпространени у източните славяни през V—VII в., когато те напускат речните долини и въоръжени с този тип брадви, разчистват в горите места за оран.¹ Вместо да се пъха в отвор, дръжката се е прикрепвала между два направени за тая цел издатъка в края на оръдието (обр. 6, д). По този начин то се приближава по форма до бронзовите праисторически брадвишки. Подобни оръдия са намирани в средновековни обекти у нас, в Чехия и в Русия.² Намерени бяха също три длета,

Обр. 11. Накитни предмети: халки и токи от бронз и желязо, половинка от бронзов енколпион, част от стъклена гривна
Fig. 11. Objets de parures — anneaux, boucles de bronze et de fer, moitié d'encolpion en bronze, morceau de bracelet en verre

едни леярски клещи, половинка от ножици, въдица за риба и ключ (обр. 7) и десет железни ножчета, различни по форма и големина, обаче всички снабдени с издатък, на който се е поставяла костена или дървена дръжка (обр. 8). Намерените два каменни бруса са служели за точене на железните инструменти. Към оръжията спадат и две железни стрели — едната с триъгълна, другата с листовидна форма — и три бойни каменни топки. Намерени бяха още и пет костени шила и четири шила от рог, от които двете са малки, добре полирани, едното с отрязан връх, и два костени предмета, които вероятно са служели за дръжки (обр. 9). На горния си край единият има две малки кръгли дупки, през които се е нанизвала връв за окачване. На едната му страна са врязани с тънко острие един ред ромбчета. Другият костен предмет е украсен по средата с врязани полукръгчета. В разкопаната от нас част бяха намерени следните накити: сребърен пръстен с място за камък, който е паднал,

¹ К. Н. Тарновски, Предпосылки возникновения феодализма у восточных славян, ВИ, 1954, № 4, стр. 84.

² И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое. МИА СССР, № 74, 1958; Červinka, Slované v pravěku, Praha, 1928, стр. 155.

и с по три зрънца от двете страни на камъка, диаметър 2,3 см. Подобни пръстени се срещат в средновековните некрополи у нас.¹ Бронзов пръстен с елипсовидно разширение отгоре, без украса, диаметър 2,5 см. Желязно пръстенче с легло за кръгло камъче, което липсва, диаметър 1,6 см (обр. 10). Част от стъклена гривна без украса, с черен цвят, дебелина 4 мм (обр. 11, е). Бронзова халка с диаметър 2,5 см и желязна халка с диаметър 2,5 см (обр. 11, б и в). Две желязни токи, едната с четвъртита форма, широка 5,5 см, другата с лъковидна форма, дълга 4 см (обр. 11, з и ж) и една бронзова тока с полукръгла форма, ши-

Обр. 12. а — гърне, украсено чрез врязване; б—г — гърнега, украсени чрез излъскване

Fig. 12. а — pot décoré d'incisions; б—г — pots lustrés

рока 2,6 см (обр. 11, з). В изкопите за водопроводни тръби бе намерена половина от бронзов кръст — енкалпион, на която релефно е представена Богородица Оранта (обр. 11, д). Образът е доста схематично и примитивно предаден. Бюстовете на двамата евангелисти в двата края на страничните рамене са предадени като две отвесни стълбчета; дължина 5,5 см, ширина 6,8 см. В същите изкопи бе намерено и голямо мънисто от тъмносиньо стъкло, украсено със зигзаговидна червена стъклена паста, с размери: диаметър 1,7 см, височина 1,2 см и диаметър на отвора 0,7 см (обр. 10). Отбелязахме вече по-горе, че до един череп в некропола на средновековното селище бе намерена бронзова халка с диаметър 2,5 см (обр. 11, а).

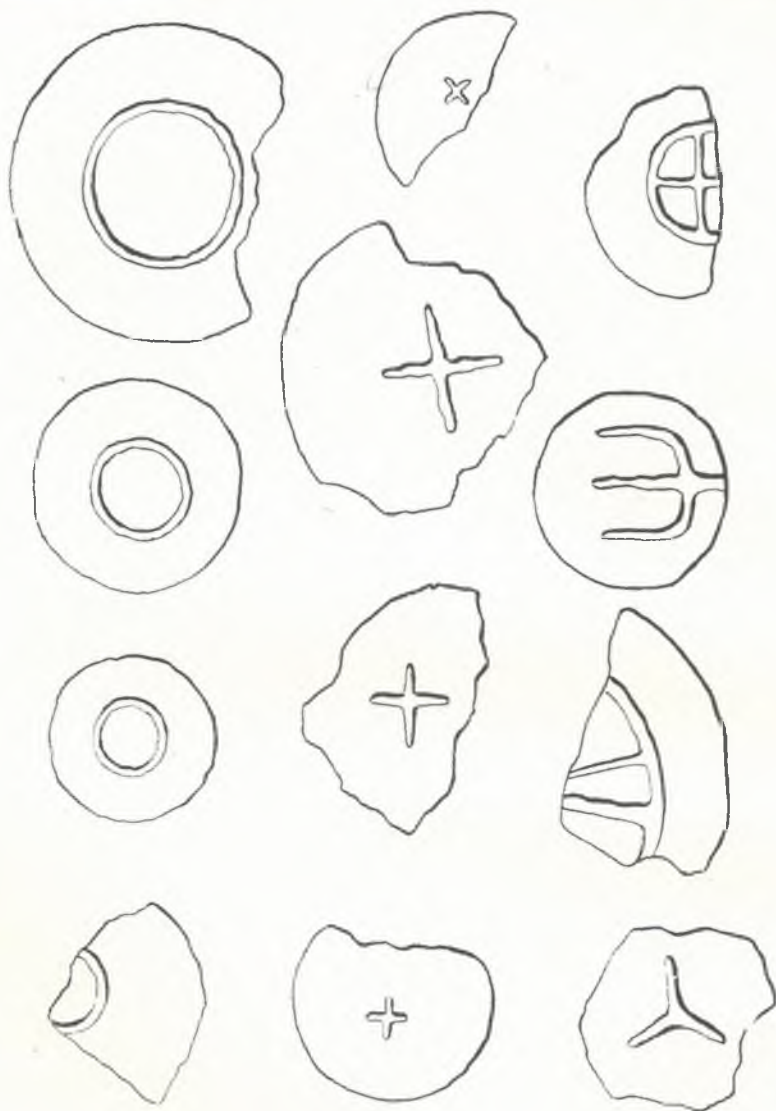
В средновековния културен пласт бяха намерени само няколко римски и ранновизантийски монети, попаднали случайно от долния античен пласт, гдето те се срещаха в голямо количество. Най-късните монети в античния пласт бяха от средата на VI в., след което градът е бил опожарен и разрушен.

¹ Срв. С. Георгиева и Д. Бучински, Старото златарство във Враца, София, 1959, стр. 109.

З Изв. на Археолог. и-т, т. XXIV

Железните оръдия и оръжия, както и накитите дават малко данни за по-точното датиране на поселението. Те се срещат в средновековните селски поселения, каквото е било и селището върху развалините на античния град Абритус.

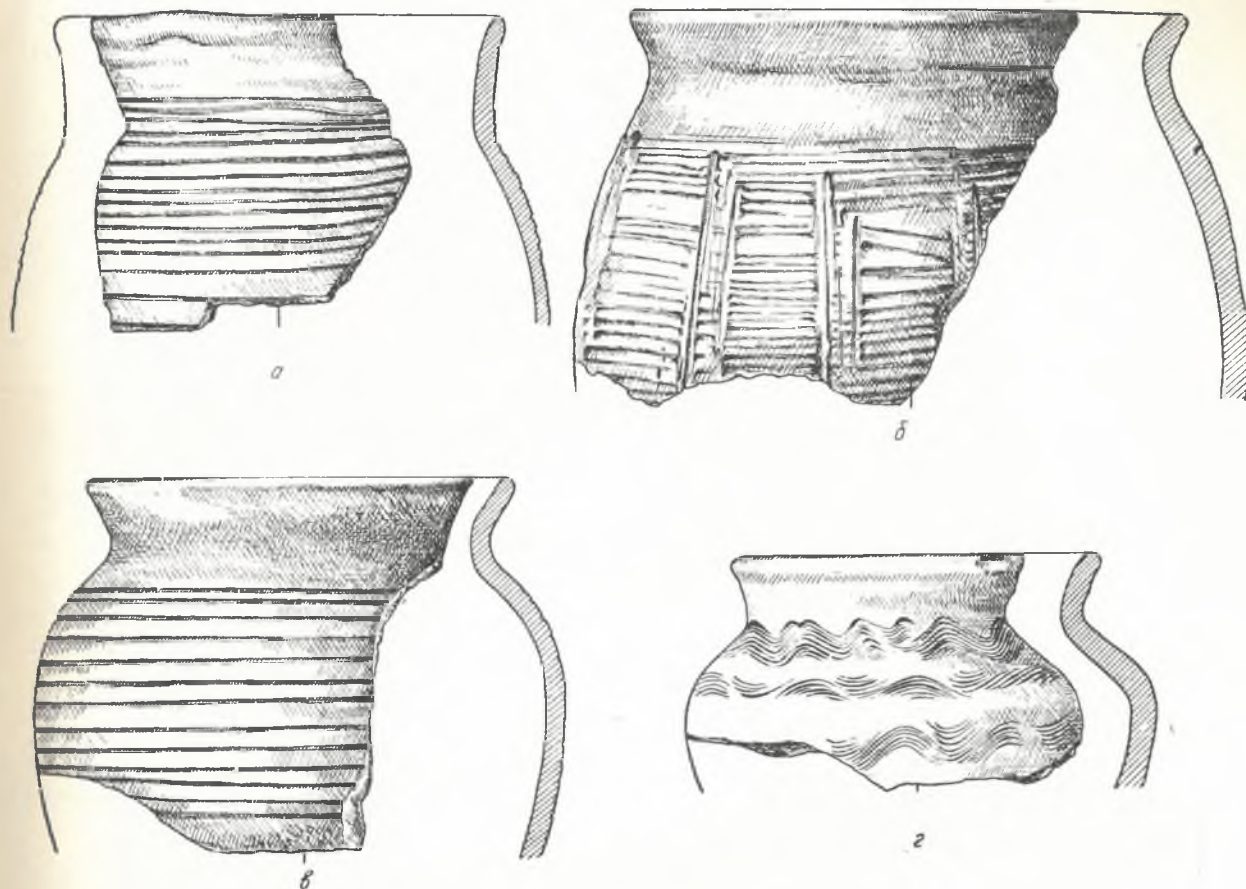
По-сигурни опорни точки за датиране на селището и за определяне на неговия характер ни дават фрагментите от глинени съдове, които са най-масовият материал и които бяха

Обр. 13. Дъна на съдове украсени чрез врязване с релефни знаци
Fig. 13. Fonds de vases, décorés d'incisions avec signes en relief

пръснати почти равномерно в средновековния културен пласт по цялото разкопано от нас пространство. Те бяха силно натрошени, поради което много малко можаха да бъдат възстановени. По своята техника, форма и украса те се делят на четири основни групи: 1) гърнета от червена или сива глина, украсени чрез врязване (обр. 12, а); 2) съдове от тъмносива до черна или кафява глина, украсени чрез излъскване (обр. 12, б—г); 3) съдове, покрити със светлозелена глеч и 4) съдове от светлорозова глина, украсени с червена боя. Първият вид керамика съставлява около 80% от общото количество, на втория се падат около 20%, докато останалите два вида са в незначително количество.

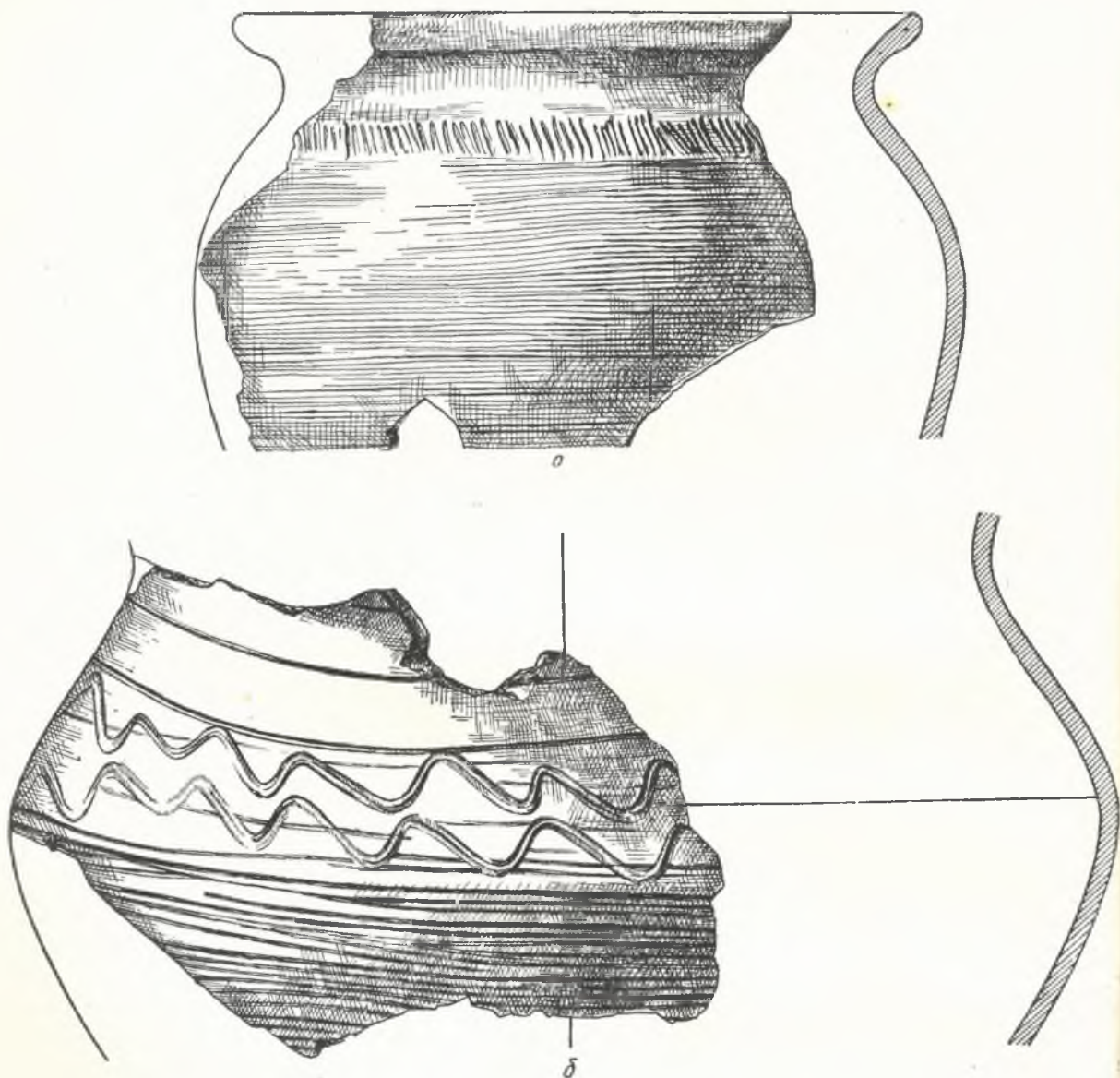
Към първата група спадат фрагменти от гърнета, повечето без дръжки, с къса шийка и извито навън устие. Дъната им са плоски, някои са снабдени с релефни знаци (обр. 13), а някои от тях са допълнително обрязвани отстрани. Тази група съдове са работени на гърнчарско колело от глина със слаб примес от пясъчни зрънца, добила след изпичането червен или по-рядко сив цвят. Съществува твърде голямо разнообразие във формата на този вид

Обр. 14. Части от съдове, правени на гърнчарско колело, украсени чрез врязване
Fig. 14. Fragments de vases, exécutés au tour avec décoration incisée

съдове — едни са стройни, като диаметърът на дъното им е почти равен на диаметъра на устието други са най-издути при плещите, трети имат по-закръглена форма (обр. 14 и 15). Няколко от тия съдове са били снабдени с дръжки (обр. 16). Големината им е била от 0,10 до 0,40 м височина. По профилите си те могат да бъдат разделени на три вида: 1) с изправена шийка, с повече или по-малко надебелен ръб по края; 2) с леко извита навън шийка, с надебелен ръб, който често има запетайковидна форма, и 3) със силно издадено навън венче, което образува почти перпендикулярна на шийката периферия (обр. 17). Освен тези основни форми се срещат и междинни форми, които правят незабележим преходът от една група в друга. Основният принцип в украсата на този вид керамика от средновековното селище при Разград е врязването върху неизпечената още повърхност на съда с острие или с гребеновиден инструмент на няколко основни шарки, а именно: прави успоредни хоризонтални линии, прокарани поединично, по няколко наведнъж или непрекъснато по цялото протежение на тялото на съда (обр. 18); вълнисти линии, прокарани също единично или на групи (обр. 19); ямички, направени с нокът или с острие (обр. 20); вдълбани с гребеновиден инструмент точки (обр. 21) и прави успоредни линийки, прокарани косо по тялото на съда (обр. 22 и 23). Със своето съчетание и по начина на изпълнение тези шарки създават голямо разнообразие, което позволява да се

забележат известни преходни моменти помежду им. Например в някои случаи точковидните вдлъбнатинки по шийките на гърнетата са удължени така, че добиват вид на ямички. Другаде пък ямичките дотолкова са удължени, че приличат на украсата от коси врязани ли-

Обр. 15. Части от съдове, правени на гърнчарско колело, от същия тип
Fig. 15. Fragments de vases, exécutés au tour à la main, du même type que les précédents

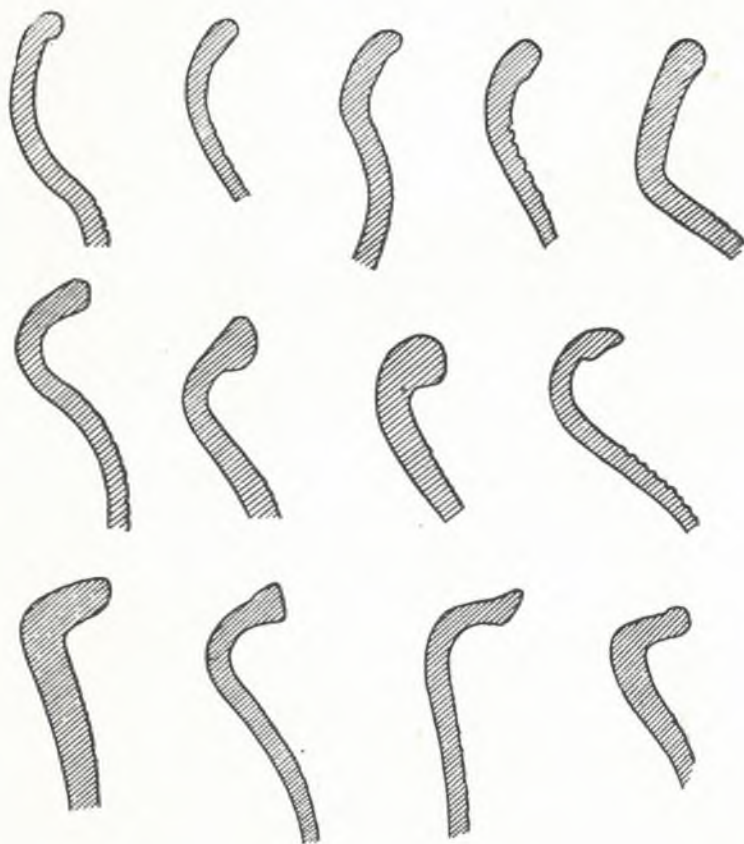
нийки. Това преливане на отделните елементи показва, че в украсата на този вид керамика съществува единство и обща основа. Общата основа е начинът на поставянето на украсата, а именно вдълбаването ѝ върху влажната още глина на гърнето с острие или с гребеновиден инструмент, състоящ се от три или повече зъбци. Служейки си с това свършено просто оръдие, средновековните гърначари са правели най-различни съчетания, комбинирайки изброените по-горе основни украсителни елементи.

Освен фрагментите от съдове, работени на гърнчарско колело, към тая група керамика спадат сравнително твърде малко фрагменти от гърнета, изработени с по-примитивна техника — вероятно на ръчно гърнчарско колело от глина с примес от кварцови зърна (обр. 24). По-примитивна е била и техниката на изпичането им. Тези съдове са били украсени с еди-

Обр. 16. Части от съдове, украсени чрез врязване, които са били снабдени с дръжки

Fig. 16. Fragments de vases décorés d'incisions et munis d'anses

Обр. 17. Профили на устия на съдове, украсени чрез врязване

Fig. 17. Profils de goulots de vases, décorés d'incisions

Обр. 18. Фрагменти от съдове, украсени с врязани прави успоредни линии
Fig. 18. Fragments de vases décorés de lignes droites parallèles incisées

нично врязани вълнисти и прави хоризонтални линии. Намерен бе и един фрагмент от гърне, което е било работено на ръка без никаква украса. Глината му е с примеси от едри кварцови зърна (обр. 24).

Към втората група керамика спадат съдовете от сиво-черна или тъмнокафява глина, украсени чрез излъскване. Основна форма на този вид керамика са гърнетата или по-големите урни с къса шийка и със слабо извито навън устие (обр. 12, б—г). Повечето са без дръжки, но немалък брой имат по две малки пръстеновидни дръжки (обр. 25 и 26). Дъната им са плоски, някои от тях имат следи от допълнително обрязване отвън. Едно дъно е снабдено с релефен знак (обр. 25). Тази група съдове са работени на грънчарско колело от съвършено пречистена, без никакви примеси глина, което я прави плътна и тежка. След опичането ѝ тя лесно се люпи и е с намалена устойчивост на висока температура. Стените на съдовете са по-дебели и по-издути в долната си част, поради което, общо взето, формата им е по-тромава в сравнение с формата на съдовете от първата група. И тук съществува известно разнообразие на формите и големините — едни са по-издути, други са по-стройни. Срещат се съвсем малки съдчета, високи 5 см, и големи урни, високи 50 см. По формата на профилите те могат да се разделят на две основни групи: с изправена шийка и надебелен

Обр. 19. Фрагменти от съдове с врязани вълнисти линии
 Fig. 19. Fragments de vases avec des lignes ondulées incisées

на края ръб и с леко извито навън устие със закръглен ръб (обр. 27). Обаче и между тях съществуват преходни форми. Основният принцип на украсата е излъскването с гладък инструмент на влажната още повърхност на съда изцяло или по-често на прави отвесни или хоризонтални линии, които понякога образуват ромбовидна мрежа.

Фрагментите от съдове със светлозелена глеч бяха сравнително малко на брой в средновековното селище до Разград. Съдовете от този вид керамика са били твърде разнообразни

по форма — чашки, гърнета, стомни и паници (обр. 28). Подобни гледжосани съдове се намират в изобилие в Преслав¹ и в други средновековни селища у нас.

Към последната, четвърта група спадат няколко фрагмента от съдове от светла, белезникава или розова глина, върху някои от които има следи от рисуване с червена боя (обр. 29).

Обр. 20. Фрагменти от съдове с вдълбани ямички
Fig. 20. Fragments de vases ornés de petites cannelures

Два от тези фрагменти са от гърнета, които по своята форма и украса могат да се причислят към първата група керамика (обр. 29). Фрагменти от съдове от подобна светла глина са намерени в средновековното селище при с. Попина, Силистренско² и в Преслав.³ Този вид керамика от нашите средновековни селища може да се свърже с преславската рисувана керамика, на която тя представя едно много по-скромно подражание.⁴ От друга

¹ Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, стр. 233 и сл.

² Ж. Въжарова, Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 45, обр. 32.

³ Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, стр. 287, табл. XV, 2.

⁴ Срв. Кр. Миятев, Преславската керамика, София, 1936, 156 с. и XXVIII табл.

страна, тя е тясно свързана по форма и украса с обикновената битова керамика. Това ни дава основание да допуснем, че преславската керамика не е била съвсем изолирано явление в средновековната българска култура. Фрагментите от съдове от светла глина, намерени в средновековните селища до Разград и с. Попина, а също и в самия Преслав, свидетелствуват,

Обр. 21. Фрагменти от съдове с украса от вдълбани точки

Fig. 21. Fragments de vases ornés de points creux

че наред с обикновените съдове са били употребявани и съдове от бяла глина, някои украсени с рисунки, макар и твърде примитивно. Тази керамика поставя един интересен въпрос, който предстои да бъде разрешен, а именно дали рисуваната преславска керамика предхожда по-простите съдове, изработени от светла глина, и те са нейно по-късно подражание, или преславската керамика е възникнала по-късно като по-висш етап в развитието на обикновените съдове.

Общо взето, керамиката от средновековното селище при Разград не се отличава от керамиката на изследваните досега у нас средновековни селища от епохата на Първото бъл-

гарско царство—Плиска, Преслав, Мадара, Малък Преславец, Попина, Нови пазар и Асеново.¹ Подобно е и съотношението между отделните видове керамика — обикновено в най-голямо изобилие се среща керамиката от първата група, изработена на грънчарско колело. Досега

Обр. 22. Фрагменти от съдове с врязани коси линии
Fig. 22. Fragments de vases incisés de lignes en biais

у нас тази керамика е била датирана от IX до XI в.,² докато в последно време някои автори са склонни да поставят началния ѝ период в VIII в.³

¹ За керамиката от Плиска и Преслав срв. публикациите в ИАИ, XX, 1955; Ст. Станчев, Домашната керамика от Преслав, РП, III, 1949, стр. 129; за Мадара: Р. Попов, Материали от разкопките през 1934/35 г., Сб. Мадара, II, София, 1934, стр. 43—46; за Малък Преславец: Ст. Станчев, Разкопки на обекта N в Кадъкьоското градище, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 285 и сл.; за Попина: Ж. Вържарова, Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 37 и сл.; за Нови пазар: Ст. Станчев и Ст. Иванов, Некрополът до Нови пазар, София, 1958; за Асеново: М. Чичикова, Отчетна конференция на Археологическия институт с музей при БАН, ИПр, XIV, 1958, кн. 4, стр. 122.

² Срв. Кр. Миятев, Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948, стр. 37.

³ Ж. Вържарова, цит. съч., стр. 61; Ст. Михайлов и Ат. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955, ИАИ, XXII, 1959, стр. 288.

При разкопаването на средновековния културен пласт на градището при Разград установихме, че той е единен, образуван в продължение на едно непрекъснато съществуване на селището. Не бяха установени отделни културни наслоявания. Всички огнища бяха напра-

Обр. 23. Фрагменти от съдове с врязани коси линии
Fig. 23. Fragments de vases incisés de lignes en biais

вени на едно и също ниво — върху самия горен край на античния културен пласт. Неголямата дебелина на средновековния културен пласт — около 60 см — също показва, че той е бил образуван в един непродължителен период. Само фрагментите, които произлизат от съдове, работени на ръка или на ръчно гърнчарско колело, представят един по-ранен етап на развитие на тая керамика. Те съответствуват на т. нар. предградищен тип керамика, която се среща в другите славянски страни и се датира от епохата на преселението на славяните на юг — VI—VII в.¹ Подобна е и керамиката на т. нар. роменоборшевска култура в СССР, която се датира от същата епоха.² У нас такава керамика е намерена засега на твърде малко места в Североизточна България. Тя се датира от епохата на заселването на славяните на Балканския полуостров.³ Наличието на тази керамика в средновековното селище

¹ Кр. Миятев, Славянска керамика в България, стр. 16 и сл.

² Ж. Вържарова, Славянската керамика от с. Попина, Силистренско, София, 1958, стр. 590.

³ Пак там, стр. 592.

при Разград показва, че върху развалините на античния град Абритус са се заселили славяните, носейки със себе си своята раннославянска керамика. Липсата на стерилен пласт между двата културни пласта свидетелствува, че славяните са се заселили там твърде скоро след

Обр. 24. Фрагменти от раннославянска керамика, работена на ръка или на ръчно гърнчарско колело

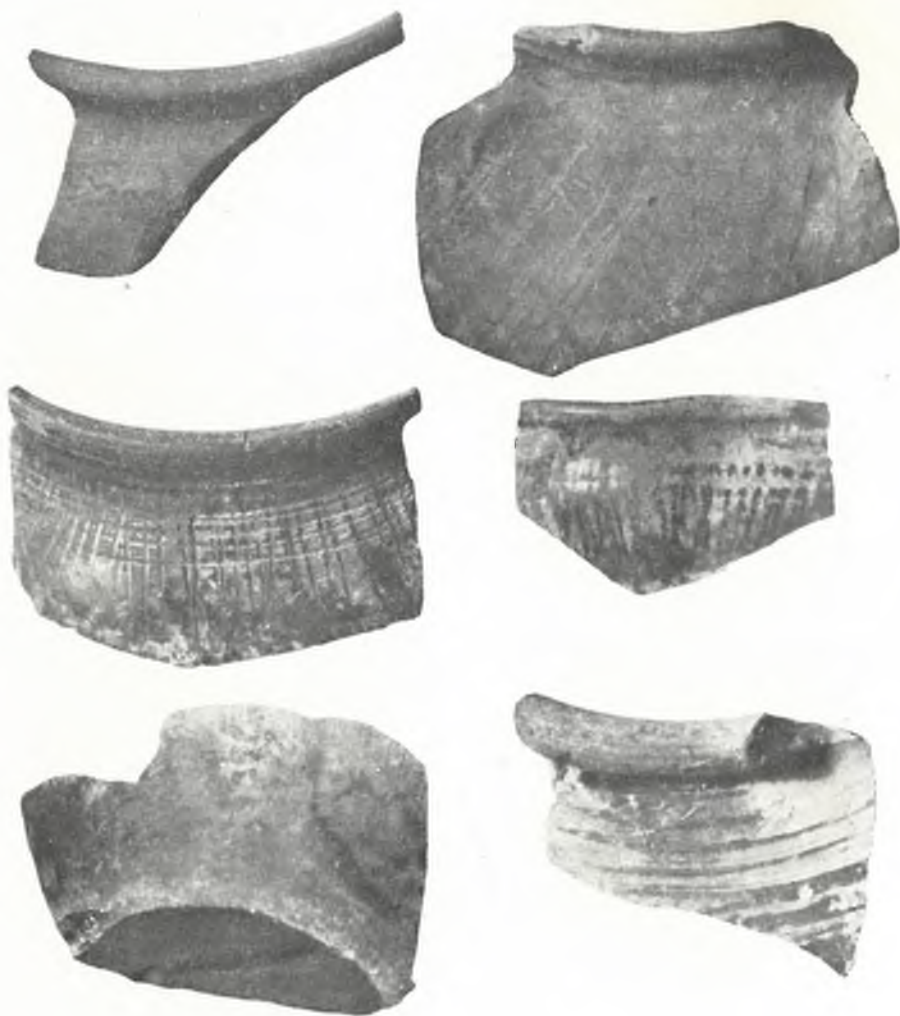
Fig. 24. Fragments de céramique slave de la première époque, exécutée à la main ou au tour

разрушаването на античния град. Това разрушаване е станало вероятно към края на VI в. тъй като името на града — Абритус — все още се среща в изворите от средата на VI в. Прокопий го споменава между крепостите, които са били възстановени от Юстиниан,¹ а Хиерокъл отбелязва, че Абритус е бил един от най-важните центрове на Долна Мизия наред с Марцианополис, Одесос, Никополис и Нова.² Твърде допустимо е разрушаването на града да е станало от самите славяни, които по това време са били едни от най-опасните врагове на Византийската империя и които започнали вече масово да заемат Балкански полуостров.

¹ Procopius, De aedificiis, IV, 11.

² Hierocles, Synecdemos, 636, 8.

Славяните се заселили върху развалините на античния град, като образували малко селско поселение с изградени от пръти и измазани с кал жилища. От края на VI в. настъпил дълъг период на господство на натуралното стопанство, понеже рухването на робовладелския строй било съпроводено с огромно разрушаване на производителните сили.¹ Но въпреки

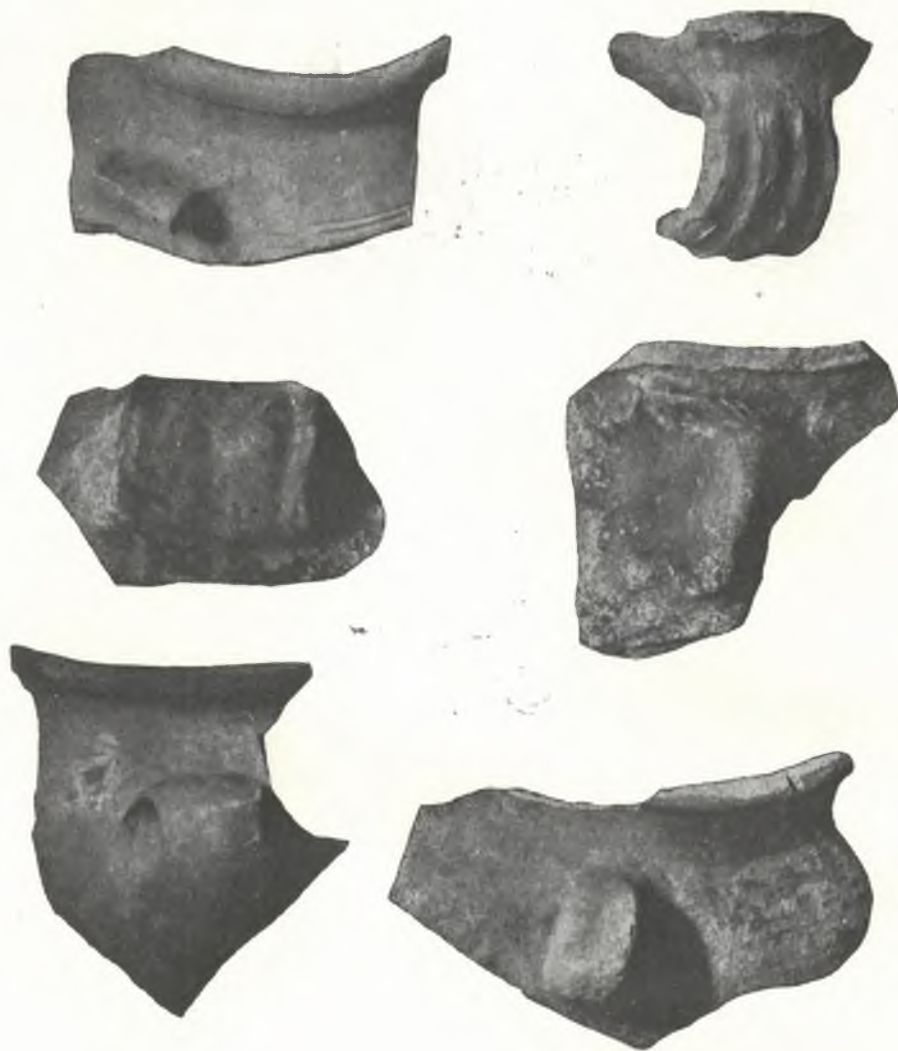

Обр. 25. Фрагменти от съдове, украсени чрез излъскване
Fig. 25. Fragments de vases lustrés

това заселилите се в пределите на Византийската империя славяни твърде скоро възприели някои от най-необходимите и най-употребяваните нововъведения. Едно от тях е било грънчарското колело, което векове наред било употребявано на територията на Византия. Намирането на сравнително малък брой фрагменти от раннославянска керамика, работена на ръка и на ръчно грънчарско колело, в разкопаното от нас селище ние си обясняваме с твърде бързото възприемане на грънчарското колело от неговите жители. Благодарение на него и на местните антични традиции раннославянската керамика, която славяните донесли на Балкански полуостров, твърде скоро променила своя облик, като запазила основната си форма —

¹ К. Маркс и Фр. Енгелс, *Немецкая идеология*, Соч., т. IV, стр. 14; срв. и С. Георгиева, *К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае*, Изследвания в чест на Марин Дринов, София, 1960.

гърнета без дръжки с извито навън устие — и основна украса чрез врязване, която станала по-богата и по-разнообразна. По такъв начин този вид керамика трябва да се датира на Балкански полуостров по-рано, отколкото на Север, гдето гърнчарското колело прониква по-късно. Нейният начален етап на развитие трябва да бъде поставен още към края на VII в.,

Обр. 26. Фрагменти от съдове, украсени чрез излъскване
Fig. 26. Fragments de vases lustrés

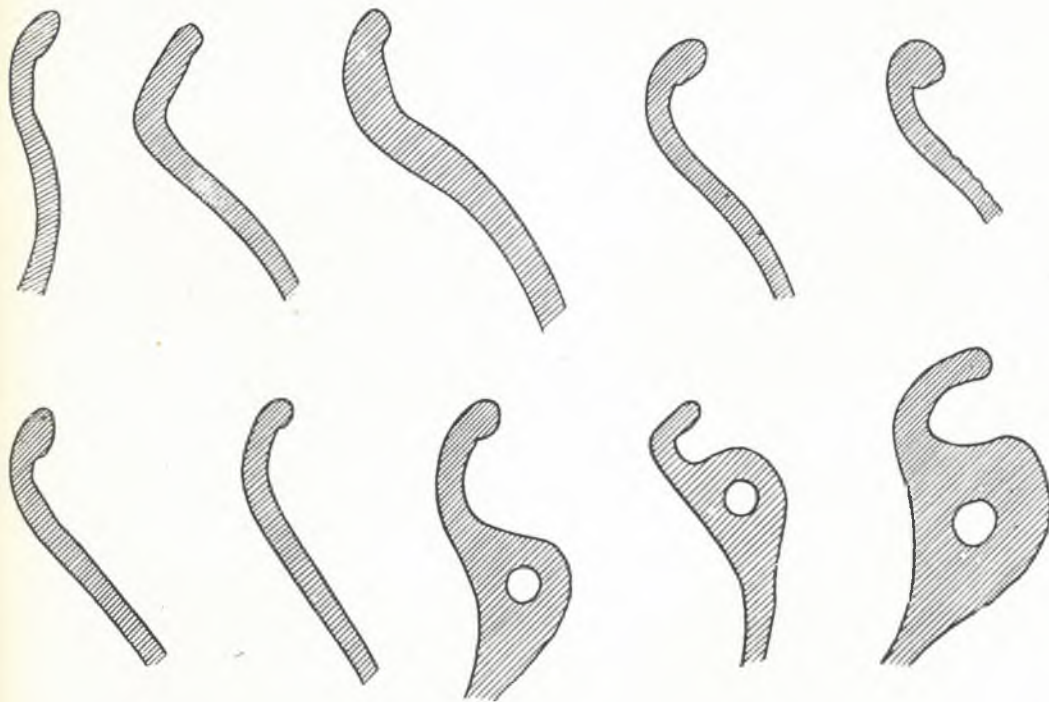
когато изчезва керамиката, изработвана на ръка или на ръчно гърнчарско колело. Същата датировка приема Ж. Въжарова въз основа на материалите от славянското селище при с. Попина, Силистренско, гдето тя е открила два културни пласта: с раннославянска керамика и с керамика, работена на гърнчарско колело, подобна на керамиката от средновековния културен пласт в градището при Разград.¹ Недалеч от мисълта за едно по-ранно датиране на този вид керамика, изработвана на гърнчарско колело, в България е М. И. Артамонов.² Това становище застъпва и Н. Мавродинов в последното си съчинение „Старобългарското изкуство“.³

¹ Ж. Въжарова, Славянската керамика от с. Попина, стр. 592.

² М. И. Артамонов, К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на Нижнем Дунае; вж. Ж. Въжарова, Славяно-българското селище край с. Попина, стр. 6.

³ Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 83.

При разкопаването на едно градище до Панчево в Югославия е бил открит средновековен културен пласт непосредствено върху късноантичния. Това е дало основание на изследователите да изкажат предположение, че керамичният материал от този пласт, който обикновено се датира от IX—X в., би могъл да бъде и по-ранен.¹ В Румъния в античния град Диногечия са били открити земянки, които въз основа на керамичния материал авторите датират от X—XI в. Материалите са били разположени непосредствено на римско-византийските развалини, датиращи от IV—VI в., без да е открит промеждутъчен жилищен слой, нито никакви стерилни отложения. Авторите обясняват липсата на промеждутъчен слой между двата културни пласта с появяването изведнаж в X в. на многочислено население, дошло от други повече или по-малко отдалечени места.² Обаче ако ново население се е заселило върху

Обр. 27. Профили на устия на съдове, украсени чрез излъскване
Fig. 27. Profils de cols de vases lustrés

античните развалини едва в X в., в продължение на три века неминуемо би се образувал един междинен стерилен пласт. И в този случай ще трябва да се приеме, че средновековното поселение се е образувало твърде скоро след разрушаването на античната Диногечия. Следователно и тук керамичният материал, който е подобен на този от средновековното селище до Разград, ще трябва да се датира от края на VII или най-късно от началото на VIII в.

Следователно данните от разкопките на градището при Разград и приведените аналогии със съседните страни ни дават правото да приемем, че керамиката от първата група, работена на гърнчарско колело, се появява в нашите земи още в края на VII в., което съвпада с периода на образуването на българската държава.

Материалите от градището при Разград дават възможност да се хвърли известна светлина върху появата и датировката и на втората група керамика в нашите земи. Тя е твърде по-

¹ Ђорђе Мано-Зиси, Мирјана Лубинковић, Милутин В. Гарашанин, Јован Ковачевић, Рајко Веселиновић, *Защитно ископавање код Панчева, Музеји*, № 1, 1948, стр. 94.

² Gh. Ștefan și colaboratori, *Săpăturile arheologice de la Garvăn, Materiale și cercetări arheologice*, V. 1959, стр. 584.

добна по техника, форми и начин на украса на керамиката, присъща на т. нар. салтово-маяцка култура, която е разпространена в южните области на Съветския съюз, гдето се датира от VIII—IX в.¹ Напоследък бе изказано мнение, че тази керамика е донесена оттам от

Обр. 28. Фрагменти от съдове със светлозелена глеч
Fig. 28. Tessons de vases avec verni vert clair

прабългарите.² Прабългарите идват у нас още в VII в. и в 680/81 г. заедно със славяните образуват българската държава. Следователно те би трябвало да донесат със себе си този вид керамика още през VII в. Наличието на фрагменти от тази керамика заедно с фрагментите от първата група свидетелствува, че у нас тя се е появила по-рано, отколкото на Север в салтово-маяцката култура. На въпроса, откъде се е появила тя

¹ И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона, МИА СССР, № 62, стр. 116.

² М. И. Артамонов, К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на Нижнем Дунае, стр. 7; С. Станчев, Ст. Иванов, Некрополът до Нови пазар, стр. 110.

тук, отговор дават, на първо място, разкопките на градището при Разград. В античния културен пласт наред с типичната за римската и ранновизантийската култура ясночервена керамика имаше фрагменти от светлосива добре пречистена и добре опечена глина,

Обр. 29. Фрагменти от съдове, изработени от светла глина

Fig. 29. Tessonns de vases, exécutés en argile claire

с разнообразни форми, украсена чрез излъскване (обр. 30). Такива фрагменти намерихме и в западната част на градището в изкопите за основи на сгради за завода, гдето нямаше средновековен културен пласт. Някои произхождат от големи урни със светлосив цвят, изработени на грънчарско колело от добре пречистена и добре изпечена глина, звънки при удар. Те са без дръжки, с извито навън устие, украсени чрез излъскване (обр. 31). По своята форма и начин на украса тези урни от античния пласт приличат твърде много на съдовете от втората група керамика, чиято основна украса е излъскването, а основна форма — гърнета без дръжки или с малки пръстеновидни дръжки. Някои от дръжките са с канелюри, с което напомнят дръжките на античните амфори. Сивите урни от античния пласт ние смятаме за един по-ранен, предходен етап на втората група керамика. Подобна сива керамика, украсена чрез излъскване, е намерена и в други късноантични обекти у нас. Тя е разпространена и в земите, които са били под влиянието на провинциалната римска култура.¹

Наличието на по-ранен етап в развитието на втората група керамика ни дава основание да приемем, че тази група керамика се е оформила на Юг, вероятно в земите на Балкански полуостров и по Долни Дунав, под влияние на провинциалната римска сива керамика, украсена чрез излъскване. Този процес е започнал още веднага със заселването на славяните на Юг и запознаването им с античната култура.

В заключение на всичко гореизложено приемаме, че върху развалините на античния град Абритус в неговата североизточна част след опожаряването и разрушаването на града

¹ С. Георгиева, К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае, София, 1960.

е възникнало средновековно селско поселение. Липсата на хиатус между античния и средновековния културен пласт свидетелствува, че образуването на средновековното селище е станало твърде скоро след разрушаването на града. Това би могло да бъде към края на VI или началото на VII в., понеже има писмени сведения, че Абритус все още е съществувал в сре-

Обр. 30. Фрагменти от съдове от светлосива глина, украсени чрез излъскване, които произлизат от античния пласт

Fig. 30. Tessons de vases en argile gris-clair, lustrés découverts dans la couche antique

дата на VI в. Първоначални жители на селището са били славяните, които били повлияни в някои отношения от заварената антична култура. Било възприето грънчарското колело, били разнообразени формата и украсата на раннославянската керамика. Появили се и нов вид съдове, украсени чрез излъскване, които са били с по-разнообразни форми и са служели предимно за хранене и пиене. Те водят началото си от стари местни традиции и коренно се разли-

Обр. 31. Фрагменти от съдове от светлосива глина, украсени чрез излъскване, които произлизат от античния пласт

Fig. 31. Tessons de vases en argile gris-clair, découverts dans la couche antique

чават по външния си вид, по техниката и начина на украса от донесените от славяните гърнета. Обособяването на тези два типа керамика е станало в земите на Балкански полуостров още в края на VII в. и оттук те започнали да се разпространяват на Север.

UN SITE DU MOYEN AGE SUR LES RUINES DE LA CITÉ ANTIQUE D'ABRITUS

S. GEORGIEVA

(Résumé)

L'auteur, en se basant sur les matériaux archéologiques recueillis lors des travaux de sauvetage au lieu-dit „Gradište“, près de la ville de Razgrad, en Bulgarie du nord-est, est arrivé aux conclusions suivantes: Sur les ruines de la cité antique d'Abritus, après un violent incendie qui

ravagea la ville et la détruisit, une nouvelle agglomération rurale se forma dans la partie nord-est de la ville ancienne.

L'absence d'un hiatus entre les deux couches archéologiques — l'antique et celle du Moyen Âge — témoigne que ce site s'est formé immédiatement après la destruction de la ville. La fondation de ce site remonte vraisemblablement à la fin du VI-e ou au début du VII-e siècle, car on retrouve le nom d'Abritus chez Procope qui le fait figurer dans la liste des forteresses réédifiées par Justinien. D'autre part, Hiéroclès dans son écrit „Synekdemosis“ remarque qu'Abritus était l'un des centres les plus importants de Basse Mésie. Les premiers habitants de ce site étaient des Slaves qui élevèrent leurs habitations sur les ruines anciennes en se donnant seulement la peine d'égaleriser le terrain à la surface, sans employer ni les restes d'édifices ni le matériel de pierre existant pour leur construction. Cela peut s'expliquer par la décadence de l'économie de l'époque de l'esclavage et le retour à l'économie domestique qui se produisit à la suite des incursions en terre bulgare de tribus venues du Nord et dont la culture était plus primitive. L'ancien Abritus détruit n'a jamais été réédifié, mais sa civilisation a laissé son empreinte sur les nouveaux habitants. Cette influence s'est surtout reflétée sur la céramique car les Slaves employaient couramment des ustensils d'argile. Ils commencèrent à les travailler au tour, ce qui rendit les formes et la décoration de la céramique slave de la première période plus variée (Fig. 12, a). C'est alors qu'apparut un nouveau genre de poterie en argile gris foncé purifiée à décor lustré et qui servait surtout de vaisselle usuelle (Fig. 12, б—2). Elle se distingue totalement par son apparence, sa technique et sa décoration de la poterie que les Slaves avaient apportée. Son origine doit être recherchée dans la céramique grise romaine régionale lustrée, répandue au IV-e—VI-e siècles en Bulgarie, en Roumanie, en Hongrie, en Pologne et en Ukraine. Il existe peu de céramique slave travaillée à la main et au tour primitif (Fig. 24). D'autre part, on n'a pas trouvé de couches archéologiques intermédiaires dans ce site. C'est pourquoi, par analogie avec d'autres stations de la Bulgarie du nord, de Yougoslavie et de Roumanie, l'auteur considère que l'origine de ces deux types de céramique de Razgrad — vases en argile grise ou rouge à ornements incisés, et vases en argile gris foncé lustrée — datés généralement du IX-e — XI-e siècles, remontent en réalité à une époque plus reculée. Cette poterie a été exécutée par les Slaves qui se sont établis au sud du Danube et plus tard aussi par les Protobulgares. Ceux-ci ont subi l'influence de la céramique façonnée à la main et au tour primitif des Slaves et des traditions locales, dès la fin du VII-e siècle. C'est d'ici qu'elle s'est répandue au nord, en Roumanie, et au sud vers les steppes russes. L'opinion de certains auteurs, suivant laquelle cette céramique aurait été introduite au sud du Danube par les Protobulgares, ne saurait être retenue par suite de la non-concordance chronologique. Celle-ci appartient à la culture saltomayate datée du VIII-e — X-e siècles et dont l'aire de diffusion était située au Nord des steppes russes méridionales. Or, les Protobulgares s'établirent dans la Péninsule balkanique dès le VII-e siècle et ils auraient dû avoir dans ce cas une céramique déjà formée.

РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ ФИБУЛИ В БЪЛГАРИЯ

Стамен Михайлов

Фибулите са важен археологически материал. Тяхното значение се определя преди всичко от факта, че те са тясно свързани с облеклото. Последното, както е известно, е различно у различните народи, и търпи бързи промени даже у един и същ народ. Тези изменения се отразяват и върху развитието на фибулите, които се свързват със строго определени исторически периоди, и по тая причина наред с монетите са точно датиращ материал, който може да служи за определяне времето и на други по-неопределени в хронологично отношение археологически материали. Освен като битови предмети, които хвърлят известна светлина върху някои подробности на облеклото, фибулите представляват определен интерес и като произведения на приложното изкуство.

В настоящата работа ще се спра на лъчовидните фибули в България.¹ За тях в нашата специална литература не съществуват почти никакви проучвания. Нещо повече, не е направена дори и първата стъпка — да бъдат събрани и обнародвани всички материали от този вид. Последното обстоятелство значително затруднява и дори прави невъзможно написването на по-обобщителни трудове, както и разрешаването на редица важни въпроси, свързани с производството и разпространението на този вид паметници.

Поради факта, че лъчовидните фибули от България са слабо известни и в чужбина, където в специалната литература са отминати почти без внимание, както и поради голямото им значение за изучаването на междуплеменните отношения на Балкански полуостров през преходния период от робовладелската към феодалната епоха ще обърна особено внимание върху фактическия материал, като за всяка фибула, която ми е била достъпна, ще дам подробно описание.

Засега най-много лъчовидни фибули се пазят в Археологическия музей в София. Те всички са обнародвани, но по незадоволителен начин. Фибули от този тип се намират и в сбирките на други музеи в страната, като Варненския, Старозагорския, Ломския, Свищовския и др.

Фибули от Археологическия музей в София

1. Фибула инв. № 2958² (обр. 1, 3 и 2, 3). Излята от сребро в специален калъп. Състои се от челна и стъпална плочка,³ съединени с дъга, и от двустранна желязна спи-

¹ „Лъчовидни“ или „лъчисти“ — и двата термина са еднакво приемливи.

² Всички фибули от Археологическия музей в София са записани в инвентарните книги на ранносредновековния отдел.

³ Под челна плочка (Kopfplatte) в литературата за този тип фибули се разбира плочката, върху която е закрепен пружинният механизъм, а под стъпална (Fussplatte) — оная, на която се намира иглодържателят. Повечето изследователи обаче са на мнение, че при закопчаването на дрехата фибулите са били поставяни с лъчите надолу, така че челната плочка е стояла на мястото на стъпалната и, обратно, — стъпалната на мястото на челната. Въпреки условния характер на тези обозначения ще продължавам да си служа с тях в настоящия труд, съзнавайки добре, че всяко изменение в досегашната терминология ще предизвика повече обърканост, отколкото прегледност.

рала, прикрепена чрез запойване към гърба на челната плочка. Двете плочки, дъгата и иглодържателят са отлети наведнаж и съставляват едно цяло. Спиралата е увита около желязна ос, направена от отделна тел. Иглата не е запазена. От спиралната пружина са

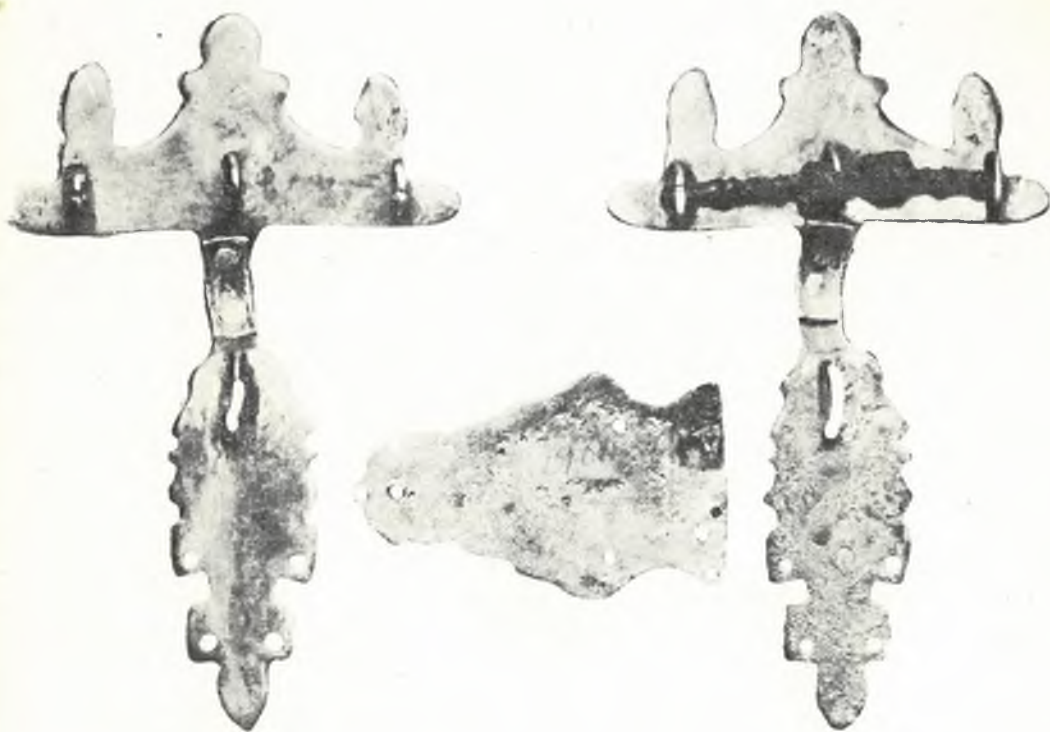

Обр. 1. Сребърни фибули и колан на плочка от Садовец
Fig. 1. Silberne Fibeln und Gürtelplatte aus Sadovec

налице от едната страна два завитъка, а от другата — три. Всяка половина на пружината е имала 8—10 спираловидни извивки. Дъгата е счупена на две, а после съединена посредством сребърна пластинка, занитена с едно сребърно и едно медно нитче. Върху лицевата страна на двете плочки едва личат следи от позлата. Челната плочка има триъгълна форма. Встрани тя завършва с по едно правоъгълно поле, запълнено с есвиден, плоскостно-релефен орнамент. Между тези две малки полета в рамка с форма на балдахин е затворено друго, по-голямо поле, украсено с релефни спирали. Балдахиновидната рамка представлява висок ръб, украсен с вдлъбнати точки и луновидни сегменти. Затвореното в тая рамка поле е разделено на две симетрични половини, всяка от които има по два чифта скачени волути, изпълнени релефно с рязко очертани ръбове. И в двата края на горния хоризонтален бордюр на рамката има по едно гнездо с кръгла форма за цветни стъклени зрънца (гранати), имитиращи скъпоценни камъни. Стъклените зрънца не са запазени.

По периферията на челната плочка се виждат пет издатъка с образи на животински глави — може би гущери. Два от издатъците са разположени един срещу друг, т. е. под прав ъгъл на надлъжната ос на фибулата. Същевременно те са в оста и на спиралната пружина. Останалите три животински глави са разположени успоредно на надлъжната ос на фибулата, като средната съпада с тази ос, а страничните излизат от двете правоъгълни полета, фланкиращи балдахиновидната рамка на централното поле. Последните три издатини силно подчертават триъгълната форма на челната плочка. Дъгата, която съединява двете плочки, е корубеста (конкавна) откъм гърба и изпъкнала (конвексна) откъм лицето, което е украсено с развод от волути.

Стъпалната плочка има удължена ромбовидна форма с релефен ръб по краищата, украсен, както и челната плочка, с непрекъснат низ от вдлъбнати точки. В долния край, който се удължава и изостря, плочката завършва със стилизирана животинска глава. Раз-

Обр. 2. Сребърни фибули и колан на плочка от Садовец, гледани откъм гърба
Fig. 2. Silberne Fibeln und Gürtelplatte aus Sadovec, Rückseite

положени симетрично една срещу друга по периферията на плочката се виждат три чифта дупки, получени чрез стилизация на птичи глави с обрънати към върха на плочката клюнове. Върху някои от тези птичи изображения личат добре очите и перата, първите означени с кръгчета, а вторите — с успоредни набраздявания.

Полето на плочката е разделено на две симетрични части. Украсата на всяка една от тях се състои от съединени в непрекъснат развод единични волути, образуващи орнамент от есовидни мотиви.

Върху гърба на плочката при иглодържателя се вижда полепнала тъкан, доста фино изработена. Не е ясно дали тъканта произхожда от облеклото, на което е стояла фибулата, или от плата, в който последната е била увита.¹ И двете плочки откъм гърба са плоски и масивни. Никакви вдлъбнатини не се забелязват и при животинските глави. Единствено вдлъбнатата, т. е. немасивна, е дъгата.

Фибулата има следните по-важни размери: максимална дължина заедно с двете животински глави, разположени в надлъжната ос на фибулата — 17,5 см. Намерена е при разкопките на Садовско кале, Луковитско, през 1934 г. и обнародвана от Ив. Велков.²

2. Фибула инв. № 2959³ (обр. 1, 1 и 2, 1). По форма, украса, размери, изработка и състав на метала тази фибула е съвсем еднаква с фибула № 2958, заедно с която е намерена. Незначителните различия в размерите (фибула № 2959 има дължина 17 см и ши-

¹ I v. Welkow, Eine Gotenfestung bei Sadowitz (Nordbulgarien), Germania, 19, 1935, стр. 153.

² Пак там, табл. 18, обр. 1 — дясно.

³ Пак там, табл. 18, обр. 2.

рина 10,9 см) се дължат отчасти на технически причини, свързани с отливането, отчасти на факта, че втората фибула е повече изтрита; изглежда, че и двете са излети в един и същ калъп. И първата, и втората са счупени през средата на дъгата, а двете им части са съединени посредством сребърна пластинка, сръчно закрепена с помощта на две сребърни нитчета. Съединяването е извършено още по-грижливо, отколкото при първата фибула, занитването почти не се забелязва откъм лицевата страна на дъгата. Двете фибули очевидно съставляват комплект и са били носени заедно. Ако се съди от тяхното състояние и особено от състоянието на втората, която е много изтрита по краищата и изпъкналите части, може да се заключи, че фибулите са били носени от различни лица които са си ги предавали по наследство в продължение на твърде дълъг период от време. От друга страна, фактът, че са били така старателно закръпени, е до известна степен указание за това, че производството на такива изделия не е било масово, обстоятелство, което е обуславяло и специалните грижи за тяхното запазване.

3. Инв. № 2960 (обр. 1, 2 и 2, 2). Неразделна част (от типологична гледна точка) от описаните по-горе материали представлява една коланна плочка, излята от сребро, което по качество не се различава от среброто на фибулите. Плочката е намерена заедно с двете фибули. По форма тя много прилича на стъпалните плочки на двете сребърни фибули — представлява своеобразен ромб с удължена долна част, която ѝ придава мечовидна форма.

4. Фибула инв. № 743 (обр. 3, 5). Фибулата е от бронз. Изработена е както предишните чрез отливане. Отличава се от тях обаче по формата на челната плочка, която е полукръгла или по-точно шестостранна.

От периферията на челната плочка излизат пет лъча, които доста се отличават от зооморфните издатъци на сребърните фибули от Садовец. Тук вече наистина може да се говори за лъчи, и то не толкова затова, че те нямат зооморфна форма, а защото са разположени радиално спрямо центъра, от който е описана полуокръжността на челната плочка. Лъчите са ориентирани по диагоналите на полигона, като два от тях лежат в оста на пружинния механизъм. Полето на плочката е разделено на две части, всяка от които е украсена с релефни мотиви от двойни волути. Контурите на полето са очертани с дълбока врязана линия и с два реда вдлъбнати триъгълни формички. С цел да изпъкне по-ясно украсата вдлъбнатините, изглежда, са били запълнени с бяла паста. Лъчите са плътно изливани и имат гъбовидна форма с 3—4 набраздявания под полукръгло разширената им върхна част. Върху средния и двата срещуположни лъча в оста на спиралата се вижда по една стъклена инкрустация. Стъклените зрънца са поставени в дълбоки полукръгли гнезда и се издават над повърхността на плочката.

Стъпалната плочка има същата форма, каквато имат и стъпалните плочки на сребърните фибули от Садовец, а украсата ѝ напомня украсата на челните плочки на същите фибули. И тук плочката завършва в долния си край с животинска глава. Изобразеното животно обаче е различно от онова, което видяхме на съответното място при фибулите от Садовец. Вместо заострена муцуна, напомняща глава на гущер, тук животно има широка муцуна с големи ноздри. За разлика от лъчите на челната плочка тази глава не е плътно излята — гърбът ѝ е леко издълбан. Моделировката ѝ обаче е добра, особено в сравнение с лъчите, чиято изпъкналост откъм лицевата страна е много слаба. Както и при коланната плочка от Садовец, стъпалната плочка има шест гнезда за инкрустации със запазени в тях червени стъклени зрънца. Последните са така разположени, че очертават контурите на плочката. Двете инкрустирани стъкла, разположени непосредствено до животинската глава, изглежда, имитират очите на някакво животно, което е едва загатнато. За разлика от двете сребърни фибули тук контурният ръб на плочките не е по-дебел от полетата, които той обрамчва. По тая причина ръбовете и полетата лежат на една и съща плоскост. Дебелината на плочките следователно навсякъде е еднаква.

Дъгата, която съединява двете плочки, е силно извита, с почти обло лице и кух корубест гръб. Лицевата ѝ страна е украсена с есовидни мотиви. Гърбът на фибулата е плосък, като леко е вдлъбната само животинската глава. Фибулата е имала двустранна

Обр. 3. Лъчовидни фибули в Археологическия музей в София
Fig. 3. Sprossenfibeln im Archäologischen Museum in Sofia

спирала, която сега липсва, с устройство в общи линии подобно на това, което видяхме при фибулите от Садовец. Същото трябва да се каже и за иглодържателя, който тук обаче е по-висок. Фибулата има обща дължина 17,9 см и максимална широчина — 9,3 см. Следи от позлата не личат. Произход неизвестен. Фибулата е купена от частно лице през 1907 г. Обнародвана е от Такенберг.¹

5. Фибула инв. № 499 (обр. 3, 6). Бронз, изливана в калъп. По форма съвсем подобна на фибула № 743. Незначителна разлика има само в украсата, която съдържа същите мотиви, но разположени по различен начин. Стъклена инкрустация има само върху средния аксиален лъч, лицето на дъгата е украсено с вдълбани триъгълни формички, а встрани от тях вместо есовиден орнамент се виждат надлъжни набраздявания. Фибулата е била позлатена. Размери: дължина 13,3 см, максимална широчина 6,4 см. Фибулата произ-

¹ K. Tackenberg, Germanische Funde in Bulgarien, ИАИ, V, 1928—1929, обр. 132.

⁶ Изв. на Археолог. и-т, т. XXIV

хожда от градището до с. Арчар, Видинско. Купена е от частно лице през 1900 г. и е обнародвана от Такенберг.¹

6. Фибула инв. № 498 (обр. 3, 4). Бронз. По форма, украса и размери напълно сходна с фибула № 499. Единствената разлика между тях е, че втората фибула е с 3 мм

Обр. 4. Фибули в музея в Хале (ГДР)
Fig. 4. Fibeln im Museum in Halle (DDR)

по-дълга от първата. Както средбърните фибули от Садовец фибули № 498 и 499 съставляват неразделен чифт и са носени като комплект. обстоятелствата на намирането и на постъпването в музея са същите, както и при № 499. Обнародвана от Такенберг.²

7. Фибула инв. № 801 (обр. 3, 3 и 4. 3). Излята от бронз. В общи линии формата е същата, както и при № 498 и 499. Разликата се състои в следното: вместо половинка от дванадесетостранен полигон челната плочка представлява напълно оформен полукръг. Петте лъча са разположени по същия начин, но имат различна форма — разширението не е при пъпковидния завършек на лъча, а под него. По тая причина тук лъчите вместо гъбовидна имат пирамидална форма. Ромбовидното очертание на стъпалната плочка е много по-ясно изразено. При разглежданите по-горе фибули тая плочка е силно удължена в долната си част. Тук такова удължаване няма. Няма и

гнезда за инкрустации по лъчите. Върху стъпалната плочка, освен обичайните шест стъклени инкрустации, които се срещат и при фибули № 743, 498 и 499, се виждат още две легла за същата цел. Едното има правоъгълна форма и се намира между животинската глава на стъпалната плочка и един от остриите върхове на ромбовидния бордюр, а другото — с полукръгла форма — образува муцуната на животното. Украсата се състои от релефни волути, изпълващи малки полета. Последните са очертани с релефни линии, които следват контурите на волутите. Украсителните мотиви не се различават от тези на описаните по-горе фибули. Незначителна е разликата и в съчетанието на тези мотиви. Онова, което може да се нарече техническа особеност на тази украса, е обстоятелството, че тук имаме работа с имитация на филигранната техника — металческите нишки са получени при самото отливане. По бордюрната рамка на стъпалната плочка се вижда същият орнамент, който наблюдаваме и в украсата на коланната плочка от Садовец. Друга особеност на тая фибула откриваме в направата на дъгата. Последната е по-слабо извита, отколкото при другите фибули, и главно тя има свършено плоска форма. Откъм лицевата страна има рязко

¹ Tackenberg, цит. съч., обр. 133.

² Tackenberg, цит. съч., обр. 133, б.

профилиран ръб, който разделя дъгата на две по дължина. На лицевата страна на фибулата тук-там личат следи от позлата. Пружинната, както и при другите фибули, е била едноспирална. Размери: дължина 10,6 см, максимална широчина 4,8 см. Фибулата произхожда от Арчар. Купена е от частно лице през 1909 г. и е обнародвана от Такенберг.¹

8. Фибула инв. № 928 (обр. 3, 1). Излята от бронз. По форма е близка до останалите бронзови фибули. Притежава обаче и някои съществени отличия. Така петте лъча представляват почти сферични топчета. С челната плочка те се съединяват посредством едно пръстенче. Украсата се състои от прост плетеничен мотив, образуван от релефни линии и заобиколен отвсякъде с релефни точки. По същия начин е обрамчена и украсата на стъпалната плочка, където освен две волути, се вижда и мотив, подобен на буквата Ф — всичко това затворено в издължена ромбовидна рамка с двоен контурен ръб, маркиран отвън с точки, а отвътре с непрекъсната релефна линия. За разлика от всички разгледани дотук фибули стъпалната плочка завършва не с животинска, а с човешка глава. Дъгата е съвсем леко извита и също както при № 801 е плоска. Все в отличие от другите фибули тук пружинният механизъм е съвсем опростен — той е имал една единствена опорна точка. Изработката е сравнително груба. Това се дължи на обстоятелството, че фибулата не е била ретуширана след изливането ѝ. Тъкмо с този си суров, още необработен окончателно вид тя става още по-интересна за нас, защото потвърждава изказаното по-горе предположение, че след отливането им фибулите са били подлагани на допълнителна обработка, за да бъдат отстранени получените при отливането грапавини. Размери: дължина 5,7 см, максимална широчина 3,5 см. Следи от позлата не личат.

Фибулата произхожда от Македония (неизвестно точно откъде). Купена е от частно лице през 1910 г. и е обнародвана от Такенберг.²

9. Част от фибула инв. № 3215 (обр. 3, 2). Излята от бронз. Запазен е само върхът на стъпалната плочка — човешка маска, третирана плоскостно, със слаба моделировка, но с ясно означени подробности — очи, уста, нос, коса. Отстрани вместо ръце е имало някакви зооморфни изображения. Полето на плочката е било украсено с релефни ескавидни завитъци. Личат две кръгли гнезда за инкрустация на стъклени зрънца. Фрагментът е покрит със сиво-зелена патина. Откъм гърба човешката глава е издълбана.

Размери: дължина при сегашното състояние 4,9 см, максимална широчина 3,2 см. Фибулата е намерена до гр. Ямбол, в местността, дето се предполага, че е бил тракийският град Кабиле. Откупена от музея през 1940 г. и обнародвана от Вернер.³

10. Част от бронзова фибула от местността „Кирика“ при с. Калугерица, Коларовградско. Фрагментът е от дясна страна на челна плочка (при положение че фибулата е обвърната с лъчите надолу). Запазени са двата десни странични лъча и част от плочката. Лъчите завършват с почти кръгли пъпки, леко вдлъбнати откъм гърба. Те се съединяват с плочката посредством шийка с три нареза. Плочката има две дълбоки контурни бразди с остър профил. Дъгата на фибулата е намерена отделно. Тя се състои от една възширочка, леко извита пластинка, украсена откъм лицевата страна с три дълбоки бразди. По данни на Фехер тази дъга има дължина 2,6 см и широчина 1 см.⁴

По запазената част могат да се установят размерите на цялата плочка, а именно: дължина (по оста на иглата) 3 см и широчина (по оста на пружинния механизъм) 4,5 см. Фрагментът е обнародван от Геза Фехер като украшение.⁵

11. Фибула от Ескус. Излята от бронз. На челната плочка пет лъчи. Върху средния и двата срещуположни лъча са инкрустирани червени стъклени зрънца. Подобно на фибулите

¹ Taskenberg, цит. съч., обр. 133, а.

² Пак там, обр. 133, d.

³ J. Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, Reinecke-Festschrift, Mainz, 1950, табл. 28, 10.

⁴ Г. Фехер, Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица, Сборник Мадара, II, София, 1936, стр. 143.

⁵ Пак там, стр. 144 и обр. 191, 21; за дъгата вж. пак там, обр. 191, 12.

от Арчар стъпалната плочка има ромбовидна форма със симетрично разположени стъклени инкрустации. Полето ѝ е украсено с изрязан с острие решетковиден орнамент (Gittermuster) с ромбовидна форма. Върхът на плочката завършва с животинска глава. Тази фибула се отличава от всички останали със своята решетъчна украса. Намерена е в горните пластове при разкопките в Ескус (с. Гиген, Плевенско).¹

12. Фибула инв. № 3332. Излята от бронз. Форма на свастика. Раменете на пречупения кръст завършват със силно стилизирани животински глави. В средата на свастиката има инкрустация, имитираща око на птица. Дебелина 2 мм. Произхожда от с. Писарово, Плевенско. Придобита от музея през 1942 г.

13. Фибула инв. № 3333. Излята от бронз. Запазена е предна част на животно (кон, глиган или мечка) с подвити предни крака, извита към гърба глава и отворена уста. Личат следи от иглодържател. Максимално измерение 3,3 см.

Фибули в музея в гр. Свищов

14. Фибула инв. № 937 (обр. 5,2). Излята от бронз. Челната плочка образува шесто-странен полигон, преминаващ в полукръг както при фибула № 743. Има пет лъча, еднакви по форма и размери. Полето е украсено с пет еднакви релефни сегмента от кръг, които са леко назъбени. Дъгата е слабо извита. По средата ѝ се профилира ръб, украсен с дребни вдлъбнати точки, а от двете страни на ръба — по три релефни линии и един контурен ръб. Тази украса напомня фибулата от Калугерица (вж. по-горе пореден № 10). Стъпалната плочка — също обточена с релефен ръб — има ромбовидна форма с шест гнезда за инкрустации. Върхът на плочката завършва с животинска глава. Полето, което е по-ниско от околната връстния ръб, е запълнено с есовидни релефни мотиви. В средата с двойна релефна линия е очертан полигон с ромбовидна форма. Дъгата е леко извита и слабо издълбана откъм гърба. Пружината и иглата, които сега липсват, са били железни. Размери: дължина 8,7 см, максимална широчина 4,4 см. Намерена в Новград при устието на р. Янтра.

Освен тази единствена лъчовидна фибула в Свищовския музей се съхраняват и други типове фибули, които, както ще видим, стоят в най-тесна връзка с произхода и разпространението на лъчовидните фибули у нас. Това са, на първо място, известен брой късноримски типове, на второ, емайлираните фибули и, на трето — ажурните. Към първата група се отнасят следните две фибули:

15. Фибула инв. № 1507² (обр. 5,3). Излята от бронз. По форма кръстовидна. Напречното рамо, което отговаря по предназначението си на челната плочка при лъчовидните фибули, завършва в краищата с по едно крушовидно топче. По средата на същото рамо и в надлъжната ос на фибулата се вижда трето подобно топче. Заслужава внимание фактът, че и трите топчета са разположени радиално, т. е. както издатъците (лъчите) при лъчовидните фибули. Стъпалната плочка представлява плоска бронзова пластинка, украсена откъм лицевата страна с два реда кръгчета, разделени един от друг с права линия по надлъжната ос на фибулата. Размери: дължина 6,5 см, максимална широчина 8 мм. Произхожда от Нова до Свищов.

16. Фибула инв. № 1757 (обр. 5,1). Излята от бронз. Челната плочка е оформена в пълен полукръг, украсен откъм лицевата страна с гравирани сегменти. Иглодържателят е подобен на иглодържателите при лъчовидните фибули. Пружинният механизъм е имал една опорна точка, в която са пробити две дупки — едната за пружинната ос, другата за хордата. След отливането ѝ фибулата е била гавирана. Този тип има голямо значение за

¹ По данни на Т. Иванов, ръководител на разкопките в Гиген. Фибулата е намерена през 1948 г.

² Номерата на всички фибули в Свищов са взети от инвентарните книги на Свищовския музей. Тук дължа да изкажа благодарност на директора на музея Стефан Стефанов, който бе така любезен да ми предостави материалите за проучване.

откриване на произхода и типологичното развитие на лъчовидните фибули. Размери: дължина 4,2 см, максимална широчина 6 мм. Произхожда от Нове.

Към емайлираните фибули се отнасят следните номера:

17. Фибула инв. № 1688. Излята от бронз. Челната плочка, много по-голяма от стъпалната, има трапецовидна форма, която завършва със стилизирана животинска глава. Полето на челната плочка е запълнено с жълт емайл, върху който се откриват пет сребърни зрънца. Пружинният механизъм е прикрепен към горния тесен край на челната плочка. Размери: дължина 4,3 см, максимална широчина 4 мм. Намерена в Нове.

18. Фибула инв. № 1976. Излята от бронз. Формата и устройството ѝ са подобни на формата и устройството на фибула № 1688 с тая разлика, че челната плочка тук вместо трапецовидна е ромбовидна. Полето ѝ е запълнено със син емайл, от който изпъкват релефни триъгълничета. Отстрани това поле е ограничено от три релефни ръба. Иглата и иглодържателят са отчупени. Размери: запазена дължина на фибулата 3,4 см, максимална широчина 1,8 см. Произхожда от Нове.

19. Фибула инв. № 1789. Излята от бронз. Ромбовидна форма без разчленяване. Върховете на ромба при пружинната ос и при иглодържателя наподобяват плоско изработени животински глави. Очите на животните са означени с кръгчета. Лицевата страна на плочката е украсена с растителен мотив — четирилистник с удължени бадемовидни листа. По краищата ромбът е обточен със силно назъбен ръб. Растителният мотив е запълнен с червена паста, ъглите на ромба — с бяла, а полето на плочката — със зелена. Размери: дължина 4,3 см, максимална широчина 2,4 см. Произхожда от Нове.

20. Фибула инв. № 1692. Излята от бронз. По форма правоъгълна с леко издълбан гръб. Плочката при иглодържателя завършва с три възкъргли издатъка, разположени във форма на кръст и украсени с концентрични кръгове. По краищата е обточена с възвест орнамент. Фибулата е симетрична: при пружинния механизъм се повтарят трите кръстовидно разположени издатъка, които сега са отчупени и липсват. Плоскостта на правоъгълната плочка е разделена на седем вдлъбнати правоъгълни полета, запълнени с бяла и тъмносиня емайлова паста. Размери: дължина 4,6 см, максимална широчина 2,3 см. Намерена в Нове.

21. Фибула инв. № 1031. Излята от бронз. Ромбовидна форма от типа на № 1692. Подобно на нея тук поставените една срещу друга страни са симетрични. В средата на ромбовидното поле се вижда кръгче, запълнено, както и цялото поле, с червена емайлова паста. Пружинната спирала е заместена тук с шарнир. Размери: дължина 3,2 см, максимална широчина 2,5 см. Намерена в Нове.

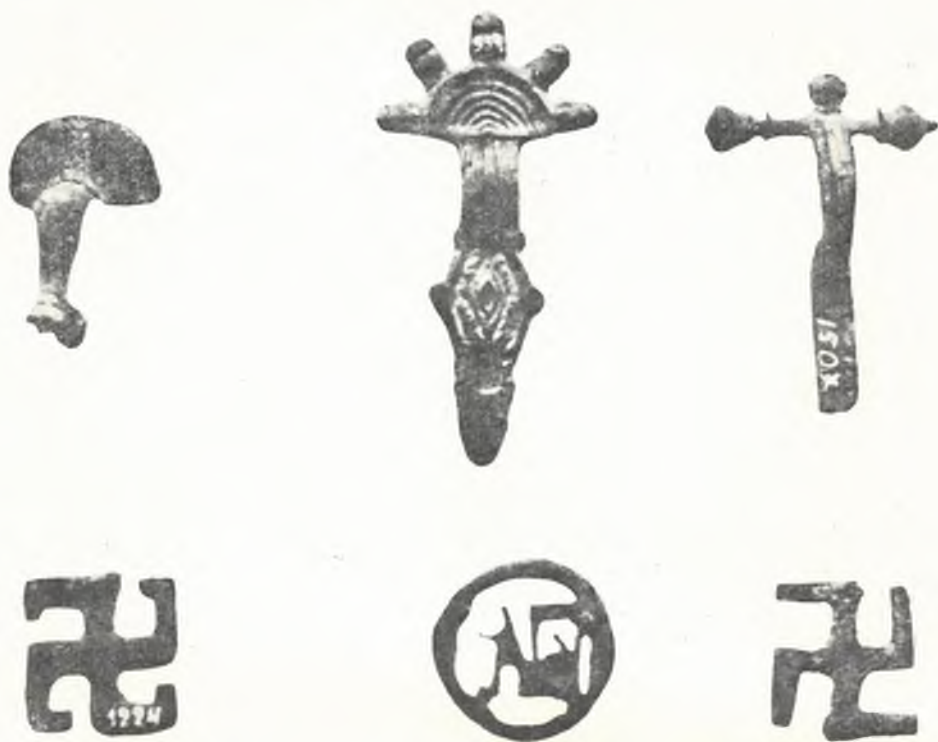
22. Фибула инв. № 1890. Излята от бронз. Има триъгълно разширение при пружинната ос и ромбовидно при иглодържателя, чийто връх е отчупен. Полето на ромбовидната плочка е ограничено от двоен ситно назъбен ръб, а средата ѝ е запълнена с розово-червена емайлова паста. И тук както при № 1031 иглата е на шарнир. Размери: дължина 2,2 см, максимална широчина 1,3 см. Намерена в Нове.

23. Фибула инв. № 1977. Излята от бронз. Сърцевидна форма. В средата на лицевото поле триъгълна плоскост, запълнена с червена емайлова паста, останалата част на полето запълнена със зелен емайл. Размери: дължина 2,9 см, максимална широчина — 1,9 см. Намерена в Нове.

24. Фибула инв. № 2016. Излята от бронз. Форма ромбовидна. В средата на ромба кръгче, запълнено с керемиденочервена паста, а полето — със зелена. Срещуположните страни на фибулата са симетрични (срв. № 1789, 1692, 1031 и 1890). Размери: максимална дължина 3 см, максимална широчина 1,9 см. Намерена в Нове.

С емайл са украсени освен фибули и някои дребни накитни предмети и апликации, които произхождат също от Нове и образуват с емайлираните фибули общ и неразделен комплекс. Тези материали са известно указание за наличието на занаятчийско производство в нашите земи и по-специално в Северна България през епохата на късноримското владичество.

Към третата група — ажурни фибули — спадат следните номера от Свищовския музей.
25. Фибула инв. № 1224 (обр. 5,4). Излята от бронз. Има форма на свастика с рамене, извити наляво, и с двойна чупка. Иглодържателят представлява обикновена кука. Свастиката

Обр. 5. Германски фибули с правоъгълна челна плочка в Областния музей в Хале
Fig. 5. Germanische Fibeln mit rechteckiger Kopfplatte im Bezirksmuseum von Halle

очертава квадрат със страна 2,8 см. В музея има още един подобен екземпляр. И двата произхождат от Нове.

26. Фибула инв. № 1687 (обр. 5, 6). Излята от бронз. Форма и размери както при № 1224 с тая разлика, че тук раменете имат само една чупка (обр. 5,6). Намерена в Нове.

27. Фибула инв. № 1571. Излята от бронз. Иглодържателят както при № 1224. Иглата е на шарнир. Размери: максимална дължина 3,3 см, максимална широчина 2,3 см, височина на иглодържателя 1 см, широчина 4 мм.

28. Фибула инв. № 1670 (обр. 5,5). Към ажурния тип спада и една византийска фибула с монограм *NJ(NPA)*. Излята е от бронз, кръгла форма. Иглодържателят както при № 1224 и 1571. Иглата на шарнир, диаметър 3,5 см. Намерена в Нове.

Фибули в музея в гр. Лом

29—30. Две двуплочни фибули, еднакви по форма, размери и устройство. Ив. Велков, който ги обнародва,¹ съобщава, че произхождат от гроб с посока към североизток (изглежда в тая посока е обърната главата на покойника). Фибулите били намерени случайно при риголване на лозе южно от Лом. В гроба имало и други предмети, между които и керамика, но нищо от тези предмети не е запазено. Върху гърдите на покойника било намерено метално огледало. В гроба имало и две монети, които датират точно находката — едната

¹ Ив. Велков, Погребение от времето на Великото преселение на народите, ИАИ, XII, 1938, стр. 419 и сл. обр. 205.

от Константин I (306—337 г.), другата от Констанций II (324—361 г.).¹ Фибулите имат дължина 18 см и следното устройство: 1) челна плочка, закръглена отгоре; 2) стъпална плочка с удължена ромбовидна форма; и 3) малка триръбеста дъга, която съединява двете плочки. По средата на стъпалната плочка и точно в надлъжната ѝ ос се образува остър ръб. Както може да се види от обнародваните снимки,² към този ръб е апликирана спираловидно навита тел, която заема приблизително две-трети от дължината на ръба. При една от фибулите тази тел не е запазена. Страничните ръбове на челната плочка са обковани с по една металическа пластинка, украсена с хоризонтални набраздявания. Главното предназначение обаче на тези пластинки не е декоративно, а чисто практическо: чрез тях е получено необходимото надебеляване на плочките, което позволява да се закрепят по-здраво пружинните механизми върху обратната им страна. Тези фибули, за разлика от всички описани дотук, са снабдени с две пружини, разположени перпендикулярно на надлъжните оси на фибулите. Конструктивно назначение имат също и четирите издатъка, разпределени по два от всяка страна на челната плочка. Тяхното място се обуславя от положението на двете пружини, в осите на които са разположени. Един пети издатък се намира в оста на иглата. В долната си част, която е закована за плочката, той има луновидна форма. Върху челната и стъпалната плочка около петите на дъгата се виждат две набраздени пластинки с полукръгла форма. Това са и единствените части от фибулите с по-определено декоративно назначение. За разлика от другите фибули тези не са изливани наведнаж, а на части след което са съединявани било чрез запойване, било чрез занитване. Така отделно са били отлети челната плочка, дъгата и стъпалната плочка, а също издатъците и обковките.

31. Една друга фибула от Ломския музей показва следващата стъпка в развитието на този тип.³ Местонахождението ѝ е неизвестно. Тук пластинките около петите на дъгата имат още по-подчертан декоративен характер. Те са не само стилизирани във вид на палмети, но са и позлатени, обстоятелство, което не оставя никакво съмнение относно значението им като украсителни мотиви. Подобна роля играят и пластинките от двете страни на челната плочка, по която също има следи от позлата. Увеличен е и броят на пъпковидните издатъци — тук те са седем вместо пет. Обаче независимо от това тяхното предназначение си остава същото — да подсказват устройството на фибулата. Заслужава да се отбележи фактът, че челната плочка все още няма оная типична полукръгла форма, която става най-характерната особеност на този вид фибули при тяхното по-нататъшно типологично развитие. При тази фибула плочките имат по-скоро формата на удължен полукръг, получен чрез прибавяне на едно правоъгълно поле към основата му. И трите ломски фибули са обнародвани от същия автор и на немски език без никакво отклонение от текста на българската публикация.⁴

32. Едновременно с фибулите от Лом Ив. Велков е обнародвал и една находка от Троянско, съдържаща между другото и три лъчовидни фибули,⁵ една от които е запазена изцяло. Отчупени са само един от крайните лъчи и част от самата челна плочка. Последната има полукръгла форма с пет радиално разположени лъча (в това число и липсващия). Доколкото може да се види от обнародваната снимка, полето на плочката е разделено на три части, като във всяка има по една изпъкналост със сърцевидна форма. Върху всеки лъч се вижда по една инкрустация от цветно стъкло. Стъпалната плочка е с правилна ромбовидна форма, очертана с двоен релефен ръб. Останалите подробности на украсата не са ясни на снимката. Върхът на стъпалната плочка завършва с животинска глава. Дъгата има силно профилиран ръб.

¹ Велков, цит. съч., стр. 422.

² Велков, цит. съч., обр. 205.

³ Пак там, обр. 206.

⁴ Iv. Welkow, *Völkerwanderungszeitliche Grabfunde aus Bulgarien*, Germania, 26, 1942, стр. 48 и табл. 9.

⁵ Ив. Велков, *Могилна гробна находка от Троян*, ИАИ, XII, 1938, стр. 419 и обр. 203.

33. Втората фибула от Троянско се различава малко от първата. Лъчите ѝ не са запазени, но личи, че такива е имало. Украсата на челната плочка се състои от пет кръгли гнезда, разположени дъговидно. Дали са били запълнени с цветен емайл, или със стъклени зрънца, не може да се каже с положителност. Второто предположение може би е по-вероятно. Дъгата е по-тясна и по-дълга, но профилът ѝ е същият, както и при първата фибула. Еднаква с първата фибула е и формата на стъпалната плочка, както може да се види от запазената ѝ половина.

34. Третата фибула от Троянско представлява само част от стъпална плочка с пет радиално разположени лъча и част от дъгата. Този фрагмент произхожда от фибула, съвсем еднаква с първата фибула, с която навярно образува неразделен чифт. Авторът, който е обнародвал трите фибули от Троянско, не е разполагал с никакви данни за обстоятелствата на намирането. Съобщава се само, че произхождат от гроб. Фактът, че две от тях са съвсем еднакви по форма, размери и украса, ни дава основание да предполагаме, че те са стояли на рамото на покойника, докато фибулата, която е различна от тях, е била по всяка вероятност на гърдите му. Велков приема предложената от Такенберг датировка на тези фибули — около 500 г. на н. е.,¹ а както изглежда, и твърдението на същия автор, че те имат германски, респ. готски произход.²

Фибули в музея в гр. Варна

35—37. Такенберг съобщава за четири лъчовидни фибули, които се намират в музея в гр. Варна. В същност там има всичко три фибули, две от които са еднакви, а от третата е запазена само животинската глава на стъпалната плочка. Грешката на Такенберг за броя на фибулите идва от факта, че той не е забелязал, че два от късовете произхождат от един и същ екземпляр. Фибулите са намерени в гроб при с. Река Девня (Марцианополис). Едната от двете еднакви фибули е счупена на две почти през средата, а на другата липсва животинската глава на челната плочка. Двете са съставлявали чифт и са били носени заедно. Те имат еднакви размери, форма и украса с обща дължина около 12 см. Челните плочки имат по пет лъча, средният от които е малко по-развит от другите и завършва със зооморфно изображение. Останалите имат гъбовидна форма. Фибулите са изливани навярно в един и същ калъп. Различията, които съществуват (например животинската глава на централния лъч при едната фибула почти не личи) могат да се обяснят с обстоятелството, че фибулите са отливани от възсъсчен модел, при което такива незначителни различия са неизбежни.

Стъпалните плочки имат ромбовидна форма. Украсени са, както и челните плочки, с есовидни завитъци. В ъглите на най-широката част на стъпалната плочка, както и в ъгъла при животинската глава се вижда по една кръгла инкрустация от цветно стъкло, а средата на всяка стъпална плочка е украсена с по няколко вписани един в друг ромбовидни мотиви. И върху двете фибули личат следи от позлата.

Животинската глава от третата фибула има по-различно техническо изпълнение. Изглежда, че тя не е правена по възсъсчен модел, което може да се заключи от обстоятелството, че нейните ръбове и профили са много по-остри, отколкото при другите две.

Фактът, че и тук, както и при находките от Троян, се намират три фибули при едно погребение, две от които са еднакви, не е случайно явление. Това е една закономерност, която ще трябва да се обясни с кройката на облеклото и има следователно определено етнографско значение. Такенберг обръща внимание на факта, че при фибулите от Варна вместо украса от птичи глави се срещат алмандинови зрънца.³

¹ Taskenberг, цит. съч., стр. 266.

² Taskenberг, цит. съч., стр. 268.

³ Taskenberг, цит. съч., стр. 267.

Фибула от музея в Стара Загора

38. За петолъчна фибула от Старозагорския музей съобщава Такенберг, който пише, че по размери и общ изглед тя приличала на фибула № 928 от Софийския археологически музей (вж. по-горе).¹ Обнародвана е от Вернер заедно с една рисунка,² от която се вижда, че върху фибулата са изрязани разни знаци, между които и добре известният знак, състоящ се от гръцката буква ипсилон и по една права вертикална черта отстрани. Сведенията обаче, които получих от директора на музея в Стара Загора Димитър Николов, не потвърждават съществуването на тоя знак. При това положение остава неясно дали фибулата, която е обнародвал Вернер, е същата, която се пази в Старозагорския музей, или е някоя друга. Неизвестно е също откъде Вернер е взел рисунката, която обнародва. По всичко изглежда, че той си е послужил с някаква несъответстваща на оригинала скица, получена навярно от втора ръка. Във всеки случай, ако се окаже вярно, че този знак се среща върху фибулите с лъчи, това би имало голямо значение за тяхното по-нататъшно проучване и по-специално за по-точното определяне на кръга от паметници, към които те принадлежат.

Описаните дотук фибули се делят на три основни групи: двуплочни, емайлирани и прорезни (ажурни). Тези от първата група — двуплочните — могат на свой ред да се разделят на две подгрупи, както следва: а) двуплочни, при които пълковидните издатъци имат конструктивно назначение, и б) двуплочни или лъчовидни, при които тези издатъци са разположени като лъчи (обикновено пет на брой), които служат за украса. Последната подгрупа се разпада на два варианта: фибули с човешки и фибули с животински маски. Ако за основа на това деление се вземе украсата, всички фибули от първата група могат да се разделят на украсени и неукрасени. Към първите спадат лъчовидните фибули, а към вторите — тези, чиито лъчи не са разположени радиално. Тъй като тези два начина на групиране се покриват, очевидно става, че неукрасените двуплочни фибули са тъкмо ония, чиито отделни части имат конструктивно назначение, и, обратно, към групата на украсените се отнасят тези, основните съставки на които престават да имат конструктивно значение. В същност типовете, които се срещат в Централна и Източна Европа, представляват много по-голямо разнообразие и тяхната класификация би могла да се усложни твърде много, без обаче това да бъде от полза за самото изследване. Опитите, правени в това отношение от Калитински,³ Вернер⁴ и други, не може да се считат за сполучливи, тъй като техните класификации почиват на нетипични и дори случайни белези.

Върху лъчовидните фибули в България досега почти не е писано. Единствен чужденецът К. Такенберг е направил опит да ги датира и да установи тяхната етническа принадлежност, като е обнародвал пет фибули от Народния археологически музей в София.⁵ Те обаче са публикувани в един труд от по-общ характер, поради което авторът не е могъл да ги проучи задоволително. Той ги датира, общо взето, правилно — около 500 г. на н. е. — и е наклонен да ги припише на германските остготи.⁶ Все пак авторът проявява известна предпазливост, като прави уговорката, че ако той нарича паметниците, за които говори, в това число и лъчовидните фибули, германски, това не означава, че те са носени и употребявани от германци, а само че са били в употреба в германска културна среда.⁷ Ив. Велков, който пръв обнародва лъчовидните фибули от Лом, Троян и Садовец (вж. по-горе), е наклонен да ги припише на готите. До това заключение обаче той не идва въз основа на ня-

¹ Такенберг, стр. 268.

² Werner, цит. съч., табл. 31, обр. 49.

³ A. Kalitinsky, Quelques types de la fibule à deux pelles en Russie, Sem. Kond., 2, 1928, стр. 277 и сл.

⁴ J. Werner, цит. съч., стр. 150 и сл.

⁵ Такенберг, цит. съч., обр. 132 и 133, а—д.

⁶ Пак там, стр. 268.

⁷ Пак там, стр. 264.

какви свои проучвания, а само защото безкритично приема широко разпространената в научната литература т. нар. готска теория, свързваща произхода и разпространението на този вид паметници с разселването на готите.

Тази теория обаче е отдавна разколебана и не може да се счита за издържана от научна гледна точка. А. Ригъл изрично посочи, че теорията за готския произход на лъчистите фибули е колкото съблазнителна, толкова и неправдоподобна и в разрез с историческите факти. Между другото той изтъкна, че лъчовидните фибули в Керч, където са обитавали кримските готи, се появяват не по-рано от VI в. на н. е., т. е., едва когато готите са вече напуснали тези места.¹ И действително намерените там фибули с лъчи, датирани с монети, произхождат от VI—VII в.² За славянския произход на лъчовидните фибули писа и Талгрен, който изказа мнение, че присъствието на лъчовидни фибули в Европа може да се обясни с разселването на славянските племена. Той е и първият автор, който постави въпроса за връзката, която съществува между лъчовидните фибули и емайлираните предмети от Южна Русия.³ Но най-обстойно и научно разработи тази теза Рибакон, който в капиталния си труд „Ремесло древней Руси“ посвети много страници на този въпрос.⁴

Като използва типологичния и картографския метод, той установява факта, че разпространението на определени предмети, в това число и фибули с емайлова украса, съвпада териториално с разпространението на определени типове лъчовидни фибули. От друга страна, той посочи, че лъчовидните фибули не се срещат заедно с прорезните (ажурните) с емайлова украса. Картографирането на едните и на другите обаче показва, че те произхождат от една и съща област — главно от Приднестровието. Следователно тук не се касае до някаква единна готска култура с нейното типологично разнообразие, а до хронологическо различие, с което може да се обясни и стилната специфика на прорезните фибули, от една страна, и на лъчовидните, от друга. Първите предхождат вторите, а последните представляват по-нататъшно развитие на късноримската емайлова техника.⁵ Рибакон е поставил правилно въпроса за произхода на емайлираните фибули, но не е изяснил достатъчно типологичната връзка между тях и лъчовидните фибули. Не трябва да се изпуска пред вид, че първите може да представляват и вносен артикул, идващ от Юг, и следователно да не стоят нито в типологична, нито в генетична връзка с лъчовидните фибули.

От таблицата, която Рибакон е съставил за типологичното развитие на лъчовидните фибули, се вижда, че най-близки до нашите лъчовидни фибули са онези, които той означава с № 4 и 5 или по-точно стоят в таблицата на четвърто и пето място⁶ (от ляво на дясно). Не случайно тъкмо този тип е родоначалникът както на източноевропейските (приднестровски), така и на западноевропейските типове.⁷ Този прототип е характерен с ромбовидната форма на стъпалната плочка и със своите инкрустации от цветни стъкла. Твърде важен за нашите проучвания е изтъкнатият от Рибакон факт, че в най-ранните погребения от готския некропол в Суук Су не се намират лъчовидни фибули, а само неукрасени двуплочни, които стоят най-близо до римския първообраз.⁸ Лъчистите фибули се появяват у готите не по-рано от средата на VI в. и са внесени отвън.⁹ Значи ли това обаче, че Приднестровската област е била единственият производителен център, а славяните от тази област — единствените разпространители на този тип фибули? Разбира се, едно такова твърдение би било пресилено и

¹ A. Rieg1, Die spätromische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich — Ungarn, II, Wien, 1923, стр. 23.

² Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, Известия Императорской археологической комиссии, 19, 1906, стр. 32, 48 и сл. и табл. VI, 1—2, 7—9, VII, 3, 9.

³ A. M. Tallgren, Enamelled Ornaments in the Valley of the Desna, ESA, XI, 1937, стр. 154.

⁴ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Москва, 1948, стр. 46—71.

⁵ Пак там, стр. 49.

⁶ Пак там, стр. 59—60 и обр. 7, 4—5.

⁷ Рыбаков, цит. съч., стр. 60.

⁸ Пак там, стр. 65.

⁹ Пак там, стр. 66.

в противоречие с материалите от тоя род, засвидетелствувани в други части на Европа. В същност, както не е пропуснал да отбележи и Рибакow, трябва да се приеме като най-вероятно, че лъчовидните фибули имат най-различни центрове на производство и различна етническа принадлежност.¹ Разбира се, не е изключено готите да са участвували в тяхното разпространение особено в Западна Европа, където ролята им на носители на тази мода мъчно може да се отрече. Те обаче не са изобретатели на тези изделия, нито са свързани с най-ранните етапи на тяхното развитие. Типовете, които те разнасят на Запад, имат по-скоро северногермански облик, като по отношение на украсата те значително се отклоняват от своите славянски първообрази.²

Ако проследим внимателно лъчовидните фибули от Керч, които служат за образци на по-късните приднепровски фибули, не може да не забележим, че те се приближават много повече до нашите фибули, отколкото до тези от областта на Днепър. Нашите фибули, както и керчанските имат подчертано ромбовидна форма на стъпалната плочка. Еднаква е и украсата им — релефни есовидни завитъци и инкрустирани стъклени зрънца. Фактът, че профилите на ръбовете не са остри, а приличат в това отношение на днепровските, които са по-закръглени, се дължи на обстоятелството, че повечето от нашите фибули, както и днепровските, са работени от бронз, а не от сребро. За липсата на острота на орнамента безспорно голямо значение има и самият восъчен модел, по който са работени фибулите. Това обстоятелство е изтъкнато и от Рибакow,³ който обаче не отчита, че за характера на профилите има не по-малко значение и металът, от който става отливането. Тук трябва да се добави, че излетият от сребро предмет, освен че получава по-остри профили на ръбовете и украсата при самото отливане, но и лесно се поддава на по-нататъшна обработка — изрязване, заглаждане и пр., което допринася както за заостряне на профилите, така и за подобряване качеството на изработката изобщо. В това отношение лъчовидните фибули от областта на Днепър и тези от нашите земи (с изключение на сребърните фибули от Садовец) много си приличат. Приликата обаче, както посочих, следва да се обясни с еднаквостта на технологическия процес. Типологичната близост на нашите фибули с керчанските (а за сребърните фибули от Садовец и технологическата близост) е указание за това, че по всяка вероятност и у нас са съществували производствени центрове за такъв род металически изделия, и то едновременно с керчанските художествени ателиета. Такива производствени центрове безсъмнено е имало и на други места в Средна и Източна Европа. Всичко това ни насочва към заключението, че лъчовидните фибули се появяват едновременно на разни места в обширната територия от Крим, през Дунав, чак до Унгария и Средна Европа.

И така, макар готите да са пребивавали през III—IV в. в южноруските степи и край Северното черноморие, поради сравнително малкото време, което са прекарвали там, а също и поради техния незначителен брой, те не са оставили по тези места никакви по-трайни следи от своята материална култура. Някои съветски археолози дори направо твърдят, че присъствието на готи в района на Северното причерноморие изобщо не е засвидетелствувано по археологически път.⁴ Такива становища, разбира се, мъчно могат да се съгласуват с историческите факти и особено с резултатите от археологическите разкопки. Но колкото и пресилена да е тая теза, остава все пак безспорен фактът, че в създаването на материалната култура и изкуство в Южна Русия готите са играли второстепенна роля. Ето защо лъчовидните фибули, макар да не са останали докрай чужди на техния бит, не могат повече да се разглеждат като типични изделия на готската материална култура. Аналогичен е случаят с готите и готската култура на Балканите и по-специално в България с тая разлика, че тук техните следи са още по-неуловими.

¹ Рибакow, цит. съч., стр. 67.

² За разпространението на северногерманския тип фибули в Средна Европа вж. Eva N. Fett, Relief-Fibeln von nordischem Typus in Mittel-Europa, Bergens Museums Arbok, 1941, 4, № 5, стр. 1—81, табл. I—XVIII.

³ Рибакow, цит. съч., стр. 68.

⁴ А. В. Арциховский, Основы археологии, Москва, 1954, стр. 195.

Готите престояват в земите, където по-късно възниква българската държава, около един век.¹ Като се вземе под внимание фактът, че в Южна Русия тяхното владичество продължава повече от два века и че въпреки това останките от тяхната материална култура там са слаби, може да не се очудваме защо у нас, където готите са прекарвали двойно по-малко време, следите им са още по-незначителни. При това времето, когато те са били в Дакия, Мизия и Македония и изобщо на Балкански полуостров, е било изпълнено с борби както между готските вождове и Византия, така и между самите готски военачалници. Естествено е, че при тези условия у нас не е могла да се създаде оная относително устойчива готска държава, която се създава на бреговете на Северното причерноморие с участието на местното сарматско население.²

И така историческата обстановка, от една страна, и сравнително късното появяване на лъчовидните фибули у нас и в Южна Русия, от друга, не позволяват тези изделия да бъдат приписани на готите. Наистина намерените у нас не са точно датирани, защото в повечето случаи представляват случайни находки. Тази празнина обаче може да бъде запълнена от изследванията, направени върху този тип фибули в съседните страни и особено в Румъния, където те са намерени заедно с керамика от т. нар. ранен пражки тип.³

Както посочи напоследък Вернер, тези находки потвърждават връзката, която съществува между Украйна, Балкански полуостров и Източна Пруссия — области, в които главно са намирани досега тези фибули.⁴

Между находките от Румъния особено внимание заслужава фибулата от т. нар. съкровище Негреску.⁵ В същност тук се касае по-скоро до гробна находка, обявена погрешно за съкровище. Фибулата от тази находка, която произхожда от околността на Крайова (Кошовени де Жос), има девет лъча на челната плочка, а периферията ѝ е обточена с перловидни точки, срещайки се като украса и върху намерените заедно с тая фибула лъчовидни обечи.⁶

Й. Нестор и К. Плопшор са обърнали внимание на обстоятелството, че фибулата произхожда или от същото ателие, в което са работени и обечите, или най-малкото от ателие, което на свой ред е било под влиянието на друго ателие, запознато с филигранната техника, използвана и в лъчовидните обечи.⁷ Като близки паралели на тая фибула авторите привеждат два екземпляра — единия от Кьолн (сбирката на Diergardt),⁸ другата от Вецел (Седмоградско).⁹ Към тях може да се добави и една фибула от Кладово (Сърбия).¹⁰ Последните две фибули са украсени с растителни, а не с животински мотиви. Фибулата от Вецел е обрамчена с перловиден развод, който наблюдаваме и при фибулата от Кошовени, но липсва при екземпляра от Кьолн. При челната плочка на кьолнската фибула се вижда рамка от успоредни резки. Изтъкнатото различие в същност твърде много отдалечава тези фибули една от друга. Общо взето, може да се каже, че животинската украса е характерна по-скоро за

¹ За тези събития вж. по-подробно разказа на Амиан Марцелин (Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 400 и сл.); вж. също: Ст. Станоевић, Балканско полуострво до VII века, Нови Сад, 1903, стр. 20 и сл. и 101 и сл.

² M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, стр. 217.

³ D. V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bucarest, Germania*, 18, 1934, стр. 207, обр. 1 и 9a—9b; вж. също I. Nestor și E. Zaharia, *Șantierul arheologic Sărată-Monteoru* (1954), *Studii și cercetări de istorie veche*, VI, 3—4, 1955, стр. 510, обр. 11, 2—3; вж. от същите автори: *Săpăturile de la Sărată-Monteoru, din 1955, Materiale și cercetări arheologice*, IV, 1957, стр. 187 и сл.; I. Nestor, *La necropole slave d'époque ancienne de Sărată-Monteoru, Dacia, Nouvelle série*, I, 1957, табл. I, 7.

⁴ J. Werner, *Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus südeuropäischen Ländern, Germania*, 38, 1960, 1/2, стр. 118.

⁵ I. Nestor и C. S. Nicolescu-Plopșor, *Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu, Germania*, 22, 1938, стр. 33 и сл. и табл. 7.

⁶ Пак там, табл. 8.

⁷ Nestor и Plopșor, цит. съч., стр. 35.

⁸ Пак там, табл. 9, 1.

⁹ Пак там, табл. 9, 3.

¹⁰ Срв. Werner, цит. съч., обр. 2; вж. и примерите от тоя тип, които същият автор дава на табл. 27—29.

северната и изобщо за германската орнаментика. Към типа от Кошовени се отнася и една находка от Гъмбаш, Седмоградско,¹ където заедно с фибулите са намерени и лъчовидни обеци, подобни на тези от Кошовени. Такива обеци, намирани все заедно с лъчовидни фибули, са ни познати и от много други находища, като Чаджавица (Югославия),² Пастирское (Украйна),³ Харивското съкровище⁴ и др. Подобен комплекс ние имаме и в славянското селище Големаново кале до Садовец.⁵ Намерените там лъчовидни обеци Вернер счита за подражания на византийски образци.⁶ Според Нестор и Плопшор находката от Кошовени има германски произход със специален средно- и източноевропейски характер. От друга страна, все според същите автори тя напомня произведенията на византийско-варварския стил, чийто център се сочи някъде в Северна Сърбия и Унгария.⁷ Авторите са се въздържали да припишат находката като цяло на определено племе. Обявявайки обаче фибулата за готска,⁸ те предрешават и етническата принадлежност на цялата находка. За нас в случая е по-важно обстоятелството, че лъчовидните обеци и наушници, както се вижда от приведените по-горе примери, които могат да бъдат умножени, се срещат редовно заедно с лъчовидните фибули, а това означава, че тези различни по предназначение украси съставляват единен в хронологическо, а до известна степен и в етническо отношение комплекс. Този комплекс би могъл с най-голяма вероятност да се припише на славяните, които през VI—VII в. са най-масовите заселници в тези земи. Към същото заключение ни насочва и предложената от румънските автори датировка на находката от Кошовени — около 600—650 г. на н. е.⁹

Една от характерните особености на тази група (с представител фибулата от Кошовени) е големият брой лъчи по периферията на челната плочка — обикновено седем или девет. Само в по-редки случаи те са пет, както и повечето от лъчовидните фибули. Типични за групата около Кошовени са и птичите глави, а също така и липсата на инкрустации. Както ще видим по-нататък, с изтъкнатите тук особености, към които следва да се добавят и такива от технически характер — като например силно профилираните и остри ръбове на украсата, тази група се отклонява от източноевропейския тип (вж. по-долу) и се приближава до оформения малко по-късно западен тип, отличаващ се с подчертана тенденция към декоративност и с все по-голяма сложност на украсата. Както добре е изтъкнал и Вернер, повечето фибули от тази група са намерени поединично.¹⁰ Този автор е склонен да разглежда фибулата от Кошовени като изолирана находка, отличаваща се от останалите фибули от тази област главно със своята зооморфна украса, която се обяснява с аварско влияние.¹¹ В същност акцентът, що се отнася до украсата, тук пада не върху нейния зооморфен характер. Нейната форма, устройство и украса много повече я сближават с останалите лъчовидни фибули, отколкото я отличават от тях, поради което и произходът ѝ не може да бъде различен от произхода на другите фибули от тая подгрупа.¹² Мъчно може да се приеме твърдението на същия автор, че фибулите от първата група (според неговата класификация), т. е. тези, които завършват при стъпалните плочки с човешки маски, са типично славянски, докато другите

¹ Nestor u. Ploşor, цит. съч., обр. 2.

² Z. Vinski, Naušnice zvjezdolikog tipa, Starohrvatska prosvjeta, III serija, svezak 2, 1952, обр. 13, а—b.

³ Werner, цит. съч., табл. 33.

⁴ Д. Т. Березовец, Харивский скраб, Археология, VI, 1952, стр. 113 и 115, табл. II и III.

⁵ Welkov, цит. съч., Germania, 19, табл. 17, 2 и 6.

⁶ Werner, цит. съч., стр. 157.

⁷ Nestor u. Ploşor, цит. съч., стр. 40.

⁸ Пак там, стр. 41.

⁹ Nestor u. Ploşor, цит. съч., стр. 41.

¹⁰ Werner, цит. съч., стр. 157.

¹¹ Пак там, стр. 170.

¹² Пак там, табл. 27—28 (подгрупа В, към която в същност трябва да се отнесат и някои образци от подгрупа С — вж. табл. 29, 15—17).

имали готски произход.¹ Тази етническа класификация не почива върху никакви реални основания и не може да се счита за доказана.

Както вече се отбеляза, лъчовидните фибули не произхождат от определен център, за какъвто някои изследвачи смятат готския Крим.² Но ако са възникнали едновременно в различни места, пита се кои са първообразите на тези типове. Отговор на този въпрос се е опитал да даде Алмгрен, който, след като проследява тяхното типологично развитие, стига до извода, че произхождат от фибулата с подгънат крак (*mit umgeschlagenem Fuß*).³ В същност съвършено различната форма, която се получава при този тип, не ни дава основание да смятаме това обяснение за правилно. Предложеният от Алмгрен прототип е направен от една тел, докато производната форма, която той иска да обясни, е двуставна. Съвсем необяснимо остава и това, как възниква челната плочка на лъчовидните фибули, когато предлаганият прототип вместо разширение на съответното място има само пружина с тенденция да се развива в хоризонтална посока. Напротив, произходът на лъчовидните фибули много по-правилно би се изяснил, ако за основа на тяхното развитие се вземе късноримската фибула с форма на буквата „Т“. В тая връзка показателен е фактът, че към типа на лъчовидните фибули еволюират тъкмо ония типове, които обикновено са били носени като комплект заедно с фибулите с форма на буквата „Т“. Това обстоятелство безсъмнено е едно указание, че последният тип лежи в основата на развитието на лъчовидната фибула. Не може да не се отбележи и фактът, че най-характерният белег на лъчовидните фибули — лъчите — се появява в зародиш именно още при този тип фибула, където стои в най-тясна връзка с устройството на пружинния механизъм. При по-нататъшното развитие на типа тая връзка се загубва.

Началото на това развитие можем да съзрем в две фибули от Унгария — едната, намерена в Кестели, а другата — в Алсо Пахок.⁴ Следващият етап е представен от типа със същинската форма на буквата „Т“. Този по-развит тип се състои от две дълги и възшироки пластинки, едната от които (челната) притежава вече характерните пъпки-израстъци, които по-късно ще се оформят в лъчи, а стъпалната загатва за бъдещата ромбовидна форма на този тип. Като характерен пример за този етап на развитие може да се посочи фибулата от Афада (Унгария), обнародвана от Хампел.⁵ Оформянето на двете плочки е продиктувано от необходимостта да се закрепят пружинната спирала върху здрава основа, от една страна, и да се скрие пружинният механизъм, от друга. В основата на това развитие лежат преди всичко причини от практически характер. Украсата обаче, която задоволява естетически нужди, играе също важна роля особено в по-късния етап на това развитие, когато лъчовидните фибули, без да губят от своята практическа целеустрояеност, стават и първокласни накитни предмети.

Като една от най-ранните форми, предшестващи появата на лъчовидния тип фибули на Балкански полуостров и у нас, може да се посочи фибула № 1757 от Свищовския музей (обр. 5, 1), както и една фибула от Босна,⁶ където полукръглата челна плочка е вече налице, а стъпалната, ако и да е в зародиш, може лесно да се предугади. Фибулите от Лом представляват следващият етап, при който двете плочки са вече напълно оформени. Подобни

¹ Например фибулите от Арчар Вернер свързва с фибулите от Крим, които той смята за готски — вж. Wegner, цит. съч., стр. 164.

² B. Salin, *Die altgermanische Tierornamentik*, Neue Auflage, Stockholm, 1935, стр. 112.

³ O. Almgren, *Nordeuropäische Fibelformen*, Stockholm, 1897, стр. 35, и сл.

⁴ Срв. J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I, 1905, обр. 778—779.

⁵ Hampel, I, обр. 783.

⁶ W. Radimsky, *Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradina bei Srebrenica*. Wiss. Mitth. aus Bosnien u. der Hercegowina, I, 1893, стр. 240, обр. 42.

фибули са открити също в Унгария,¹ Югославия,² Южна Русия³ и др. Този тип обикновено се среща заедно с римски императорски монети главно от IV в. на н. е. Фибулите, които се отнасят към него, са лишени от украса — отделните им части се обуславят от практически изисквания, свързани най-често със самата конструкция на фибулата. Такива са например лъчите или по-точно пълковидните издатъци, чийто брой е обикновено три, пет и седем. Двете плочки при този тип фибули са почти винаги без украса. Такава има понякога само около петите на дъгата, която ги съединява. В Унгария тези фибули се датират от VI до VIII в. на н.е.⁴ В същност както в Унгария, така и у нас, а също и в Южна Русия, те се срещат и по-рано — от IV в. насам. Една подобна фибула от Смолин (Чехия) е датирана от епохата на великото преселение на народите.⁵ От същата находка произхожда един бронзов иглопазител, направен от спираловидно навита тел. Подобен иглопазител, датиран от същото време, е открит у нас при разкопките на некропола в Нови пазар.⁶ Като се спира на фибулите от този тип в Унгария, Хампел поставя въпроса за техния произход. Поради недостатъчния материал обаче той счита, че въпросът не може да се реши. Не е възможно да се установи дали тези фибули представляват по-нататъшно развитие на местни типове, или като предмети за украса са внасяни отвън.⁷ Нашите материали също не позволяват да се реши въпроса за техния произход с положителност. Във всеки случай несъмнено е, че украсените образци произхождат от неукрасените, че по-сложните и по-декоративните форми и мотиви са произлезли от по-простите. Това развитие може да се проследи върху една обширна територия на Централна и Източна Европа. Находките, които обикновено придружават този тип фибули, показват, че последните възникват, ако ненапълно в римска среда, то най-малкото в среда, силно повлияна от римската култура. От друга страна, тяхното териториално разпространение позволява да се мисли, че в създаването на типа навярно са взели участие и някои от северните племена, които тъкмо по времето, когато се появяват тези фибули, започват с неудържима сила да напират по границите на Римската империя. В полза на едно подобно предположение говори обстоятелството, че въпросните фибули са с много големи размери и в известен смисъл груби. Естествено е, че за да се яви необходимостта именно от такива игли, трябва да се приеме, че преди това е настъпила някаква промяна в облеклото, което ще да е станало по-грубо. В създаването на този нов тип фибула очевидно най-голямо участие са взели славяните, а също така и другите северни племена, които се придвижвали на Юг към границите на Римската империя. Това се потвърждава между другото от факта, че украсата на новия тип двуплочна фибула — лъчовидната — се развива в духа не на византийската, а на северногерманската и славянската орнаментика. Стъклените инкрустации, които са един от основните украсителни мотиви на лъчовидните фибули, престават да се употребяват във Византия след V в., докато за изкуството на северните племена те добиват широко приложение, като продължават да се срещат чак до VIII в. на н. е. и дори до по-късно.⁸

Със създаването на този нов тип фибула, което, както се изтъкна, става едновременно на различни места в Източна и Централна Европа, започва и обособяването на локални

¹ Hampel, обр. 787—788 и стр. 315—316.

² J. Brunšmid, *Starine ranijega srednjega vijeka Hrvatske i Slavonije*. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva VIII, 1905, стр. 211, обр. 31.

³ Б. И. и В. И. Ханенко, *Древности Приднестровья*, вып. IV, Киев, 1902, табл. V. Цитирано по снимки на тая книга, които се пазят във фототеката на Археологическия музей в София.

⁴ Hampel, I, стр. 318.

⁵ Archeologické rozhledy, red. Jan Filip, Ročník IV, 1952, Sešit 2, обр. 107 и 59.

⁶ Ст. Михайлов, Един старинен некропол при Нови пазар, ИАИ, XX, 1955, стр. 321, обр. 17, 13.

⁷ Hampel, I, стр. 318—319.

⁸ И. Толстой и Н. Кондаков, *Русския древности в памятниках искусства*, вып. III, С.-Петербург, 1890, стр. 147.

варианти.¹ Но между многото местни образци с течение на времето се обособяват две големи групи — източноевропейска и западноевропейска. Картографирането на находките показва, че фибулите от източноевропейската група са разпространени главно в земите, обитавани от славянските племена, а тези от западноевропейската група — в земите, населени с германски племена. Като типично германски могат да бъдат посочени ония фибули, които имат правоъгълна челна плочка и зооморфна украса (обр. 6). За тях още Салин посочи, че имат северногермански произход.² На същото мнение е и Аберг, който смята, че със своите многобройни лъчи, които имат чисто декоративно предназначение, тези фибули се отличават дори от германските фибули на континента.³ Най-характерното за северногерманските фибули, както и изобщо за фибулите от западната група, е тяхната сложна украса и голяма натруфеност. Друга характерна особеност са силно стилизираните животни⁴ и големият брой инкрустации. Характерна е и сложната плетеница. Изобщо украсата на този тип фибули, а също и тяхната форма показват, че те стоят твърде далеч от своите първообрази, към които, обратно, съвсем близки са славянските фибули, т. е. онези от източната група. Техният орнамент — предимно растителен и геометричен — е съвсем опростен. Всеки отделен мотив се предава само в неговите най-характерни очертания. При това повтарянето на един и същ мотив обикновено съставлява цялата украса. Сложното преплитане на различни украсителни мотиви не е свойствено за началната степен от развитието на славянската орнаментика. В украсата много добре е изразено чувството за мярка. Същото се отнася и за формата на фибулата, която не се отклонява много нито от практическата целеустрояеност на предмета, нито от реалистичната трактовка на украсителните мотиви и преди всичко на растителните и животинските форми. Тази чистота на линии и форми, която изобщо е характерна за произведенията на славянското приложно изкуство и художествени изделия, е указание за съществуването у славяните на един специфичен, по същество твърде реалистичен художествен похват, отразен в произведенията на тяхното изкуство.

Своеобразието в украсата на фибулите от германската група се обяснява със силните влияния, които е упражнила върху тях орнаментиката на северногерманските народи. Едва след появяването на северната зверинна орнаментика (според Б. Салин — стил I)⁵ и под влиянието на класическата линейна орнаментика се създават условия за възникването на т. нар. стил II.⁶ Фибулите от северен произход се отличават преди всичко с богатата си зооморфна украса.⁷ Срещат се и мотиви от полукръгчета, зигзаговидни линии и други геометрически форми, но те не са характерни. Обикновено северногерманските фибули са от сребро, а понякога и от злато.⁸ Освен разточителната фигурална украса тези фибули често са изпъстрени и с инкрустации от скъпи камъни или от шлифовано стъкло. Бронз се е употребявал по-рядко, а желязо — никога.⁹ Отначало животните са се поставяли едно срещу друго, като композицията се е изграждала на принципа на симетрията, но в по-нататъшното си развитие този композиционен принцип, както и самата орнаментика са се усложнили. Телата вече не са срещупоставени, а сложно се преплитат едно в друго. Развитието на този стил довежда до пълното разлагане на реалните форми, а заедно с това и до упадък на творческото вдъхновение. Стигнала до големи крайности, северногерманската орнаментика е непозната на славяните. Възникнала и оформила се като художествен стил непосредствено

¹ Особено диференцирани са тези локални групи при фибулите от северен произход. Срв. Eva N. Fett, цит. съч., стр. 60.

² Salin, цит. съч., стр. 41.

³ N. Åberg, *Sonderzüge in der Fibelentwicklung der Völkerwanderungszeit*, Serta Hofferiana, Zagreb, 1940, стр. 92—93, обр. 18—20.

⁴ Пак там, стр. 93, обр. 20.

⁵ Salin, цит. съч., стр. 214.

⁶ Пак там, стр. 245.

⁷ S. Müller, *Nordische Altertumskunde II*, Strasburg, 1898, стр. 211—212 и обр. 132.

⁸ Пак там, обр. 72.

⁹ Müller, цит. съч., стр. 104.

след падането на Западната Римска империя, тя намира широко разпространение изключително в земите, обитавани трайно от германските племена.¹ Това означава, че те са носители на този в известен смисъл стил барок, и то на същото основание, на което се приема, че на славяните принадлежат лъчовидните фибули от източната група. Както признава обаче и Софус Мюлер, „нито в началото, нито в края на своето развитие зооморфната орнаментика не може да бъде свързана преимуществено с един отделен народ“². Същото може да се каже и за произхода на лъчовидните фибули както от източната (славянската), така и от западната (германската) група. Към последната се отнасят и някои петолъчни фибули с полукръгла челна плочка, но с различно устройство на стъпалната плочка, която вместо ромбовидна има удължена правоъгълна форма. Характерен мотив от украсата на тези фибули е зигзаговидният релефен орнамент, който обрамчва всички плоскости. Инкрустациите от цветни стъкла не са чужди и на тоя тип. Като най-характерни за този вариант от западната група могат да се посочат няколко образци, открити в Ирлмаут до Барбинг (Регенсбург) в Германия.³ Заедно с тях са намерени и голям брой други фибули с незначителни размери и с форма на птици. Фибулите са сребърни със следи от позлата. Произхождат от гробове, които се датират от първата половина на VI в. на н. е. и се отнасят към франко-аламанската културна среда.⁴ Есовидният орнамент е напълно изчезнал от украсата на тези фибули. Спиралата обаче като украсителен мотив продължава да се среща. Според Вернер находката от Ирлмаут осъществява връзката, която съществува в това отношение между Рейнската област и Вюртенберг, от една страна, и Долна Австрия и Западна Унгария, от друга.⁵ Лъчовидните фибули са разделени на две основни групи и от Щурмс, който в една малка, но твърде интересна статия се занимава с въпроса за етническата принадлежност на т. нар. мазурска култура от Източна Прусия.⁶ В основата на своето изследване той поставя фибулите, които разделя на две групи — пруски фибули, произхождащи от мъжки погребения от Източна Прусия,⁷ и германски дъговидни фибули от женски гробове.⁸ В погребенията от първата група се среща по една фибула при всеки покойник, а при втората — по три фибули, две от които са еднакви. Последната група, с много по-голямо териториално разпространение, се разпада на две подгрупи: източна, която обхваща областта от р. Дон до долното течение на р. Дунав, и западна, която включва земите от Италия на юг до Белгия на север.⁹ Картата за разпространението на фибулите, представена от Щурмс на обр. 2 в неговия труд, потвърждава напълно предложеното тук както типологично, така и териториално разпределение на тези фибули.¹⁰ Що се отнася до етническата им принадлежност, този въпрос не е решен обективно в споменатия труд. Цялата втора група, в която са включени лъчовидните фибули, е приписана на германците без каквато и да е уговорка. В действителност, както се отбеляза и по-горе, на германските племена може да се припише със сигурност само западната подгрупа, според делението на Щурмс. Що се отнася до източната, която и в типологично отношение се отличава от западната група, тя принадлежи на многобройните славянски племена, които са обитавали тези земи. От само себе си се разбира, че по пътя на размяната и търговските връзки, съществували между по-близки и по-далечни племена, лъчовидните фибули са преминали в бита и на други не-славянски племена. Този факт значително затруднява определянето етническата принад-

¹ Müller, цит. съч., стр. 214—215.

² Bayerische Vorgeschichts-Blätter (B. V.-Blätter), Heft 18/19, 2. Teil, München, 1952, стр. 217.

³ Пак там, табл. 40 и 41, 2—5.

⁴ Пак там, стр. 295 (J. Wernier).

⁵ Пак там, стр. 295.

⁶ E. Stürms, Zur ethnischen Deutung der „masurgermanischen“ Kultur, Archaeologia geographica, Herausgegeben von H. J. Eggers, Hamburgisches Museum für Volkerkunde u. Vorgeschichte, Jahrg. I, Heft 2, April, 1950, стр. 20—22.

⁷ Stürms, цит. съч., обр. 1.

⁸ Пак там, обр. 2.

⁹ Пак там, стр. 22.

¹⁰ Пак там, стр. 21.

лежност на отделните находки от тоя род. В много случаи дори това е напълно невъзможно. Проучването в това отношение обаче може значително да се улесни, ако се приложи картографският метод и ако отделните находки бъдат изучавани не поотделно, а групово и по области. При цялостно картографиране на интересуващите ни находки може да се стигне и до още по-точни резултати, като освен двете основни деления на източна и западна група могат да се набележат и много локални варианти. На тази страна на въпроса обърна внимание напоследък Б. А. Рибакков, който убедително показва, че в Днепровската област са съществували производителни центрове, чиито изделия носят белезите на ярко изразено териториално своеобразие.¹ Ние имаме основание да смятаме, че такива производителни центрове са съществували и у нас. Особено показателна за случая е фибула № 928 от Археологическия музей в София, която до известна степен представлява още суров, недообработен продукт и едва ли е могла да бъде предмет, удобен за търговска размяна с други страни. Подобни дефектни изделия очевидно са могли да бъдат пласирани само на вътрешния пазар. Оттук следва, че тя има местен произход.

Броят на откритите досега у нас лъчовидни фибули е сравнително малък. Това обстоятелство доста затруднява търсенето и установяването на производствени центрове в нашата страна. Колкото и ограничен обаче да е този брой, и то не само у нас, но и в съседните страни, все пак тяхното местонахождение ни подсказва, че такива производствени центрове трябва да се търсят и навярно ще се открият по десния бряг на р. Дунав и изобщо в Северна България. Тъкмо тези земи на Източната Римска империя са били най-рано и най-гъсто заселени със славяни, а така също и с други северни племена, които са разпространители на лъчовидните фибули в нашите земи.

И така не само в Крим, но и у нас се намират прототиповете на лъчовидните фибули. Този факт ни дава основание да смятаме, че лъчовидният тип фибула не е бил пренесен наготово от Южна Русия, а е произлязъл от местни типове, които са се развили в същата насока, както и двуплочните фибули от Южна Русия и Централна Европа. Че тази типологична еволюция се е извършвала едновременно на една обширна територия, в която се е включвала и нашата страна, се вижда от факта, че у нас са съществували същите предпоставки за това развитие, както и в другите области, където са намерени подобни фибули. Наред с това обаче трябва да се отбележи, че у нас не се срещат някои от типовете, които са така характерни за Поднепровието и Кримската област, като например фибулите с решетъчна украса на стъпалната плочка. Наистина подобна украса ние откриваме върху фибулата от Гиген и тая от Варненския музей (касае се за цялата фибула), но все пак тук имаме съществени различия. На първо място, решетъчната украса няма правоъгълна, а ромбовидна форма, и, на второ място, решетъчният орнамент е само загатнат. Ясно е, че нашите образци имат свой местен оттенък, който не може да се получи освен на основата на едно дълго местно развитие. У нас ние не намираме и много характерните за Днепровската област т. нар. прорезни (ажурни) фибули, които се срещат там след VII в. на н. е. Тази липса би могла да се обясни с предположението, че на Балкана са донесени най-ранните типове, а прорезните като по-късни не са били разпространени на Запад. Прорезните фибули обаче не са изобщо непознати у нас. Те са засвидетелствувани в бита на траките от римската императорска епоха. Такива фибули между другото са ни известни от тракийското светилище при с. Лиляче, Врачанско.² Една от тези фибули притежава украса от бял емай. Подобна украса виждаме и върху една прорезна апликация от колан, произхождаща от Еску (Гиген) — сега в Археологическия музей в София (инв. № 7016).³ При с. Могилово, Чирпанско са намерени десет прорезно украсени пластинки с луновидна форма на изрезките.⁴ По същи

¹ Рибакков, цит. съч., стр. 68.

² Ив. Венедиков, Светилището при с. Лиляче, ИАИ, XVIII, 1952, обр. 192, 1, 5 и 8.

³ ИАИ, XII, 1938, обр. 231.

⁴ А. Кожухаров, Антични паметници в Старозагорския музей, ИАИ, II, 1923—1924, стр. 217, обр. 84 стр. 214 и сл.

начин е изработена и една коланна апликация, произхождаща от римската гробница при Капитан Димитриево, датирана от IV в. на н. е.¹ Тези и много други примери, които е излишно да изброявам тук, най-красноречиво свидетелствуват, че през късноримската епоха ажурната техника е била широко разпространена у нас. И тук следователно ние виждаме, че производството на подобни предмети в нашите земи се приближава твърде много до производството на емайлираните и прорезните изделия от Южна Русия. Но въпреки тази общност и близка успоредица между паметниците от Южна Русия, от една страна, и тези от България и съседните ѝ страни, от друга, в развитието на разглежданите тук металически изделия съществуват и локални особености, които, ако се срещат в едната област, липсват в другата и обратно. Така например, като се изключат отделни екземпляри, у нас емайлираните фибули не са прорезни,² докато, обратно, обикновено всички прорезни фибули от Южна Русия са емайлирани.³ Това е лесно обяснимо, като се има пред вид влиянието на по-старите местни образци. Така например късните прорезни фибули от областта на Днепър биха могли да се разглеждат, ако не като пряко типологично продължение, най-малкото като отглас на прорезните фибули от Мошчинското съкровище. Както вече се посочи, този късен днепровски тип у нас не е познат.

В своя труд върху славянските фибули Вернер посочва, че фибулите, които той поставя във втората група, т. е. тези, които имат животинска глава на стъпалната плочка, не се срещат в България и изобщо на Балкански полуостров.⁴ Тази установка на Вернер не отговаря на действителността. Подобни фибули са открити при с. Михалиевич, до Райловац,⁵ при Хан Потоци до Мостар,⁶ при Печинска Рика,⁷ Нови Брановац на Дунава,⁸ Земун,⁹ Сремски Карловац¹⁰ и др., но Вернер не е взел под внимание тези находки. Върху този пропуск обърна напоследък внимание Нада Милетиц.¹¹ Твърдението на последния автор, което впрочем изглежда е взето от Вернер, че носенето на две еднакви фибули от жените било характерно само за готите,¹² не почива върху никакви сериозни основания. Досега не е установено с положителност какво облекло са носели различните племена, идващи от север и затова е още рано да се свързва носенето на две еднакви фибули само с едно от тези племена.

От приведените по-горе примери, към които следва да се прибавят и фибулите от България, се вижда, че тезата на Вернер се намира в противоречие с фактическия материал. Този именно материал показва, че не само на Балкански полуостров и по-специално у нас се срещат фибули с животински маски, но и че последните са повече на брой, отколкото тези с човешки изображения.

Като се има пред вид колко фрагментарен и непроучен е този материал у нас, може лесно да се разбере голямото място, което заема хипотетичният елемент във всички правени досега опити да се установи една приемлива историческа и типологична класификация на тези паметници. Такъв елемент неизбежно се съдържа и в настоящия труд. Много от поставените тук и дискутирани преди това от други автори въпроси ще могат успешно да се

¹ Л. Ботушарова, Късноримска гробница при Капитан Димитриево, ИАИ, XVII, 1950, обр. 181.

² Вж. описаните по-горе емайлирани фибули от Свищовския музей.

³ Най-типичният представител на тази група е т. нар. Мошчинско съкровище, състоящо се от няколко фибули, скачени така, че да се образува огърлица (срв. Рыбаков, цит. съч., обр. 5).

⁴ W e g n e r, цит. съч., стр. 170.

⁵ N. M i l e t i č, Nalaz ranosrednjeviekovnih fibula iz Rajlovca, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sv. X, 1955, стр. 151, обр. I.

⁶ W. R a d i m s k y, Römische Gräber bei Han Potoci nachst Mostar, Wiss. Mitth. aus Bosnien u. Hercegovina, I, 1893, стр. 306, обр. 6.

⁷ P. A. H o f f e r, S. J., Fundorte römischer Alterthümer im Bezirke Travnik, Wiss. Mitth. aus Bosnien u. Hercegowina, V, 1897, 257, обр. 4.

⁸ B r u n š m i d, цит. съч., стр. 213, обр. 32, 5 и 8.

⁹ Пак там, стр. 215, обр. 34.

¹⁰ Пак там, стр. 218, обр. 35.

¹¹ M i l e t i č, цит. съч. стр. 154.

¹² Пак там, стр. 154.

разрешат само след като се обнародват всички находки от тоя род, и то не само у нас, но и в другите страни, където те се срещат.

Като давам подробно описание на лъчовидните фибули, които ми бяха достъпни и за които по един или друг начин можах да събера сведения, имал съм пред вид именно тази първа и неотложна задача, стояща пред нас — да започне събирането на материалите, като едновременно с това се поставят и някои от проблемите, които стоят във връзка с типологичното развитие и географското разпространение на лъчовидните фибули.

FRÜHMITTELALTERLICHE FIBELN AUS BULGARIEN

S. MICHAÏLOV

(Zusammenfassung)

In der Arbeit werden zum erstenmal frühmittelalterliche Fibeln aus den bulgarischen Museen ausführlich beschrieben. Sie werden in drei Hauptgruppen eingeteilt: doppelplattige Sprossenfibeln, emaillierte Fibeln und durchbrochene (Ajour-) Fibeln. Die Fibeln der ersten Gruppe (doppelplattige Sprossenfibeln) teilen sich in zwei Untergruppen: a) mit konstruktiver Bedeutung der Sprossen; b) mit radial zur Achse verlaufenden Sprossen. Die zweite Untergruppe besitzt zwei Varianten: a) Fibeln mit Menschenmasken; b) Fibeln mit Tiermasken.

In dem Artikel wird die Frage von der ethnischen Zugehörigkeit der Sprossenfibeln eingehend erörtert und darauf hingewiesen, daß die Goten weder als deren Erfinder noch als deren Verbreiter nach dem Westen angesehen werden können. Ein bedeutend größeres Verdienst kommt in dieser Beziehung den slawischen Völkern zu, insbesondere jenen, die das Flußgebiet des Dnjepr besiedelten. Dieses Gebiet, ebenso die Krim, können aber nicht als Ursprungsland dieser Fibeln gelten. Ihre Produktionsstätten bestanden gleichzeitig an verschiedenen Stellen Ost- und Zentral-europas sowie auf der Balkanhalbinsel.

Es wird die Frage von der typologischen Entwicklung der Sprossenfibeln aufgeworfen. Sie sind nicht aus der Fibel „mit umgeschlagenem Fuß“, wie Almgren meint, sondern aus der T-förmigen Fibel (z. B. Fibel Inv.-Nr. 1752 im Städtischen Museum Svištov) hervorgegangen. Mit dem Zeitlauf haben sich die Sprossenfibeln typologisch in zwei Gruppen gesondert — osteuropäische und westeuropäische. Während sich die osteuropäischen Sprossenfibeln durch ihre vereinfachten, aus Pflanzen- und geometrischen Motiven bestehenden Verzierungen auszeichnen, sind die westeuropäischen in ihren Zierformen komplizierter, mit stark stilisierten Tiermotiven, komplizierten Flechtwerken und reicher Inkrustation. Die Fibeln der osteuropäischen Gruppe sind vornehmlich slawischer und die der westeuropäischen germanischer Herkunft. In allen Fällen darf diese ethnische Abgrenzung vorläufig nicht als absolut betrachtet werden; sie kann vielmehr nur als Orientierungszeichen von allgemeiner Art dienen. Es darf nicht außer acht gelassen werden, daß die Sprossenfibeln ähnlich den übrigen Schmuckstücken und Gegenständen, auch auf dem Handelswege in die benachbarten und entfernteren Länder gelangt sind, so daß nicht alle Stämme und Völker, auf deren Territorium sie sich finden, als deren Träger, geschweige denn Erfinder, angesehen werden können.

Die Tatsache, daß sich auch in Bulgarien Prototypen der Sprossenfibeln finden, berechtigt zu der Annahme, daß diese Fibeln nicht aus Südrußland nach Bulgarien gekommen sind, daß sie vielmehr auf heimischem bulgarischem Boden aus den entsprechenden Prototypen entstanden sind.

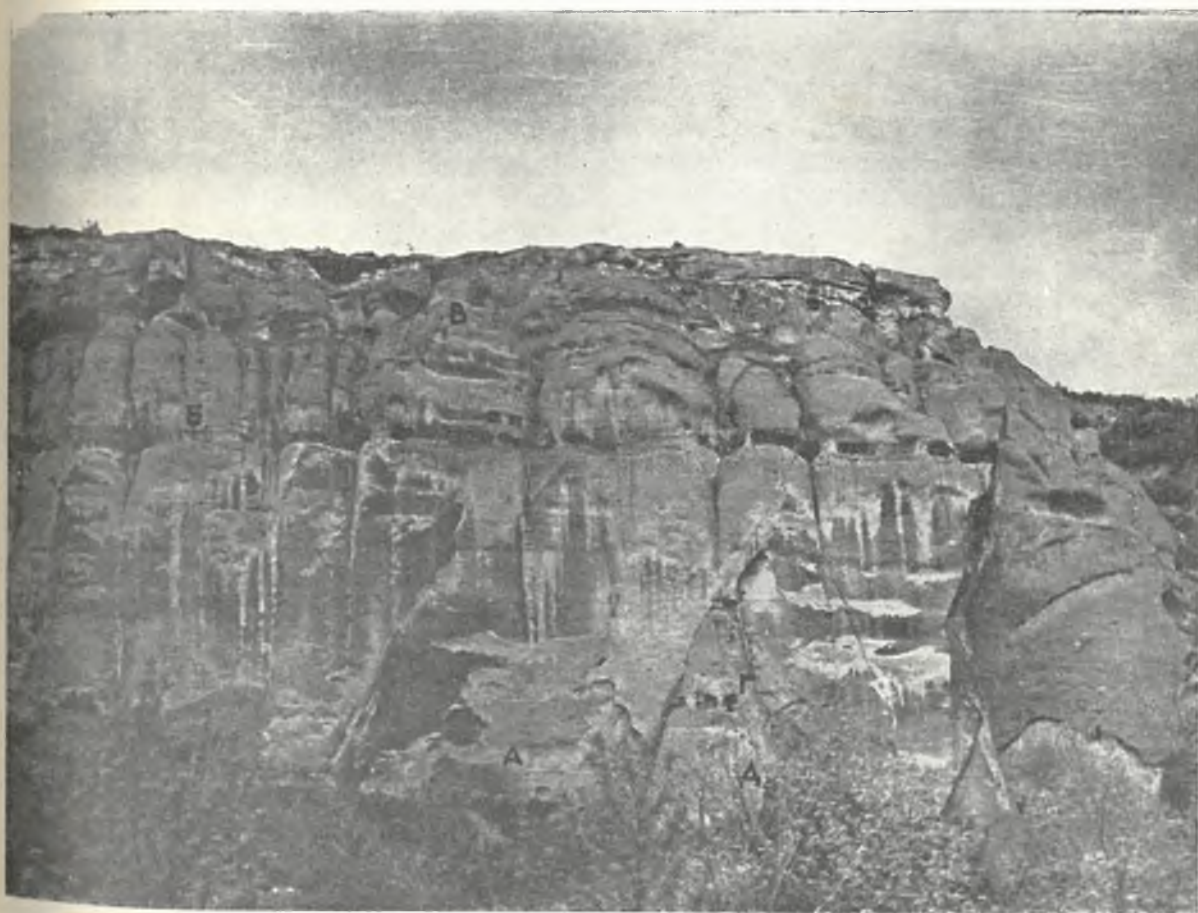
Die hier aufgeworfenen Fragen bedürfen einer weiteren Bearbeitung und Bestätigung anhand reichhaltigeren Fundmaterials, das vor allem noch aufgedeckt, gesammelt und veröffentlicht werden müßte.

СКАЛЕН МОНАСТИР КРАЙ МАДАРА

Цветана Дремсизова-Нелчинова и Светослав Нелчинов

Мадара дължи своята широка известност на скалния релеф на конник и надписите около него, датирани от времето на Тервел, Кормисош и Омуртаг (705—824 г.). Но в същност нейното историческо значение не се изчерпва само с това. Там е оставил отпечатък още пещерният наш прародител, а също и човекът от всички следващи епохи.

Години наред нашите учени — археолози, историци, епиграфи — изучаваха паметниците от различните исторически периоди и може да се каже, че Мадара бе един от малкото

Обр. 1. Източният масив: А — отделения в подножието; Б — среден пояс; В — горен пояс; Г — Горни кьошкове; Д — Долни кьошкове

Fig. 1. Le massif est: A — section au pied du massif; Б — zone médiane; В — zone supérieure; Г — kiosques supérieurs; Д — kiosques inférieurs

почти основно проучени археологически обекти у нас. Но все пак останаха неизследвани непристъпните скални дупки, които се простират в два реда по източния скален масив и на различно ниво по южния (обр. 1 и 12).

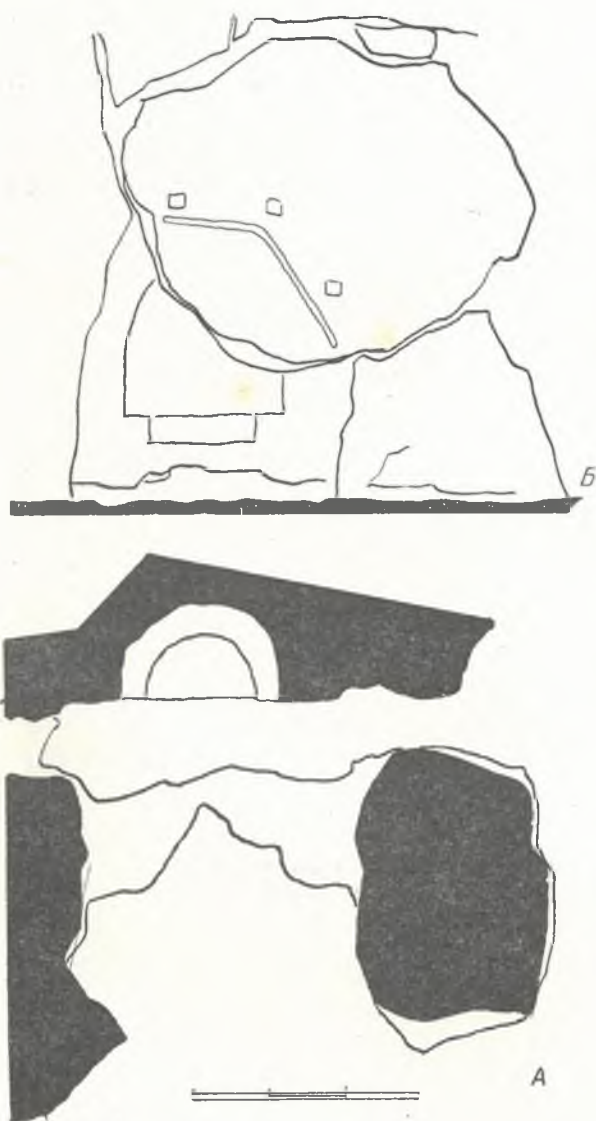
Първите сведения за дупките дава К. Шкорпил, който лично е проучил двете отделения, известни под името „Горни и Долни къшкови“. Същият дава общи описания и за по-недостъпните, съобщени му от лица, които са се изкачвали в тях.¹

Относно датировката и предназначението на дупките съществуват най-различни предположения, според които те са отнасяни от времето на първобитния човек² до късния феодализъм,³ а някои даже ги считат за естествени.⁴

За да изучим основно и този дял от древна Мадара, през 1952 и 1953 г. с помощта на Коларовградската окръжна туристическа секция и алпинисти от гр. Русе предприехме изследване на процепа вляво от Голямата пещера и недостъпния среден пояс от вдлъбнатини по източния скален масив.⁵

Останалите гънки, естествени и изкуствени навеси и дупки, пръснати в подножието или по отвесните скали на източния и южния масив на Мадара, бяха обходени и изследвани от нас все по това време.

Мадарските скали се спускат отвесно към историко-археологическия резерват Мадара и го ограждат от изток и юг, като в ъгъла на чупката образуват огромен, подобен на сцени навес, известен под името „Голяма пещера“. Височината на масива варира от 80 до 100 м. По своя състав той представя шуплив едрозърнест пясъчник, утаен материал на дъното на моретата през долния и горния ценоман.⁶ В него се срещат черупки и други останки от животни. Скалите са напукани вследствие на тектонични причини и на места са пресечени от отвесни процеци. Ерозията също е оказала своето влияние, поради което някои блокове са се отделили от общата маса, а други са нападали в подножието. Наред с въздействието

Обр. 2. А — хоризонтален разрез на църквата в подножието; Б — изглед на същата църква

Fig. 2. А — coupe horizontale de l'église au pied du massif; Б — vue de la même église

¹ К. Шкорпил, ИРАИК, X, стр. 394 и сл.

² Р. Попов, Материали за проучване на селища „Под града“ при Мадара (Шуменско), ИАД, III, 1912-1913, стр. 90 и 100, обр. 79 и 80.

³ Цв. Дремсизова, Мадара. Водач за паметниците и музея, София, 1956, стр. 19.

⁴ Този въпрос е подробно разгледан от Ст. Маслев в статията „Пустинножителска Мадара“, Археология, 1959, кн. 3—4, стр. 24.

⁵ Първите резултати от тези проучвания са публикувани от С. Иванов (Нелчинов), Мадара, сп. Туризм, 1957, кн. 5, стр. 18.

Тук е мястото да изкажем благодарност на председателя на Окръжната туристическа секция др. Л. Симеонов и на смелите русенски туристи и алпинисти, водени от Хр. Попов и В. Попов, с чиято помощ можа да се организира и проведе проучването.

⁶ Р. Попов, Бележки върху геологията на Мадара, Сборник Мадара, I, 1934, стр. 7.

на природата ние виждаме осезателни следи от човешка ръка: редица отделения, издълбани на различни места в скалния масив.

Върху източната стена — скалата вляво от Голямата пещера — отделенията са разположени главно в три пояса: първият в самото подножие, вторият — на около 60 м от основата и третият — приблизително на 20 м по-високо от предходния. Изолирани са помещенията издълбани в пирамидалния блок вляво от чупката, известни под името „Горни и Долни къшкови“,¹ а така също и някои други, разположени по естествени издатини.

По южния масив — вдясно от пещерата — повечето от отделенията са на едно ниво около 60 м от подножието, като поясът на две места се прекъсва поради непристъпността на скалата, а друга част са групирани на различна височина. Последните са сравнително недостъпни. За отбелязване е, че тук в подножието на масива почти няма белези от помещения и че скалата не е така гладка, а често по нея се срещат големи недостъпни издатини, отделени от основния масив с процепи и коридори. Тия естествени гънки с малка намеса на човешката ръка са могли да бъдат оформени в помещения.

1. ИЗТОЧЕН СКАЛЕН МАСИВ

А. Отделения в подножието (табл. I и обр. 1 А)

Тази група помещения лежат в основата на скалата. Тя е използвана за опора, пред която са ги изграждали, като на места камъкът е вдълбаван сводообразно. При описанието на този пояс ще се движим от Голямата пещера към релефа на конника, т. е. от юг към север.

Отделение 1. В скалата непосредствено до Голямата пещера на едно ниво се виждат седем дупки и над тях в средата една на около 1,5 м. Тези следи очевидно имат връзка с покривна конструкция на помещение с дължина 7 м.

Отделение 2. Вляво от процепа, който е съединявал Голямата пещера с крепостта, се намира малко вдълбано помещение, затрупано отчасти от голям каменен блок, паднал, както се вижда, впоследствие. На изток е оформена ниша (олтар), висока 2,30 м, широка 1,50 м и дълбока около 0,40 м, под която има стъпало. Дължината на помещението е 3 м а ширината при сегашното положение не може да се определи. В лявата страна се вижда естествен процеп, който продължава навътре. На същата страна на 2,70 м от основата личат две квадратни дупки със страна 0,15 м, които са поддържали покривните греди. В основата на тая стена е издялано седалище с ширина 0,32 м. Върху лицето (западната страна) на падналия блок има отгоре диагонален жлеб, а над него — три квадратни дупки. Посоката на жлеба, както и разположението на гнездата за греди сочат, че те стоят във връзка с покривната конструкция, която се е наложило да бъде преустроена след падането на скалата. Характерната ниша на източната стена, която без съмнение е играла ролята на олтар, и сравнително по-големите размери на помещението показват, че то е служило за църква. У някои стари жители на с. Мадара са запазени спомени, че по стените е имало „рисулки“. Ние сме склонни да приемем тези техни думи за истина, като имаме пред вид добре огладеното лице на олтара.

Отделение 3. Пътеката, която минава в подножието на масива, следвайки линията на скалата, прави една извивка нагоре, след което отново поема в северна посока към конника. Вдясно от този завой пред самата основа на скалата се образува една площадка с дължина 12 м и ширина до 4 м, отделена от масива с един процеп от 1 м. Тази площадка е прорязана от 8 жлеба, широки 0,30 м и дълбоки 0,10 м, на разстояние един от друг от 0,75 до 1,20 м. На тези легла за греди съответствуват отвъд процепа в скалата дупки с трапецовидна форма (височина 0,58 м и основа от 0,20 до 0,30 м). Очевидно е, че жлебовете и дупките са били предназначени за греди, върху които е лежал подът на помещението.

¹ К. Шкорпил, ИРАИК, X, стр. 394 и сл.

Отпред площадката завършва с надлъжен хоризонтален жлеб, а вдясно от описаните след върху отвесната скала се виждат четири дупки, разположени в две редици (обр. 3).

Отделение 4. Намира се на 7 м вляво от описаното, където скалата прави чупка почти под прав ъгъл. Представя естествен процеп, открит на север с отвор 2,50 м и дълбо-

Обр. 3. Легла за градореда на пода на отделение 3

Fig. 3. Assise de la rangée de poutres du plancher de la section 3

Отделение 7 стои непосредствено до помещение 6. Върху отвесната скала личат 4 дупки, издълбани на една хоризонтална линия на разстояние една от друга 0,80 м и на 2 м от сегашното ниво. Пред тях върху паднал блок има също толкова легла за греди, съответстващи по разположение на първите. По такъв начин гредите, съединяващи срещуположните дупки, са образували солидна основа. Върху нея е било построено жилище с размери 3,50 на 2,50 м. В същия камък е издълбан и вертикален жлеб, в който е лежала гредата, оформяща северозападния ъгъл. На височина 2,20 м от хоризонтално разположените дупки личат гнезда, които са във връзка със стреховиден покрив.

Отделение 8 се е намирало непосредствено до предходното. Върху гладката скала ясно се откроява един правоъгълник, очертан от дълбок жлеб с вертикална страна, дълъг 5,80 м, и хоризонтална — 4,20 м. На 2,80 м от основата минава втори хоризонтален жлеб, който разделя правоъгълника на две половини. В долната част е издълбана ниша, широка 4,20 м, висока 2,20 м и дълбока 0,90 м. Горното хоризонтално легло е прорязано от пет дупки — двете крайни четвъртити, а средните обли. И тук има издълбана ниша, широка 2 м, висока 1,20 м и дълбока 0,50 м. В полето над нея се виждат три дупки — средната по-висока, а останалите две на една линия. Съдейки по запазените следи, можем да заключим, че на това място е имало две помещения, построени едно върху друго.

Отделение 9 е разположено на 0,30 м вляво от описаното. Тук скалата е леко вдлъбана навътре. На 2,20 м от терена личат пет дупки, разположени във форма на равнобедрен триъгълник, които са поддържали стреховиден покрив. Разстоянието между двете крайни дупки е 2,80 м.

Отделение 10 лежи непосредствено до предходното. Представя нишообразна вдлъбнатина, дълга 4,50 м, дълбока 1,50 м и висока 2,30 м. На 2,20 м от основата се виждат

чина 2 м. За покрив му служи голям блок, отстоящ на 2,20 м от пода. Вдясно над отвора се виждат дупки и диагонален жлеб, който продължава и върху покривния каменен отломък. Всички тези вдлъбнатини и гнезда стоят във връзка с покривната конструкция.

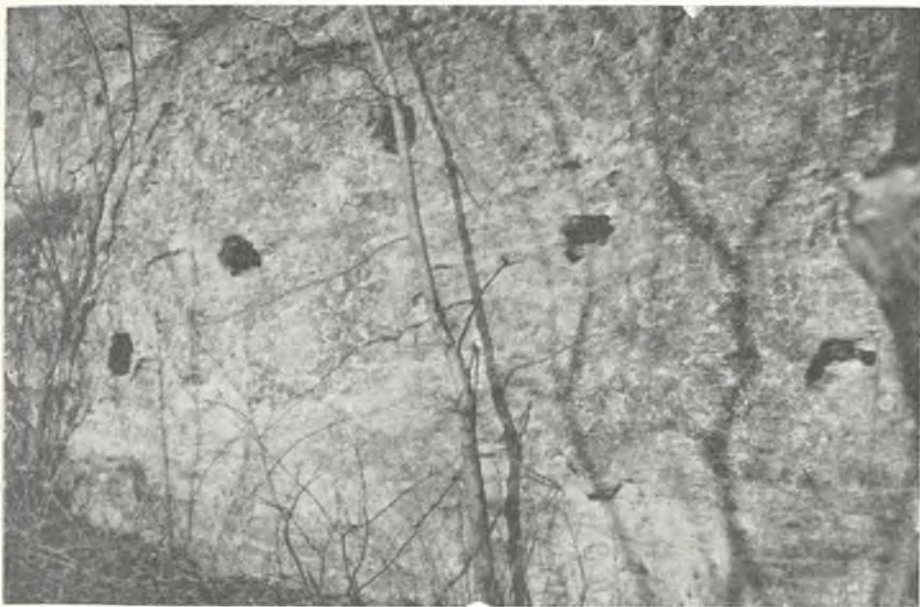
Отделение 5. Разположено над помещение 4. Таванът на помещението служи за основа (под). За него съдим по двете хоризонтални и вертикални гнезда за греди, издълбани на срещуположните стени на процепа. Те са били предназначени да поддържат дървения таван. Размерите на помещението са: дължина 2,50 м, ширина 2,20 м и височина 2,30 м.

Отделение 6 е на 4 м вляво от чупката. Представя ниша с ширина 3,50 м, дълбочина 1,30 м и височина 1,80 м.

четири гнезда за греди — двете крайни четвъртити, а средните кръгли. От лявата дупка надолу върви вертикален жлеб. Очевидно тези следи имат връзка с едноскатен покрив.

По продължението на скалата вляво от описаното помещение в протежение на 5 м има вдълбани дупки, несиметрично разположени. Не могат да се дадат по-точни указания за конструкцията на жилищата на това място.

Отделение 11. На 3,50 м вляво от поменатите неясни очертания скалата е леко вдълбана. На височина 1,75 м са наредени стреховидно пет гнезда, поддържали някога покрив-

Обр. 4. Гнезда от покривната конструкция на отделение 16

Fig. 4. Assises de la toiture de la section 16

ната конструкция. Разстоянието от 2,60 м между двете крайни дупки показва ширината на постройката.

Отделение 12. Скалата образува естествена вдълбнатина, дълга 4,20 м. Отдясно попаднахме на зид с посока на запад, опрян до самата скала с единия си край. В началото е изграден от ломени камъни, споени с кал. По дължината му е използван паднал скален блок, издялан на място. Зидът е запазен на височина до 0,30 м — два реда камъни. Проследен на дължина 3,10 м, зидът се губи. На 3,20 м западно от скалата открихме отделни камъни, които предполагаме, че произхождат от разрушения западен зид на жилището. От насипа излязоха няколко малки къса от тънкостенни съдове с червен цвят и две части от рязани дъна. Покривната конструкция на помещението има връзка с дупките, издълбани над него.

Отделение 13. На 3 м вляво от граденото помещение са издълбани осем дупки на една линия с обща дължина 4 м. Както изглежда, те са поддържали гредоред за под.

Отделения 14 и 15. След описаното помещение скалата прави две последователни чупки напред и продължава в северна посока. В ъглите на чупките се виждат следи от жлебове и дупки, които ясно показват, че на тези естествено защитени места са съществували две жилища. Особено добре е очертана покривната конструкция на отделение 15: на източната страна са издълбани стреховидно разположени дупки, а на северната — дълбок дъговиден жлеб. Помещението е имало дължина 2,50 м.

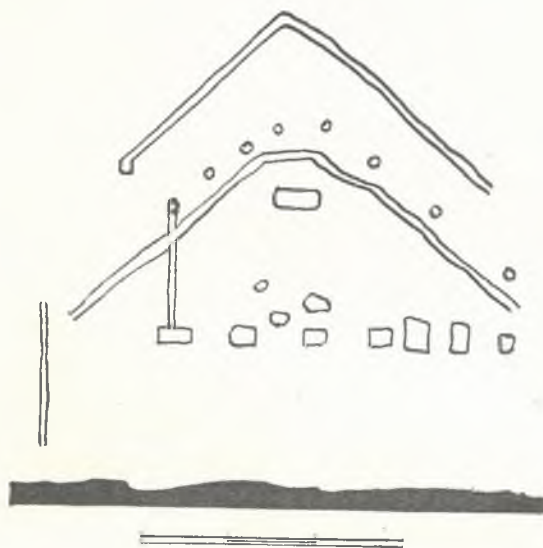
Отделение 16 отстои на 5 м вляво от чупката. На отвесния масив са издълбани пет дупки, разположени във вид на равнобедрен триъгълник (обр. 4). Разстоянието между двете крайни определя дължината на помещението — 3,20 м.

Отделение 17. На 2 м от помещение 16 също личат издълбани пет дупки, разположени стреховидно на 1,80 м от нивото на терена. Дължината му е 3,50 м.

Вляво от описаното помещение по скалата се виждат четири кръгли дупки, а непосредствено до тях се намира трапецовидна ниша с ширина 2 м.

Отделение 18. На 7 м все към север в скалния масив се образува естествен процес с дълбочина 4 м и ширина 2,50 м. На двете срещуположни стени личат стъпаловидно разположени гнезда за греди, върху които е лежал едноскатен покрив.

Отделение 19. На 14 м от гореописаното личат явни следи от постройка, опряна на скалата. За нея съдим по издълбания цокъл, широк 0,40 м и дълъг 4 м. На височина 2,80 м от него се очертава диагонален жлеб, свързан с покривната конструкция. Вдясно от помещението в скалата са издълбани стъпки, водещи към естествени площадки нагоре.

Обр. 5. Следи от гнезда за греди и жлеbove от помещение 20

Fig. 5. Traces d'assises des poutres et des chéneaux de la section 20

Отделение 20. Само на 1 м вляво намираме останки от друго жилище. Седемте хоризонтални гнезда за греди, издълбани на една линия с обща дължина 3,70 м, са били предназначени за гредите на тавана, а над тях е лежал стреховиден покрив (обр. 5). Особеното при това помещение е наличиостта на два почти успоредни стреховидни жлеба в скалата, отстоящи един от друг на около 1 м встрани, а в средата — на 1,50 м. Между тях на близко разстояние (0,20 м) от долния жлеб и спазвайки неговите очертания, са разположени осем кръгли дупки за греди. Вдясно от крайното гнездо вертикално нагоре започва жлеб, който пресича диагоналия и достига до първата кръгла дупка над него. На 0,95 м вляво от него минава друг вертикален жлеб, който започва почти от основата на скалата и достига на 1,60 м височина.

По-нататък по протежение на 21 м по скалата личат следи от гнезда за греди и жлеbove, без да може точно да се определят броят и местата на съществуващите тук помещения.

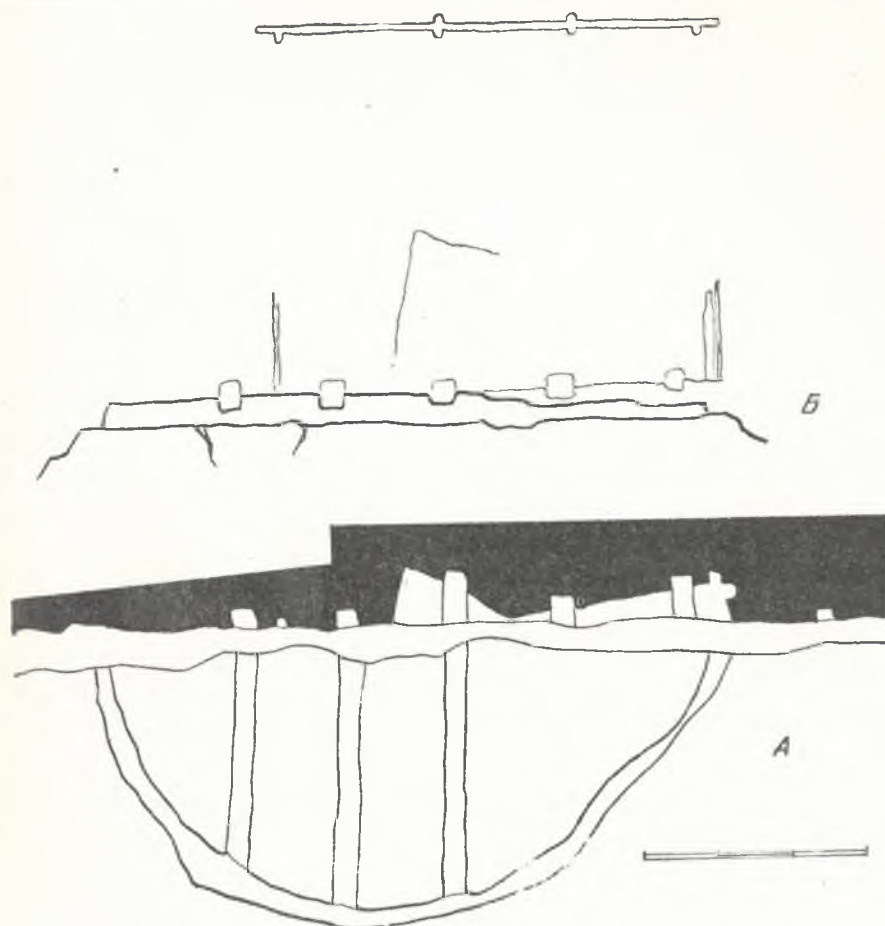
Отделение 21. На 1,30 м от основата е врязано легло за хоризонтална греда с дължина 7 м. На височина 2 м върви дъговидно издълбан жлеб, свързан с покривната конструкция.

Отделение 22 е изолирано от гореописаните. То се намира на 49 м от предходното. Представя дъговидна ниша, дълга 4 м, дълбока 1 м и висока 1,90 м. Над самата ниша има три дупки, а на известно разстояние над тях още три в една линия.

Тук е мястото, описвайки отделенията в подножието, да се спрем и на една група помещения, намиращи се на десетина метра над тях, разположени на естествени издатини на скалата. Достъпът до тях е по стъпала, вдълбани вляво от отделение 15, а има път и по стълба, спомената при описанието на помещение 19.

Отделение 23 се намира върху дясната площадка, която е широка 2 м и дълга 10 м. Северната ѝ част е по-висока. Върху ѝ са врязани три напречни хоризонтални жлеби (0,28 = на 0,25 м), отстоящи на 0,70 м един от друг. В долната, по-ниска част са запазени две гнезда върху отвесната скала.

Отделение 24 е разположено на площадката вляво от помещение 23. Тук добре са запазени три хоризонтални успоредни легла за греди, които са се опирали в скалата, както личи от четвъртитите дупки (0,40 на 0,20 на 0,20 м), издълбани в нея, съответстващи на лег-

Обр. 6. А — план и Б — изглед на отделение 24
Fig. 6. A — plan et Б — vue de la section 24

Обр. 7. Жлеbove и гнезда от отделение 26
Fig. 7. Chéneaux et assises de la section 26

лата. От двете крайни гнезда нагоре вървят отвесни жлебове до 5,50 м височина, където се съединяват с един дълбок хоризонтален жлеб. Върху последния има четири дупки с форма на правоъгълник — две в ъглите и две в средата. Най-голямата ширина на площадката е 4 м. Оттук вляво и вдясно дъговидно — по посока на отвесната скала — е оформен жлеб, така че образуваното жилище е имало полукръгла основа (обр. 6).

Отделение 25 се намира непосредствено до предходното. На отвесната скала личат пет хоризонтално разположени дупки, които са поддържали гредоред. Разстоянието между двете крайни е 6,20 м. Падналият в подножието на масива скален блок е изрязан под прав ъгъл. Изглежда, че той е оформял югоизточния ъгъл на помещението.

Отделение 26 отстои на 14 м от жилище 24. Подът му е лежал на гредоред, опрян на отвесната скала и на падналия блок пред нея. Имало е ширина 3,80 м и дължина 4,50 м, както сочат двата крайни жлеба (обр. 7).

Б. Отделения от средния пояс (табл. II и обр. 10)

На около 70 м от основата на скалата масивът образува естествена хоризонтална издатина, в гънката на която са разположени ред отделения. Достъпът до тях е възможен през два процепа. Първият се намира непосредствено вляво от голямата пещера. Представя една почти отвесна цепнатина, която пресича масива от горе до долу. Първите изследвачи на Мадара смятат, че по нея е минавал пътът, който е свързвал крепостта на платото с пещерата.¹ Пукнатината е запълнена с големи камъни, които затрудняват изкачването. В началото тя има ширина средно около 2 м. На разстояние от около 20 м почти отвесно изкачване се достига до една надвиснала скала, преграждаща пътя. На това място от двете страни на процепа се виждат стъпаловидно разположени гнезда за греди. Очевидно те са поддържали дървена стълба, необходима, за да се преодолее това голямо препятствие. Отвъд скалата процепа се разширява до 3 м. Така той продължава около 20 м, след което отново се стеснява до 2 м и с лек наклон след още приблизително 30 м се стига до разклонение: а) вляво води цепнатина, широка до 1 м с посока северозапад, която достига до повърхността на източния масив пред отделение 14 в подножието; от двете страни на прореза личат симетрични гнезда за греди вероятно от дървена стълба — това е вторият път, по който се е стигало до отделенията от средния и горния пояс; б) вдясно се очертава втори, по-широк коридор (1,50 м), който се стеснява до 1 м и така продължава близо 40 м. Дотук движението не е трудно, тъй като теренът се издига постепенно. Следва тясно отворстие, което извежда на малка поляна, намираща се на около 80 м височина — на нивото на най-горния пояс от помещения. От тази площадка, преодолявайки скално възвишение вляво, достигахме естествен дълбей. Като се спуснем по него на около 15—20 м, слизаем в помещение 22 от средния пояс.

Общо може да се каже, че помещенията са издълбани на едно ниво, като е използвана хоризонтална естествена гънка, над която се надвесва скалата. По такъв начин с по-малко усилия са били оформени отделенията и се е образувала тясна пътека, която ги е свързвала. Ширината ѝ е около 0,30 м, но на места се стеснява и за улеснение и безопасност са издълбани ръкохватки в скалата. Освен това личат и дупки, гнезда за греди от парапет. На две места естествената гънка се прекъсва и връзката между отделните помещения се осъществява посредством отвор-врата в скалата. Все във връзка с естествената форма на масива са и размерите и строежът на отделенията, общата дължина на които е около 100 м, започвайки непосредствено от отвесната скала над голямата пещера. Описанието по-долу следва в посока юг—север — от пещерата към конника.

Отделение 1 е с размери 4,50 м дължина, 1,60 м височина и 2 м дълбочина. Вътрешните му ъгли не са оформени, а овални. По такъв начин в напречен разрез представлява полусвод. То е открито към две страни — на юг към пещерата и на запад. Около тези отвори се забелязват следи от жлеб.

¹ Ив. Велков, Разкопки в Мадара (1924—1928), Сборник Мадара, I. 1934, стр. 137.

Отделение 2 е отделено от предходното със скална преграда от 0,30 м. Има дължина 3 м, височина 2 м и дълбочина 1,45 м. В дъното е издялано сводообразно. Открито е на запад, където личат жлебове от дървена преграда.

Отделения 3, 4, 5 и 6 в днешния си вид представят едно дълго общо помещение. Границите им могат да се определят по зачатъците на скални издатини в дъното им. Те са продължавали в дървени прегради, чиито легла на места личат добре. Помещение 3 се отделя от помещение 2 чрез скален блок, дебел около 1 м; то е дълго 3 м, високо 1,70 м и дълбоко 1,80 м. Следващото има същите размери. Сравнително по-голямо е отделение 5 — дължина 2,20 м, височина 1,70 м и дълбочина 2,50 м. Дъното му е заоблено. Помещение 6 има същите размери с тази разлика, че е 0,60 м по-дълго. В горния край по цялото протежение личи дълбок жлеб, който представлява легло на челна стряха. Такъв има и долу в основата. Пред тези отделения най-добре се виждат следите от парапета на пътеката.

Отделение 7 е разположено в дъното на първата отвесна естествена гънка, като почти симетрично заема части от двете крила на скалния масив, издаващ се дългообразно навън от вдлъбнатината. Поради особеностите на мястото то има по-правилна форма, силно е вдълбано и заоблено. Около отвора му личи жлеб, широк 0,10 м, изрязан във форма на неправилен петоъгълник с голяма основа и 3 м височина. Този жлеб стои във връзка с покрива, който се е издавал напред стреховидно. Така се е образувало едно голямо помещение.

Отделение 8. И трите му измерения са по 2 м. На няколко места личат гнезда за греди, които сочат, че е било снабдено с дървена преграда отпред.

Отделения 9 и 10 днес са почти слети. Виждат се само слаби наченки на гнезда, в които са били вмъкнати гредите, разделящи ги на две. Общата им дължина е 3,80 м, дълбочината 2 м и височината също 2 м.

Трябва да отбележим, че пътеката пред помещенията на това място прекъсва. Това е наложило в северната стена на отделение 10 да се пробие отвор с размери 1,20 на 0,50 м. По него личат следи от жлебове, които са държали вратата, през която се е влизало в следващото помещение.

Отделение 11. То също е разположено в една отвесна гънка (обр. 8). Формата му е неправилна. Най-голямата му дължина е 5 м, а дълбочината му достига до 3,30 м. На източната стена има нишовидна вдлъбнатина, дълбока 0,50 м и широка 1,50 м. Около него се очертава шестоъгълна неправилна рамка в ъглите с дълбоки гнезда за греди. Ясно е, че на този жлеб се е опирал покрив. Височината му е достигала до 3 м, ако съдим по най-високия жлеб. На стените се забелязват следи от мазилка.

Обр. 8. Жлеб около отделение 11

Fig. 8. Chêneau de la section 11

Отделение 12. Има дължина 2,20 м, височина 1,70 м и дълбочина 1,30 м. В него също се забелязват следи от жлебове за дървени прегради.

Отделения 13, 14, 15, 16, 17 и 18 образуват едно голямо помещение с обща дължина 17 м, височина средно 2 м и дълбочина от 1,50 до 2,50 м. Разграничаване на отделенията може да се направи по издатъците в скалата и по гнездата, издълбани в тавана и пода. Тук скалата образува естествен навес и затова е дълбано сравнително малко. На височина около 2 м личи хоризонтален жлеб, който е поддържал покривна конструкция. При помещение 15 този жлеб прави лека стъпаловидна чупка. В северната стена на отделение 18 на около 0,50 м от пода се вижда жлеб с форма на буква „Г“ с отвесно рамо 1 м и хоризонтално 0,50 м. Наблизо се виждат и други дупки.

Отделения 19, 20 и 21 са разположени в една естествена чупка на скалата, подобна на тези при помещения 7 и 11. Образуват едно общо, сравнително голямо помещение, дълбоко в средата до 4 м. Жлебовете по пода и тавана ги разграничават и очертават приблизителната им дължина от 2 до 2,50 м.

Отделение 22 е едно от най-малките — дължина и височина 2 м и дълбочина 1 м. Отстрани личат места за дървена преграда.

След това помещение пътеката се прекъсва от процепа, който започва от подножието на масива при отделение 14. За него споменахме по-горе при описанието на пътя до този ред помещения. Тук той е широк около 0,50 м.

Отделение 23 е дълго 7 м, високо 2 м и дълбоко 1,50 до 2 м. По него личат следи от дървени прегради, които показват, че и то е било разделено на три по-малки стаички.

Отделение 24 има правоъгълна форма — дължина 2,40 м, височина 1,70 м и дълбочина 2,50 м. По него личат ясно следи от жлебове за преграда, която е затваряла отвора. Интересно е да се отбележи, че както при помещение 10 преходът към следващото се осъществява чрез кръгла врата, издълбана в скалата, защото и тук пътеката е прекъсната. Диаметърът на входа е 1 м.

Отделение 25 е подобно на предходното и със същата правилна форма. Ширината му е 3 м. И по него се забелязват легла за дървена преграда.

След тези отделения скалата прави остър завой на изток. Тук вследствие ерозията пътеката прекъсва и достъпът до останалите помещения е невъзможен. След тази чупка на около 5 м скалата отново взема северна посока. Близкото разстояние позволява да се констатира наличието на пет отделения, силно разрушени от ерозията, със следи от хоризонтален покривен жлеб. След тях скалата е гладка по едно протежение от около 50 м, след което се виждат още четири слабо очертани помещения.

Към описаните дотук трябва да причислим още две отделения — 26 и 27, намиращи се на 1,50 м над помещения 22 и 23. Те са еднакво големи — ширина 2 м, височина 1,80 м и дълбочина 1 м. По тях не се забелязват следи от жлебове. Този факт ни кара да смятаме, че те не са били завършени.

В. Отделения от третия (горния) пояс (табл. III и обр. 12)

Над описаните отделения се простира друга редица от подобни помещения. До тях се отива било по пътя за средния пояс, било по т. нар. пътека „Смелите очички“. Тя се отделя вдясно от каменните стъпала за платото, малко преди да се стигне до него. Тук е сравнително по-достъпно. Подобно на долните и тези помещения са разположени в един естествен отстъп на скалния масив, който е значително по-широк, тъй че се образува удобна пътека, на места и площадки. Друго едно обстоятелство, което трябва да се отбележи, е, че отделенията са значително по-големи. Описанието им започваме от север на юг, т. е. от стълбата към Голямата пещера.

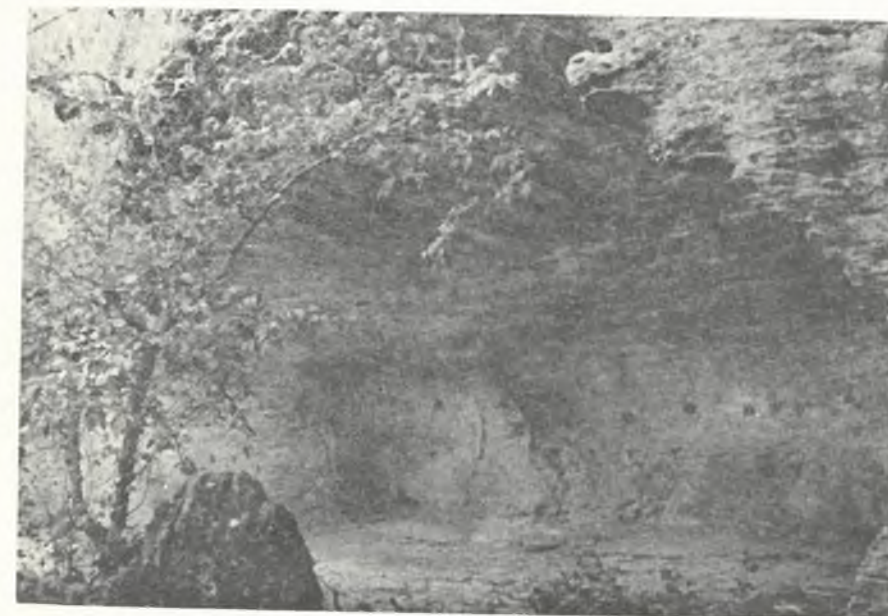
Отделение 1 има дължина 9,50 м, дълбочина 2,50 м и височина 2 м.

Отделение 2 отстои на 4 м южно от предходното. Неговата дължина е 8 м, височината отпред е 3 м, а навътре 1,60 м. Дълбочината му също не е еднаква (от 1,50 до 4 м). От лявата страна личи жлеб, широк 0,10 м, и две дупки по него.

Отделение 3 е на 9,50 м южно от помещение 2. Дълго е 4,80 м, дълбоко 1,50 м и високо 2 м.

Отделение 4 е тясно и дълго и на 1,50 м южно от предишното. Има размери — дължина 3,70 м, височина 1,20 м и дълбочина 0,50 м.

Отделение 5 се намира на 5,60 м от гореописаното. Общата му дължина е 12,40 м. Дълбочината му варира от 1,50 м в северната част до 3,50 м в останалата. Най-голямата му височина е 2,50 м.

Обр. 9. Църквата от третия пояс (отделение 9)

Fig. 9. L'église de la troisième zone (section 9)

Отделение 6 е разположено на 5 м южно от отделение 5. Дължината му е 8 м, най-голямата височина 3,50 м и дълбочината 3,20 м. На 2 м височина от основата на източната стена се забелязват гнезда за греди, поддържащи стреховиден покрив. Дупките са квадратни със страна 0,15 м.

Отделение 7 отстои на 1 м вдясно от предходното. То е дълго 4,80 м, високо 2,50 м и дълбоко 3 м. На височина 1,50 м от пода се забелязват шест дупки, разположени на едно ниво, явно свързани с конструкцията на тавана. Вземайки пред вид разстоянието между тях, приемаме, че жилището е имало дължина 3 м.

Отделение 8 има дължина 3,20, височина 3 м и също толкова дълбочина.

Отделение 9 е разположено непосредствено до предходното (обр. 9). То се отличава с по-големите си размери — дължина 5,60 м, дълбочина в северната половина 2,50 м, а в южната 4 м. Височината му е 3,50 м, като навътре постепенно се снишава и достига до 1,60 м. На източната му стена е издълбана ниша, широка 1,20 м, висока 0,80 м и дълбока 0,30 м. На дългата страна на 1,20 м от пода са издълбани 12 дупки, разположени на едно ниво. Разстоянията между тях са 0,50 м. Изглежда, че и те стоят във връзка с покривна конструкция както при отделение 7. Върху източната и южната стена личат сиво-бели петна, вероятно от хоросанова мазилка.

Непосредствено до южната страна на отделението върху скалата са издълбани три кръста (обр. 10): двата долу с размери на рамената 0,19 на 0,24 м и един горе — 0,24 на 0,32 м. Кръстовете са старателно врязани с правоъгълно сечение.

На около 40 м от последното помещение, след като се премине една голяма, издадена напред скална маса, се излиза на малка и тясна поляна, от двете страни на която зяят про-

Обр. 10. Кръстовете, дълбани южно от църквата
Fig. 10. Croix creusées dans le rocher au sud de l'église

пасти — отпред отвесните скали, а отзад процепът, който описахме по-горе като път към средния пояс. Това е същата полянка от която се спуснахме за изследване на средния пояс. От тази площадка отвъд процепа на изток се виждат две помещения:

Отделение 10 — дълго 5 м, високо 1,50 м и дълбоко 1,30 м.

Отделение 11 — разположено непосредствено вдясно от предходното. То е силно разрушено и има дължина 4 м.

Като се върви все на юг, на около 20 м от отделение 11 се достига до стълба, издълбана в скалата, която през тесен отвор води до една площадка. От нея до кръстостата има само 2 м разстояние — ширината на процепа, а нивото ѝ е същото. Това препятствие лесно може да се преодолее с едно дървено мостче, което вероятно е съществувало тук в миналото.

Вдясно от площадката, на нивото на помещения 10 и 11, се забелязва още едно отделение 12. То има дължина 4 м, височина 1,50 м и дълбочина 1,40 м.

Отделение 13 е разположено на 2 м над предходното и има почти същите размери.

Г. Горни и Долни къшкове

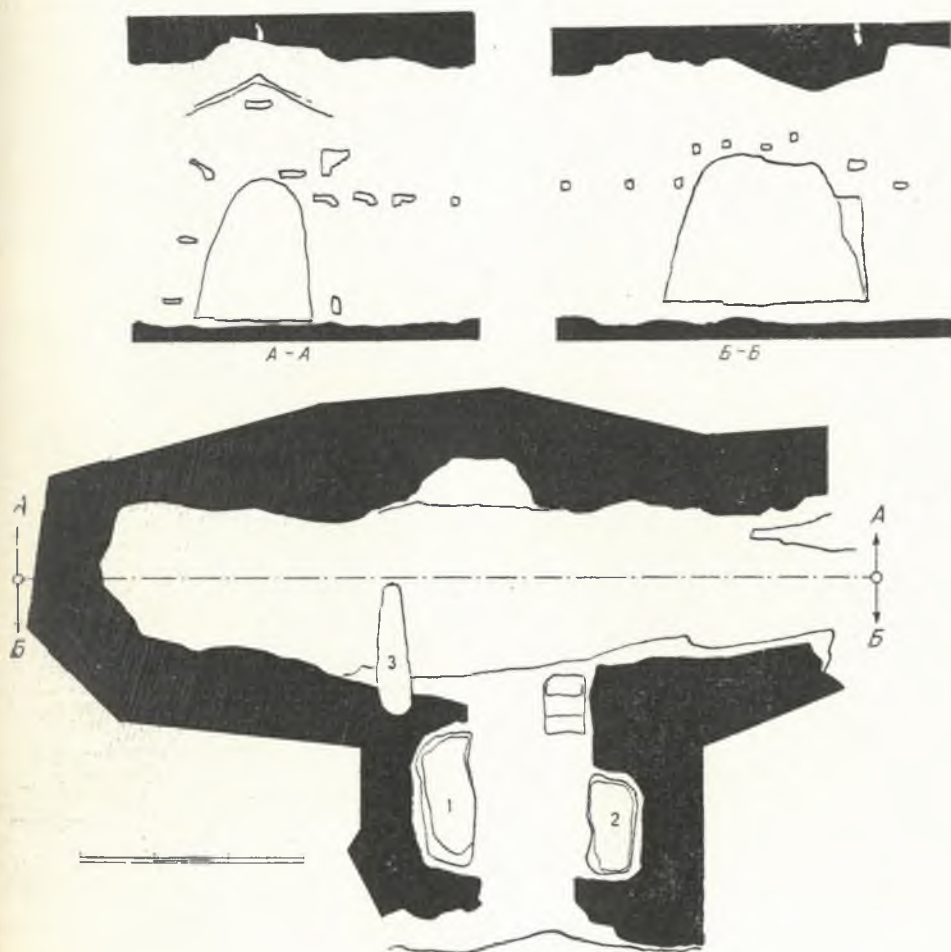
Както споменахме в началото, освен описаните дотук отделения на същия склон се намират и няколко изолирани помещения.

К. Шкорпил пръв обхожда и дава описание и план на някои от тях. Той ги разделя на две групи и ги нарича „Горни и Долни къшкове“. При нашето описание ние запазваме това наименование.

а. Долни къшкове. Намират се в средната част на пирамидалната издатина (обр. 11). Малки и почти заличени сега стъпала водят до тях. Входът е препречен от един голям каменен блок, паднал впоследствие. Помещението има правоъгълна форма (3,50 на 2 м) с отвор на югозапад и югоизток. Около тях има жлебове, предназначени за дървени врати. От североизточната страна се отделя коридороподобно отделение, дълго 4,40 м, широко 0,90 м и високо 1,80 м. То е било преградено с дървена врата, чиито жлебове личат ясно.

Вдясно и малко по-долу от Долните къшкове има следи от нишообразно помещение дълго 3,20 м и със средна височина 1,60 м. Издълбаните четири дупки над дъговидната извивка са поддържали покрива. От двете страни се спускат вертикални жлебове, които във връзка с конструкцията на сградата.

б. Горни къшкове (обр. 11). До тях се достига през тясна цепнатина, от двете страни на която има издълбани стъпала. Състоят се от две отделения: външното е във форма на призма с дължина 3 м, ширина 1,70 м и височина 2 м. На западната страна има отвор във вид на ключ с ширина 1,50—2 м и височина 1 м. От двете надлъжни страни на помещението се намират гробни корита, ориентирани изток—запад. Северното е дълго 1,90 м, а южното — 1,55 м. Имат трапецовидна форма със заоблени ъгли.

Обр. 11. План и разрез на „Горните къшкове“: А—А — олтарна ниша; Б—Б — отвор към западната половина; 1, 2 и 3 — каменни гробни корита

Fig. 11. Plan et coupe des „Kiosques supérieurs“: А—А — niche d'autel; Б—Б — ouverture du côté ouest; 1, 2 et 3 — cercueils de pierre

Вътрешната (източната) част на помещението представлява неправилен правоъгълник с дължина 8,30 м, ориентиран север—юг. Ширината му от южната страна (мястото, където извеждат стъпалата в процепа) е 2,50 м, а от срещуположната — 1,80 м. На изток е издълбана дъговидна ниша, висока 1,80 м, широка 1,50 м и дълбока 0,50 м. Над нея се виждат равномерно разположени на една линия четвъртити отвори, които са поддържали гредоред на тавана. Отгоре минават два диагонални жлеба, явно стоящи във връзка със стреховиден покрив (обр. 11). На срещуположната страна също личат дупки за гредоред, а през южната минава вертикален жлеб. Той е служил за прикрепване на дървена преграда. Подът на вътрешното помещение е неравен, с вдлъбнатини и процеци. В северозападната му част е издълбано корито, подобно на описаните (дълго 1,80 м и широко 0,40 — 0,25 м), а помещението се е затваряло с дървени врати, за което съдим по жлебовете около отворите.

От ключовидния отвор по тясна пътека, водеща на север, се достига до издълбано нишовидно отделение, дълго 2,40 м, дълбоко 1 м и високо 2 м. На пода са врязани три хоризонтални жлеба, в които са лежали гредите за пода. По този начин помещението се е разширявало напред. В двата горни ъгъла се виждат кръгли дупки.

На 1,50 м на север е вдълбано корито с дължина 2 м и ширина 0,50 м. Дълбочината му е 0,20 — 0,40 м. От вътрешната му страна е оформен бордюр, върху който е лежал капакът. Пред него има три хоризонтални жлеба. Вляво скалата образува процеп, по който личат следи от стълба, сега непристъпна. Някога тя е водила до отделението, разположено на върха на пирамидалния блок. То има четвъртита форма с приблизителни размери: дължина 3 м, ширина и височина по 2 м.

Трябва да отбележим, че пред описаните „кьошкове“ до самата Голяма пещера има огромен каменен блок. По него в западната му половина се виждат следи от две помещения: едното отгоре — дъговидно, с размери 1,20 на 2 м, а другото под него — на северната стена, нишовидно, с почти квадратна форма — 2 на 2 м. По този камък личат и други следи от гнезда за греди и жлебове.

II. ЮЖЕН МАСИВ

А. Отделения от горния пояс (обр. 12)

В началото на скалния масив, вдясно от Голямата пещера, се виждат редица отделения на около 70 м от основата, разположени в една естествена хоризонтална гънка. Те са недостъпни сега. От разстояние се наброяват отначало три помещения, почти еднакви по размери (дължина 3 м, височина около 2 м). След тях следва едно голямо отделение, дълго приблизително 15 м, което вероятно е било разделено на по-малки. Вдълбнатините продължават на разстояние още около 70 м и са силно разрушени. Няколко отвесни издатини на скалата прекъсват редицата. Следващите изкуствени дупки ние можахме да проучим и заснемем. До тях се достига, като се поеме пътеката през боровата гора вляво от домакинските сгради в парка. Тя извежда по едно дърво в подножието на скалите. На това място те са силно пресечени. По улей наляво започва изкачване по стръмен наклон, после по ръба на скала, висока около 8 м, в която са издълбани стъпала и ръкохватки. Така се достига до една извивка на скалата, обърната почти на запад. Оттук продължава прекъснатият пояс (табл. IV). В началото се откроява голяма извивка с неясни следи, а после следват помещенията:

Отделение 1. То има дължина 2,80 м, дълбочина 0,50 м; на 1,70 м от основата му е прокаран хоризонтален жлеб.

Отделение 2. То е полуразрушено. Намира се непосредствено до предходното. Има дължина 2 м, дълбочина 0,70 м и височина 1,70 м. В горния му край минава неясен жлеб.

Отделение 3 отстои на 2 м от гореописаното и е с размери: 3 м дължина, 1 м ширина и 1,50 м височина. Отгоре също има неясен хоризонтален жлеб. На около 2 м от помещението скалата прави чупка на юг и на това място хоризонталната гънка прекъсва. Може да се продължи обаче, като се изкачим по стъпала, издълбани в скалата на около 1,50 м след което пак по такива огладени стъпки слизаем отново.

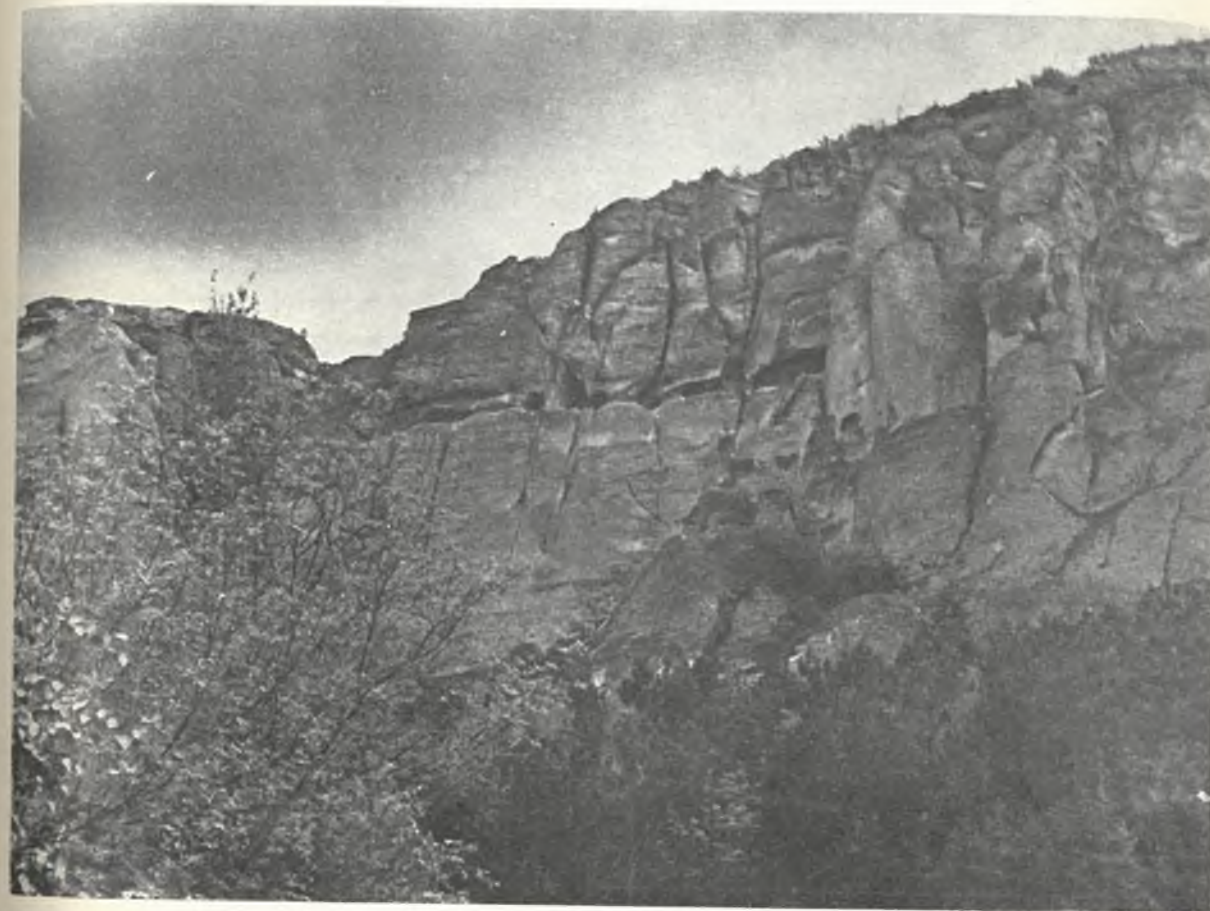
Отделение 4. То представлява вдълбнатина с дължина 4,50 м, дълбочина 0,50 м и височина 1,60 м. Тук постепенно скалата се извива, за да заеме пак посоката на движението ни към запад.

Отделение 5 отстои на 5,50 м от отделение 4. Поместено е в една естествена цепнатина, обърната с отвора си към север. Дълбоко е 5 м и е широко 3 м. На двете срещуположни стени (източната и западната) личат следи от гнезда за греди, които ясно говорят, че процепът е бил обитаван.

Отделение 6. До него води пътека, широка 0,20—0,50 м и дълга около 9 м. То е добре оформено и стои на по-ниско ниво от пътеката — с две хубави издялани стъпала.

Самото помещение представлява вдълбана до 1 м стаичка, има дължина 2,30 м и височина 2,20 м. Вляво горе личи гнездо от гредата.

Отделение 7 е непосредствено до предходното. Скалата е изрязана така, че се получава дъгообразно помещение с размери: дължина 2 м, дълбочина 0,80 м и височина 2,20 м. Отгоре върви хоризонтален жлеб, който продължава и към помещение 6.

Обр. 12. Южният масив
Fig. 12. Le massif sud

Отделение 8 е разположено на една площадка във форма на полукръг, обърнат с извивката на югозапад. От трите си страни долу е ограничено от хоризонтални жлебове, които заграждат неправилен четириъгълник с дължина 2 м и ширина от 1,20 до 1,50 м. В двата предни ъгъла се виждат кръгли дупки от вертикални греди. На височина 1,40 м на скалата се виждат също две гнезда за греди, които са оформили вътрешните ъгли на помещението. Връзката между описаното помещение и предходното се осъществява чрез две стъпала, сега силно изтрети.

Оттук нататък скалната гънка се прекъсва и скалата се врязва силно на юг, а след това прави дъговидна извивка на запад, дълга около 70 м. В най-вдълбаната част се виждат няколко неясни следи от отделения, недостъпни сега. После скалата заема отново западна посока и хоризонталната гънка продължава с нова редица от помещения (табл. IV). Достъпът до тях е затруднен от един процеп, който отстои на около 100 м западно от пътя за токущо описаните.

Отделения 9 и 10. Те се намират под един общ скален навес. Разделени са били с дървена преграда, както показва жлебът, прокаран на площадката. Помещение 9 е било огра-

ничено и от другата страна с подобно легло за греда, тъй че дължината му е 4,80 м. На височина 1,80 от основата минават хоризонтално следи, които имат връзка с покривната конструкция. В долния ъгъл на следващото помещение, дълго 3,70 м, има четвъртита дупка. И двете отделения имат една и съща ширина — 1,60 м, както показва напречното гнездо за греда.

Отделение 11 е разположено в извивката на скалата. Полуразрушеното му състояние не позволява да се уточнят размерите му.

Обр. 13. Отделения 14, 15, 16, 17 и 18
Fig. 13. Sections 14, 15, 16, 17 et 18

Отделение 12 е обърнато на север. Има дължина 6 м, ширина 2,50 м и височина 2 м. В дъното му е издълбана дълговидна ниша с размери 0,90 на 0,35 на 0,25 м.

Отделение 13 лежи непосредствено до предходното и е нишообразно с дължина 5,50 м и височина 2 м. От лявата страна на пода минава жлеб с дължина 1,20 м, а над него има кръгла дупка. Пред помещението навън се издава площадка с неясни гнезда за греди, вероятно от дървен парапет.

Отделение 14 представлява естествен дълбок до 10 м процеп, широк при отвора 6 м, а в дъното — 2 м. На дясната стена на височина 1,80 м минава хоризонтален жлеб, а на срещу положната са издълбани 12 дупки, пред назначени за покривната конструкция. На 2 м от дъното от двете страни на пропепа са врязани вертикални жлебове. От дясната страна на отвора също има вертикално легло за греда — използвана за вратата (обр. 13).

Отделение 15. За него съдим по слабо издяланата вдлъбнатина в скалата с размери: дължина 3 м, ширина 2 м и височина 1,70. Сега то е затрупано (обр. 13).

Отделение 16 отстои на 3,50 м от предходното. Има дължина 3,30 м и дълбочина 0,70 м. От дясната страна минава вертикален жлеб.

Отделение 17 представлява нишообразна вдлъбнатина на 3,50 м вдясно. Има дължина 3,30, дълбочина 0,50 м и височина 1,50 м (обр. 13).

Отделение 18 отстои на 0,50 м от предходното. Образувано е чрез издълбаване на скалата на дълбочина 1 м. Има дължина 5 м и височина 2 м (обр. 13).

Отделение 19 е оформено по същия начин. Неговите размери са: дължина 3,50 м, дълбочина 0,70 м и височина 1,80 м. От дясната страна е врязан вертикален жлеб. Подобно гнездо за греда е очертано и на 0,60 м над вдлъбнатината с хоризонтална посока (обр. 14).

Отделение 20 е дълго 3 м, дълбоко 0,40 м и високо 1,30 м. И тук се забелязват следи от вертикален и хоризонтален жлеб.

Отделение 21 лежи непосредствено до гореописаното. За него съдим по леката вдлъбнатина (0,30 м). Има дължина 3,80 м и височина 1,60 м. В десния горен край личат следи от хоризонтален жлеб.

Отделение 22. Неговото място е очертано от една слаба вдлъбнатина, която се простира на 3 м дължина.

Отделение 23 е дълго 2,80 м, дълбоко 0,50 м и високо 1,60 м.

Отделение 24 е врязано в скалата на дълбочина 0,60 м и има дължина 4 м.

Отделение 25 представлява добре оформено помещение с дължина 4,50 м, ширина 1,50 м и височина 1,80 м. От двете къси страни е било заградено с дървени прегради, както личи от двата жлеба на пода. Над него е прокарано хоризонтално легло.

Отделение 26 има същата конструкция както предходното, но е сравнително по-малко (дълго 2,80 м, широко 1,50 м и високо 1,75 м).

Отделение 27 е полуразрушено. Има дължина 2 м. Вдясно горе се виждат следи от кръгло гнездо

Отделение 28 е също в лошо състояние. При сегашното положение има дължина 3 м. На 1,50 м височина вдясно се вижда гнездо за греди. Подобна дупка личи и на пода.

Отделение 29 представлява добре оформена правоъгълна стаичка с дължина 3 м, дълбочина 2 м и височина 1,80 м. От десния ъгъл надолу върви вертикален жлеб. От същата страна на пода е вдълбано гнездо.

Отделение 30 е дълго 4 м, дълбоко 2 м, високо 1,70 м. Върху пода са врязани три

упоредни напречни жлеба, които са поддържали гредоред за пода. На 1,50 м от основата му са вдълбани три дупки, които стоят във връзка с покрива.

Отделение 31 представлява помещение с размери: дължина 4 м, ширина 2 м и височина 2 м. Отгоре минава ясно очертан хоризонтален жлеб. От двете страни горе и долу са вкопани гнезда за греди.

Отделение 32 има дължина 3 м. Вдясно минава вертикален жлеб. От двете страни се виждат гнезда от греди на 1,70 м от основата.

Отделение 33 е полуразрушено. Има дължина 7 м, дълбочина 1,50 м и височина 2 м. Над него също личат следи от гнезда.

Отделение 34 отстои на 8,70 м вдясно. Представя малко нишообразно помещение (2 на 2 м при височина 1,80 м).

Отделение 35 е разположено на 3,50 м вдясно от предходното. Има форма на неправилен трапец с късо дясно рамо. Дължината му е 4,60 м, дълбочината 2 м, а височината — 1,40 м. Отстрани и отгоре е рамкирано с дълбок жлеб.

Отделение 36 е разположено значително по-високо вдясно и е мъчно достъпно. То има правоъгълна форма с дължина 3,60 м, ширина и височина по 1,60 м. Около отвора е издълбана правоъгълна рамка от жлеб. Пред помещението се издава площадка с полукръгла форма.

Обр. 14. Отделение 19 със следи от жлебове

Fig. 14. Section 19 et traces de chéneaux

Отделение 37 се намира на значително разстояние вдясно от описаните по-горе, близо до скалата, известна под названието „Калпаклъташ“. То представлява естествена пещера с неправилна кръгла форма с диаметри 6 и 4,50 м. В дъното се стеснява и образува галерия, която като малък процеп продължава навътре. Вдясно има неправилна вдлъбнатина. Отворът, широк 2,10 м, гледа на югозапад. От двете му страни личат жлебове и дупки за дървена преграда. В насипа, който покриваше основата на пещерата, се намериха няколко къса от енеолитна керамика, кости от животни и фрагменти от амфори.

В скалата над „Калпаклъташ“ на височина около 60 м личат добре издялани отделения, сега недостъпни, които имат обща дължина приблизително 15 м. Изглежда, че това са групни помещения, разграничени с дървени прегради. Над тях е запазен и се вижда от разстояние хоризонтален жлеб, прорязан на няколко места от кръгли дупки.

Б. Групи отделения на различни места

Отделения 1 и 2 са изрязани непосредствено вдясно от Голямата пещера върху не достъпна отвесна скала. Разположени са едно над друго и имат почти еднакви размери: дължина 2 м, ширина 1—1,50 м, височина около 2 м. Сега достъп до тях е невъзможен, понеже скалата, по която е ставало изкачването, се е отцепила. Че на това място имало стълба, съдим по вдлъбнатините, открояващи се отвесно нагоре.

Обр. 15. Отделения 16 и 17
Fig. 15. Sections 16 et 17

Друга група представляват помещенията, разположени под западния край на недостъпната част от горния пояс, описан от нас (обр. 12). Те са издялани на различно ниво, като са използвани на места естествени вдлъбнатини.

Отделение 3 лежи най-високо. Има дължина 2 м, а дълбочина и височина по 1,50 м. Вляво горе се виждат следи от жлеб.

Отделение 4 се намира непосредствено под предходното, но малко вдясно. То има почти същите размери с тази разлика, че е по-дълго с 0,50 м. На двете срещуположни страни личат жлебове — легла за греди.

Отделение 5 е разположено непосредствено под гореописаното, но малко вляво, тъй че попада точно под помещение 3. Както то, така и следващото помещение 6 са започнати, но недовършени.

Отделение 7 е издялано вдясно от предходното на същото ниво. Има дължина 3,50 м, а височина и дълбочина по 1,50 м.

Трябва да отбележим, че помещения 6 до 10 са разположени в една извивка на скалата, която има почти напълно северна посока. Размерите на последните три (8, 9 и 10) са почти еднакви: дължина 3 м и дълбочина и височина приблизително по 1,50 м.

Отделения 11 и 12 остават малко встрани от горните. Те са разположени така, че десният горен ъгъл на помещение 11 се опира на левия долен ъгъл на отделение 12. И двете са започнати, но недовършени.

Отделение 13 се намира на нивото на 11. Формата му е трапецовидна: дължина на основите 2,50 и 2 м и височина 1,50 м. Вляво горе се вижда дупка за гредата.

Отделение 14 е подобно по форма и размери на предходното, но е малко по-плитко. Отстрани и отгоре минава дълбок жлеб. В двата горни ъгъла са издялани дупки.

Отделение 15 е вмъкнато в един процеп между два големи скални блока. Има дължина 2 м, дълбочина 1,50 м и височина 1,70 м. В долния ляв ъгъл личи гнездо от гредата.

Трета група отделения се намират значително по-вдясно от описаните. Достъпът до тях е сравнително лек. На една площадка на 2 м над подножието на отвесната скала личат жлебове и гнезда за греди, които сочат, че тук е било отделение 16 (обр. 24). Непосредствено вляво от него в скалния блок е издялано помещение 17 с размери: дължина 4,50 м и ширина 1,50 до 2 м. Лявата част е издялана сводообразно. Входът е обграден от жлебове. Вдясно нагоре се образува комин, който има височина 5,80 м със страни 1,20 на 0,60 м. По южната и западната стена на комина в камъка личат издялани стълпки, които извеждат на площадка, долепена до скалата. Оттук в посока изток върви естествен път, широк около 2 м, който постепенно се изкачва нагоре. На 10 м от горната площадка по отвесната скала се виждат хоризонтални и вертикални жлебове, които са оформили помещение 18, сега с неясни размери. След него следват още три отделения — 19, 20 и 21, силно разрушени. Те са леко вдълбани и разделени едно от друго със скални издатини. Имат дължина 1,50 м. Вляво от тях по три двойни стъпала се стига до една трета малка издатина, върху която са разположени две отделения — 22 и 23, раздалечени едно от друго на 0,80 м. Те имат дължина 2,50 м, височина 1,80 м и са вдълбани от 0,60 до 1 м. Над дясното горе в ъглите са запазени две дупки, а над лявото минава дълбок хоризонтален жлеб.

Четвърта група отделения са разположени на около 10 м по-ниско от горния пояс и започват приблизително на 10 м вляво от пътя (улея) към помещение 1 от същия пояс. Те са пръснати. Първото (помещение 24) се намира върху площадката вляво от пътеката. Тук на отвесната скала, която загражда издатината от север, ясно се открояват жлебове и дупки, в които са лежали греди от дървената конструкция на отделение, дълго 3,20 м и високо 2,20 м.

Второто отделение (25) отстои на около 15 м източно от първото. То е вмъкнато между главния масив и един паднал пред него блок. Има дължина 3 м, ширина 1,20 м и височина 1,30 м. Преграждало се е от дървени врати, както личи от гнездата и жлебовете.

Оттук, вървейки в посока североизток, достигаем до коридор, дълъг 6 м, в права посока, след което се чупи под прав ъгъл на северозапад. При чупката ъгълът се удължава на югоизток и в тази гънка на скалата е помещение 26, широко 3 м и дълбоко 3,50 м. Двете страни на процепа са издялани сводообразно, а в горния им край са вдълбани стъпаловидно гнезда за гредите на покрива. Коридорът извежда на площадка, лежаща пред скалния масив на височина 40 м от основата. На изток тя е отделена от скалата с един процеп, отвъд който се виждат пет отделения (27, 28, 29, 30 и 31), разположени двете на едно ниво, другите две над тях, а последното малко вляво. Всички имат четвъртита форма с дължина от 2 до 3 м и височина средно около 2 м. Вдълбани са в скалата от 0,50 до 1,20 м. Достъпът до тях се е осъществявал било от описаната площадка посредством дървена стълба, било от източната страна, където има дълбей. Последният ги свързва с отделенията от горния пояс.

От същата площадка на запад в естествен процеп е вметено отделение 32, което по форма прилича на триъгълна призма с приблизителни размери: 3 м дължина и 1,50 м ширина. На 1,50 м вдясно на блока се виждат две гнезда за греди на 1,20 м едно от друго, съединени с жлеб.

Накрая трябва да споменем и за изолирания скален блок, намиращ се на 60 м под „Калпаклъташ“. На северната му страна е очертан правоъгълник с размери 1,15 на 0,90 м. Почти в средата се вижда голям релефно издялбан кръст с разширени рамена в края с дължина 0,95 м.

*

Гореописаните помещения по своето местоположение, характерен градеж и конструкция трябва да отнесем към скалните манастири, известни не само у нас, но и в други страни, където е имало условия за развитие на отшелничеството. За да се създаде това монашеско обществено жилище в Мадара, е благоприятствувало самото място. От една страна, мъчно достъпния скален масив осигурявал спокойствието и безопасността на отреците се от живота отшелници, а, от друга, благоприятствувал сравнително мекият камък, който лесно се поддавал на обработка. Както изтъкнахме по-горе, жилищата, обитавани от монасите, се различават по строеж, форма и размери. По своите характерни строителни елементи те могат да се обособят в няколко групи:

1. Към първата, най-голямата група спадат жилищата, издълбани в самата скала. В повечето случаи се е подбирало старателно мястото, като са били използвани естествени вдлъбнатини, които са позволявали с по-малко труд да се получи желаното жилище. На места, където са се намирали големи навеси, площта, защитена от тях, се е разделяла чрез дървени прегради на няколко малки отделения. За да се постигне необходимата височина само дъното е било одялвано и изравнено. По същия начин са били обработени и двестранични стени, тъй че в повечето случаи са образували малки правоъгълни помещения със слабо заоблено дъно. Едни от тях са се затваряли с дървени капаци и врати, други са били снабдени със стрехи, а трети се използвали почти в първичния си вид със слаби оглажвания на издатините. Към последния вид спадат повечето килии от най-горния пояс и тези южния масив.

2. Към втората група трябва да причислим жилищата пред самата скала. Тя им служи за здрава задна опора, към която са били изградени. Всички са разположени в самото подножие на скалния масив. За тази цел върху отвесната скала са издълбавани жлебоведупки, предназначени да поддържат хоризонтални или вертикални греди, които са образували скелета на помещението, изцяло построено от дъски. Подът му е лежал върху гредоред, поставен, както изглежда, направо върху терена. Жилищата от този вид са имали правоъгълна форма. Съдейки по жлебовете и гнездата за греди, можем да възстановим вида на покривната конструкция. В повечето случаи тя е стреховидна (двускатна), образувана от две или три (при по-малките отделения) греди. Средната, най-високо лежаща греда е поддържала билото на покрива. Срещат се и едноскатни покриви с наклон напред (помещение 5, 8 и 10 от подножието).

3. Трети вид са жилищата, построени върху издатини на скалата, образувачи естествени площадки. Конструкцията в този случай се разгръща върху солиден гредоред, закрепен отвесната скала чрез специални за целта жлеbove, изрязани по повърхността на площадката. Такива са постройките, описани под № 3, 23 и 24. Към същата група трябва да отнесем и няколко отделения, разположени в подножието на скалите (№ 7 и 26). Те са били изградени върху подиум от гредоред, лежащ на 2 до 2,50 м от нивото на терена. Нужни са били няколко дървени стъпала, за да се осигури достъпът до жилището. Покривът е обикновен двускатен. Помещенията са имали правоъгълна форма с изключение на отделение 24, което е било полукръгло, подобно на едно по-късно изображение, дадено от Ф. Перила.¹

4. Особен е случаят с отделение 12, разположено в подножието на източния масив. Подобно на постройките, издигнати на това място, и то се е опирало на скалата и е било изградено пред нея. Различието между него и останалите се състои в материала, употребен за строеж. Съдейки по запазената каменна основа, която е образувала неговата южна страна, трябва да приемем, че цялото е било построено от камък, като на места, както видяхме, използвана естествената скала. По своите размери и форма това жилище отговаря на останалите.

¹ Ст. Маслев, Пустинножителска Мадара, стр. 31, обр. 6.

По своето предназначение описаните помещения могат да се разделят на две: жилища-килии на монасите и църкви. Нашите наблюдения установиха наличието на три църкви, разположени по една във всеки пояс от източния масив. Те се различават от останалите помещения най-вече по олтарната извивка, изрязана на източната стена. Сравнително по-големите им размери, дървената покривна конструкция и по-старателно издълбаните и огладени стени са също характерни черти, които рязко ги отделят от жилищните помещения. Изглежда, че стените им са били покрити с варова мазилка, а твърде възможно е да са имали и стенописи, както се говори за скалната църква в подножието на масива.

Описаните „Горни къшкови“ са били църкви-гробници. За това съдим по трите скални хорита. Подобни църкви-гробници са известни от манастирите край с. Иваново,¹ Калугерица² и др.

Църквите, разположени в непосредствена близост с килиите, са били средищата, където монасите са се събирали на обща служба ежедневно.

На отшелниците принадлежат и изолираните скални гробници, издълбани близо до „Долните къшкови“. Всички те имат удължена трапецовидна форма със слабо заоблени ъгли. Отгоре са били затваряни с дървени похлупаци, а може би и с плочи.

При строежа на килиите и църквите е бил употребен изобилно дървен материал. Това обстоятелство показва, че наблизо е имало гори. Гредите, използвани за скеле на жилищата, са квадратни. Някои от тях са доста дебели (0,30 м). Това важи най-вече за гредоред на пода. За покривна конструкция са били употребени обли греди с диаметър до 0,15 м. Изграденият скелет, опрян в скалата, е бил обшиван с дъски, застъпвани вероятно една върху друга, за да няма пролуки.

Тук е необходимо да се спрем и на въпроса, който Ст. Маслев повдига в поменатата статия: „... дали постройките в подножието на скалите са били граждански, или са принадлежали на един ансамбъл заедно със скалните църкви и килии“. Безспорно, правилното разрешение на този въпрос не може да се постигне, без да се имат пред вид и другите паметници, открити в Мадара. Наличието на един голям средновековен некропол (XII до XIV в.) при чието разкопаване са намерени значително число гробове с типичен женски инвентар³ (обеци, гривни, гердани и пръстени), подсказва, че под мадарските скали е съществувало селище от тази епоха. В такъв случай може ли да приемем, че жилищата в основата на скалата принадлежат към него. Ние категорично отхвърляме това предположение като неоснователно, имайки пред вид следните обстоятелства:

а) болшинството от постройките се отличават със своите малки размери (3 на 2 м), което не допуска те да бъдат обитавани от повече хора; б) градежът на жилищата е изцяло дървен — един необичаен и непознат у нас строеж в селищата. При това трябва да отбележим, че облицованото само с дъски помещение не е било пригодено за обитаване през студени дни; в) липсата на керамика и на предмети, свързани с ежедневието, също е сериозен аргумент, който опровергава предположението, че те са цивилни сгради.

Изключение прави помещението, изградено в дясната част на Голямата пещера, където на скалата ясно се открояват гнезда за голяма покривна конструкция. Последната има връзка със солидните каменни основи, открити на това място. Материалите, произхождащи от насипа, показват, че се касае за сграда от IV — V в.⁴

Многото килии, чийто брой при сегашното положение достига 170 (в миналото са били значително повече), показват, че на това място е съществувало голямо отшелническо общество, подобно на други, срещащи се в земите на източното православие. Сравнението, което

¹ Ас. Василев, Ивановските стенописи, София, 1953, стр. 9.

² Г. Фехер, Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица, Сборник Мадара, София, 1936, кн. II, стр. 115 и 116.

³ В. Миков, Гробни находки, Сборник Мадара, кн. I, 1934, стр. 47.

⁴ Резултатите от изследването ще бъдат допълнително публикувани.

¹¹ Изв. на Археолог. и-т, т. XXIV

можем да направим със скалните манастири, разположени в склоновете на Шуменското¹ Провадийското² плато и по течението на р. Русенски Лом,³ изтъква Мадарския манастир като най-голям и най-гъсто населен. В него са намерили приют мнозина аскети и калугери, избягали от живота. Това са били предимно представители на угнетените слоеве на обществото които, отчаяни от неуспеха в борбата с феодалите, напускали доброволно светския живот. По този начин те са изразявали чрез пасивен протест своето недоволство от господстващия строй.

Скалният манастир е свързан с комплекса от помещения, открити на терасата под конника. По своя план и разположение те напомнят манастирски сгради с характерните за тях обширни околоръстни помещения с вътрешен двор. В него се намира трикорабна църква която едни изследователи отнасят към V в.,⁴ а други — към периода XII—XIV в.⁵ Склонни сме да приемем втората датировка въз основа на някои наши наблюдения, при които установихме, че подът на църквата минава над основите на прабългарската сграда. Към това обстоятелство, което е един неопровержим аргумент, че църквата принадлежи на едно по-късно време, трябва да прибавим наличието на гроб, открит в наноса и датиран от XII—XIV в. Фактът, че Ив. Велков не споменава за други погребения, разчистени в съседство, говори, че гробът не принадлежи към некропола. В такъв случай остава да се свърже само с църквата и да се приеме, че в него е било погребано духовно лице. Ст. Маслев, като разглежда същия въпрос, с право взема гроба за опорна точка при датирването на църквата.

Обстоятелството, че скалният манастир в по-голямата си част е разположен в мъчно достъпно място и че значителна част от килиите не са били затваряни, подсказва, че през зимните и студените дни не всички помещения са били обитавани. Тогава трябва да приемем че постройките на терасата под конника са давали убежище на монасите през известни периоди на годината. Подобни манастири, които се намират в близост с отшелнически общежития и които са играли несъмнено същата роля, както и нашият паметник, са засвидетелствувани на няколко места.⁶

Накрая трябва да се спрем на датировката на Мадарския манастир. Аналогични образци посочени по-горе (по течението на р. Русенски Лом, в склоновете на Шуменското плато, Аладжа манастир край гр. Варна и др.), въз основа на стенописите са датирани от XIII—XIV в.

Да отнесем и нашия манастир към същите хронологични граници спомага и оскъдният керамичен материал, открит в някои килии. Фрагментите са от съдове и амфори с рязана дъна, изработени от доброкачествена червена глина. Този вид керамика е позната от редица находища след XII в.

Самата историческа обстановка през този период, която се характеризира с упадък на държавата, разорителни варварски нашествия и изострени социални противоречия и кризи, дала особен тласък за развитието и разпространението на монашеството, в резултат на което се явяват много на брой отшелнически общежития, към които принадлежи и Мадарският скален манастир.

¹ К. Шкорпил, ИРАИК, X, стр. 430 и сл.

² К. Шкорпил, цит. съч., стр. 410.

³ К. Шкорпил, Опис на старините по течението на р. Русенски Лом, София, 1914, стр. 9 и сл.

⁴ Ив. Велков, Разкопки в Мадара, Сборник Мадара, I, 1934, стр. 109, обр. 87.

⁵ Ст. Маслев, цит. съч., стр. 25.

⁶ К. Шкорпил, ИРАИК, X, стр. 438.

Табл. I. Отделение в подножието на източния масив
Pl. I. Sections au pied du massif Est

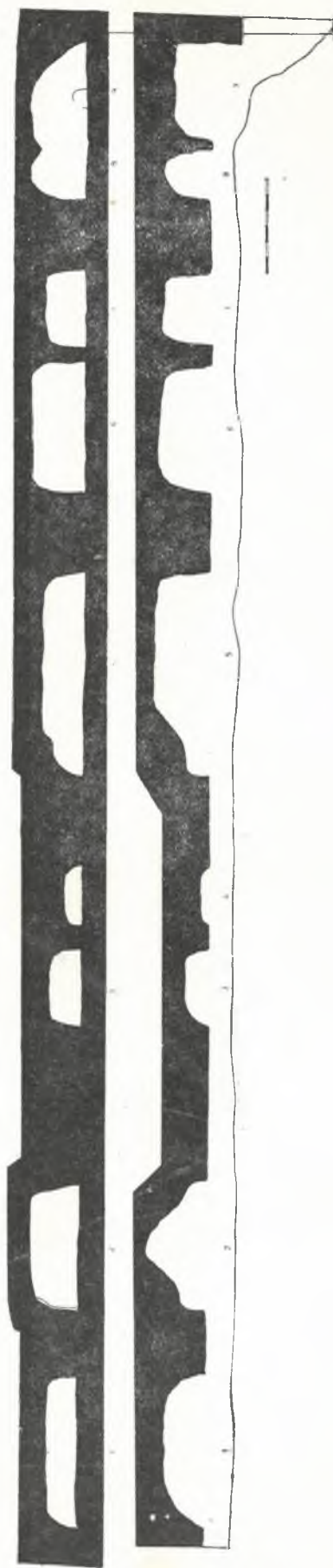

Табл. III. Отделенията от третия пояс на източния масив
Pl. III. Sections dans la troisième zone du massif Est

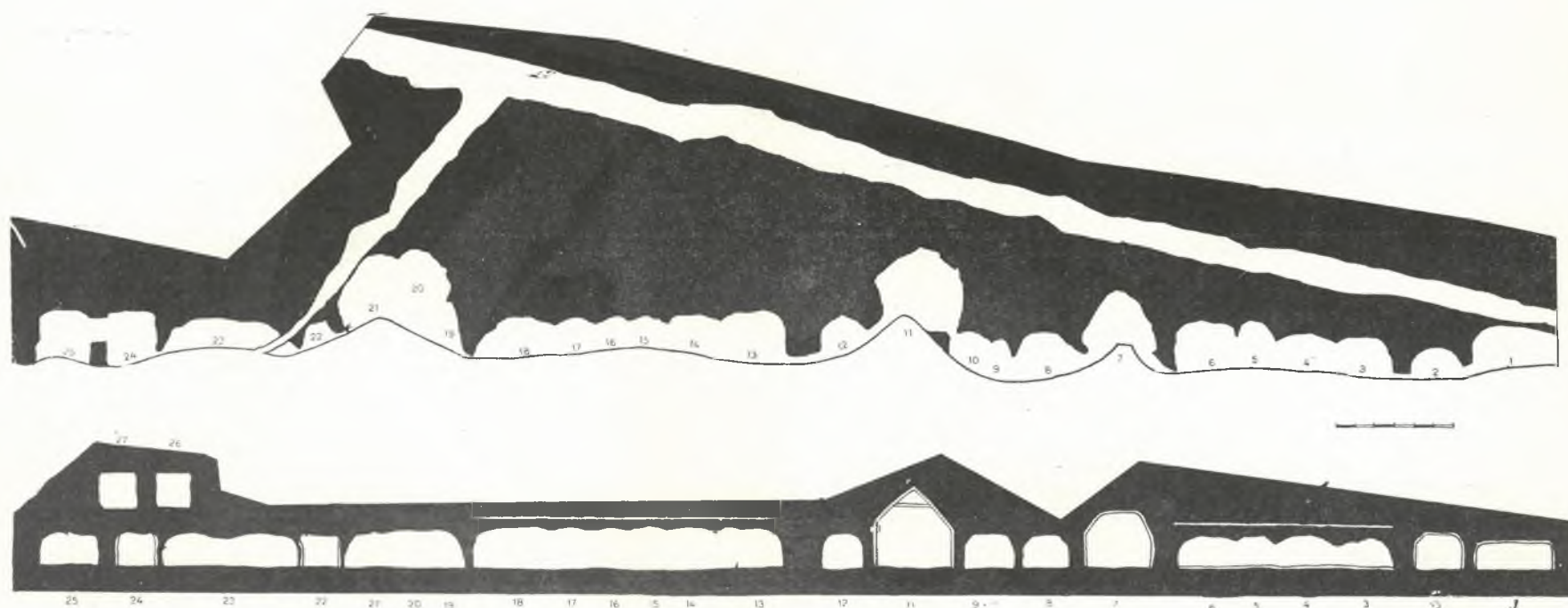

Табл. II. Отделения от средния пояс
Pl. II. Sections dans la zone médiane

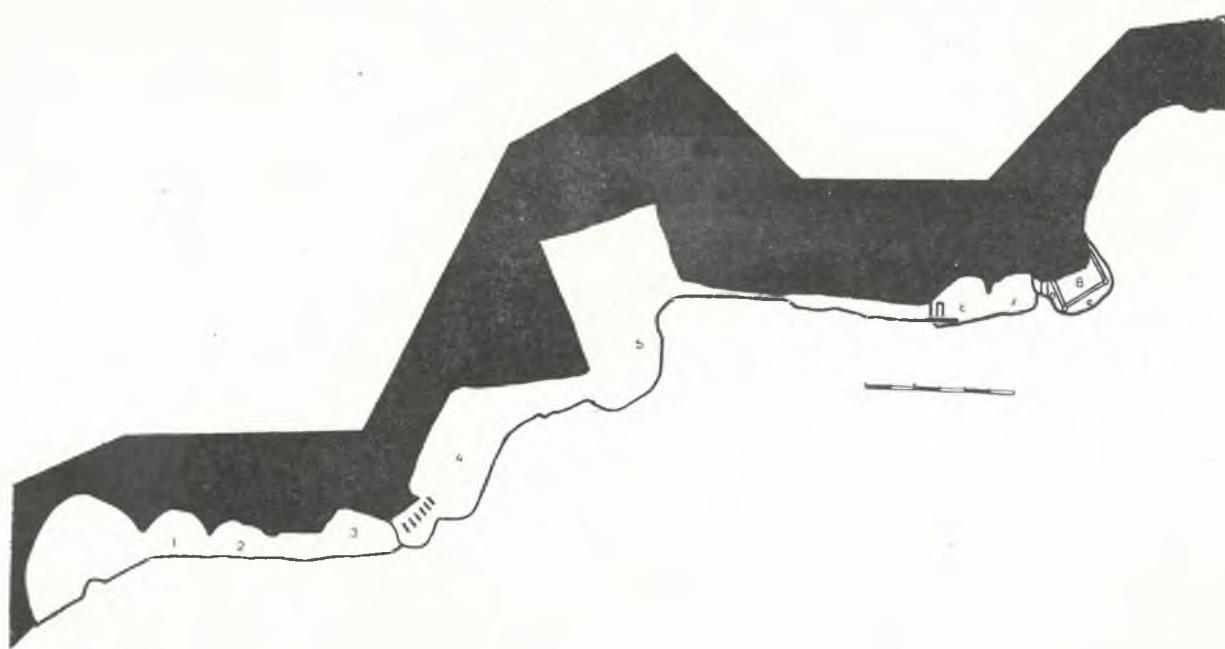

Табл. IV. Отделения от южния масив
Pl. IV. Sections du massif Sud

Табл. V. Отделения от южня масив
Pl. V. Sections du massif Sud

LE MONASTÈRE RUPESTRE PRÈS DU VILLAGE DE MADARA

C. DREMSIZOVA-NELCINOVA ET S. NELCINOV

(Résumé)

Les enfractuosités du massif qui domine à l'Est et au Sud le site de Madara ont fait l'objet, ces dernières années, d'études assez poussées.

Elles nous permettent d'affirmer aujourd'hui qu'un grand monastère rupestre y a existé dans les temps anciens. Les sinuosités et les replis naturels du terrain abritaient souvent des cellules.

La partie orientale du massif (fig. 1) est divisée en 3 groupes: une zone inférieure (pl. I), une zone médiane (pl. II) et une zone supérieure (pl. III). Les locaux qu'on appelle les „kiosques d'en haut et d'en bas“ et quelques cellules situées au-dessus de la section 16 et 17 sont complètement isolés.

Dans la partie Sud du massif la plupart des sections se trouvent au même niveau et dans la même galerie (pl. IV et V). Cette rangée de cellules est interrompue à deux endroits à cause de l'escarpement du rocher. D'autres cellules sont en paliers successifs dans des enfractuosités et des galeries naturelles. Les sections peuvent être réparties en plusieurs groupes qui se distinguent par leurs éléments constructifs.

a. Premier groupe — logements creusés à même le roc. Le plus souvent on a employé la configuration naturelle du terrain et des espèces d'avants naturels. Quelques uns sont munis d'avant-toits et de volets qu'on pouvait fermer.

b. Le second groupe comprend les cellules construites au pied du massif oriental. Elles sont accolées au rocher et leurs constructions étaient en bois. Les assises des poutres et les chéneaux sculptés subsistent encore (fig. 4, 5, 6).

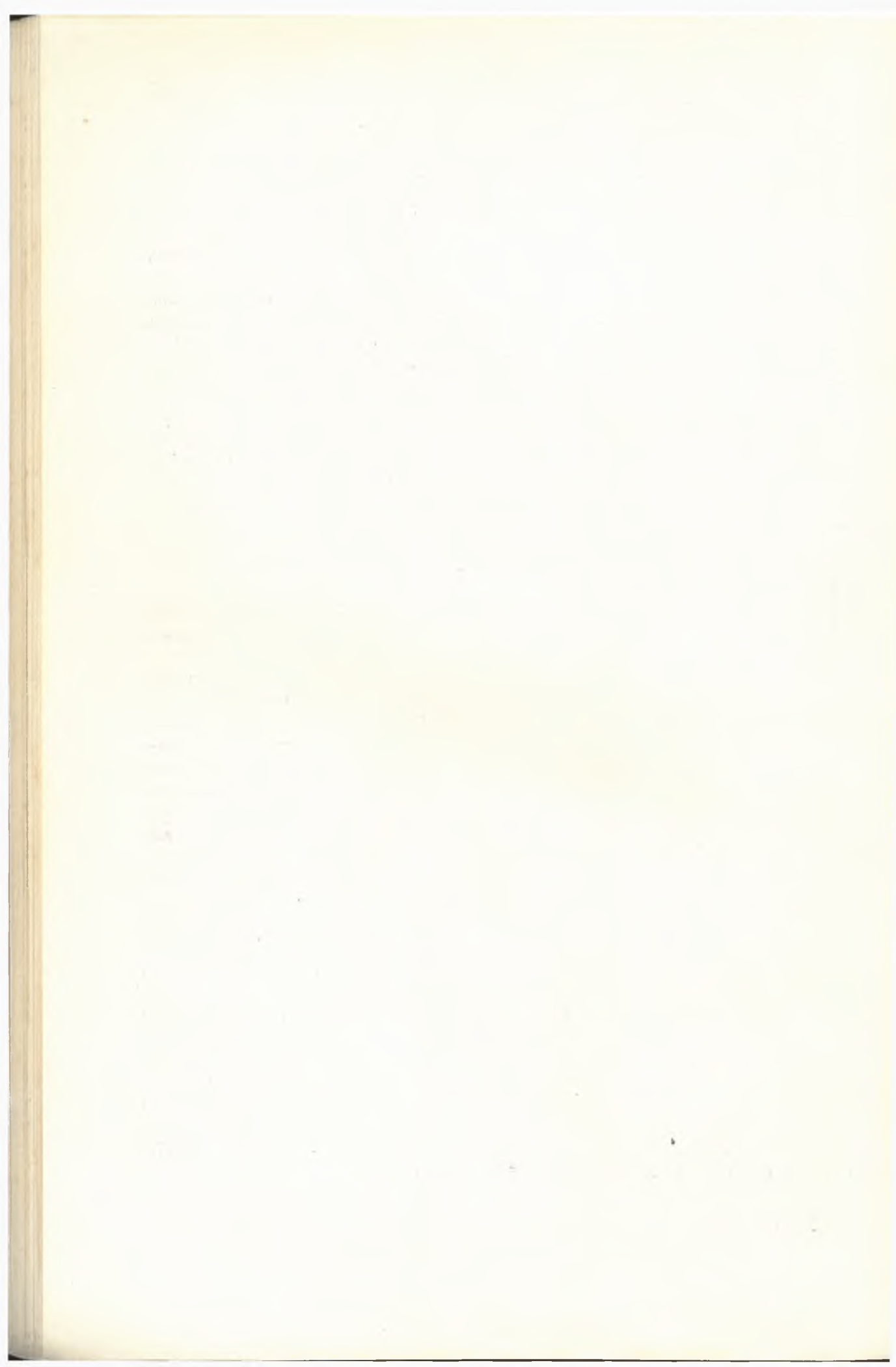
c. Dans le troisième se trouvaient les cellules bâties sur des promontoires. Leurs planchers étaient posés sur des rangées solides de poutres fixées dans des assises spéciales (fig. 3 et 5).

d. Le dernier groupe forme la section n° 12. Ce groupe était accolé au rocher, bâti en pierres concassées dont le liant était de la boue. Outre ces logements il y avait dans ce complexe quelques églises (fig. 2, pl. VI₁₁, pl. III₁). Celles-ci comprennent, par opposition aux autres locaux, un autel de plus vastes proportions, une toiture en bois et des murs creusés et polis avec soin.

La section qu'on appelle „kiosques d'en haut“ est une église — ossuaire qui contient trois cercueils.

Ce monastère rupestre doit avoir un lien avec les locaux découverts sur la terrasse naturelle où se trouve le relief du cavalier de Madara (VIIIe siècle). Par leur plan et leur situation ces pièces ressemblent aux constructions situées généralement autour des couvents qui bordent une grande cour centrale. Les fondements d'une église à trois nefs y subsistent. C'est ici que les moines venaient se réfugier en hiver lorsque la plupart des cellules étaient inhabitables à cause du froid.

Ces nombreuses cellules, ces églises et ces tombes témoignent qu'il y avait à cet endroit une importante communauté d'ermites, pareille à tant d'autres des pays orthodoxes. Il est cependant permis de supposer que le monastère de Madara était beaucoup plus vaste et plus peuplé que tous les autres établissements religieux des terres bulgares dont nous connaissons l'existence avec certitude. Le grand nombre d'ascètes et de moines, en se réfugiant dans ces monastères, tenaient à exprimer leur protestation passive contre le régime existant, et représentaient de fait une couche sociale opprimée. Comparé aux monuments analogues et aux quelques spécimens de céramique qui subsistent, ce monastère peut être daté du XIIe—XIVe siècles.

ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНЕБОЛГАРСКИХ СТЕКОЛ И ОГНЕУПОРОВ ИЗ ПРЕСЛАВА IX — X ВВ.

М. А. Безбородов (Минск) и М. Р. Маринов (София)

В своей предыдущей статье, напечатанной два года назад, авторы опубликовали первые данные о химическом составе древнеболгарских стекол из Плиски и Преслава [1,2]. На основании некоторых локальных особенностей этих стекол, а также не опубликованных к тому времени археологических сведений, полученных авторами от В. Ивановой — Мавродиновой (Археологический музей Болгарской академии наук), был поставлен вопрос о существовании местного производства стекла еще во время Первого болгарского царства в его столицах Плиска и Преслав. Однако этих данных было недостаточно, чтобы со всей очевидностью утверждать о существовании местного стеклоделия в Болгарии в указанное время. Найден-

Рис. 1. Тигель с остатками стекла (анализ тигля № 831, анализ стекла № 830)

Abb. 1: Hafen mit Glasresten (Hafenanalyse Nr. 831; Glasanalyse Nr. 830)

ные при археологических раскопках фрагменты стекол могли быть предметом ввоза в Болгарию из других стран. Необходимы были другие, более убедительные и неопровержимые доказательства. Наиболее убедительным аргументом в пользу существования местного стеклоделия следует считать находки фрагментов стеклоплавильных тиглей с остатками на их стенках недообработанного стекла, а также следов стеклоделательных мастерских с печами и производственным браком, сырьевыми материалами и полуфабрикатами. На основе таких данных было бесспорно установлено стеклоделие в древней Руси в г. Киеве и Галиче [3]. Для выяснения спорных вопросов авторы посетили на месте в октябре 1958 г. и июне 1960 г., раскопки в Плиске, Старом Преславе и Патлейна.

Особенно полезно было посещение второй болгарской столицы — Преслава. Хранитель Музея „Велики Преслав“ Г. Х. Джингов предоставил авторам фрагменты стеклоплавильных тиглей, которые были открыты еще И. С. Господиновым в 1909 — 1910 гг. Хранящиеся в

Музее фрагменты представляют собой, по-видимому, остатки восьми отдельных тиглей. Они имеют форму гончарных горшков вместимостью от 3 до 5 литров. На внутренних стенках и дне тиглей сохранилось прилипшее стекло толщиной слоя от 0,5 до 2 см. Визуальное изучение тиглей показало, что они изготовлены из зернистой глиняной массы, имеющей красно-кофейный цвет от светлого до темного оттенков; очевидно, в массе можно ожидать значительного содержания соединений железа. Создавалось впечатление, что варка стекла велась не в специально изготовленных для этого тиглях, а в обыкновенных гончарных горшках, имеющих на верхнем внешнем крае украшения в виде орнамента. В двух тиглях, кроме стекла сохранились остатки спекшейся, но еще не сплавленной шихты.

К сожалению, отсутствуют точные данные о том, где найдены были фрагменты стеклоплавильных тиглей, находящиеся ныне в Музее „Велики Преслав“. По этому поводу академик Кр. Миятев пишет: „За съжаление разкопките не са били проведени научно. . . . Поради това както в отчетите на самите разкопки, така и в по-късните издания на откритите материали не всички обстоятелства на намирането са достатъчно осветлени.“ [7 — стр. 1]. При этом есть основания считать, что большая часть тиглей была найдена в районе Патлейна — бывшего монастыря святого Пантелеймона — в 2 км к юго-востоку от Старого Преслава и не подалеку от правого берега р. Камчии (реки Тича).

Первые раскопки в районе Патлейна были проведены еще в 1909 — 1910 гг. И. С. Господиновым (1871 — 1953 г.). В своей статье „Разкопки в Патлейна“ в 1914 году он писал: „Юго-източно от църквата, на 2 м разстояние, се разкриха други две стаи, които изглеждат да са служели като работилница за керамични произведения; в първата от тези стаи излязоха много керамични фрагменти, предимно от однородна, листовидна керамика, за която ще се спомене по-надолу. В съседната стая се намериха много части от стъкло, цял куп от згурия, една силно изгорена монета и един натрошен глинен съд, с отаено на дъното му стъкло.“ [4]. В другой своей статье 1946 г. тот же автор упоминает, что к востоку от Круглой церкви были открыты „части от стъкло, стъклено кюлче и други стъклени части от съдове.“ [5]. Далее он продолжает, что „... през лятото на 1943 г. е разкрито топено стъкло“. О раскопках в Патлейна упоминает также Кр. Миятев в своей монографии „Кръглата църква в Преслав“ в разделе „Работилница за керамични изделия“: „Все тук биде изкопана и една малка чаша от червена глина със зелена глеч. Не далече от тази чаша се намери и едно дъно от сиво-чер съд, в който е било топено стъкло“ и ниже: „Но тук се намериха и цели кюлчета от зеленикаво стъкло, необходимо при украсата на керамиката, намериха се и съдове в които са били размивани боите, или в които е било топено стъклото.“ [6].

Таким образом, на основании имеющихся литературных данных и выяснения на месте не возможно было установить однозначно и точно, где были найдены фрагменты тиглей для плавки стекла. Однако несомненно, что они принадлежали стеклоделательной мастерской, находившейся в районе Старого Преслава.

При исследовании фрагментов, полученных от Г. Х. Джингова из Музея „Велики Преслав“ были сделаны полные химические анализы: 1) тигля, на стенках которого находились остатки стекла, и 2) трех образцов стекла, находившихся на стенках тиглей. Анализы даны в табл. 1.

Описание образцов

№ 828. Стекло со дна тигля. Прозрачное, травянисто-зеленого цвета, с мелкими газовыми пузырьками диаметром до 0,5 мм.

№ 829. Стекло со стенки и дна тигля. Цвет его — светло-маслиново-зеленый. В толще стекла мелкие газовые пузырьки диаметром до 1,0 мм. На образце стекла остатки прилипшего тигля, имеющего светло-кофейный цвет.

№ 830. Стекло со стенки тигля (рис. 1), прозрачное, с небольшим числом сферических газовых пузырьков диаметром до 1,0 мм. Цвет стекла — маслиново-зеленый; на поверхности стекла — частичная иризация.

№ 831. Фрагмент стеклоплавильного тигля (рис. 1). Толщина черепка 8 — 15 мм, цвет его красно-кофейный. (Анализ стекла, находившегося на этом тигле, дан под № 830).

В табл. 1 также даны химические анализы преславских стекол: прозрачной „золотой смальты“ (№ 748); черного прозрачного стекла, имеющего в тонком слое темно-зеленый цвет (№ 757) и темно-зеленого, прозрачного в тонком слое стекла (№ 759), опубликованные авторами ранее [1,2].

Химические анализы стекол, сохранившихся на стенках тиглей, и фрагментов стекол вне тиглей показывают, что они однотипны и близки по составу. Если учесть условия, при которых они изготовлялись (составы сырьевых материалов, способы составления шихты и прочее), то станет ясно, что указанные стекла производились по одному и тому же рецепту, а некоторая разница в анализах объясняется лишь непостоянством и неоднородностью применявшегося сырья.

Таблица 1

Химические анализы тигля и стекол из Старого Преслава (конец IX и начало X вв.)

Окислы	828	829	830	831	748	757	759
SiO ₂	66,56	65,48	66,03	68,99	65,16	66,90	66,80
Al ₂ O ₃	1,31	1,47	1,25	20,10	2,12	2,05	1,48
Fe ₂ O ₃	0,70	0,88	0,63	4,30	0,68	3,32	1,30
CaO	9,23	9,63	8,98	1,88	10,47	9,88	6,35
MgO	2,45	2,18	2,95	1,81	2,60	3,03	2,12
SO ₃	0,19	0,11	0,14	0,02	0,08	0,13	0,16
PbO	—	—	—	—	—	—	—
Mn ₂ O ₃	1,14	0,32	0,98	—	2,79	0,21	0,74
CuO	0,68	—	—	—	—	—	3,65
K ₂ O	2,81	1,86	4,66	} 0,50	0,88	2,74	1,36
Na ₂ O	15,21	17,84	14,39		15,45	13,29	15,91
П. п. п.	—	—	—	2,23	—	—	—
Сумма	100,28	99,76	100,01	99,83	100,23	99,99	99,87

(Анализы А. П. Курановой).

Выводы

1. Находки стеклоплавильных тиглей с остатками стекла на их стенках в районе Старого Преслава являются неоспоримым доказательством существования в конце IX и начале X вв. местного стеклоделия в Болгарии.

2. Химические анализы стеклоплавильных тиглей показывают, что они изготовлялись из полуокислых глин, к которым для отощения, по-видимому, добавлялся песок. Такие же глины и для подобной цели применялись русскими стеклоделами конца X — начала XI вв. в Киеве и Галиче.

3. Сопоставление анализов стекла, находящегося на фрагментах тиглей, и стеклянных изделий, найденных в районе Преслава, доказывает, что они изготовлялись на месте по одному и тому же рецепту.¹

ЛИТЕРАТУРА

1. Безбородаў, М. А., М. Р. Марынаў, Хіміка-тэхналагічнае даследаванне шкла а старажытнабългарскіх сталіц Пліскі і Прыслава (IX — XIII стст), Весті АН БССР, серыя фізіка-тэхн. навук, Мінск, 1958, стр. 72—81.
2. Безбородов, М. и М. Маринов, Върху състава на древнобългарски стъкла от Плиска и Преслав (IX — XIII в.), Известия на Химическия институт на БАН, т. VII, София, 1959, стр. 13—23.
3. Безбородов М. А., Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956.
4. Господинов, И. С., Разкопки в Патлейна, Известия на Българското археологическо дружество, т. IV, 1914, стр. 113—128.
5. Господинов, И. С., Нови находки в Преслав, Известия на Българския археологически институт, т. XV, София, 1946, стр. 82—85.
6. Миятев, Кр., Кръглата църква в Преслав, Издания на Народния археологически музей, № 25, София, 1932, стр. 144—145.
7. Миятев, Кр., Преславска керамика, София, 1936, стр. 51.

CHEMISCH-TECHNOLOGISCHE UNTERSUCHUNG VON ALTBULGARISCHEN GLÄSERN UND GLASHÄFEN AUS PRESLAV (9.—10. Jh.)

M. A. BEZBORODOV (MINSK) UND M. R. MARINOV (SOFIA)

(Zusammenfassung)

Gegenstand der vorliegenden Abhandlung, die eine Fortsetzung von Arbeit [1, 2] darstellt, ist die chemisch-technologische Untersuchung der bei archäologischen Ausgrabungen in der altbulgarischen Hauptstadt Preslav gefundenen Gläser und Glashäfen aus dem 9. bis Anfang des 10. Jahrhunderts.

Die chemische Analyse der Glashäfen ergab, daß diese aus halbsauren Tonen, wahrscheinlich mit Zusatz von Sand als Magermittel, hergestellt worden sind. Derartige Häfen haben für denselben Zweck auch die russischen Glasmacher Ende des 10., Anfang des 11. Jahrhunderts in Kiew und Galice verwendet.

Die Analyse der an den Häfen haftenden Glasreste und der im Gebiet von Preslav gefundenen Glaserzeugnisse zeigt, daß die einen und die anderen an Ort und Stelle nach ein und demselben Rezept hergestellt worden sind.

Die Funde von Glashäfen im Gebiet der altbulgarischen Hauptstadt Preslav ist ein unzweifelhafter Beweis für das Bestehen einer einheimischen Glaserzeugung in Bulgarien Ende des 9. Anfang des 10. Jahrhunderts.

¹ Авторы приносят благодарность академику Кр. Миятеву, В. Ивановой — Мавродиновой и Г. Х. Джингову за их интерес к работе и оказанную ими ценную помощь при ее проведении.

ИССЛЕДОВАНИЕ МОЗАИЧНЫХ СТЕКОЛ ИЗ ДВОРЦА „ЦАРЕВЕЦ“ И ЦЕРКВИ СВ. ПАРАСКЕВЫ-ПЯТНИЦЫ В ТЫРНОВО XII—XIV ВВ.

М. А. Безбородов (Минск) и М. Р. Маринов (София)

После освобождения Болгарии от византийского владычества (восстания Асеновцев осенью 1186 г.) столица Первого болгарского царства была перенесена из Преслава в Тырново. По сравнению с положением страны во время Первого болгарского царства и при византийской власти феодальные отношения в Болгарии в XII—XIV вв. развиваются с новым подъемом при одновременном усилении экономической и политической мощи и культурной жизни (литература, зодчество, живопись), которые задерживались ранее.

В то время столица Тырново была расположена почти исключительно на двух холмах — Царевец и Трапезица, между которыми протекает река Янтра. До турецкого ига холмы были обнесены крепкими крепостными стенами, которые теперь почти совсем разрушены.

Сравнительно в хорошем виде находятся остатки крепости Царевец. Там наверху на площади около 6000 м² располагались царские дворцы, тронная зала и дворцовая церковь св. Параскевы-пятницы. При археологических раскопках за последние годы там открыты фрагменты оконного стекла, стеклянных сосудов и большое количество стеклянных мозаичных кубиков. До настоящего времени никем не были опубликованы результаты исследований стекол из Тырново.

В предыдущих трех статьях, принадлежащих авторам [1, 2, 3], на основании известных археологических данных и выполненных ими химико-технологических исследований древнеболгарских стекол из Плиски и Старого Преслава было доказано существование местного стекольного производства еще во времена Первого болгарского царства в конце IX — начале X вв. Исторически известно, что вторая столица Первого болгарского царства продолжала существовать как культурный центр до турецкого ига. Учитывая, что при археологических раскопках до настоящего времени не были найдены в Тырново стеклоделательные мастерские или тигли для варки стекла, мы можем допустить связь между производством его в Старом Преславе и использованием этого стекла при украшении дворца и дворцовой церкви — Царевец.

Один из возможных способов выяснения этого вопроса может заключаться в сравнении химических составов стекол, использованных в Царевец и найденных в Старом Преславе. Кроме того, сами по себе химические анализы стекол из Тырново представляют научный интерес, так как до сего времени неизвестны химические составы стекол Второго болгарского царства.

Описание анализированных образцов стекла из Царевец (Тырново)

№ 852. Мозаичный кубик (7×8×10 мм) светло-зеленого цвета с иризацией. Стекло прозрачное, но содержит газовые пузырьки диаметром до 1 мм.

№ 853. Мозаичный кубик ($5 \times 7 \times 8$ мм), прозрачный, почти бесцветный, со слабым желто-зеленым оттенком, с незначительным числом мелких шаровидных пузырьков диаметром около 0,5 мм. Имеет следы иризаци.

№ 854. Стекланный прозрачный кубик, почти бесцветный с желто-зеленым оттенком ($8 \times 9 \times 11$ мм). Незначительное число мелких газовых пузырьков (около 0,5 мм), следы слабой иризаци.

№ 855. Кубик „золоченой“ мозаики из почти бесцветного желтовато-зеленоватого стекла.

№ 856. Кубик „золоченой“ мозаики ($8 \times 8 \times 9$ мм). Стекло имеет светлый зеленоватый цвет и следы иризаци.

№ 857. Стекланный кубик „золоченой“ мозаики ($7 \times 7 \times 9$ мм); стекло зеленоватого цвета с иризацией.

№ 858. Черный мозаичный кубик в тонком слое фиолетовый, со следами слабой иризаци.

№ 859. Прозрачный, почти бесцветный мозаичный стекланный кубик ($7 \times 9 \times 9$ мм) с иризацией и небольшим числом газовых пузырьков.

Химические анализы образцов из Царевец—Тырново даны в табл. I.

Таблица 1

Химические анализы стекол из Царевец (XII—XIV вв.)

Окислы	852	853	854	855	856	857	858	859
SiO ₂	63,56	62,58	64,33	64,57	62,00	63,04	64,22	70,28
Al ₂ O ₃	1,28	1,50	1,23	1,58	1,00	2,08	1,53	1,53
Fe ₂ O ₃	0,38	0,38	0,15	0,47	0,45	0,37	0,70	0,50
CaO	9,60	11,05	10,43	9,52	11,72	11,92	11,27	6,48
MgO	4,42	6,07	5,43	4,43	7,95	6,78	6,15	2,10
SO ₃	0,08	0,21	0,28	0,22	0,38	0,28	0,31	0,08
PbO	—	—	—	—	—	—	—	—
Mn ₂ O ₃	0,18	0,21	0,86	0,66	1,16	0,47	1,36	1,15
K ₂ O	5,76	3,31	2,96	4,05	3,14	2,35	3,74	0,53
Na ₂ O	14,65	14,75	14,50	14,29	12,08	12,80	10,84	17,19
Сумма	99,91	100,06	100,17	99,79	99,88	100,09	100,12	99,84

Для сравнения в табл. II прилагаются анализы стекол из Старого Преслава, опубликованные авторами ранее [2].

Обсуждение результатов и выводы

При сравнении анализов стекол из Царевец—Тырново и из Старого Преслава видно, что основные компоненты одинаковы в этих двух группах стекол (SiO₂, Al₂O₃, CaO, MgO и Na₂O). Щелочи представлены в них окисью натрия; окись калия содержится в небольшом количестве. Все стекла — натриевые.

Характерная особенность болгарских стекол в отличие от стекол некоторых других славянских стран (древней Руси, Польши) — отсутствие в них свинца. Другая особенность, которая, по-видимому, является их локальным признаком, — наличие в них повышенного содержания окиси марганца. Авторы обратили на это внимание уже ранее в своей статье о болгарских стеклах из Плиски и Преслава [2]. Подобно последним тырновские стекла также принадлежат к группе стекол, изготовленных по „античному“ рецепту. Совершенно не исключался, конечно, ввоз различных стекол в Болгарию в XII—XIV вв., однако, при существовании налаженного местного стекольного производства в Преславе еще в конце IX — начале X вв. импорт их едва ли был бы нужным.

Т а б л и ц а II

Химические анализы стекол из Преслава (IX—X вв.)

Окислы	234	236	747	748	757	758	759
SiO ₂	68,93	67,34	68,75	65,16	65,34	66,90	66,80
Al ₂ O ₃	2,30	2,15	2,15	2,12	2,05	0,71	1,48
Fe ₂ O ₃	0,52	0,42	0,55	0,68	3,32	0,07	1,30
CaO	5,60	6,35	8,20	10,47	9,88	9,58	6,35
MgO	0,35	0,45	3,45	2,60	3,03	2,58	2,12
PbO	—	—	—	—	—	—	—
Mn ₂ O ₃	—	3,50	0,67	2,79	0,21	следн	0,74
SO ₃	0,45	0,45	0,13	0,08	0,13	0,15	0,16
CuO	—	—	—	—	—	1,98	3,65
K ₂ O	0,67	0,49	1,88	0,88	2,74	0,41	1,36
Na ₂ O	20,96	18,73	14,39	15,45	13,29	17,50	15,91
Сумма	99,78	99,88	100,17	100,23	99,99	99,88	99,87

ЛИТЕРАТУРА

1. Безбародаў, М. А., М. Р. Марынаў, Хіміка-тэхналагічнае даследаванне шкла з старажытнабалгарскіх сталіц Пліскі і Прыслава (IX—XIII стст.), Весті АН БССР, серыя фізіка-тэхн. навук. Мінск, 1958 стр. 72—81.
2. Безбородов, М. и М. Маринов, Върху състава на древнобългарски стъкла от Плиска и Преслав (IX—XIII в.), Известия на Химическия институт на БАН, т. VII, София, 1959, стр. 13—23.
3. Безбородов, М. А. и М. Р. Маринов, Химико-технологическое изучение древнеболгарских стекол и огнеупоров из Преслава IX—X веков. Археолог. и-т, т. XXIV, стр. 89—92.

UNTERSUCHUNG VON MOSAIKGLÄSERN AUS DEM SCHLOSS „CAREVEC“
UND DER KIRCHE „HEILIGE PARASKEVA“ IN TÄRNOVO (12.—14. Jh.)

M. A. BEZBORODOV (MINSK) und M. R. MARINOV (SOFIA)

(Zusammenfassung)

In früheren Abhandlungen [1, 2, 3] haben die Verfasser das Bestehen einer heimischen Glas-
erzeugung in der altbulgarischen Hauptstadt Preslav Ende des 9., Anfang des 10. Jahrhunderts
nachgewiesen. Die vorliegende Arbeit enthält eine chemisch-technologische Untersuchung der Mo-
saikgläser, die bei den archäologischen Ausgrabungen in „Carevec“ bei Tärnovo gefunden wurden
und ins 12.—14. Jahrhundert datiert werden.

Aus dem Vergleich der Analyseergebnisse der Gläser aus Preslav und Tarnovo geht hervor, daß sie dieselben Grundbestandteile besitzen: SiO_2 , Al_2O_3 , CaO , MgO und Na_2O . Die Alkalien sind darin durch Natron vertreten, während Kaliumoxyd nur in kleinen Mengen enthalten ist.

Eine charakteristische Besonderheit der bulgarischen Gläser, zum Unterschied von den in anderen slawischen Ländern gefundenen, ist das Fehlen von Bleioxyd. Eine weitere Besonderheit, die als lokales Merkmal gelten kann, ist ihr höherer Manganoxidgehalt.

Sowohl die Gläser aus Tarnovo als auch die aus Preslav zählen zu den nach dem „antiken“ Rezept hergestellten Gläsern.

МНИМИТЕ ЗЛАТНИ МОНЕТИ НА БЪЛГАРСКИЯ ВОЕНАЧАЛНИК СЕРМОН

Тодор Герасимов

Г. Шлюмберже, известният византинист и основател на сигилографията, обнародва преди повече от 80 години две кръгли пластинки от злато с гръцки надпис, съдържащ името Сермон.¹ Тия пластинки авторът обяви за златни монети на българския военачалник на крепостта Сирмиум в северозападните предели на българската държава в края на XI в., носещ същото име, споменат в един пасаж у Скилица.²

На автора направило впечатление, че тия монети са необикновено тънки и затова надписите им отчасти се виждат и върху двете страни. Те почти приличали на полубрактеатите, ковани от светски и духовни владетели в Западна Европа.

Както се вижда от образите (обр. 1), на предната страна на тия монети е отпечатана кръстообразно разположена монограма, съдържаща формулата „Богородице, помагай“ (*Θεοτόκε βοήθει*), а върху opakото — надпис в три реда, който е продължение на тоя от лицевата страна и който според Шлюмберже гласи: „На стратилата Сермона“ (*Ζέρμων στρατήλατη*).

Надписите от двете страни на въпросните монети ги сближават — както пише авторът, — от една страна, с византийската нумизматика посредством монограмата от лицето, а, от друга — с известни южнославянски монети от средновековието поради характерното разпределение на надписа от opakото между четири черти. С доверие авторът е приел като достоверно и съобщението на лицата, които са доставили на нумизматичния кабинет в Париж въпросните монети от злато, че те били намерени на Дунавския бряг заедно с други византийски монети от злато.³

Големият авторитет на Шлюмберже не допусна никакво съмнение в истинността на заемащите ни тук златни монети, нито в тълкуването на надписите и определението им като български монети от XI в.

Твърдението на Шлюмберже бе възприето както в западноевропейската нумизматична литература, тъй и у нас. Хърватският историк Шишич прие с доверие въпросните златни пластинки.⁴ За разлика от другите учени той ги смята за златни печати, което е невъзможно,

Обр. 1 — Рисунка на златната монета (по Шлюмберже)

Fig. 1. Dessin de la monnaie d'or (d'après Schlumberger)

¹ G. Schlumberger, Monnaies d'or d'un chef bulgare au XIe siècle, Revue archéologique, 1877, стр. 1—5.

² Scyl.-Cedrin, ed. Bonn, II, стр. 476; *μόνος δὲ ὁ τοῦ Σερμῶνος κατὰ τὸν ἀδελφὸς τοῦ Νεοτύργου Ζέρμων πύθησιν οὐκ ᾔφελε*. Напоследък Дуйчев се опита да докаже, че в текста на Скилица не стои собственото име Сермон, а не точно предадена от преписвача форма на името на града Сирмиум; срв. Ив. Дуйчев, Последният защитник на Срем в 1018 г., ИИИ, VIII, 1960, стр. 315 и сл.

³ Хърватският нумизмат С. Любич предлага друга версия за „откриването“ на въпросните златни пластинки. Според него — както му съобщил Егер, търговец на монети във Виена — последните били намерени при копане на лозе при гр. Велики Варад — S. Ljubić, O Posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezini zadnjega kneza Sermo, Rad Akad. kn., 43, стр. 107.

⁴ Fr. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, I, Zagreb, 1914, стр. 132.

тъй като са много дребни (22 мм) и тънки; върху тях няма място за прокарване на връв за окачването им към някоя дарителна или друга грамота.

В. Лоран, един от най-добрите съвременни изследвачи на византийската нумизматика и сигилография, също приема, че пластинките с надписите са автентични, но се съмнява, че те са монети.¹

В единственото и досега незаменимо ръководство по европейска средновековна нумизматика на Енгел и Серюр златните монети на Сермон са поставени начело на българската нумизматика.²

У нас единствен Мушмов възприе тезата на Шлюмберже и вмъкна образа и описанието на въпросните златни пластинки в книгата си върху монетите на българските царе.³ Също тъй безрезервно се отнесе към тия монети и съветската нумизматичка И. Соколова, която даже се опита да обоснове възможността през Първото българско царство да са сечени златни монети.⁴ Но изказаното от Шлюмберже мнение за въпросните златни пластинки бе посрещнато от страна на други учени със съмнение и резервираност. Така руският византист Безобразов в рецензията си на споменатия сборник от препечатани статии на Шлюмберже, спирайки се на статията върху тия златни пластинки, изказва съмнение, че един военачалник на крепост е имал възможност да сече златни монети, и то в един много критичен за българската държава момент.⁵ Той добавя, че щом Симеон и Петър не са секли пари, още по-малко вероятно е военният комендант на крепост да сече от свое име монети, тъй като това е било изключителна прерогатива на владетеля. Безобразов се съмнява също тъй дали тия кръгли късове от злато са монети, но не дава никакви доводи.

Малко по-късно, през 1897 г., В. Златарски се занимава също с твърдението на Шлюмберже относно златните пластинки.⁶ Той изтъква, че не е възможно тия монети да са сечени от Сермон, тъй като последният е управлявал крепостта Срем (Сирмиум) от името на Иван-Владислав много кратко време, едва 8—9 месеца. В този период той не е имал възможност да помисли да сече монети, още повече че се е намирал в критично положение поради тежката обсада на крепостта от страна на византийците. Златарски добавя още и това съображение, че ако Сермон е пуснал в обращение въпросните монети, за да покаже, че е самостоятелен владетел, едва ли би се задоволил да постави върху тях скромната си титла на *στρατηλάτης* (военачалник) вместо друга подходяща за целта титла. Първото съображение, изтъкнато от Златарски, че Сермон не е имал възможност да сече собствени монети през няколкомесечното си управление на Срем, не може да се вземе като довод против тезата на Шлюмберже, тъй като в средновековната нумизматика са познати случаи, при които един узурпатор или законен владетел, задържал се на престола едва няколко месеца, е успявал да пусне в обращение свои монети, дори и от злато.⁷ Известно е, че още от древността монетите са играли ролята на официоз, посредством който владетелят е бързал да се легитимира пред населението.⁸

В рецензията си за книгата на Мушмов „Монетите и печатите на българските царе“⁹ П. Мутафчиев подобно на Безобразов и Златарски изтъква съображенията, че малко е ве-

¹ V. Laurent, *RevEtByz*, XV, 1957, стр. 190, бел. 2.

² Engels et Serrure, *Traité de numismatique du moyen âge*, Paris, 1894.

³ Н. Мушмов, *Монетите и печатите на българските царе*, София, 1924, стр. 66, обр. 1.

⁴ И. В. Соколова, *Древнеболгарские монеты в музеях СССР*, Визант. временник, XIII, 1958, стр. 263.

⁵ Безобразов, *Визант. временник*, III, 1896, стр. 673.

⁶ Български преглед, IV, 1897, кн. 1, стр. 111 и сл.

⁷ W. Wroth, *Imp. Byzantine Coins*, II, 1908, стр. 498, 1; Михаил Калафат (14. XII. 1041—21. IV. 1042 г.); Евдокия със сина си Михаил VII (от май до декември 1067 г.) 521, 1; Никифор Мелизин, претендент (от 1080 до април 1081 г.) 539, 1.

⁸ Амиан Марцелин съобщава, че претендентът срещу император Валенс Прокопий отсякъл (364 г.) златни монети, които разпратил с доверени лица в Тракия да ги покажат на народа и с това да възвестят, че има нов владетел.

⁹ *Byz. Zft.*, XXV, 1925, стр. 242 и сл.

роятно един управител на крепост при такива трудни обстоятелства да може да сече свои монети, още повече че владетелите от Първото българско царство сами не са секли монети.

Както виждаме, и тримата учени дават доводи от общ характер против твърдението на Шлюмберже. Никой досега не е разгледал самите монети нито по отношение на външния им изглед, нито по начина на направата, вида на буквите, съдържанието на надписа и т. н. Ето защо ние се захем да им направим по-внимателен преглед с цел да установим дали това са действително парични знаци и дали те са монети на Сермон. Тия златни късове са привлекли отдавна вниманието ни, но едва напоследък можахме да се сдобием с добри отпечатъци от тях, които ни позволиха да направим наблюдения върху външния им изглед и надписите от двете им страни. В резултат на това установихме, първо, че даденото у Шлюмберже изображение на монетите е неточно. В него не само формата, но и видът на някои от буквите са предадени от гравьора на рисунката съвсем произволно и не съответствуват на начертанието им в оригинала. А това видоизменя съдържанието на надписа от опаката страна, а оттук и тълкуването му.

Още в началото на описанието Шлюмберже посочва, че монетите правят впечатление с необикновено тънките си пластинки и действително те са толкова тънки, че наподобяват люспи; дебелината им е едва половин милиметър. Авторът добавя по-нататък, че поради извънредно тънката основа буквите от двете страни са се смесили, т. е. очертанията на тези от лицето се виждат и върху опакото и, обратно, буквите от опакото се очертават върху лицевата страна (обр. 2). Буквите на надписите са получени посредством печат, ударен върху златната пластинка, поставена на подложка от смола или друга полутвърда материя. Възможно е също тъй буквите да са отпечатани чрез пресуване на тънката златна пластинка върху матрица. Такава техника не е прилагана при коване на монети през средните векове в Източна Европа. Всички монети във Византия, България и Сърбия са приготвявани с помощта на два железни печата за двете страни.

Но и да допуснем за момент, че по някакво изключение е била приложена гореописаната техника с един печат, явява се друг важен въпрос, могли ли са тия монети с люспесто ядро, дебело едва половин милиметър, да имат практическо предназначение. Ние не можем да си представим, че биха издържали продължителна циркулация на пазара, колкото и внимателно да се третират от хората, в чиито ръце биха попаднали.

Също така необичайно е и теглото на монетите. Авторът неизвестно по какви причини не е съобщил колко тежат те, нито се е занимавал с въпроса, по каква монетна система са сечени. А това не е без значение, особено когато се отнася за монети от злато. От дирекцията на нумизматичния кабинет в Париж ни съобщиха, че едната монета тежи 0,65 г, а другата — 0,55 г. Налага се да съпоставим тия метрологични данни с господстващата монетна система в Югоизточна Европа в началото на XI в., от което време трябва да датират според Шлюмберже монетите с името на Сермон. Тогава във Византия са сечени монети по унаследената от късноримската империя либрална монетна система, която се задържа до края на монетосеченето в тая държава. Основната златна единица във Византия, сечена по тази система, е златната номизма, тежка 4,50 г. Поделения на нея не са ковани. Ето защо теглото на златните Сермонови монети — 0,65 и 0,55 г — не представя никаква част от теглото на номизмата.¹ Би могло да се възрази, че тия монети са сечени по някаква домашна монетна система, установена в Западната българска държава. Но такава монетна система едва ли е съществувала, тъй като българските царе до XIII в. въобще не са секли собствени монети.

Обр. 2 — Рисунок на едната страна на монетата

Fig. 2. Dessin d'une face de la monnaie

¹ Златната номизма, или солидът, до началото на IX в. е имала поделения: половин солид и една трета солид с тегло 1,50 г. Ако златните пластинки с името Сермон представяха номинал с тегло, равно на половината от теглото на тремисата, би трябвало да тежат 75 г, а не 0,65 и 0,55 г.

Също така и голямата разлика в теглото на двете „монети“ — 10 сантиграма, — въпреки че са еднакво добре запазени, е също важен признак, че те не са автентични. Както в древността, тъй и в средновековието се е спазвало много строго златните монети да имат точно тегло, предписано от възприетата монетна система в съответната страна.

Ниското тегло на монетите би трябвало да обясним с тежкото положение и недостиг на злато за целта в обсадената крепост. Но ако действително тия монети са сечени само момента с цел да се плаща на наемния отряд войници, тогава е необяснимо защо се е прибегнало до злато, а не до подръчен материал или по-малоченен метал, както обикновено са правени обидионалните монети.¹ Те имат и по-друг вид и форма — обикновено са много тънки и с подходящи надписи само от едната страна. Шлюмберже твърди, че двете монети се сближават с византийската нумизматика поради монограмата от лицевата страна, съдържаща обращение към Богородица, и с известни южнославянски монети по начина на разположението на надписа върху опакото им. На пръв поглед това сближаване изглежда правдоподобно, но не са посочени конкретни примери из областта на византийската и южнославянската нумизматика, от които да проличи тая близост. Такива паралели не съществуват. Действително върху монети на византийски императори от X—XI в. има формула *Θεοτόκε Βοήθει*.² Но тая формула никога не се предава по монетите в този вид, в който намираме в двете монети с името Сермон. Кръстовидното разполагане на буквите от формулата засега е засвидетелствено изключително по оловните византийски печати от X—XI в. Ние имаме няколко византийски монети от мед, върху които надписът е нареден в един вид на монограма. Но това са само собствени имена и титли. Освен това монетите с такива надписи са сечени единствено през X в. в гр. Херсон на Северното Причерноморие.³ Те съставят изолирано, локално явление. Тоя начин на разпределяне на надписа не е практикуван никога в централната официална монетарница в Цариград.

За надписа от опаката страна на монетите, както видяхме, Шлюмберже посочва аналогия с надписа върху някои южнославянски монети. Той е имал пред вид един полугрош от сръб-

Обр. 3 — Двете златни монети
Fig. 3. Les deux monnaies d'or

ския деспот Георги Бранкович, надписът върху опакото на който е в три реда между прави линии.⁴ Но това съставяне е неправилно методологически, тъй като въпросната монета е кована приблизително пет века по-късно от предполагаемото време на монетите на Сермон. А другите монети с подобни особености в сръбската средновековна нумизматика преди XV в. няма, за да твърдим, че съществувала някаква традиция в това отношение в западния дял на Балканския полуостров. Практиката да се поставят в надписите редовете между прави черти е донесена от османските турци.

Но да се върнем към самия надпис върху опакото на Сермоновите монети. Шлюмберже чете така ZEPHON STRATHLAT. Тъй е начертан и върху рисунката на монетата (обр. 3). Но при внимателно разглеждане на печатъка ние виждаме някои различия в буквите, които не съвпадат с тия в рисунката, дадена от автора. Четвъртата буква в първия ред има по-друго начертание.

нея ясно личат две отвесни рамена и едно наклонено надясно между тях. Горният му край се слива с тоя на лявото рамо, а другият — с дясното. Няма никаква следа от третото отвесно рамо, за да се образува буквата М. Ясно е следователно, че тук е начертана буквата N.

В началото на втория ред пред буквата W в единия екземпляр ясно личи релефът на буквата I. Части от нея има и върху другия. Очакваната начална буква С от думата Стратилат не личи. На нейно място и в двата екземпляра се виждат негативните очертания на буква Θ от лицевата страна. В третия ред първата буква ясно личи. Тя е H, а не, както е начертана в рисунката на Шлюмберже, свързана в лигатура с буквата Т. Двете букви подир H имат еднакво начертание на буква A.

От посочените особености в надписа се вижда, че в първата му половина не стои името ZERMON, а друго — ZEPHON. Също тъй и втората дума не е STRATHLAT, а STRATHLAT.

Ето защо досегашното четене и тълкуване на надписа от Шлюмберже пада от само себе си. И затова ние ще трябва да зачеркнем въпросните монети от българската нумизматика. Те не са и истински монети, както показва анализът на техниката на тяхната направа, несъответствието на теглото им с никаква монетна система, а също и видът на типовете от двете им страни. Пред нас са несполучливи фалшификати от злато, направени в ново време от незапознати достатъчно добре с характера на нумизматиката на Балканския полуостров през средните векове търговци на стари монети.

MONNAIES EN OR PRETENDUES DU CHEF D'ARMÉE BULGARE SERMON

T. GERASSIMOV

(Résumé)

L'auteur examine dans cet article deux plaquettes en or que G. Schlumberger a publiées il y a 80 ans et attribuées au capitaine Sermon, gouverneur de la citadelle de Sirmium au début du XIe siècle.

Selon l'auteur, Schlumberger a vu dans la légende de cette monnaie le nom de Sermon, mais en réalité il ne s'agit pas de monnaies du capitaine Sermon dont fait mention Skylitsès, puisqu'on y voit le nom de Sernios.

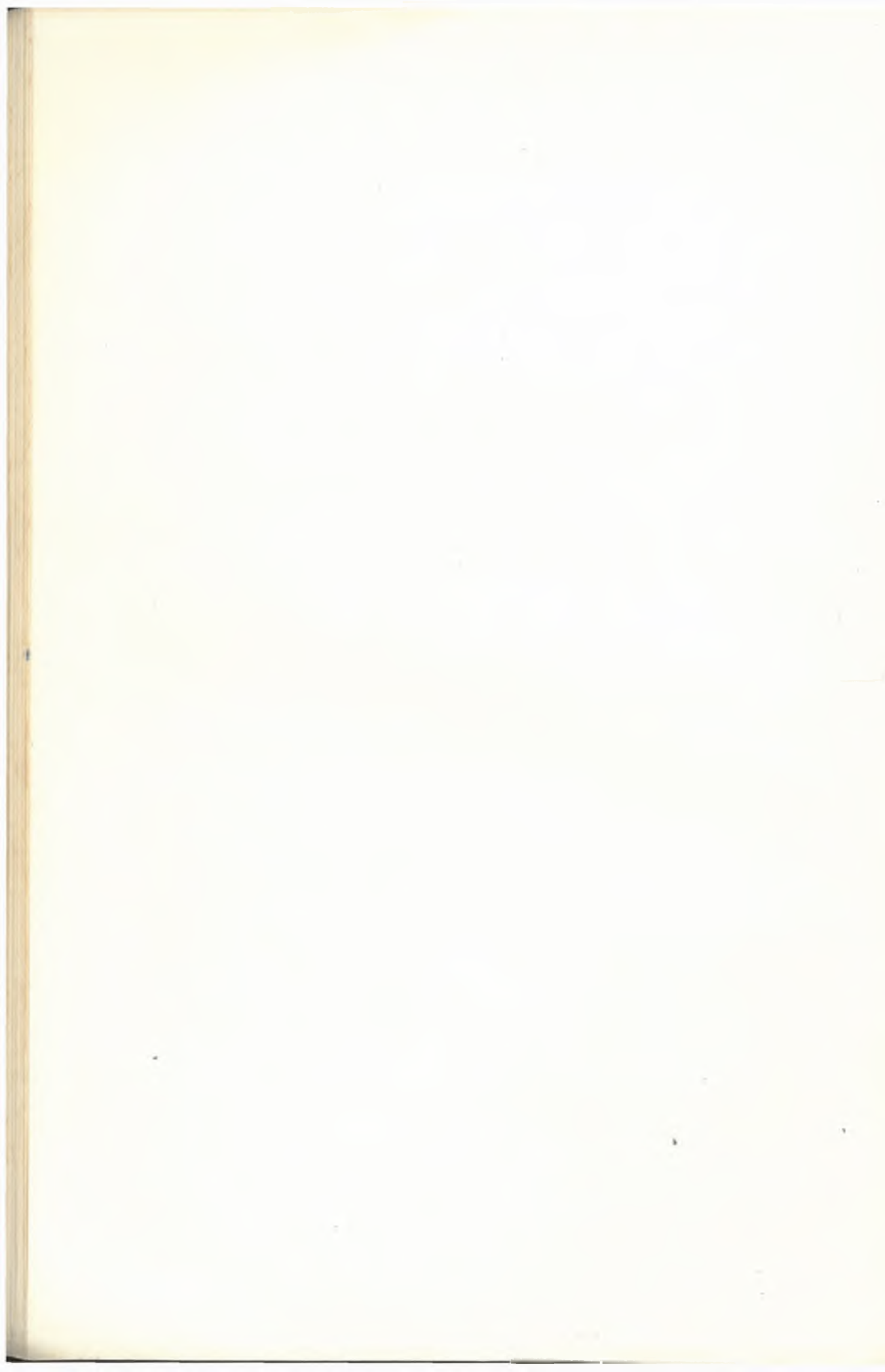
L'auteur relève en outre que la plaque très mince d'un demi millimètre, les lettres imprimées dans la technique repoussée, ainsi que la légende sur le revers de la monnaie entre des lignes droites, sont tout à fait impropres à la numismatique de Byzance du XIe siècle et prouvent que ce sont de fausses monnaies modernes.

¹ F. v. Schrötter. Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1950, Belagerungsmünzen, стр. 69 и сл.

² Wroth, цит. съч., II, стр. 472,1: златни монети на Никифор I: + ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ΙΩΑΝΝΕΣ; на Иван мисхи: + ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ΙΩΑΝΝΕΣ, 491; Роман III Аргир: ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ΡΩΜΑΝΟΣ и пр.

³ Wroth, цит. съч., II, 467,77 (Константин с Роман II), табл. LIV, 473,13 (Никифор II), 479,8 (Йоан Цимисхи) и 490 (Василий I).

⁴ S. Ljubić, Opis jugoslovenskih novaca, Zagreb, 1875, табл. XIII, 18.

КРЕПОСТНИТЕ КУЛИ С ИЗДАДЕН ОСТЪР РЪБ И ЗНАЧЕНИЕТО ИМ ЗА УКРЕПЯВАНЕТО НА АНТИЧНИТЕ ГРАДОВЕ

Сава Н. Бобчев

Преди 15 години в заключителните думи към „Материали за топографията на Сердика“ използвахме малкото известни ни тогава ранновизантийски кули с издаден ръб под остър или прав ъгъл (на брой пет), за да ги съпоставим по време и да изкажем предположението, че те са въведени от византийците през VI в., при последното масово укрепяване на градовете за борба с „варварите“ и при тогавашната военна тактика.

Оттогава числото на известните ни кули с издаден остър ръб се увеличи твърде много. При това у нас се утвърди убеждението, че „петоъгълните“ кули не се различават военно-тактически от „триъгълните“. На това основание ние ги обединихме под името кули с издаден остър или под прав ъгъл ръб.

Ние обърнахме сериозно внимание на обяснението, което френският археолог Жерфанион прави на тия кули въз основа на сведенията у старите автори, главно на Анонимния Византиец, както и на описанието на Прокопий за направата на „триъгълни“ кули в гр. Епископия при Цариград. Ние се убедихме, че като характерен тип тия кули датират приблизително от една епоха във връзка с тогавашната военна тактика, и мислим, че материалните останки от тия паметници потвърждават това.¹

Крепостни кули с издаден напред остър ръб не са строени, нито са били известни през старите времена до самата гръцка класическа древност. А и през време на гръцката древност такива кули не се срещат, въпреки че са препоръчани от писателя Филон (края на III в. пр. н. е.), който ги описва в гл. VIII (полиоркетика) на съчинението си, наречено *μηχανή συνταξίς*. Изключение прави само една кула в Дюра Европос, вероятно от елинистическо време, която при това не е триъгълна, а петоъгълна с издаден напред ръб под твърде тъп ъгъл (120°). Тактиката на отбраната и нападението на укрепените градове в тия времена, свързана по-тясно със строителните материали и конструкции, употребявани за крепостните стени, както и тогавашните стенобитни машини не са налагали употребата на такива кули. Триъгълни издатъци, придадени към квадратни (правоъгълни) кули, има в Рим по крепостта *Castra Praetoria* (казармата на преторианците), включена по-късно в Аврелиановите стени и по северните кули на Салона. Откога са тия издатъци, има ли fuga между триъгълната и квадратната част, или тези издатъци са прибавени, но свързани чрез зидарска връзка, и дали са от едно време, не личи от чертежите на Дурм² и Ричмонд.³

¹ За ревизирано тълкуване на важните места у античните писатели, които третира въпроса за кулите с издаден остър ръб, ние потърсихме ценното сътрудничество на канд. на ист. науки Велизар Велков, което той ни даде с готовност като автор на студията „Исторически извори за крепостните кули с издаден ръб“ в настоящия том

² J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart, 1905, стр. 436.

³ J. A. Richmond, The Relation of the Praetorian Camp to Aurelian's Wall of Rome, Papers of the British School at Rome, т. X, London, 1927, табл. VIII.

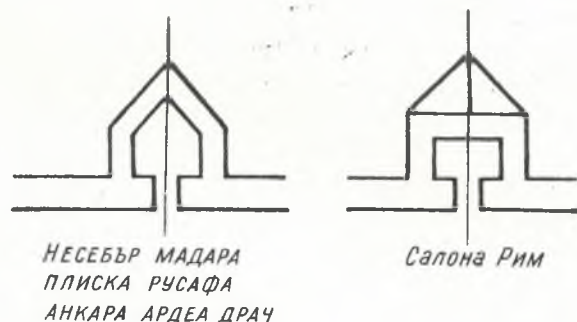
В ранновизантийско време и преимуществено на Изток и на Балкана виждаме да се явяват вече тия триъгълни и петоъгълни кули или триъгълни наставки върху квадратни кули с издадени напред ръбове под прав и даже остър ъгъл (обр. 40-карта). Целта на настоящото изследване е да отговори на въпросите, откога датират тия кули или наставки и на какво се дължи появата им.

В настоящото изследване ние ще разграничим кулите така:

1. Триъгълни кули — такива кули или издатъци по крепостните стени, които по план представляват триъгълник с основа, сливаща се или включваща се под известен ъгъл с посоката на куртината. На удари са изложени по този начин само две плоскости и един ръб (обр. 1).

1. Схеми на триъгълни кули
1. Schemata dreieckiger Türme (S. Bobčev)

2. Схеми на „петоъгълни кули“
2. Schemata „fünfeckiger“ Türme (S. Bobčev)

2. Петоъгълни кули — такива кули или издатъци по крепостните стени, които по план представляват неправилен петоъгълник, една от страните на който (като основа) се слива с посоката на куртината, така че изложени на удари са четири плоскости и три ръба. От тях обаче двете странични плоскости при куртината и ръбовете им фактически не са изложени на ударите (обр. 2).

3. Под общото название кули с издаден остър ръб ние ще обединим ония триъгълни и петоъгълни кули, определени по-горе, които сключват между двете си издадени напред стени (страни) остър, прав или най-много тъп ъгъл до 100° . Тъй като правилният петоъгълник има ъгли по 108° , следва, че подразбиращият в група 2 петоъгълник, както се каза по-горе, е неправилен, т. е. издаденият му напред ръб е образуван от стени, сключващи остър, прав или тъп ъгъл с по-малко от 108° (примерно до 100°) за сметка на другите два, които са по-тъпи от двата при куртината и са прави. Това придава особено значение на издадения напред ръб за постигане на рикошетен ефект.

Днес са ни известни 23 места с около 70 кули на Балканския полуостров, седем места в Мала Азия и Сирия с 24 кули и две места в Италия с четири кули, гдето има триъгълни или петоъгълни кули. В Италия освен поменатите, в Галия, в Британия и по германския лимес такива кули няма. Според Ш. Диел (цитирано у Жерфанион само на едно място¹) в Африка имало такива, но не е указано точно где.

Не ще бъдат разглеждани от нас кулите с полигонален план при портите на някои крепости от времето на Август и по-късно, например по западната стена на Салона, в Спалато и др. Такива кули с твърде тъпи ъгли между страните си малко се отличават по тактическа стойност от кулите, които са по план окръжност. По същата причина не ще разглеждаме шестоъгълните кули на император Теофил и на Комнените по Влахернската стена на Цариград.

1. ПРЕГЛЕД НА ИЗВЕСТНИТЕ КУЛИ С ИЗДАДЕН РЪБ ОТ АНТИЧНО ВРЕМЕ

А. На Балканския полуостров

1. Сердика (София)

По крепостната стена около центъра на София (Сердика) са открити през разни времена осем триъгълни кули: една в изкопа на жилищния кооперативен дом „Мусала“ (1921 г.), две в изкопа на Съдебната палата (1928 г.), една в изкопа на Македонския дом (1936 г.), една в изкопа на ъгъла на ул. Екзарх Йосиф и бул. Г. Димитров (1952 г.), една в изкопа на ул. Лавеле 13 (1953 г.) и две на пресечката на ул. Лега и бул. Дондуков (1955 и 1956 г.) (обр. 3). Всички те са иззидани само от тухли от еднакъв формат (32/32/5 см) със здрав варов разтвор, силно наситен с тухлени частици, и са органично свързани (без фуга) с външния, по-късен зид на вътрешната крепостна стена на Сердика, зидан също само от тухли. Тоя външен зид, дебел 1,8—2,0 м, наставен по-късно върху друг вътрешен по-стар зид от смесена зидария на същата крепост, е отделен от него чрез фуга, която минава от основите до върха и ги отделя напълно.

Тук ще повторим накратко данните за ония от триъгълните кули на Сердика, които са известни от публикации, и ще публикуваме данни за четири от тях, които са открити през последните години.

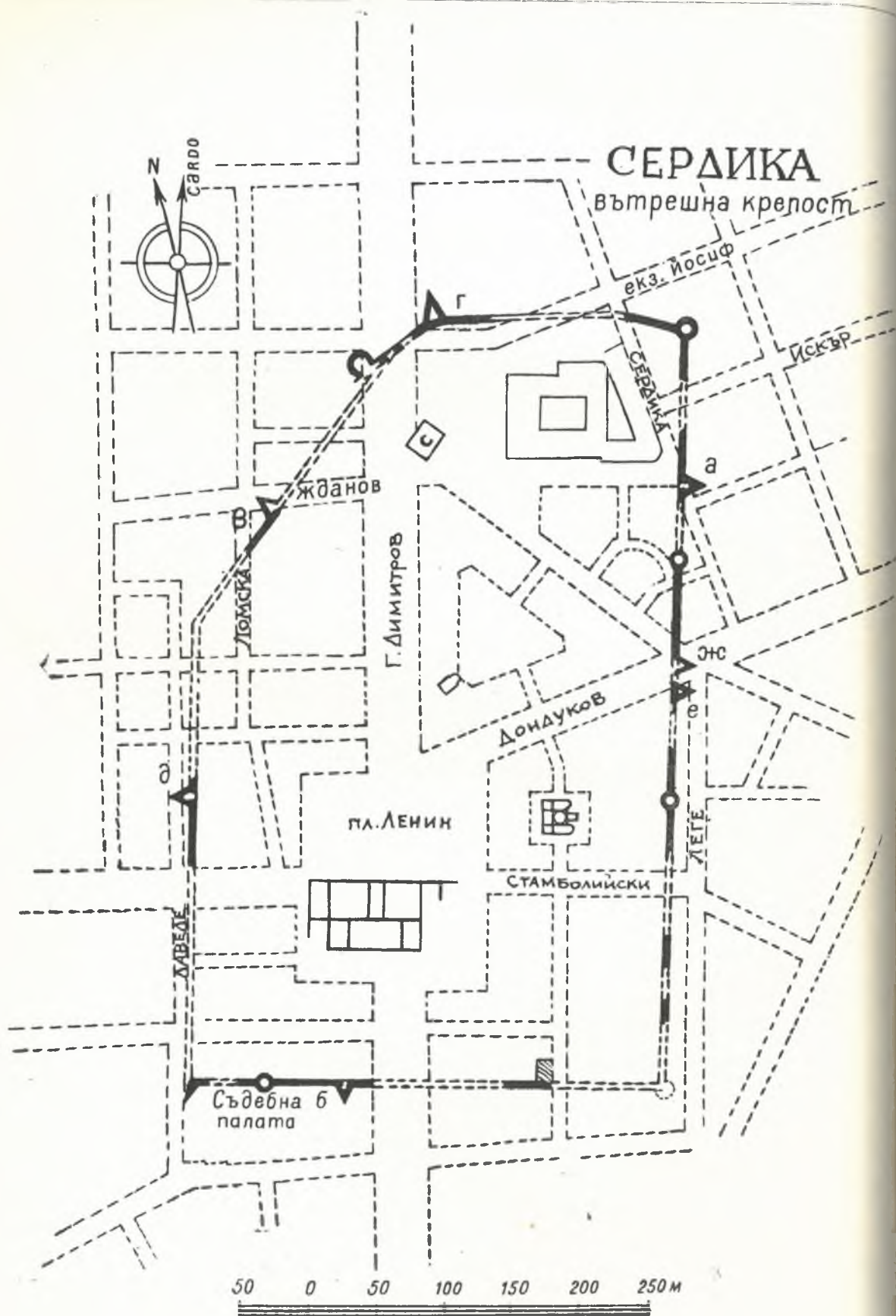
а. Кулата в изкопа на жилищната кооперация „Мусала“ на ул. Сердика, открита през 1921 г., е с триъгълен план и издаден напред ръб под остър ъгъл. Вътрешното помещение е оформено приблизително според външното очертание, но с усилване на стените чрез триъгълни пети, гдето ударът отвън е най-опасен. Стените са дебели 2,30 м. По публикувания от д-р Иван Велков план кулата се свързва с външния пояс на вътрешната сердикийска крепостна стена (обр. 4).² Никакви данни за материала (тухлата) или конструкцията (фуги, разтвор, опус) не са дадени в съвсем краткото съобщение, обаче от публикувания план е ясно, че тая кула е иззидана заедно с външния пояс на крепостната стена, който е само от тухли с формат 32/32/4,5 см. Това се потвърди и от разкритата през 1956 г. до кулата част от крепостната стена.

б. Кулите, открити в изкопа на Съдебната палата през 1928 г. и снети от С. И. Покровски, бяха публикувани по неговите данни и снимки през 1943 г.³ Една от тях има план на равноностранен триъгълник със страни около 11 м, така че ъглите, сключени между тях, са остри и имат 60° . Външният пояс на стената, към който е включена кулата, е иззидан цяло заедно с нея от тухли, споени с хоросан, наситен с чукани тухли, и с дебелина на фугата по-голяма от дебелината на тухлата. Тоя външен пояс на куртината, както и стените на

¹ G. de Jérophonion, Mélanges d'archéologie anatolienne, Beyrouth, 1928, стр. 158.

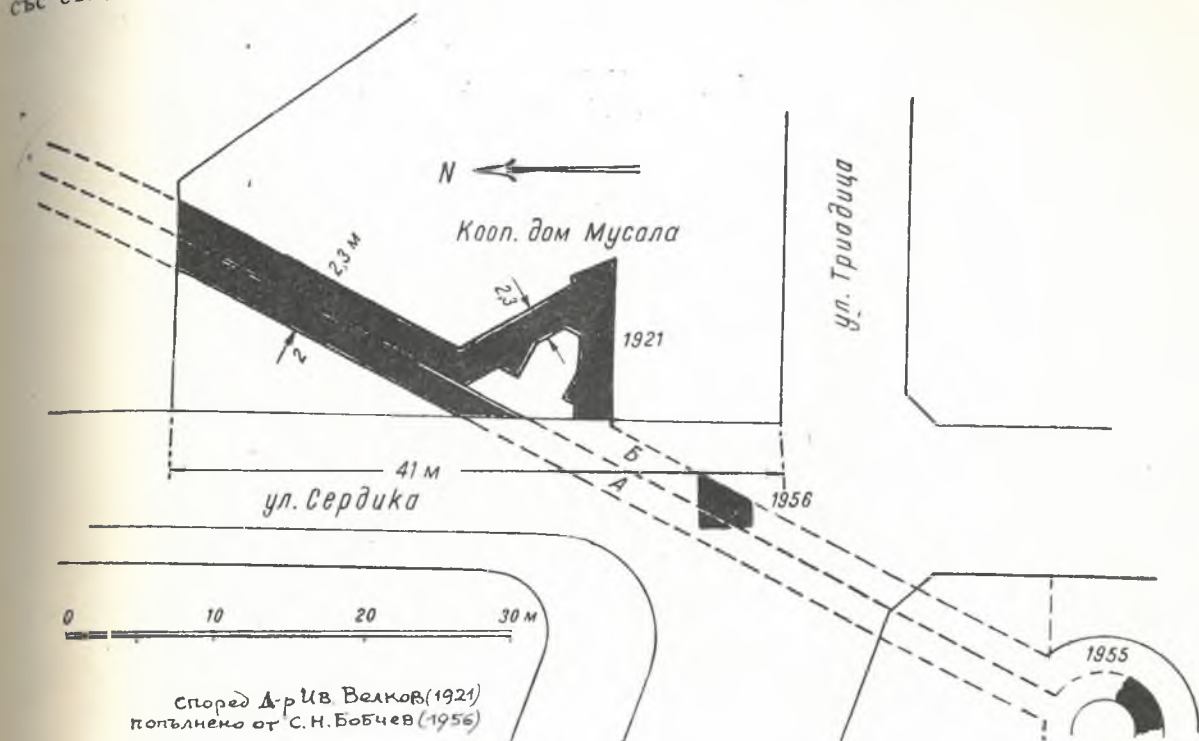
² Ив. Велков, Новооткрити старини, ИБАИ, I, 1921—1922, стр. 244.

³ С. Н. Бобчев, Сердика, Материали, София, 1943, стр. 23.

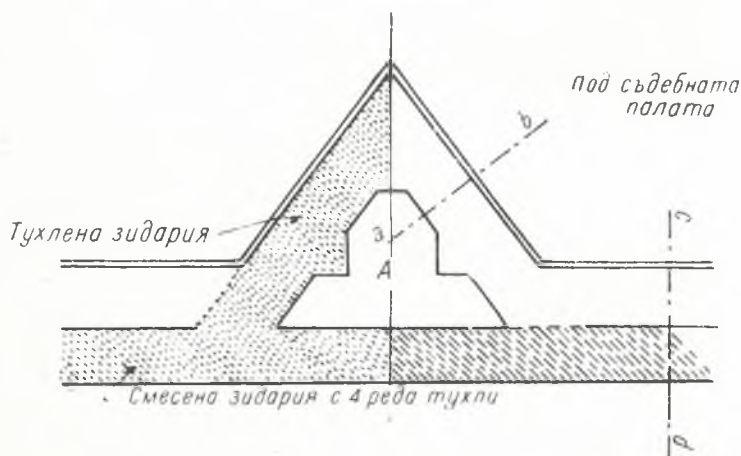

3. План на вътрешната крепостна стена на Сердика с откритите до днес по нея триъгълни кули. Според С. Бобчев.
 3. Grundriß der inneren Stadtmauer von Serdika mit den bisher freigelegten dreieckigen Türmen (nach S. Bobchev).

кулата имат дебелина около 1,90 м. Вътрешното помещение на кулата е оформено по същия начин, както и в кулата на ул. Сердика, като стените на тия кули са усилены отвътре със същите отстъпи по двете издадени страни на триъгълника. В това помещение се е вли-

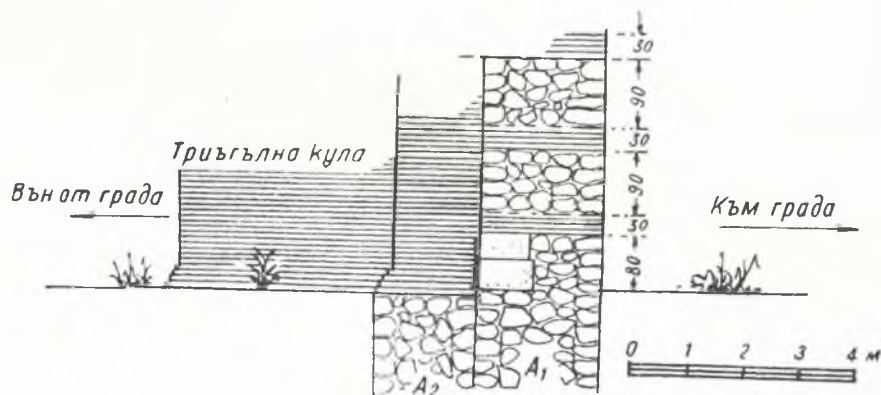
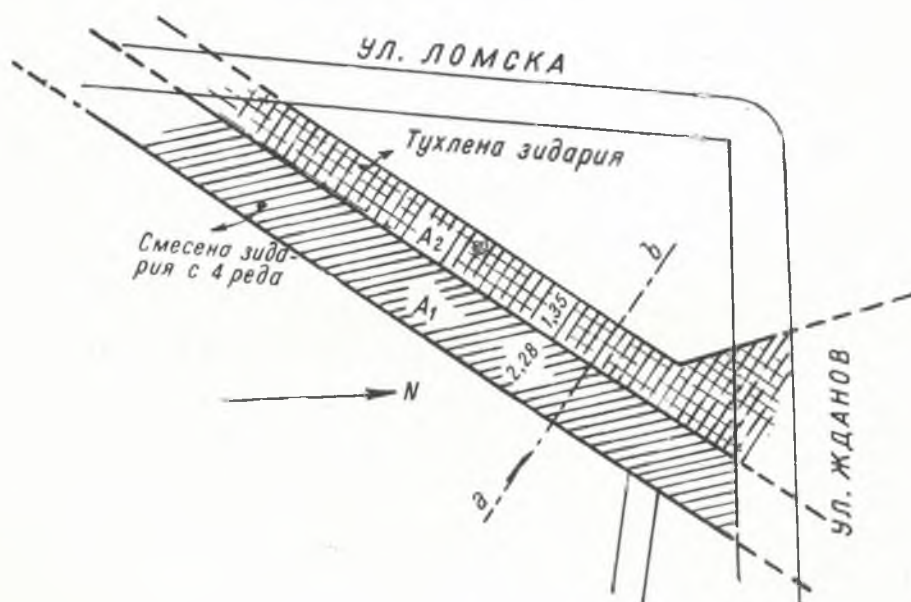
4. Триъгълна кула по ул. Сердика. План според Ив. Велков и С. Бобчев
4. Sofia. Dreieckiger Turm in der Serdikastraße. Grundriß (nach Iv. Velkov und S. Bobčev)

5. Триъгълна кула под сегашната Съдебна палата.
План и разрез по С. Покровски (лявата половина)
5. Sofia. Dreieckiger Turm unter dem jetzigen Justizpalast.
Grundriß und Schnitt (nach S. Pokrovski) (linke Hälfte)

зало през една тясна врата откъм града. Тъй като всички други триъгълни кули по сердийската крепост са изидани във връзка с външния пояс на куртината, показаното в плановете на Покровски свързване на тая кула с вътрешния пояс, изидан със смесена задария с четири реда тухли в пояса, трябва да се отдаде на грешка в заснемането или изчертаването (обр. 5).

За формата на тухлите няма сведение, тъй като Покровски не дава данни за тях в разрезите, които е направил за двата пояса на стената. Явно е обаче, че този формат е същият който е употребен за външния пояс на вътрешната крепостна стена на Сердика (32/32/4,5 см). В заснемането на Покровски е показана и част от една (може би ъглова?) кула на око-

по Покровски
(1931 г.)

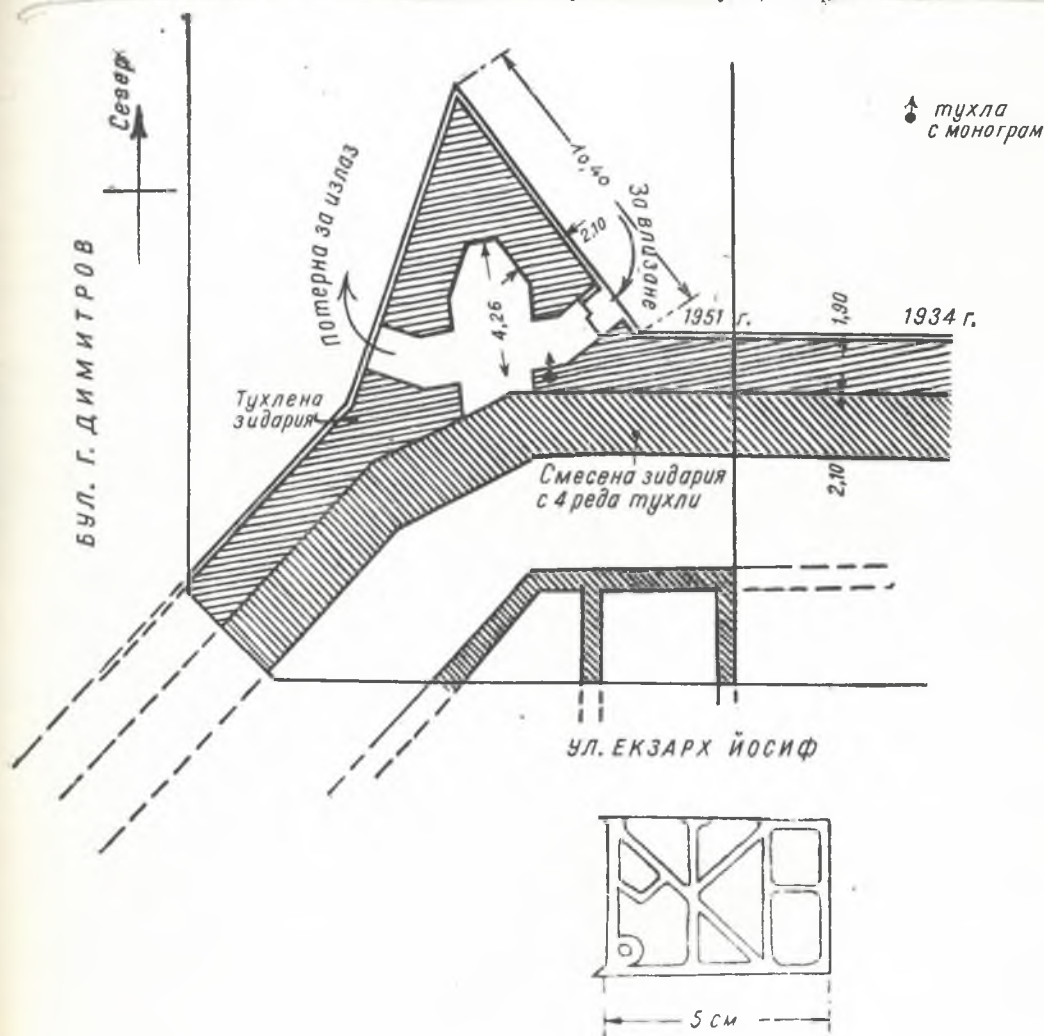
6. Триъгълна кула под Македонския дом. План и разрез по С. Покровски
6. Sofia. Dreieckiger Turm unter dem Klubhaus der Makedonier. Grundriß und Schnitt (nach S. Pokrovski)

ло 110 м западно от първата, но тъй като от нея е разкрита само малка част, цялостната ѝ форма остава неизяснена.

в. На северния край на откритата през 1931 г. в изкопа на Македонския дом по ул. Жданов част от вътрешната градска стена на Сердика откривателят ѝ С. И. Покровски е отбелязал в чертежа и част от една триъгълна кула. За нея не може да се каже нищо повече освен това, че външният тухлен зид на градската стена, с който е свързана по конструкция тая кула, е бил 1,35 м дебел, а тухлите имали размери 32/32/4,5 см (по данни от С. И. По-

кровски, публикувани от С. Н. Бобчев — обр. 6, а и 6, б).¹ Останалата неразкрита по-голяма част от тая кула и досега се намира под тротоара на ул. Жданов на 3 м дълбочина.

г. През 1952 г. на североизточния ъгъл на ул. Екзарх Йосиф и бул. Г. Димитров се откри част от вътрешната градска стена с една триъгълна кула, свързана с външния ѝ тух-

7. Триъгълна кула на бул. Г. Димитров и ул. Екз. Йосиф. План според С. Бобчев
Монограма върху тухла от кулата

7. Sofia. Dreieckiger Turm an der Ecke Boulevard Georgi Dimitrov und Exarch-Josif-Straße.
Grundriß (nach S. Bobčev)
Monogramm auf Ziegelstein vom Turm

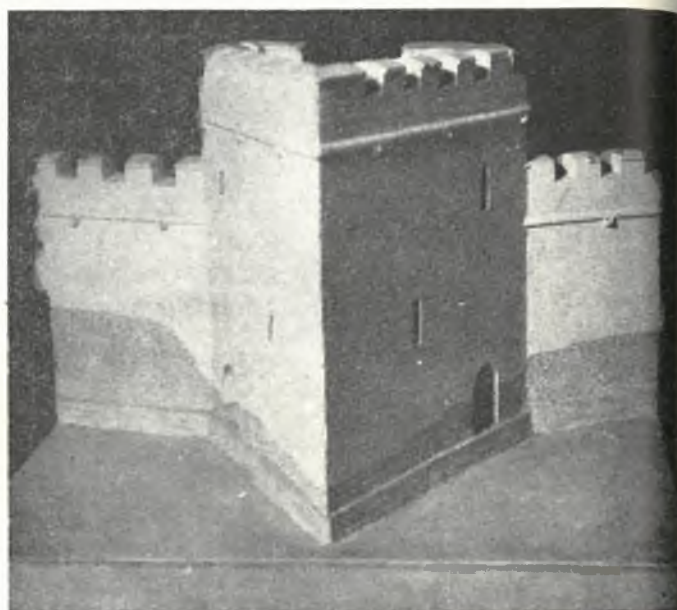
лен зид и като нея изградена над цокъла само от тухли с формат 32/32/4,5 см, с фуги 4,5—5 см и с хоросан, изобилно наситен с тухлени частици. Кулата има план във форма на почти равностранен триъгълник със страни 10,4 и 11,4 м и основа 10,2 м. Цокълът ѝ е изграден от един ред големи правоъгълни квадрати. Вътрешното ѝ помещение е подобно на помещениата на триъгълните кули, разкрити в Сердика и описани по-горе, но има две странични врати (потерни) за излаз във от крепостта (обр. 7, 7а). Праговете на тия потерни са от каменни блокове, дълги до 1,20 м, а самите потерни по-късно са били зазидани с подръчен каменен материал.

В тухлената зидария на кърпежа, гдето триъгълната кула по ул. Екзарх Йосиф прави чупка спрямо посоката на куртината, арх. Ст. Бояджиов откри тухла с монограм. Фрагмент

¹ С. Н. Бобчев, Смесената зидария, стр. 24.

от подобен монограм се откри и във външния тухлен пояс на ъгловата кръгла кула на североизточния край на крепостта през януари 1955 г. Такива монограми по тухлите са твърде разнообразни и характерни за ранновизантийското време, често с имена не на императори,¹ но ние тук не ще се занимаваме с въпроса, чие име е изписано в монограма, преди откривателят му да е казал думата си (обр. 7).

д. През 1953 г. на ул. Лавеле 13 в изкоп за новостроящото се крило на зданието на Комисията за държавен контрол се откриха твърде значителни останки от западната част на вътрешната крепостна стена на Сердика и част от триъгълната кула с известната вече форма. Тя се издава навън от външния пояс на стената, зидан от тухли с формат 32/32/4,5 см

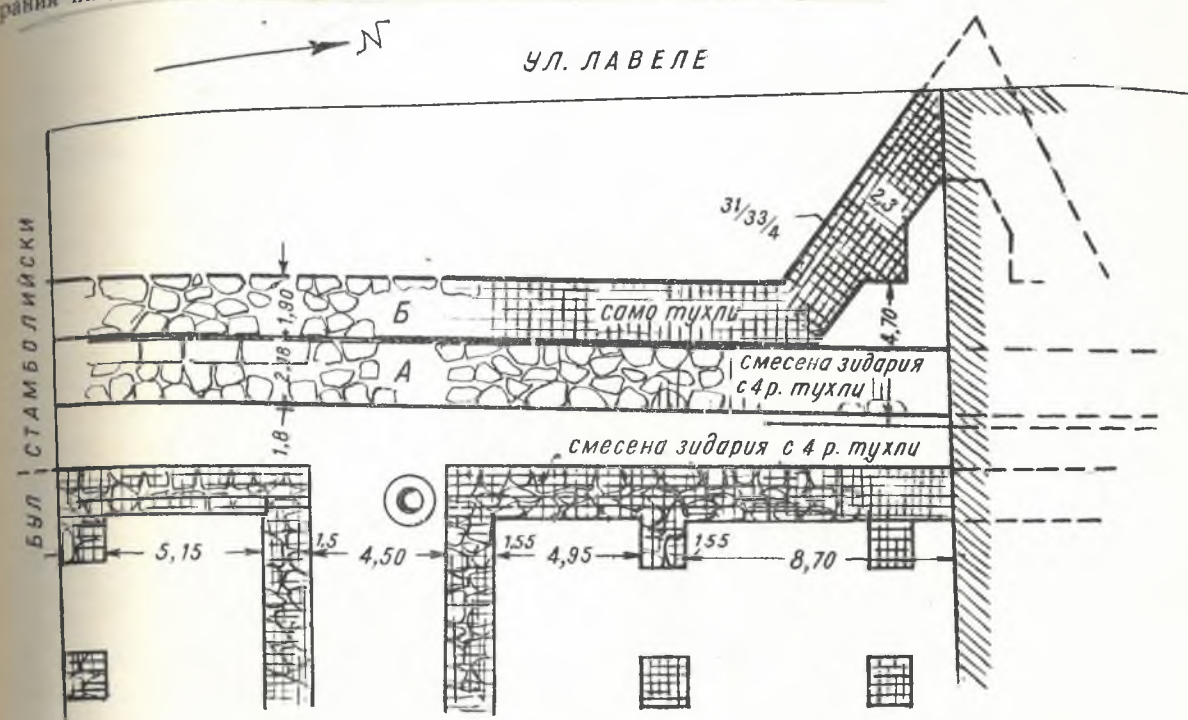
7а. Реконстр. на кулата. Модел по С. Бобчев
7a. Rekonstruktion des Turmes. Modell (nach S. Bobčev)

на широки фуги с хоросан с тухлен примес. Вътрешният пояс на същата стена е зидан със смесена зидария на пояси от по четири реда тухли с формат 35/35/5 см и с по-тесни фуги (обр. 8). По изобилните керамични метални и монетни находки и главно по структурата на зидарията може да се приеме, че откритите на това място строежи са ранновизантийски.

е. Към края на февруари 1955 г. при дълбоко сондиране на ъгъла на ул. Леги и бул. Дондуков пред западния вход на Дома на БКП се откриха останки от триъгълна кула върху пилоти. Тъй като тая кула не бе разкрита цялостно поради ограничения изкоп, не можах да установя точния ѝ и пълен план, но в общи черти той е същият като на кулите по ул. Екзарх Йосиф и ул. Сердика. Тухлите са с формат 32/32/4,5 см, а фугите са 4,5—5 см дебели, замазани с разтвор, наситен с тухлени частици (обр. 9, 6).

ж. През юли 1956 г. след продължителни сондажи се установи още една триъгълна кула по бул. Дондуков на около 10 м южно от зданието на Плановата комисия. Издаденият ръб на тая кула е само на 25 м от върха на триъгълната кула, описана в т. „е“ (обр. 9). В откритите ѝ части на около 1,5 м под нивото на модерния паваж тя е изградена само от

тухли с формат 32/32/5 см с типичния ранновизантийски варов разтвор, примесен силно с едри тухлени частици на дебели легла (фуги). Впоследствие, в края на юли, се установи, че между тия две кули се е намирала източната порта на Сердика (обр. 9, а). Подобни групирания на две триъгълни кули намираме също в Пауталия и Одесос (обр. 10 и 13).

8. Триъгълна кула на ул. Лавеле № 13. План според С. Бобчев
8. Sofia. Dreieckiger Turm unter dem Haus Lavellestraße 13. Grundriß (nach S. Bobčev)

По общото разположение на триъгълните кули върху градската стена, по разтвора, дебелината на фугата, формата на тухлата (някои от тях с ранновизантийски монограм) и по историческите сведения на Прокопий за възстановяването на сердикийската крепост през VI в. ние смело можем да приемем, че триъгълните кули по външния зид на вътрешната ѝ крепостна стена, очевидно всички произхождащи от последното значително подновяване на тая крепост през античността, са от времето на Юстиниан I. Тук може да се приведе като аргумент и обстоятелството, че голямата триъгълна кула на ъгъла на ул. Екзарх Йосиф и бул. Г. Димитров има две потерни, а кулата, описана под буква „е“, има една (установена!) потерна, тъкмо такава, каквато изисква писателят Филон.¹ Обаче тия потерни са станали необходими за отбраната на триъгълните кули само при тактиката от Юстинианово време.

2. Одесос (Варна)

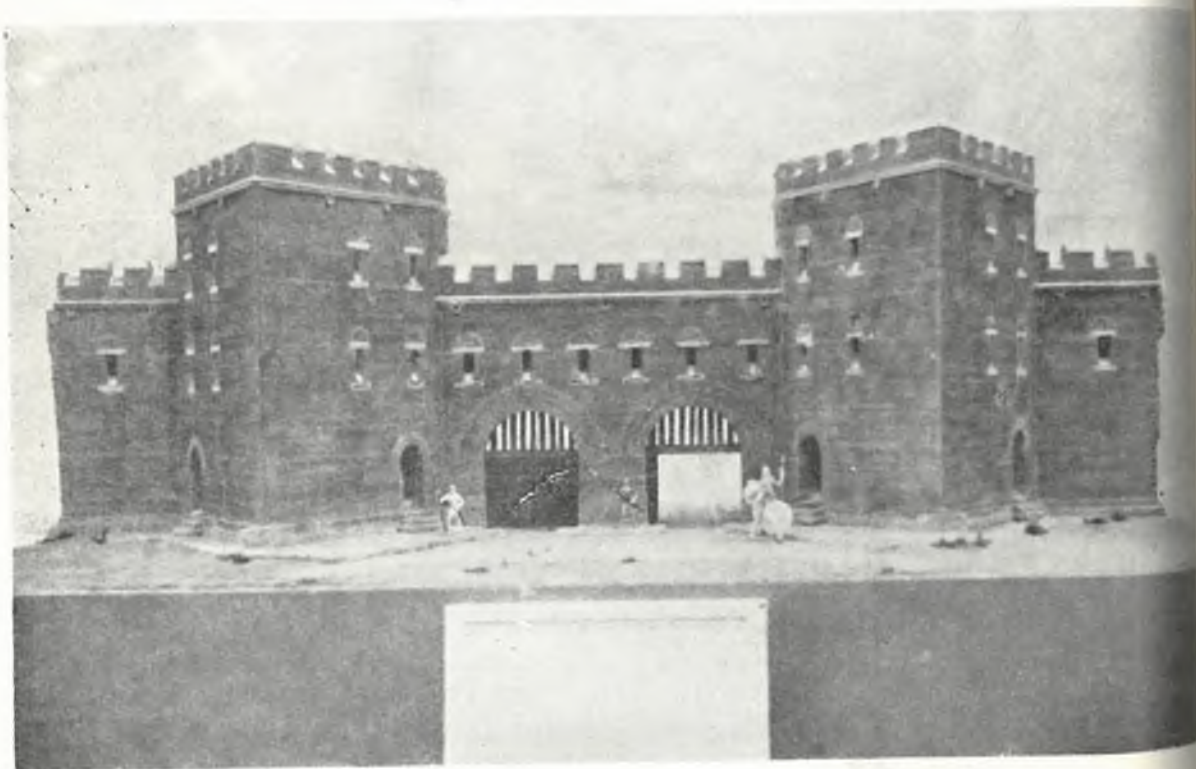
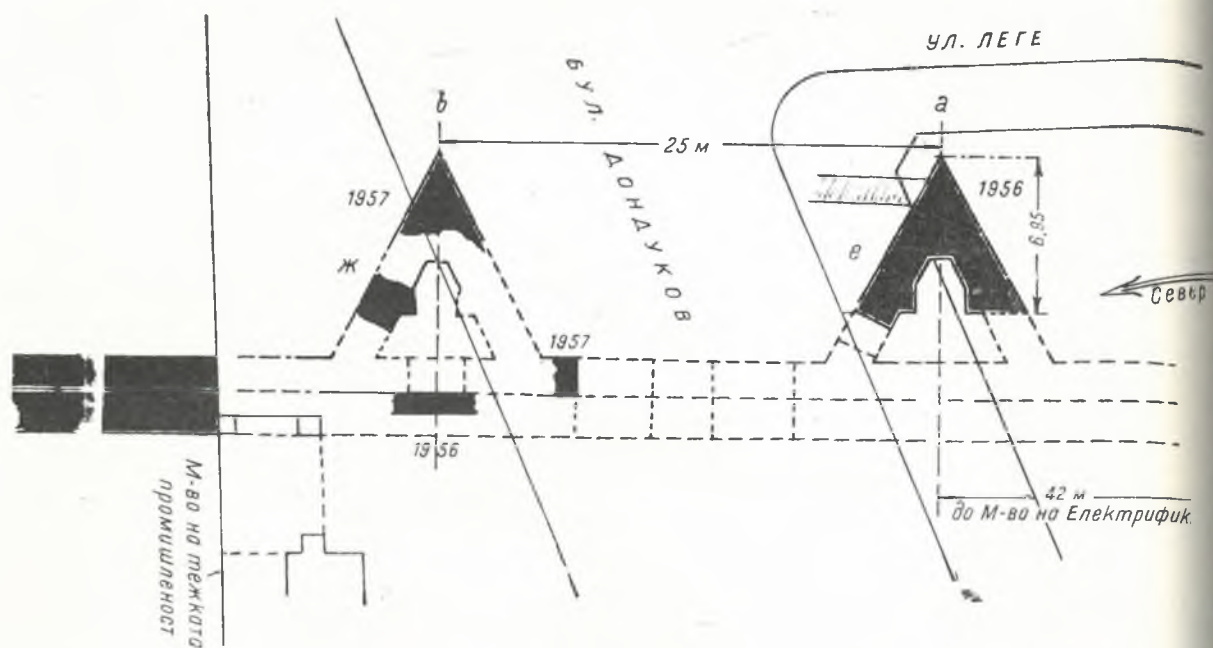
На северозападната част на средната (византийската) крепостна стена на Одесос (Варна) е имало две триъгълни кули с издадени остроъгълни ръбове близо една до друга и фланкиращи вероятно порта. Те са известни в литературата само по един общ план на крепостта, публикуван от директора на Варненския музей М. Мирчев, който не дава по-подробни сведения за тях (обр. 10).²

Знае се от Прокопий, че варненската крепост е възобновена по времето на Юстиниан I (De aedificiis, IV, 11). Тая крепост не е изследвана и описана в разкритите си части, за да се знаят поне конструкцията на зидовете, форматът на тухлите, дебелината на фугата и съ-

¹ G. de Jérphanion, цит. съч., стр. 179; Philon, VI, 1.

² М. Мирчев, Късноримският некропол на Одесос, Известия на Варненския музей, VIII, 1951, стр. 91 и фиг. 138.

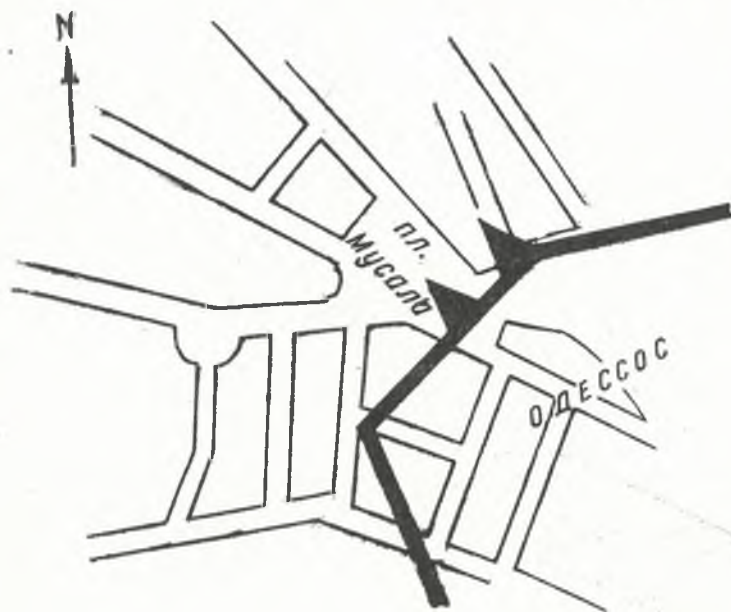
¹ Вж. Dyggwe, Forschungen in Salona, Wien, 1917, т. I, 5; Recherches à Salone, Copenhagen, 1928.

9. Триъгълни кули на ул. Леге и бул. Дондуков. План и макет според С. Бобчев

9. Dreieckige Türme an der Ecke Leguéstraße und Boulevard Dondukov. Grundriß und Makett (nach S. Bobčev)

ставът на разтвора. От частен разговор с Мирчев узнах, че цокълът бил от големи квадри-
рустика и че по северния фронт на крепостта имало и друга двойка от подобни кули.
Крепостният пояс, по който се намират двойките от триъгълни кули, е независим от акро-

по Мирчев (1950)

10. Одесос (Варна). Триъгълни кули. План според М. Мирчев
10. Odessos (Varna). Dreieckige Türme. Grundriß (nach M. Mirčev)

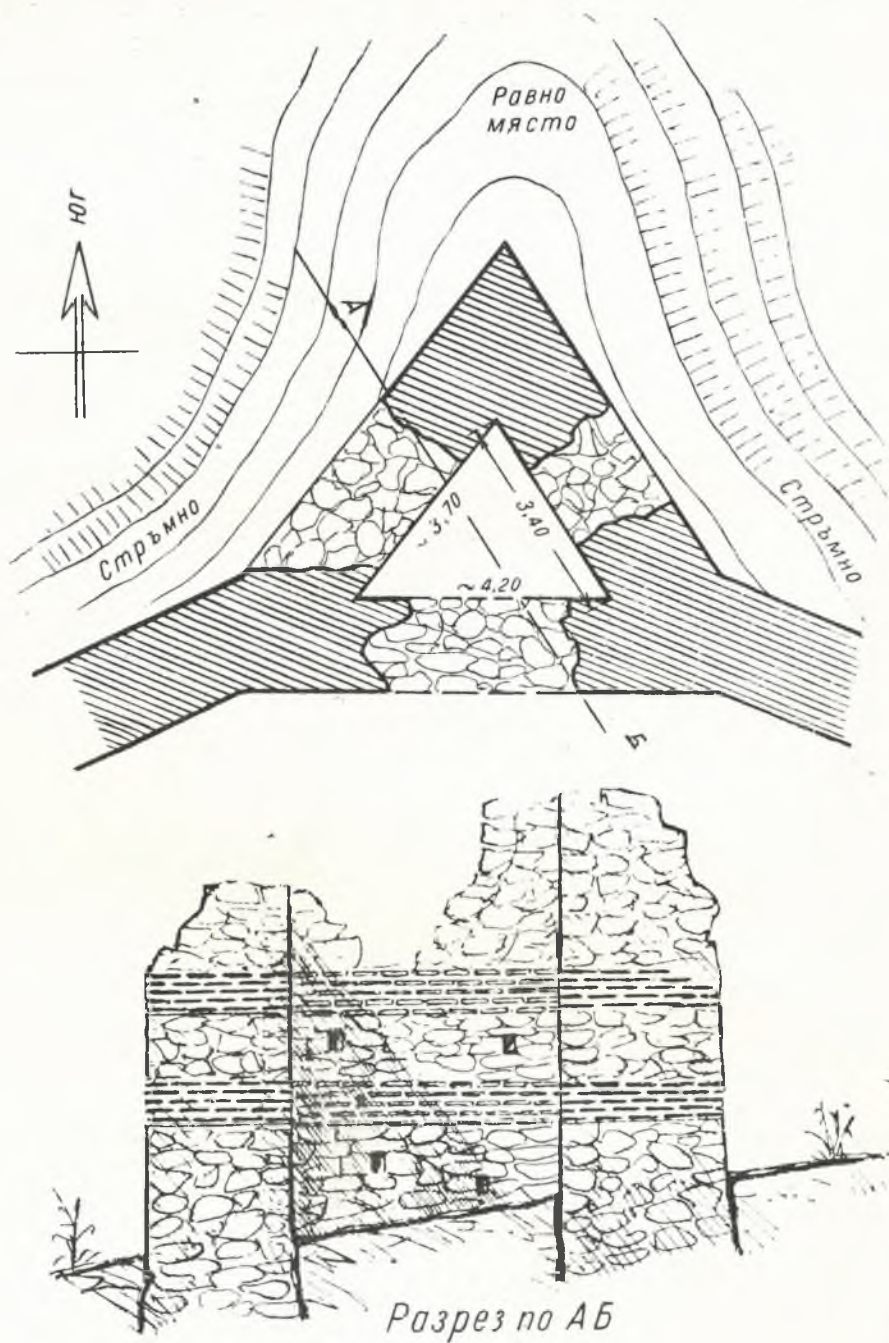
полната крепост при църквата „Св. Атанас“ (към морето), която е изградена със смесена
зидария с четири реда тухли в пояса и сигурно е по-ранна от нея, ако се съди по архитек-
турните фрагменти, произхождащи оттам.

3. Крепост при с. Чичил (Видинско)

На южния край на малката антична крепост при с. Чичил има една единствена триъгълна
кула, иззидана със смесена зидария тъкмо на най-достъпното за нападение място (равен хре-
бет). Тухлите са пет реда в пояса, форматът им е 31 36/5 см, а разтворът е примесен изо-
билно с тухлени частици. След като при изкопи през 1957 г. се установи, че римската кре-
пост в гр. Кула не е малък Кастел (тетрапиргион), както мислеха някои, а е голяма крепост,
вероятността малката Чичилска крепост да се отъждестви със споменаваната от писателите
Йорданес и Прокопий и възстановена от император Юстиниан I крепост Кастра Мартис става
твърде малка. Все пак горепосочените данни заедно с обстоятелството, че Чичилската кре-
пост е издигната изолирано на непристъпно от три страни място, говорят за датирането ѝ
от по-късно време — края на V или VI в. (обр. 11).

4. Филипопол (Пловдив)

По вътрешната крепост на Пловдив (на ул. Витоша) се намира запазен само в основи
един триъгълен издатък. Иззидан е със смесена зидария с пет реда тухли в пояса или само
от тухли (обр. 12). Тухлите имат формат 33/33/4 см. Разтворът е наситен с тухлени частици.

11. Крепост при с. Чичил. Триъгълна кула. План и разрез според С. Бобчев
 11. Festung bei Čičil. Dreieckiger Turm. Grundriß und Schnitt (nach S. Bobčev)

Издатъкът е отделен с фуга от вътрешния пояс на куртината, която има друга структура. Д. Цончев в неиздадения си труд „Нови археологически данни за крепостното строителство във Филипопол“ казва, че тия данни сочат към V в. Обаче ние смятаме, че петте реда тухли в пояса, широката разделителна фуга, както и по-малкият формат на тухлата говорят повече в полза на края на V или за VI в. И друг път сме имали случай да отбележим, че различните периоди на крепостната стена в Пловдив твърде добре се отличават и характеризират по конструкцията си.¹

¹ С. Н. Бобчев, Смесената зидария, стр. 17 — 18.

5. Крепост Къзхисар (при Търново)

По устно съобщение на д-р Иван Велков, който е извършил разкопките през 1942 г., крепостта Къзхисар на височината на десния бряг на Янтра, източно от Царевец (Търново) имала една петоъгълна кула, изградена от камък на хоросан с примес от натрошени тухли. Според Велков тая кула е свързана с оная стена от крепостта, зидана от големи квадрорустика, която той приема да е от времето на Юстиниан. По техниката на обработката това е възможно, като се сравни тая рустика с подобни зидарии например при входа на Несебърската крепост, в Сердика, Варна, Пловдив и др., но не ни дава основание за датиране в по-тесни граници.

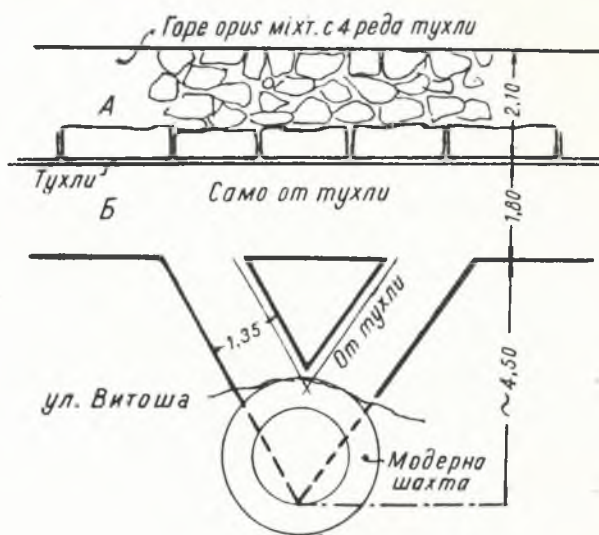
6. Крепост Хисарлък (при Кюстендил)

На югозападния край на крепостта върху хълма Хисарлък, южно от Кюстендил (Пауталия) има две триъгълни кули наблизо една до друга и разположени на най-достъпното място около крепостта. „Там мястото е таквоз, че машините, които мятали едри валуни, могли да се подведат само срещу триъгълните кули“ — така се изразява за тях известният наш археолог покойният проф. Йордан Иванов, който е разкопал и добре описал Хисарлъшката крепост и който по начина на градежа и по находките я датира от времето на Юстиниан I.¹ Тъгълът, насочен към противника, според приложения образ е остър (60°) (обр. 13).

От този пример се вижда ясно, че триъгълните кули могат да съществуват наред с кръгли и четвъртити кули, щом като те се поставят на подходящо място, но все пак да не се забравя, че преди VI в. такава алтернативна употреба на триъгълната кула не се наблюдава, а редуването става само между четриъгълни и кръгли кули.

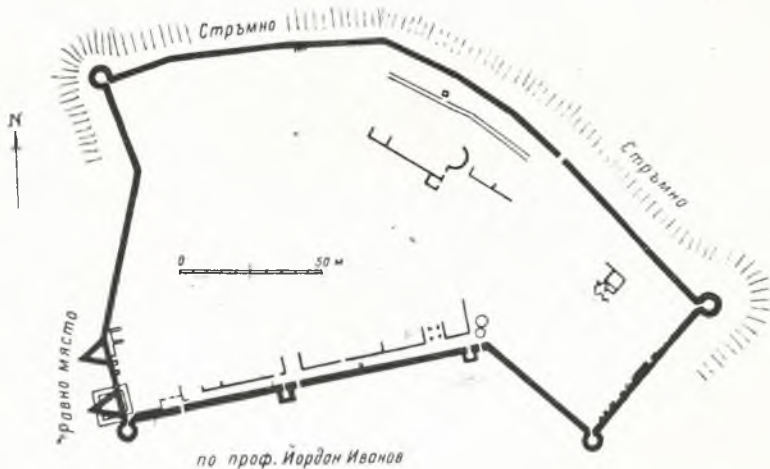
7. Крепост Несебър (Месемврия)

На крепостната стена на Несебър към провлака, отгдето само е могло да се очаква нападение по сухо със стенобитни машини, се намират две петоъгълни кули, които фланкират

12. Филиппопол (Пловдив). Триъгълна кула. План на С. Бобчев

12. Philippopol (Plovdiv). Dreieckiger Turm. Grundriß (nach S. Bobčev)

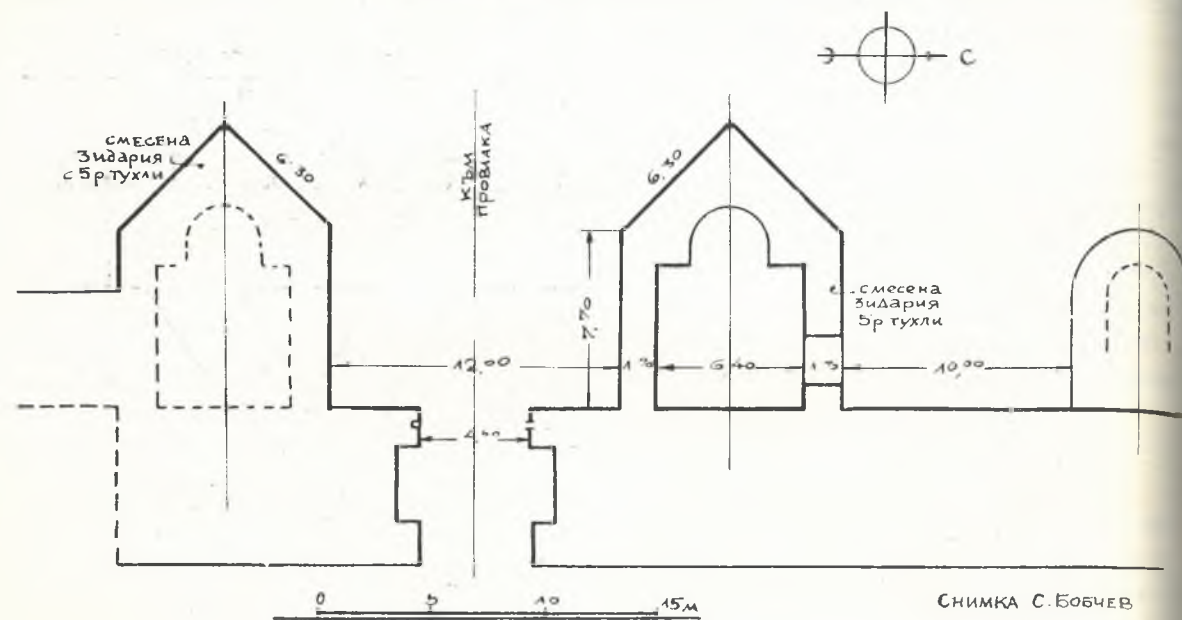

13. Пауталия (Кюстендил). Триъгълни кули. План по Йордан Иванов

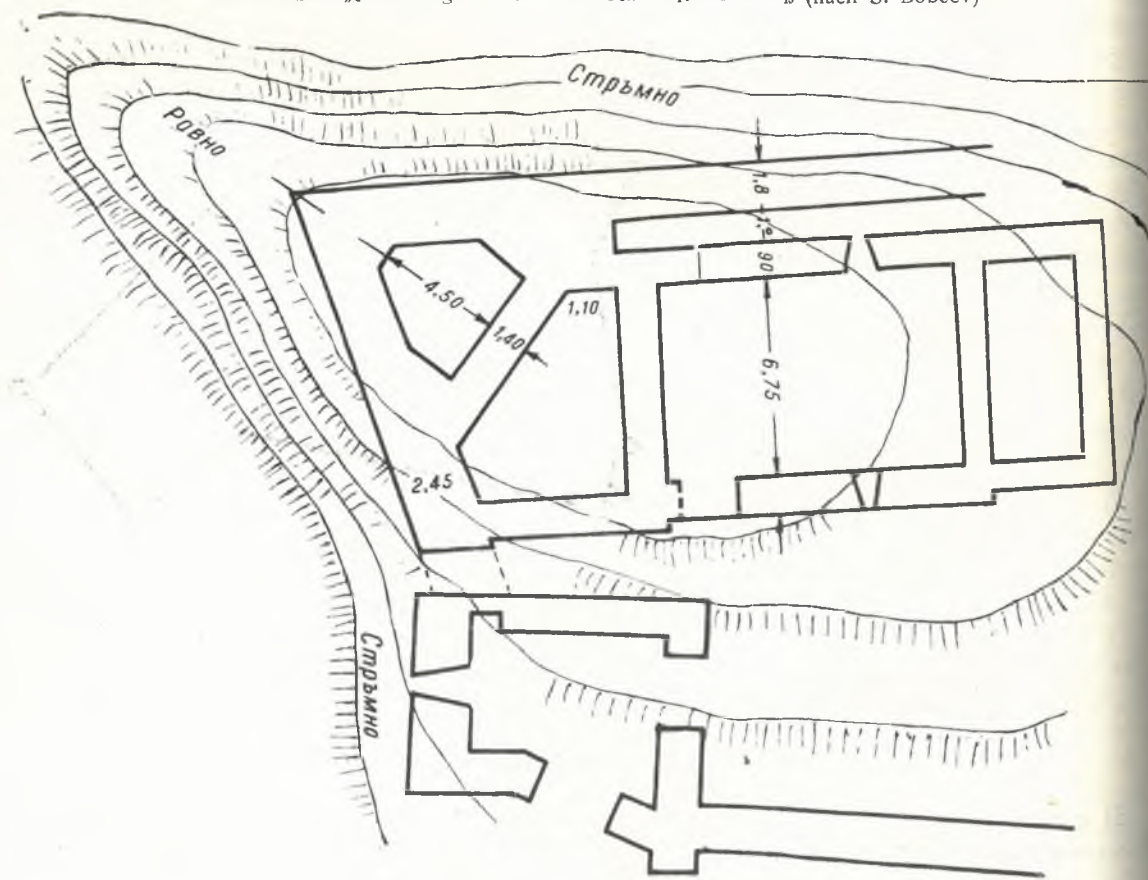
13. Pautalia (Kjustendil). (Dreieckiger Turm. Grundriß (nach Jordan Ivanov)

¹ Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък, ИБАД, VII, 1919—1920, стр. 92 — 101.

западната порта. Северната от тях е много разрушена, но южната е по-запазена (обр. 1). Тия кули са иззидани със смесена зидария по пет реда тухли в пояса с формат 31/31/4,5 на дебели легла (фуги) от хоросан, наситен твърде много с тухлени частици. Ъгълът на

14. Несебър. „Петогълни“ кули при Градската порта. Скица по С. Бобчев
14. Nesebär. „Fünfeckige“ Türme am Stadttor. Grundriß (nach S. Bobčev)

15. Крепост при с. Кипилово. Триъгълна кула. План по С. Бобчев
15. Festung bei Kipilovo. Dreieckiger Turm. Grundriß (nach S. Bobčev)

лите, който е насочен на запад към противника, е прав (около 90°). Откога са тия кули? По структура на зидовете те са сходни с ония части от северната и южната градска стена, които са строени също с пет реда тухли в пояса. Тия стени не са добре изследвани. За тях Шкорпил казва общо, че „са от времето на голямото преселение на народите“.¹ Ясно е обаче, че по структура тия стени и кули са от V или VI в.²

8. Крепост при с. Кипилово (източно от гр. Елена)

Ъгловата кула на северозападния, най-уязвимия край на Кипиловската крепост е триъгълна, с остър, издаден към противника нос, но е включена в крепостните стени така, че не се отделя ясно в плана (обр. 15). Цончев датира твърде произволно тая крепост от IV в. По-вероятно е тя да е от V в. поради смесената си зидария с четири реда тухли в пояса и твърде дебела фуга.³ И исторически е по-малко вероятно тя да е строена през IV в., когато системата на отбраната е била по Дунава и близките му градове.

Също и малките крепости наблизо (при с. Костел в Бебровския пролом и при Мадана) имат по ъглите си заострени издътки, които са били оформени вероятно като кули за отбрана. Хоросанът на зидарията им е с примес от трошени тухли, а в пласта на нивото на пода са намерени много монети от Юстиниан I.⁴

9. Крепост на северния край на гр. Пещера

В „Годишник на музеите в Пловдивския окръг“ за 1954 г. Хр. Джамбов публикува схема-план на една крепост в северния край на гр. Пещера с кратко описание на извършени от него разкопки.⁵ В югозападния край на публикуваната схема на контурното очертание на крепостните стени има триъгълна кула, иззидана от ломени камъни на хоросан, примесен със счукани тухли (обр. 16). Авторът изрично подчертава, че „при датирането на една крепост строителните белези са от голямо значение“, и заключава: „въз основа на мястото на построяването и изложените строителни белези, че началото на всички тия крепости (в околността на Пещера), зидани все с тухлен хоросан, трябва да поставим в средата на първото хилядолетие, като се почне от VI в. насетне“, с което ние по начало сме съгласни.

10. Крепост при с. Извор (Димитровско)

В рецензията на настоящия ми труд д-р Иван Велков дава сведение за крепостта на Изворска могила на юг от с. Извор, Димитровско, типична по строеж и план за Юстиниановата епоха. Тук на западната стена на втор, издаден напред защитен пояс от стена, дебела до 1,40 м, се е намирала петогълна кула. Тъй като за нея няма други сведения, споменавам я само за сведение.

16. Крепост при гр. Пещера. План на крепостта с триъгълна кула по Джамбов

16. Festung bei Peštera. Grundriß der Festung mit dreieckigem Turm (nach Džambov)

¹ Бр. Шкорпил, Черноморското крайбрежие, СбНУ, III, 1890, стр. 22.

² С. Н. Бобчев, Смесената зидария, стр. 22.

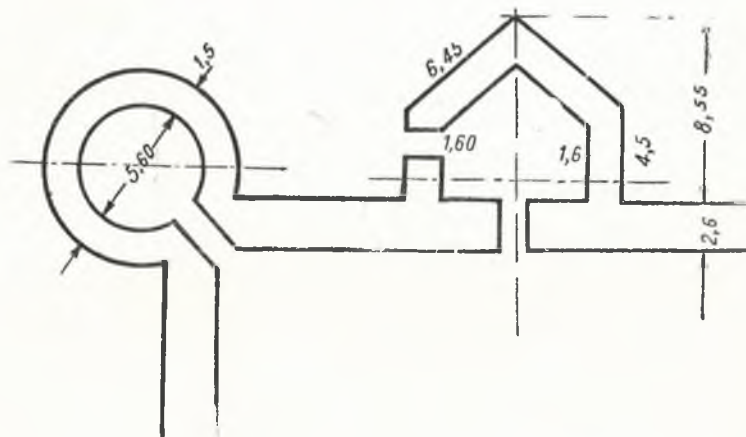
³ Д. Цончев, Старините по северните склонове на Еленския и Сливненския Балкан, ГНАМП, I, 1948, стр. 146.

⁴ Д. Цончев, цит. съч., стр. 138 — 140; К. Шкорпил, Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров, Byzantinoslavica, II, 1930.

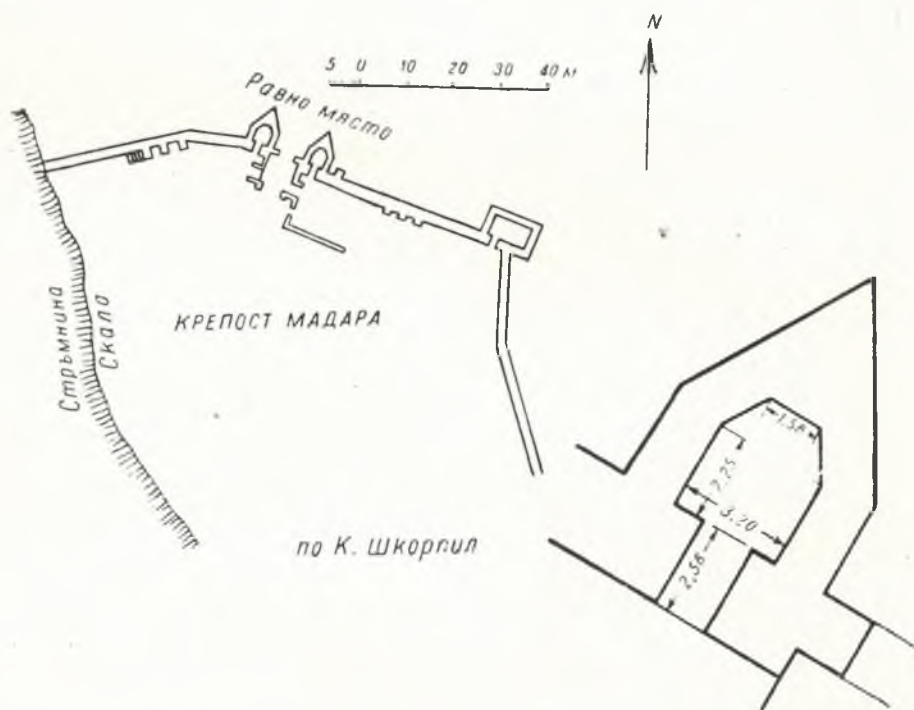
⁵ Хр. Джамбов, По въпроса за мястото на крепостта Ватрахокастрон ГМПО, 1954, стр. 247 — 251.

11 и 12. Крепост Плиска и крепост при Мадара

Тия крепости имат петогълни кули с остро издадени напред носове (обр. 17 и 18). Тяхта като в науката те минават за дело на българите от Първото българско царство (Омуртаг (814 — 831 г.); вж. К. Шкорпил, Известия Русского археологического института в К-поп

17. Крепост Плиска. „Петогълна“ кула. План по К. Шкорпил
17. Festung Pliska. „Fünfeckiger“ Turm. Grundriß (nach K. Škorpil)

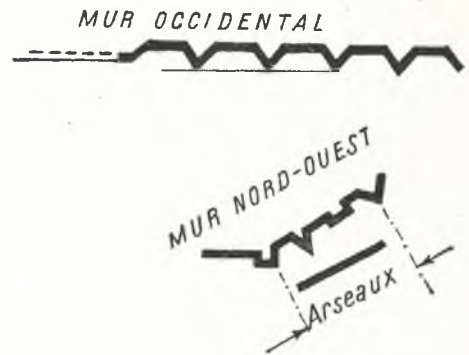

18. Крепост Мадара. „Петогълна“ кула. План по К. Шкорпил
18. Festung Madara. „Fünfeckiger“ Turm. Grundriß (nach K. Škorpil)

т. X, 391 — 392; Ив. Велков, Сборник Мадара, I, 1934, 123 — 136 и др.), не могат да послужат за нашата теза. Но по някои признаци ние сме наклонни да допуснем, че кулите са по-стари от IX в., затова си запазваме правото да се изкажем по тях при нови проучвания.

13. Солунска крепост

По крепостната стена на Солун има много триъгълни издатъци на самата куртина, без те да се оформят като кули. Обаче такива издатъци играят ролята на кули, тъй като дават възможност да се наблюдава и обстрелва неприятелят флангово. Затова те трябва да се причислят по начало към триъгълните кули. Тафрали в своята монография за топографията на Солун им дава описание, от което се вижда, че по западната, източната и североизточната стена на крепостта са изидани тези издатъци „като зъби на трион“, най-вече със смесена зидария, с пояси, с по пет реда тухли в пояса и тройни облекчителни дъги също от тухли (обр. 19).¹ Тоя начин на строеж Тафрали нарича „втори-строителен начин“ и го датира от края на IV в. (император Теодосий Велики) поради знаците на християнския кръст от тухли, поставени по зидовете. Ако за такава датировка може да послужи кръстът на четвъртитата кула с надписа на Хормиздас (с четири реда тухли в пояса), която се намира на източната стена на крепостта, кръстният знак не е достатъчно доказателство, за да се датират пръснатите по цялата периферия на крепостната стена триъгълни издатъци, при това все с тухлени пояси от по пет реда тухли с формат 40/30/5 см и все с облекчителни дъги от тухли от края на IV в. Напротив, поради петте реда тухли в пояса и формата на тухлите по триъгълните издатъци ние допускаме с по-голяма вероятност тия издатъци на куртината, както и съседните им части от куртината да са от края на V или VI в. Фактът, че Прокопий не споменава Солунската крепост между поправените от Юстиниан, не бива да ни смущава, защото — както основателно забелязва и Тафрали — тоя град (Солун) не е имал нужда от императорската грижа, тъй като стените му са били в твърде добро състояние“. Едва след обсадата на града от авари и славяни към края на VI в. (при император Маврикий) е трябвало стените да бъдат сериозно поправени, за което се предвиждали и значителни суми в бюджетите на църквата.²

по Тафрали

19. Солун. Части от креп. стени с триъгълни бастioni. План по Tafrali
 19. Saloniki. Teil der Festungsmauern mit dreieckigen Bastionen. Grundriß (nach Tafrali)

14. Крепост Енос

Според устно съобщение на покойния асистент на Варненския археологически музей С. И. Покровски на крепостната стена на Енос (античния *Αἶνος*) имало триъгълна кула, която не ни е известна от литературата. Според Прокопий крепостта, която била лесно достъпна, е строена от Юстиниан I.³

15. Крепост Епископия (Атира — при Бююкчекмедже)

Според Прокопий мястото Епископия (Атира) при Цариград, укрепено от император Юстиниан „по особен начин“, имало триъгълни кули.⁴ При това то било много изложено на нападения. (За „особения начин“ на укрепяване на тия кули по Прокопий виж приноса на В. Велков „Исторически извори за кулите с издаден ръб“, стр. 5.)

¹ O. Tafrali, Topographie de Thessalonique, Paris, 1912, стр. 74—75.

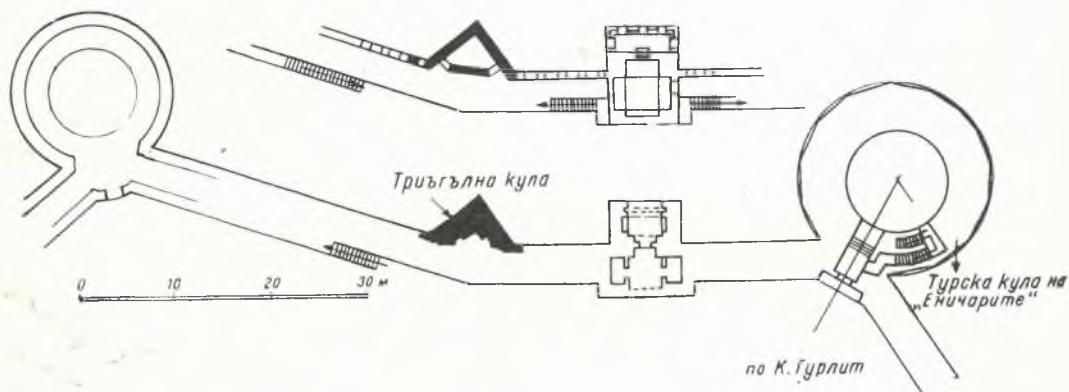
² Z. v. Lingenthal, Sinopsis major, Jus graeco-rom., т. V, стр. 614 — 615; цитирано по Tafrali, стр. 41.

³ Procopius, De aedific., IV, 11; вж. Извори за старата история, София, 1949, стр. 445.

⁴ Procopius, De aedific., IV, 8; пак там, стр. 442 — 443.

16. Крепост Йедикуле (Византия, Цариград)

На южия край на Теодосиевата крепостна стена (Цариград) се намира затворената крепост-замък Йедикуле, преустроена от турците вероятно в 1458 г. На северната страна на стената на входната порта на замъка към града се намира една триъгълна кула, показана само в план и отчасти във фотография от К. Гурлит.¹ Тя не е датирана от него и ние не

20. Византия (Цариград). Крепост Йедикуле с триъгълен бастион. По Гурлит
20. Byzanz (Konstantinopel). Festung Jedikule mit dreieckiger Bastion (nach C. Gurlitt)

можем да кажем нищо по това поради липса на данни. Съществува предположение, че преди турците да преустроят замъка, тук е бил ранновизантийският замък Киклобион. Може би оттогава е и триъгълната кула (обр. 20). Ние не ще разглеждаме петоъгълната кула на самия бряг на Мраморно море поради близкото до кръга очертание на плана ѝ. Съседната до нея кула, наречена Мермеркуле, е от времето на Юстиниан I, но планът ѝ е квадратен, защото тя е недостъпна откъм морето.

17. Салона

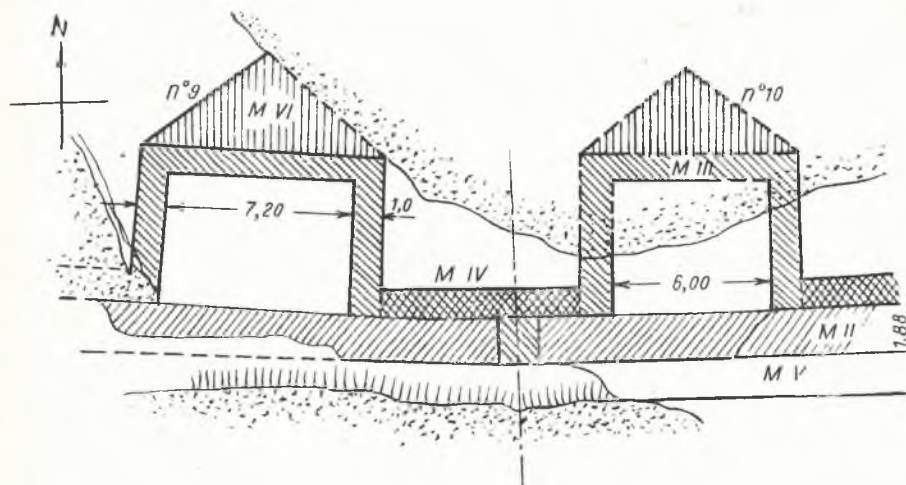
По северната част на крепостната стена на Салона се намират повече от 40 кули с петоъгълно очертание на плана. Тия кули са съставени от правоъгълни части със също такива помещения в тях, към които са пристроени триъгълно-призматични плътни издатъци, изсидани изцяло от камък и отделени от правоъгълната част с фуга (обр. 21).

Компетентният изследвач на Салона проф. Егер твърди категорично: „Най-последните работи по крепостните стени са извършени в началото на VI в., след византийското превземане на Салона от генерал Константиан. Укрепителните работи били поправени и от предната страна на кулите били предстроени масивни призмоподобни стенни блокове.“² От плана на арх. Е. Дигве (Копенхаген)³ се вижда, че това са кулите по северната (най-достъпната) стена на Салона с правоъгълните кули на първоначалната крепост. Пак там се вижда, че това са кулите с прибавените към тях масивни триъгълни призми. Те са означени от същия изследвач на Салона като произхождащи от шестия (последния) период. На друго място Дигве казва: „Те са построени, както се знае, от византийския генерал Константиан и са явно едно отбранително усъвършенствуване от византийски произход, предшественик на бастиона“. Дигве ги сравнява с осмоъгълните кули по северната част на Теодосиевите стени на Цариград към Влахерна. Това сравнение, макар и условно, е неправилно, защото осмоъгълните Теодосиеви цариградски кули нямат издаден напред остър или правоъгълен ръб, а тия в северната част не са Теодосиеви, а са от Комнените (обр. 21a). Без да има пред

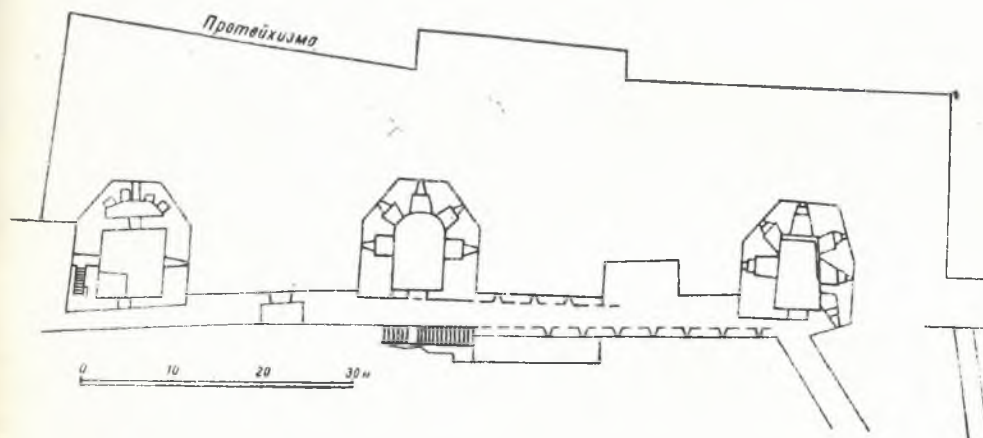
¹ C. Gurlitt, Die Baukunst Constantinopels, Berlin, 1912, стр. 47—48 и табл. 69—70.

² Старинар, VI, Београд, 1931, стр. 16, обр. 2.

³ Recherches à Salone, Copenhagen, 1928, Plan B и стр. 18—19.

21. Салона. Част от креп. стена с „петоъгълни“ кули. План по E. Dyggwe
 21. Salona. Teil der Festungsmauer mit „fünfeckigen“ Türmen.
 Grundriß (nach Dyggwe)

21a. Цариград (Влахерна) по Schneider-Mayer
 21a. Konstantinoppel (Blacherna). „Pteron“ (nach Schneider-Mayer)

вид това обстоятелство, Дигве сам се коригира, като в „Прибавки и поправки“ на стр. 196 признава, че тия последни кули са от епохата на Комнените.¹

Датирането на северните кули на Салона е в пълно съгласие с казаното от Прокопий в неговото съчинение за готската война относно поправянето на стените на Салона от Константин в 536 г.²

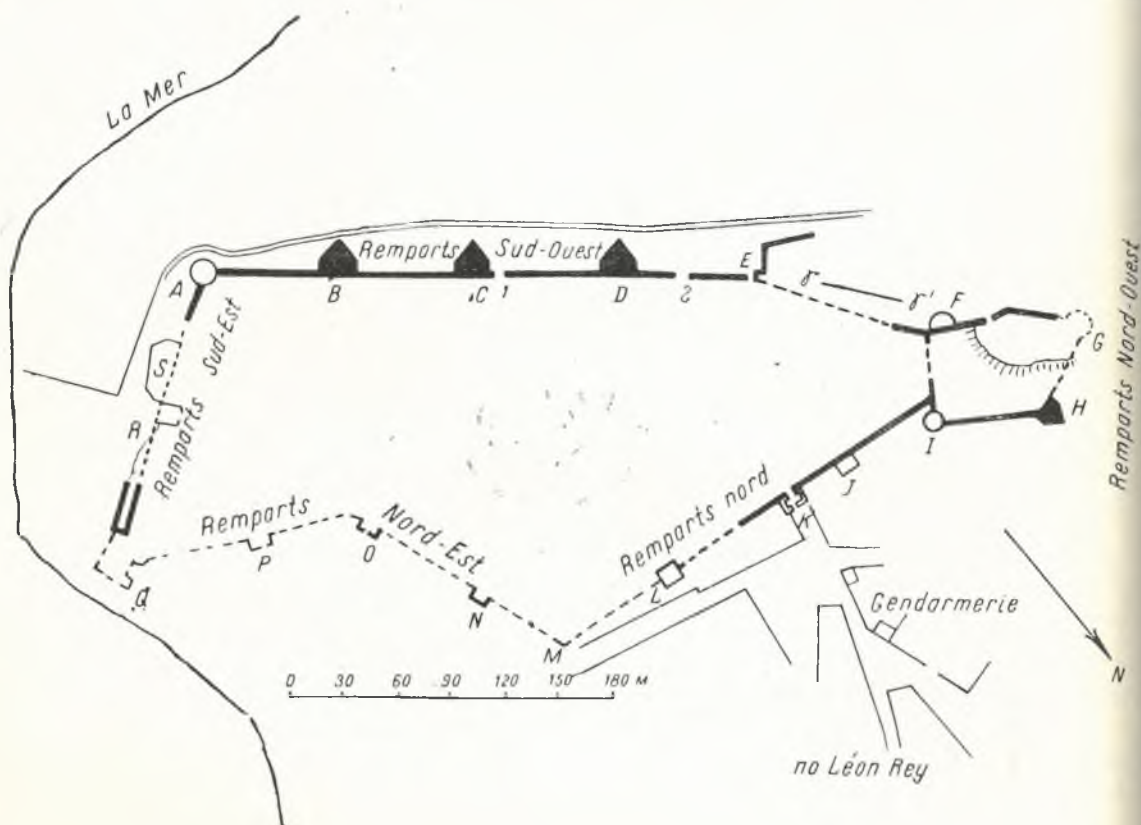
18. Крепост Драч (Дурацо)

По югоизточния фронт на малката византийска крепост до пристанището на Драч има три, а по североизточния ѝ фронт още две петоъгълни кули. Авторът на публикацията, от която ние черпим сведенията си, Леон Рей, е дал добро описание и фотографии, но за съжаление само един общ схематичен ситуационен план на крепостта (обр. 22). План на кулите в подходящ мащаб, от който да се вижда колко голям е издаденият напред ръб, не е даден. Подробното описание на Рей показва, че първоначалните кули са били изградени

¹ Цит. съч., стр. 196.

² Procopius, De bello gotico, стр. 99; по превода на Кондратев, Москва, 1950.

¹⁶ Изв. на Археолог. и-т, т. XXIV

22. Драч. План на малката византийска крепост с триъгълни кули по L. Rey
22. Durazzo. Grundriß der kleinen byzantinischen Festung mit dreieckigen Türmen (nach L. Rey)

само от тухли с размер 30/36/4,5 см на фуга, по-широка от дебелината на тухлата, и с хоросан, наситен с тухлени частици, а по-късно са били облицовани с камък.¹ Но от друга фотография (обр. 22а) се вижда, че куртината на голямата Драчка крепост на север от града, която е в първоначалното си състояние, е изградена със смесена зидария с пет реда тухли в пояса.² Като се основава на текст от византийския писател Свида, според който византийският император Анастасий I (491—512 г.), родом от Драч, е издигнал наново стена на родния си град, както и на „почти римския характер на тухлената зидария на византийската крепост“, Рей счита заедно с Хюзей, че „въпреки поправките все пак това е крепостта на Анастасий, която е формирала твърде вероятно главното ядро на отбраната на Драч“ през средните векове. Ние напълно споделяме мнението на именитите френски археолози.

19. Крепост Арта (в Акарнания—Гърция)

Крепостта Арта, която е запазена до днес високо над земята, е построена отчасти върху източната част на старата елинистическа крепост. Останалата част е наново застроена от основи от византийците. Цялата тая крепост е силно преустроена от турците през XVII и XVIII в. Така според Орландос, който дава тия данни за крепостта,³ излиза, че триъгълната кула с остър ръб и триъгълните издъци, които се намират по южната, най-достъпната част на крепостта и които и на плана му се отделят по структурата си, са заложили от византийците (обр. 23). В обстойната си публикация Орландос не е анализирал конструкциите

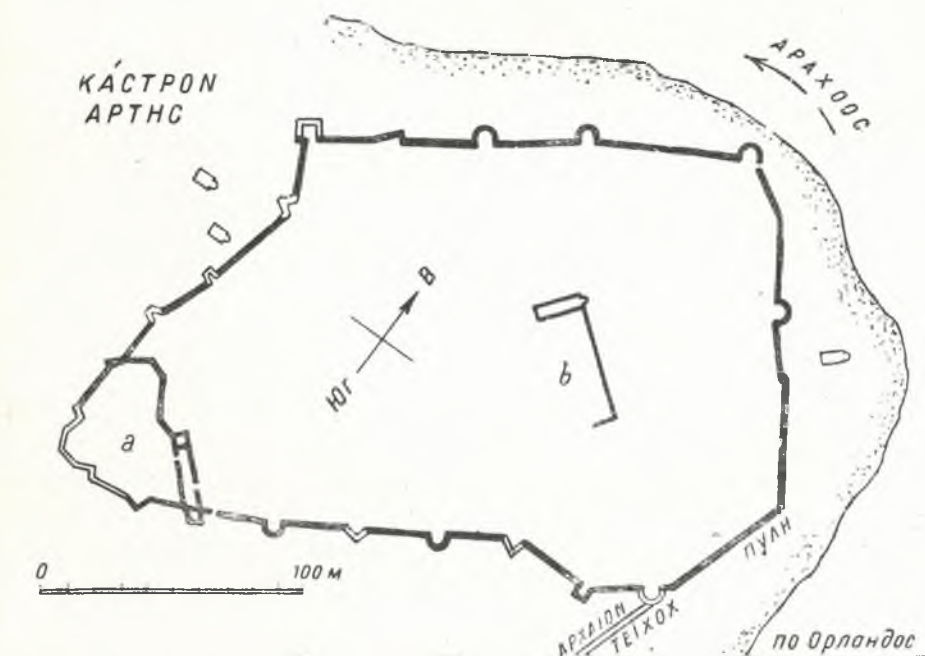
¹ L. Rey, Les remparts de Durrazzo, Albania, *Révue d'archéologie*, 1925, стр. 33.

² L. M. Ugolini, *Albania antica*, I, Roma—Milano, 1927, табл. VII.

³ A. Орландос, *Το κάστρον τῆς Ἀρτῆς, Ἀρχαίον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, В, ΑΘΗΝΑΙ, 1930, стр. 153—155.

22a. Драч. Част от стената наречена „Римска порта“
22a. Durazzo. Teil der Stadtmauer, genannt „Römisches Tor“

23. Арта. План на визант. крепост с триъг. издатъци според Орландос
23. Arta. Grundriß der byzantinischen Festung mit dreieckigen Vorsprüngen (nach Orlandos)

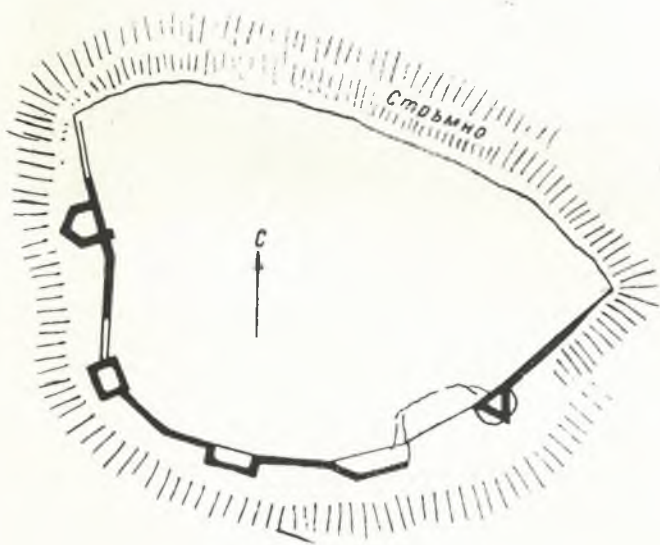
на отделните части на крепостта, поради което не прави и опит за по-точното им датиране. За нас на основание на гореказаното триъгълните издатъци са ранновизантийски.

20. Коринт

В статията *Korinthos* (P. W. Supplement Band VI, 1934, 198) де Веле приема означената с J.—W. по плана му стена за Юстинианова в съгласие със старите извори. При изследването върху нея била открита една триъгълна кула, чието по-късно преустройство, на глед средновековно, се приписва на силно повлияния от Запад император Мануил II (XV в.). Юстиниановата стена заграждала намаления по площ Коринт, а намиращите се по периферията на античния град старохристиянски и ранновизантийски сгради останали вън от града. Не са дадени данни за структурата на тая триъгълна кула, но във всеки случай късото съобщение на автора ни дава основание да впишем и тоя случай в нашия списък в поддръжка на нашата теза, докато нови данни не докажат противното. Мнението на Каро,² че тия стени били от IV в., по намерени там монети и лампи ни се вижда неубедително.

21. Крепост Звечан при Митровица (Югославия)

По западната стена на тая крепост има една петоъгълна, а по южната, по-достъпната за нападение — една триъгълна кула. Издаденият ръб на първата е под твърде тъп ъгъл (около 120°), а на другата — по-малко тъп (около 100°) (обр. 24). Според изследвача Г. Сабо (и Хилфердинг) тя е градена по еднакъв начин с частта М—N, т. е. по византийски.³

по Szabo

24. Звечан. План на крепостта с триъгълни кули по Г. Сабо

24. Zvečan. Grundriß der Festung mit dreieckigen Türmen (nach G. Szabo)

22. Крепост Мидия (античният Салмидесос)

Според К. Шкорпил по западната стена на крепостта Мидия има „една петоъгълна клинообразна навън заострена кула.“⁴ Тая крепост е била построена на три етапа (от разни времена): първи — „с големи квадрати, нареждани в правилни пластове; втори — най-новият — с дебели пластове от прост камък, отделени с няколко (колко?) реда тухли между дебели пластове хоросан; третият е само тухлен зид с дебели пластове хоросан. Не са дадени данни за формата на тухлите и за състава на хоросана, но от фотографията на стр. 134 се вижда, че петоъгълната кула е изсидана само от

тухли. Шкорпил не прави опит да датира частите на крепостта по структурата на зидовете. Ние също не сме в състояние да сторим това, защото не сме правили проучвания на самото място. Според Ариф Мюфид Мансел крепостите на линията Виза, Бунархисар, Мисинли (?) били подновявани през епохата на Юстиниан,⁵ а според Б. Филов тия крепости

¹ De Waele, *Gnomon*, VII, Nachrichten u. Vorlagen, стр. 607 и сл.

² G. Karo, *Archäolog. Anzeiger*, 1931, стр. 240.

³ G. Szabo, *Grad Zvečan kod kosovske Mitrovice*, Годишник Музеја Јужне Србије, 1934, стр. 174—176.

⁴ К. Шкорпил, *Археологически бележки от Странджа планина*, ИБАД, III, 1912—1913, стр. 236.

⁵ Arif Mansel, *Trakyanin Kültür ve tarihi*, Istanbul, 1938, стр. 45 и сл.

са от ранновизантийско време, защото в хоросана им има трошени керемиди.¹ Същото твърди и Ф. Шафер.²

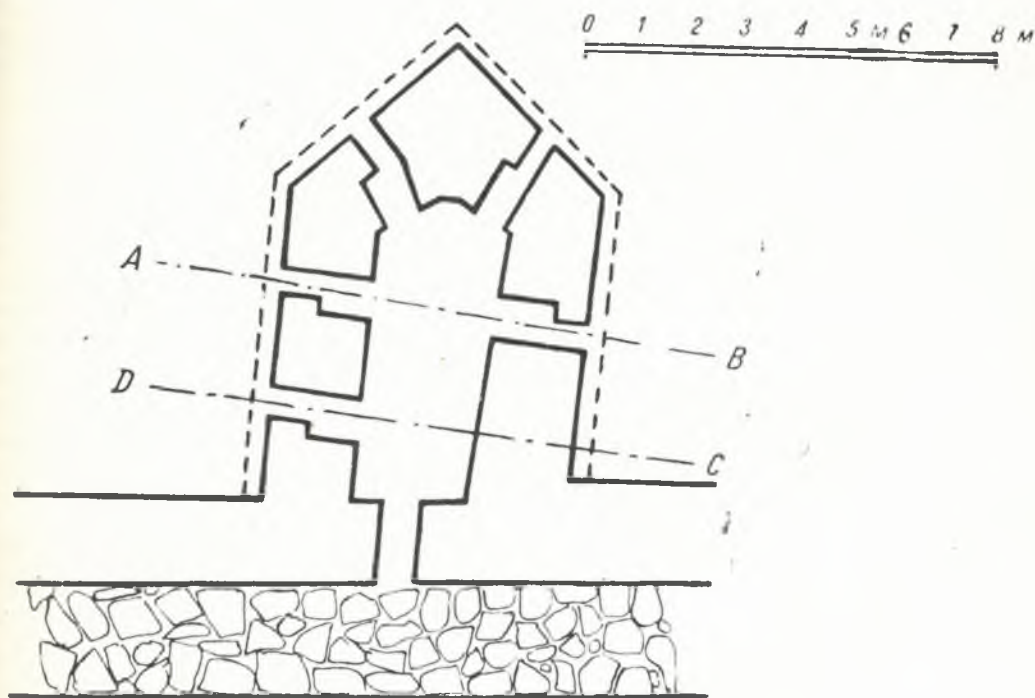
23. Крепост Виза (античната Бизия)

Според К. Шкорпил „до северния край на западната стена на Виза“ излизали навън петогълни клинообразно заострени кули, построени от големи квадрати в правилни редове.³ От обр. 136, даден на стр. 238, се вижда добре тая структура, но други данни не са дадени. Според Б. Филов по тая крепост има части от елинистическата до ранновизантийската епоха.⁴ За съжаление както крепостта Виза, тъй и тия на Мидия, Бунархисар и др. в областта от двете страни на Странджа планина не са описани и проучени досега подробно и по строго научен начин.

Б. В Мала Азия и Сирия

24. Анкара

По източната, западната и южната страна на вътрешната крепостна стена на Анкарската цитадела на места, еднакво защитени от стръмнината, кулите имат изключително петогълна форма.

План на горния етаж

по G. Jérophanton

25. Анкара. „Петогълна“ кула. План според Жерфанион

25. Ankara. „Fünfeckiger“ Turm. Grundriß (nach G. de Jérphanion)

тогълна форма. Те са изградени главно в по-горната си част (от 8 м нагоре) със смесена зидария от пет реда тухли в пояса. Този строителен начин според Жерфанион бил „посветен“

¹ П. Мутафчиев, Стари градища и друмове, София, 1912, стр. 83.

² F. Schaffer, Archäolog. Beobachtungen auf einer Reise in Ostl. Thrakien, Jahresh. des Österr. Archäolog. Inst., VI, 1903, прил. на стр. 63.

³ К. Шкорпил, цит. съч., стр. 238.

⁴ П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 83.

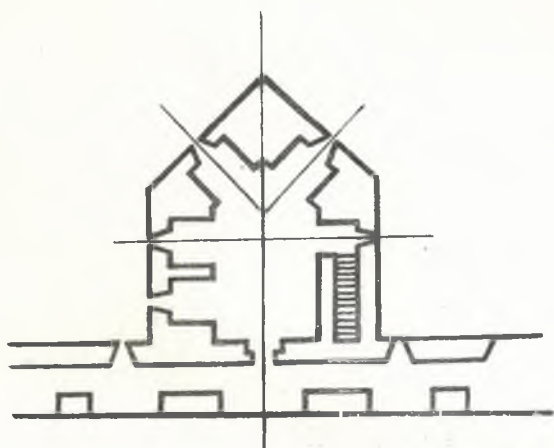
(consacré, т. е. присъщ) на цариградските паметници от V в.¹ Обаче той датира анкарските кули, както и съответните им куртини от началото на VII в (след 620, но около 630 г.) исторически и по белезите на смесената зидария, като най-подробно анализира формата и военното значение на кулите, наречени от него пентагонални (обр. 25). Мнението на Жерфанион за бойната стойност на тия кули и изобщо за принципа на издадения остър ръб е изложено по-долу. Тук може да ни занимава само датировката, която Жерфанион се опитва да направи. За нея той не разполага със сигурни данни, защото казва, че „историците са неми, а епиграфските паметници недостатъчни“. Затова пък аргументите му в полза на приблизително приетата от него дата (630 г.), основани на възприетите вече становища по отношение на смесената зидария и останалата техника на строежа (*meilleure époque byzantine*), са приемливи и ние мислим, че тая дата не ще е далеч от действителната дата на строежа. Все пак сам Жерфанион е отбелязал, че пет реда тухли в пояса, както и тухлената орнаментация са присъщи на паметници от V в., което подсказва едно връщане на вероятната дата по-скоро назад, отколкото напред.

25. Антиохия

Крепостната стена по високата (планинската) част на Антиохия имала една петоъгълна кула, която според Жерфанион била от времето на Юстиниан I.² Нямаме по-точни данни за тая кула освен скицата, която Ш. Диил дава в съчинението си *Justinien* според рисунка на de Cassas.³

26. Сергиополис (дн. Русафа — Североизточна Сирия)

По северната крепостна стена на Сергиополис (дн. Русафа) има две, а по западната — една петоъгълна кула, добре запазени до днес на височина до куртината. Опитът за реконструкция на Х. Шпанер показва, че те трябва да са били най-малко с още 5 м по-високи

26. Сергиополис (Русафа). „Петоъгълна“ кула.
План по Х. Шпанер

26. Sergiopolis (Rusafa). „Fünfeckiger“ Turm.
Grundriß (nach H. Spanner)

(обр. 26).⁴ Ръбът им, насочен към противника, е точно под прав ъгъл (90°). Х. Шпанер не казва нищо по въпроса за датирането на тия кули, защото като инженер задачата му е била да ги засеме и опише. Но той отбелязва ясно и категорично, че кулите с петоъгълен план не се отличават по нищо (разр. н.) от другите кули на същата крепост освен по плана си. С. Гуйер, поканен като специалист-историк на сирийската архитектура да се изкаже по датирането, се занимава обстойно с този въпрос. Той е твърде предпазлив и казва, че „при пълната липса на строителни надписи (разр. н.) ние се основаваме единствено на стилни белези (защо не конструктивно-строителни? — бел. авт.), които особено при господстващата все още несигурност при датиране и оценяване на християнското изкуство на Месопотамия едва ли могат да дадат абсолютно

(разр. н.) безукорни решения. Все пак остава достатъчно място за предположения и хипотези с голяма претенция за вероятност (разр. н.) и по принцип и в едри линии трябва да

¹ G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne*, стр. 145, 213.

² G. de Jerphanion, *цит. съч.*, стр. 158.

³ Rey *Architecture militaire des Croisés*, стр. 187.

⁴ H. Spanner und S. Guyer, *Rusafa*, Berlin, 1926, табл. 4 и стр. 17 и 73.

отговарят на истината“. След тая предварителна и крайна предпазливост Гуйер заявява, че при новите данни на Шпанер от 1918 г. той е принуден да „попълни и ревизира предишното си становище“ и макар и с няколко десетилетия да го поправи в полза на VI в. по отношение на цялата крепостна стена, а именно, че „Юстиниан I е построил не само източната стена, но изобщо и по-голямата част от околоръстната стена на Сергиополис, защото, като се абстрахираме от по-късните прибавки, които се издават с някои неправилности в разположението на плана на отделните кули (разр. н.), целият крепостен пояс показва изобщо същия характер“. Тук именно Гуйер се поправя и по отношение на северната порта, определена по-рано от него от времето на гасанидския княз Ал-Нуман (началото на VII в.), като сега е наклонен да я приеме от времето на княз Ал-Харит (529—569 г.) от същата династия и съвременник на Юстиниан. Гуйер счита, че сведението на Прокспий, че Юстиниан е заменил старите кирпичени стени на Русафа с квадрени, „добива значение (разр. н.). Но тъй като Гуйер изказва и предположението, че триъгълните кули може да са и по-късни, не е ясно как точно си представя той едно по-късно коренно преустройство на кулите в триъгълни (петоъгълни) с план, различен от първоначалния (квадратен или кръгъл), без да има следи от това. Ние предполагаме, че това негово колебание е предизвикано от недопускането, че тия форми могат да съществуват едновременно на един и същ обект. Днес ние знаем обаче, че това е било най-обикновено явление, например в Сердика, Плиска, Мадара, Пауталия, Несебър и др.

27. Цитаделата на крепостта Едеса (дн. Урфа)

На южната стена на цитаделата на Едеса (според плана на тая цитадела, даден от Тексие и Пулан¹) има триъгълна кула. Ние нямаме по-точни данни нито за цитаделата, нито за тая кула освен указанието у Прокопий, че те са строени по времето на Юстиниана.

28. Дура Европос

Според Жерфанион по крепостната стена на Дура Европос (на брега на р. Ефрат) имало само една петоъгълна кула. Според плана на Кюмон тя се намира на южната страна на крепостта, обърната към пустинята (обр. 27).² Тая петоъгълна кула е единствената, за която с известна сигурност може да се каже, че не произхожда от византийско време. Ръбът ѝ, насочен към противника, е под толкова тъп ъгъл (повече от 120°), че едва ли е имала за цел да отбива ударите чрез рикошет. Кули с такива тъпи ъгли се приближават по-скоро до кръглия, отколкото до триъгълния план и затова не може да се счита, че тактически те са еднакви с кулите, чийто издаден ръб е под ъгъл до 100°.

29. Амида (Диарбекир)

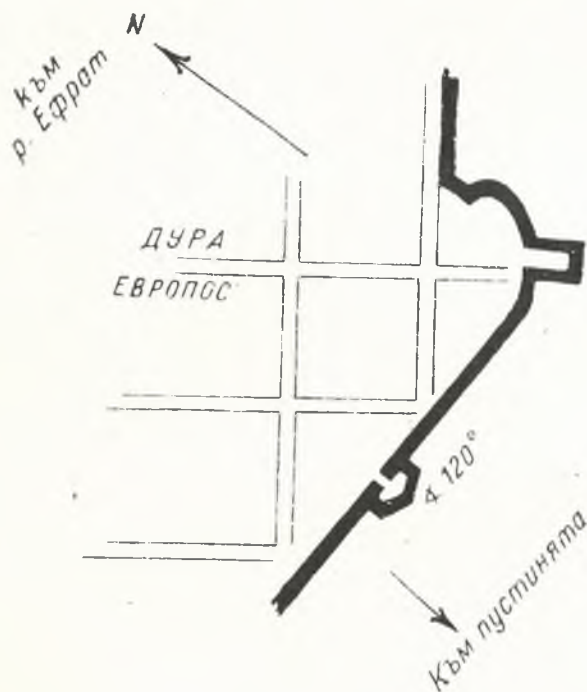
Според Жерфанион по крепостните стени на Амида имало „няколко пентагонални кули между други с твърде различни форми“. Това са три петоъгълни кули по южната стена на вътрешната крепост (цитаделата) (обр. 28).³ Всички други кули са четвъртити или кръгли и както петоъгълните не са датирани. Даже арабските надписи по някои от тях не ги датират, защото тук важат думите на Van Berchem: „Основите, както и повторно употребените материали вероятно са от античен произход, докато надстройките с декора трябва да се припишат на арабите. . . Големите укрепени места търпят последователни преустройства, продиктувани от промените в градовете, които те пазят, и от напредъка на военните фортификации. Рядко те се строят наведнаж, а още по-рядко биват сривани до основи, за да се застроят по съвсем нов план.“⁴

¹ Ch. Texier et Pullan, *Architecture byzantine*, London, 1864, стр. 202.

² G. de Jérphanion, *цит. съч.*, стр. 158; F. Cumont, *Fouilles de Doura Europos*, 1926.

³ M. van Berchem — J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg, 1910, стр. 7, фиг. 1.

⁴ M. van Berchem — J. Strzygowski, *цит. съч.*, стр. 285.

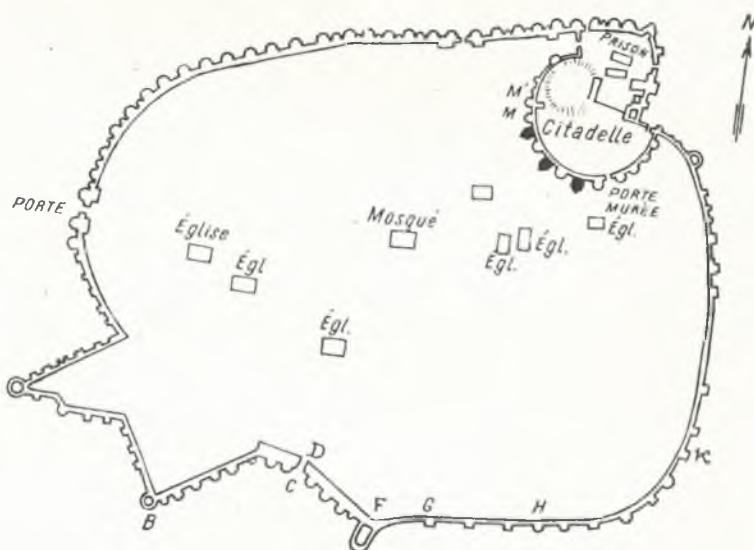

27. Dura-Europos. Част от крепостта с „петогълна“ кула. План по Cumont
27. Dura-Europos. Teil der Festung mit „fünfeckigem“ Turm. Grundriß (nach Cumont)

За крепостните стени на Амида се знае, че са строени по времето на император Констанс и подновени и преустроени по времето на император Юстиниан I.¹

30. Крепост Корикос (Мала Азия)

Корикос (на южния бряг на Мала Азия) освен античните си стени има още и две по-нови: една на брега в средата на града, а друга на близкия малък остров Къзкар. На северната си стена втората има един пълтен триъгълен кулообразен издатък, изграден, както и останалата част на тази крепост, от квадрати. В изследването си на тази крепост С. Гуйер не говори нищо за състоянието на хоросана, но допуска, че малката крепост на брега в сегашния си вид „би могла да се отнесе към възстановителни работи (Wiederherstellungen), като ядрото, т. е. планът датира от византийско време“² (обр. 29). Само изобилно употребените „спойлии“ (по-стари наново употребени каменни фрагменти от неизвестно време — бел. авт.) му пречат да приеме дори старовизантийското време.

28. Amida. План на крепостта с „петогълни“ кули според von Berchem

28. Amida. Grundriß der Festung mit „fünfeckigen“ Türmen (nach von Berchem)

¹ Amm. Marcellin, XVIII, 9, 1; Procopius, De aedificiis, III, 1.

² S. Guyer—E. Herzfeld, Meriamlik-Korykos, Manchester, 1930, стр. 168.

(VI в.?). Времето между Юстиниан I и началото на арменската епоха (1180 г.) той счита като най-приемливо за създаване на тая опорна точка на море срещу араби и турци и по-точно 1104 г. Други аргументи в полза на тая дата той не дава. Показаните обаче на

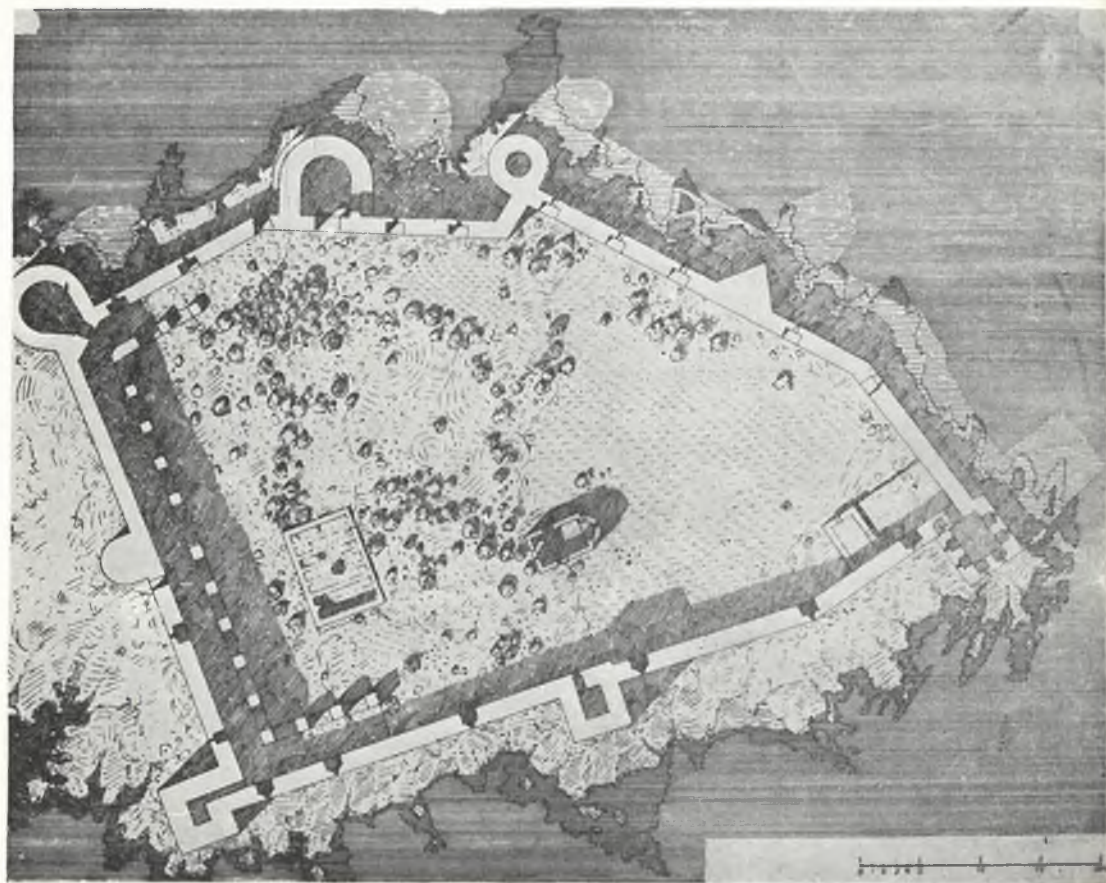

29. Korykos. План на градската крепост с триъг. кули (по С. Гуйер)
29. Korykos. Grundriß der Festung mit dreieckigen Türmen (nach S. Guyer)

стр. 165 „сполии“ са от антично време (до IV—V в. включително, но не и от VI в.), което ни позволява да допускаме все пак възможността крепостта да е заложена през VI в. Не случайно на стр. 166—167 Гуйер я сравнява с крепостта на Русафа (VI в.).

Другата крепост (цитаделата на Корикос) се приема от Гуйер за по-късна.¹ Тя има на източната си и най-уязвима вътрешна стена една голяма петоъгълна кула и по външната (по-голямата) един по-малък триъгълен бастион (обр. 29). Гуйер казва, че „е принуден да приеме появата на тая градска цитадела във възможно по-раншно време, но все пак я датира „след 1206 г.“ като дело на арменското владичество. А в заключителните думи той казва: „Тъй ние виждаме тук антично-византийската основна идея, преустроена от кръстоносците.“ При това колебливо датиране нека ни бъде позволено да допуснем и възможността цитаделата да е възникнала през VI—VII в. при всеобщо предприетото съкращение на укрепените градски

¹ S. Guyer — E. Herzfeld, цит. съч., стр. 188.

30. Корикос. План на островната крепост (по С. Гуйер)
 30. Korykos. Grundriß der Inselfestung (nach S. Guyer)

площи във византийските градове. И тук зазиданите антични „сполии“ от IV—V в. не противоречат на тая възможност.

В. В Италия

31. Рим. По стените на Кастра Претория

По стената на северния фронт на Кастра Претория в Рим има няколко кули с квадратен план, пред които до известна височина са пристроени триъгълни издатъци, чийто насочен напред ръб е под прав ъгъл. Чертежите, които Дурм дава за тях, били взети от архивата на Германския археологически институт в Рим, но от тях не личи дали между триъгълната и четириъгълната част има fuga.¹

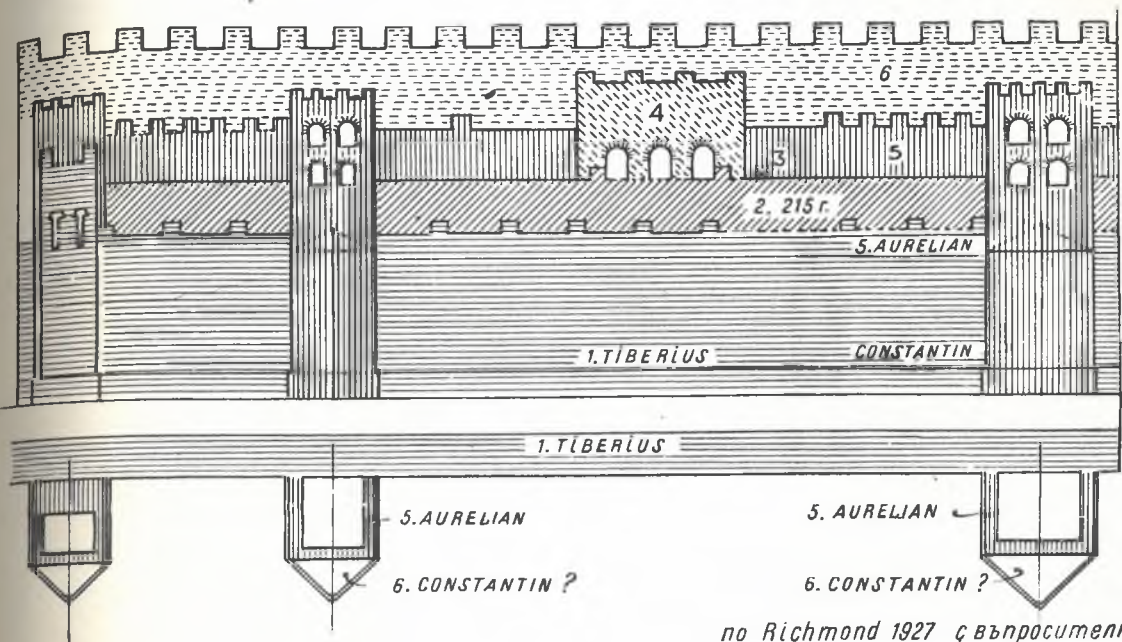
Според Ричмонд тия издатъци са от „период 5“, т. е. от времето на император Аврелиан и са по вид „единствени в римската архитектура“ (обр. 31).² Предназначението им той вижда само като „подпори“ (контрафорси) поради голямото натоварване и височина, които стените получили последователно на това място от първоначалното им построяване при император Тиберий в 23 г. до Аврелианово време (през периодите 2, 3 и 4). Той казва: „Да се прибавят външни подпори е било най-простият начин за усилване на стената без намесване в уредбата на крепостта“ (стр. 13). Ричмонд счита, че Дурм погрешно е пред-

¹ J. Durm, Die Baukunst der Etrusker u. Römer, Stuttgart, 1905, стр. 436.

² I. A. Richmond, The Relation of the Praetorian Camp to Aurelian's Wall of Rome, Papers of the British School at Rome, m. X, 1927, London, стр. 17, табл. VIII.

CASTRA PRAETORIA ЧАСТ ОТ СЕВЕРНАТА СТЕНА

ПЕРИОД 1		23 год.
ПЕРИОД 2		215 г. (около)
ПЕРИОД 3		238 г. —
ПЕРИОД 4		238 г. —
ПЕРИОД 5		271 г. —
ПЕРИОД 6		310 г. —

по Richmond 1927 с въпросителни от С.Б.

31. Рим. Кастра претория. Кули с триъгълни наставки. План и изглед по Ричмонд

31. Rom. Castra Praetoria. Türme mit dreieckigen Ansätzen. Grundriß und Ansicht (nach Richmond)

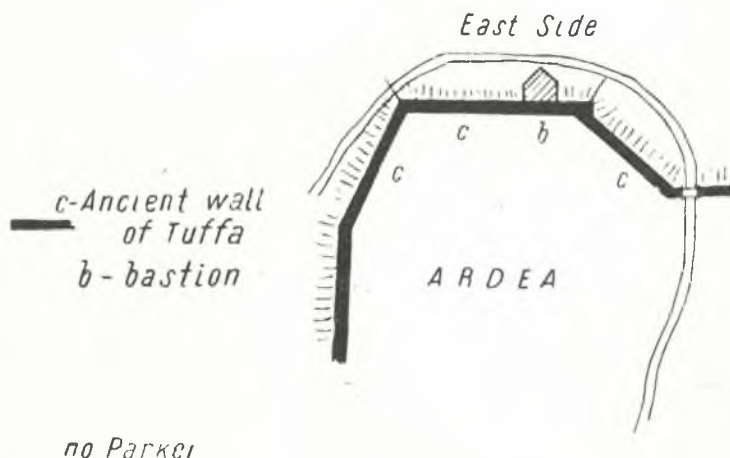
ставил тия издатъци (или кули) като принадлежащи на първоначалните стени на Тиберий, тъй като се е заблудил от скиците на Германския археологически институт, и продължава: „ако той (Дурм) ги беше наблюдавал на място, щеше да види, че самата стена, с която са свързани те, принадлежи на един по-късен период“ (стр. 19). Но аргументите му, че са от времето на Аврелиан или даже от Константин, ни се виждат недостатъчни и неубедителни. Струва ни се странно, гдето Ричмонд вижда в триъгълните издатъци само подпори, нужни за укрепване поради голямата височина на стената, макар че заедно с Ребер той правилно ги наподобява на острите носове на опорите на мостовете. Тъкмо това можеше да му подсказе, че такива триъгълни носове са служили не за контрафорсни подпори, а за отбиване на натиск или удари, например на каменни снаряди или на тарани, както е в нашия случай. За контрафорсно подпиране по-целесъобразно би било подпорите да са четвъртити или кръгли и да са по-високи. За нас тия триъгълни издатъци са от времето на обсадата на Рим от готите през 536 г. и са изградени от византийците на Велитарий — същите, които са направили подобни на тях в Салона.¹ За това сам Ричмонд бележи в голямата си монография *The City Wall of Imperial Roma*, че тъкмо стените в съседство с Кастра Претория са поправяни от византийците през 536 г. Те са само от тухли, защото са принадлежи и не биха били достатъчно хомогенни, ако бяха от смесена зидария.²

¹ Procopius, De bello gotico; по руския превод на Кондратев, стр. 99.

² I. A. Richmond, *The City Wall of Imperial Roma*, Oxford, 1930.

32. Ардеа

На източната страна на крепостните стени на Ардеа (в Лациум — южно от Рим, недалеч от морето) се намира една петогълна кула, която на плана, даден от Паркер, е отделена по конструкция и материал от останалата по-стара куртина от туф (обр. 32).¹

32. Ардеа. План на част от крепостта с „петогълна“ кула по J. H. Parker

32. Ardea. Grundriß eines Teiles der Festung mit „fünfeckigem“ Turm (nach J. H. Parker)

В Encyclopedia Italiana (т. IV, стр. 135) за стените на Ардеа се казва: „антична стена на акропола със средновековен бастион“ (византийски — бел. авт.).

Из България (допълнително)

33. Крепост при с. Долна Кабда (Търговишко)

На 2 км северозападно от с. Долна Кабда, върху висок горист хълм се намира стара крепост, чиято порта и фланкиращите я две петогълни кули са запазени до 2 м височина. Зидовете са от грубо дялани малки блокове 30/20 см, споени с хоросан, слабо наситен с тухлени частици. Кулите на портата са насочени към равно място, докато останалите стени са разположени по стръмнина. В насипа се намират тухли с размери 32/30/4 см и византийски монети от V—VI в. Издаденият връх на кулите има около 80°.²

II. МОДЕРНАТА НАУКА ЗА КУЛИТЕ С ИЗДАДЕН ОСТЪР РЪБ

Науката е поставила вече на дневен ред въпроса да се обясни значението на тригълната, респективно петогълната кула. Но докато повечето от изследвачите още не са наясно по причините за появата на тези кули, други с пълно и ясно съзнание за тия причини — целесъобразността на историческия момент — ги смятат все още за някакво изключение, наложено от техниката и материалите на местна почва, независимо от обсадната тактика на дадено време.

Р. Шулце, като разглежда квадратните кули на Аоста (Augusta Praetoria), пише следното: „Нека по този случай бъде напоменено, че изграждането на кулите с основен план кръг, пра-

¹ J. H. Parker, Architectural Features of the City of Ardea, Archaeologia or miscellaneous tracts, m. XLIX, London, 1885, стр. 171 и табл. I, II.

² За тази крепост ни извести ст. н. сътр. В. Миков, който и друг път ни е посочвал такива важни обекти, за което тук му изказваме благодарност. Археологът Овчаров (Търговище), който ни показва обекта, не е публикувал резултата от разкопките си, поради което ние се въздържаваме от тълкуване.

За нас е ясно, че Шулце не се е задълбочил в анализа на съотношенията между материала, техниката и целесъобразността на историческия момент, защото са му липсвали данни и правилен подход.

Срещу това мнение се изказва И. Дурм така: „Формата и конструкцията на градските стени са се променяли с времето според състоянието на военната наука и според събрания при обсадите опит. . . Снабден с една система от сгъстени една до друга четвъртити отбранителни кули, които в долния етаж отвън били иззидани със силна обшивка, Рим завършил при Аврелиан и Проб последната фаза на укрепяването на градовете чрез стени.“¹ Вижда се, че Дурм въпреки правилното си становище по принадлежността на кулите с известна форма към дадено време не взема под внимание по-нататъшното развитие на римската укрепителна система, тъй като не познава епохата на кулите с издаден напред ръб.

Едновременно поставяне на кули с различен план върху една и съща стена лесно се обяснява с господстващата в момента военна тактика, която също се ръководи от дадените материални условия и от особените трудности, които води със себе си един или друг начин на строеж, но преди всичко и главно се ръководи от целесъобразността, която решава избора на формата на дадена кула. Явно е, че триъгълната (или петоъгълната) кула се е наложила забележимо и повсеместно през дадена историческа епоха (VI в.), и то само там, где то е било наложително поради употребата на силни пробивни и метателни машини, станали вече общоупотребяеми.

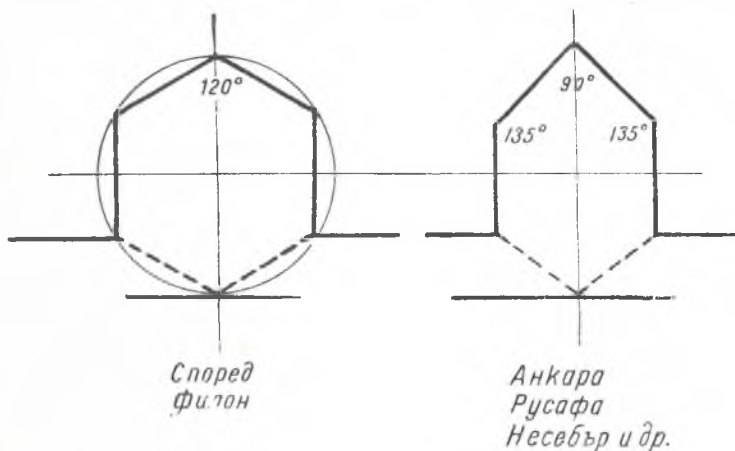
Жерфанион също се опитва да обясни анкарските и изобщо петоъгълните кули със съпротивата, която те оказват на военните машини, но и той не ги свързва с крайното развитие на тия машини и със строителните конструкции, които им се противопоставят.²

Като описва кулите и стените на Анкара, на цитираното място той казва: „Една от особеностите, които определят характера на Анкарската цитадела и в същото време съставляват силата ѝ, това са сигурно пентагоналните ѝ кули, разположени почти на еднакви интервали, твърде приближени. Тяхното силно издаване напред и многото им страни произвеждат живописни игри на сенки и светлини, а техните предни ъгли, които се представят чрез издания им и наклонен назад ръб. . . , изглеждат като заплашващи остри клюнове. . . Но това, което поражда най-вече интереса към тях, е, че ние намираме тук приложение, може би единствено (?), на един принцип, чиято стойност бе прогласена от теоретичите на фортификационното изкуство, който обаче минава в практиката твърде рядко. Филон Византийски през елинистическата епоха (II в. пр. н. е.) и Анонимният Византиец през VI в., който най-често повтаря само Филон, излагат преимуществата на петоъгълната кула. Филон препоръчва едно трасе (на крепостните стени!) като „зъби на трион“ (*τριωνοτή τεῖχοςποιῖα*). . . За Анонимния Византиец, изглежда, единствено петоъгълната кула осигурява силата на стената. Той изтъква тая форма безусловно, без да допуска избор между нея и другите. И при все това — казва Жерфанион — въпреки препоръките Анкара е единственото укрепено място (?-авт.), което представлява систематичната употреба на пентагоналната кула и доставя конкретен пример за *τριωνοτή τεῖχοςποιῖα* на Филон. Навсякъде другаде — през елинизма, римско и византийско време — петостранната кула е извънредно рядка, или напълно отсъства, или е изолирана единично между квадратни, кръгли и понякога шестоъгълни или осмоъгълни кули.“ Жерфанион дава известните му пентагонални кули, без да покаже поне една от елинизма или от римско време; при това казва, че по Аврелиановите стени на Рим нямало такива, което е чудно, защото тия на Кастра Претория той вероятно изключва като наставки от по-късно време или като непринадлежащи на същинската Аврелианова стена. Най-вероятно обаче е, че те не са му били известни. За петоъгълните кули в Амида Жерфанион не се изказва откога са, но заедно със Стшиговски и Ван Берхем приема тамошните четириъгълни кули за „по-стари от петоъгълните“.

¹ J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart, 1905, стр. 433.

² G. de Jérfanion, Mélanges, стр. 155 и сл.

Като разглежда и по-нататък петогълната кула, Жерфанион казва: „Все пак има разлика между описаната от Анонимния Византиец кула и тия в Анкара. В първата ъглите са равни, като всеки е по 120° (защото са от правилен шестоъгълник — бел. авт.), а в Анкара по причина, която ще се обясни по-късно, изнесенят напред ъгъл е чувствително по-остър, т. е. прав.“ И на стр. 160 той пояснява: „Наистина известен от античността принцип е, че колкото един ъгъл е по-малко тъп (т. е. е прав или остър), толкова по-малко съпротива оказва той на ударите на тарана или на каменометната машина (но при условие, че ударът е по посока, перпендикулярна на стената — бел. авт.). По тая причина Витрувий абсолютно отрича квадратните кули и ги замества с кръгли или многоъгълни. . . Филон препоръчва „хексагоналните“, особено в близост до портите (разр. н.), а Анонимният Византиец признава само „петогълните“ кули.“¹ Недоразумението, което се поражда от твърдението, че тъпият ъгъл има винаги преимущества пред правия или острия, се изяснява, като се има пред вид, как са насочени тия ъгли и доколко те излагат своите плоскости на удари, перпендикулярни на посоката на стрелбата. Жерфанион изяснява това така: „Поставим ли плоскост косо на посоката на стрелбата, военната ѝ стойност се променя изведнъж в полза на острия ъгъл.“² Именно този остър ъгъл, обърнат към неприятеля, дава по-добра съпротива при стрелба със силни каменометни машини и даже на по-големите тарани. „Такъв остър ъгъл не се плаши и от ударите на тарана, защото неприятелят, който го обхваща в този случай отблизо, би се намерил изложен едновременно и на стрелбата от атакуваната кула, както и от двете съседни на нея кули (отляво и отдясно), без да се смята стрелбата от куртините между тях“, която го бие във фланг, ако той се разположи по посока, перпендикулярна на косата стена на кулата.³ Остава атаката от разстояние с метателните машини. Но като оставим настрана твърде редкия случай на ударите, които попадат точно в ръба, проектилите, които попадат върху косите стени на кулите, рикошират, без да ги раздрусват (разр. н.), каквото би станало, ако удряха с пълна сила лицата на една квадратна кула.

34. Сравнение на „пентагона“ на Жерфанион с „хексагона“ на Анонимния Византиец. Според Жерфанион

34. Vergleich des „Pentagon“ Jérphanions mit dem „Hexagon“ des Anonymen Byzantiners (nach G. de Jérphanion)

Това обстоятелство, формулирано вече от Филон, е подсказвало на Анонимния Византиец — според Жерфанион — да препоръчва предстрояването на каменна триъгълна призма пред по-старите правоъгълни кули. При това очакваният от рикошета ефект е толкова по-добре постигнат, колкото косите стени на този ръб съставят по-остър ъгъл. Тук Анкарските

¹ G. de Jérphanion, цит. съч., стр. 160.

² Пак там, стр. 161.

³ Пак там, стр. 161.

кули със своя издаден напред ръб (под ъгъл от 90°) имат преимущество пред тъпия издаден напред ръб на правилния петогълник на Анонимния Византиец със своите 108° , а още по-вече пред теоретично предполагаемия правилен хексагон със своите ъгли от по 120° (обр. 34).

Жерфанион отбелязва и едно последно преимущество на петогълната кула, а именно разположението на стрелниците (амбразури, бойници, meurtrières) „като ветрило, така че може да се стреля по всички посоки“ (според бележката на Филон) — обстоятелство, особено важно при станалите вече дебели стени, при които обстрелът от амбразурите е ставал по-ограничен, отколкото при старите, по-тънки стени на правогълните кули (обр. 35 и 36).

И. А. Ричмонд е имал на два пъти случай да се занимае обстойно със североизточните стени на Рим при Кастра Претория, гдето има кули с тригълно (петогълно?) очертание на плана: именно веднъж в изследването си *The Relation of the Praetorian Camp to Aurelian's Wall*, Papers of the British School at Rome, 1927, а после и в отделната си книга *The City Wall of Imperial Roma*, Oxford, 1930. Вижда ни се странно, че във второто си обстойно съчинение Ричмонд не споменава нищо за отбелязаните в първото му изследване тригълни издатъци пред квадратни кули, което може би се обяснява с това, че в книгата си от 1930 г. той третира само ония части от стените, които са от Аврелиан до Нарзес, докато долната част на стените на преторианския лагер са заложени още по времето на Тиберий. Но това съвсем не е задоволително обяснение на отбелязания факт, защото тъкмо стените на този преториански лагер са претърпели извънредно много преправки до самия край на Западната Римска империя. Тъй като по цялото протежение на римските стени тригълният (или петогълният) план на кулата се среща само тук — на северното лице на Кастра Претория, неволно изпъква въпросът за причината на това изключение.

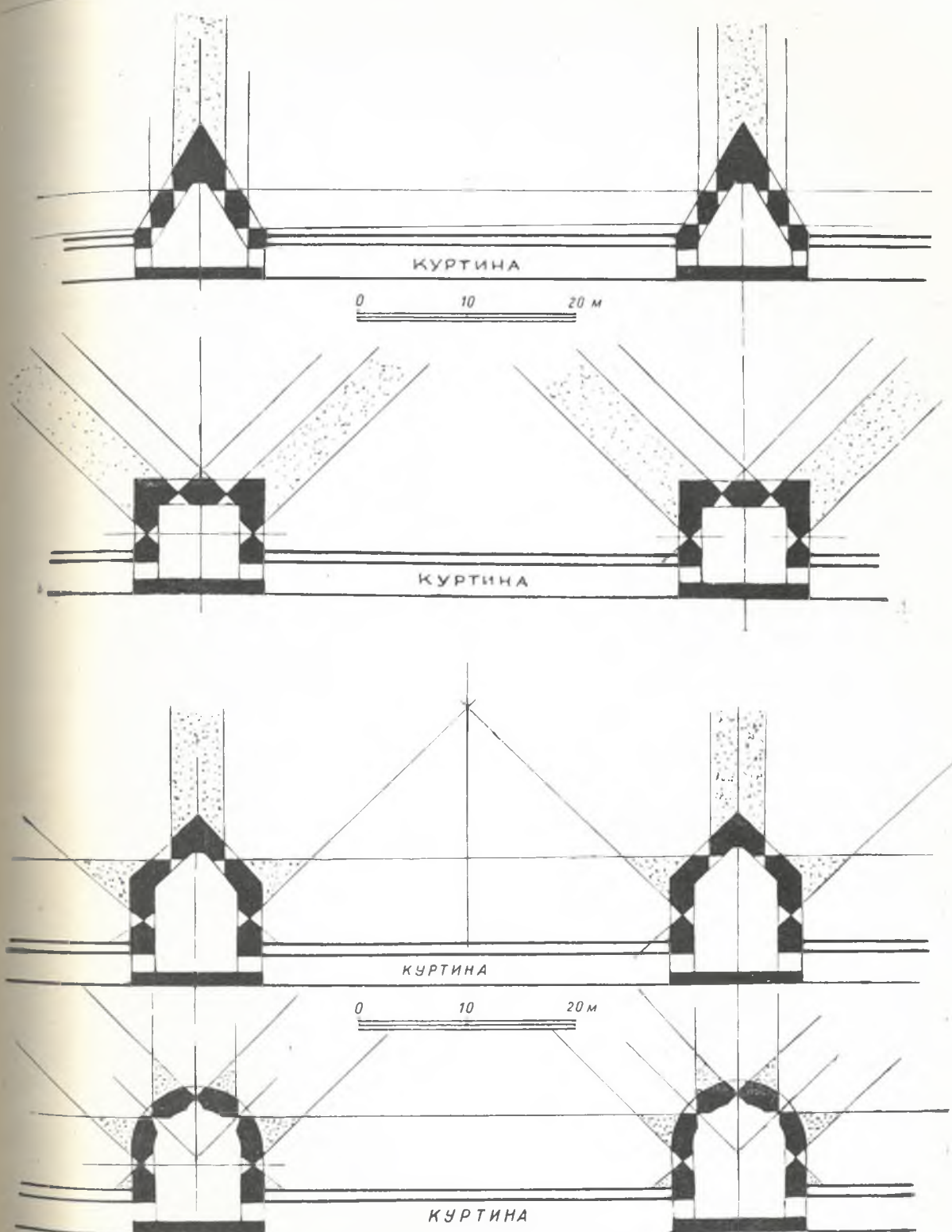
Като се има пред вид, че тия части от Кастра Претория са изградени със смесена зидария или само с тухлена зидария (Ричмонд, *City Wall*, стр. 162) и като се знае, че поправката на близките Порта Пинчиана и Порта Салариа е станала след готската обсада в 536 г.¹ т. е. на всички тия места по северната и източната стена на Рим, гдето главно е била насочена готската атака и които са били укрепявани и лично отбранявани от Велизарий, за нас е ясно, че и единствените тригълни издатъци по квадратните кули на стените при Кастра Претория са също правени от византийците през 536 г. (обр. 33).

Ейнар Дигве на стр. 18—19 от цитираното му по-горе изследване прави твърде интересна бележка по отношение завършката на тригълните издатъци към четвъртитите кули на Салона. Той казва: „В Салона, гдето те (тригълните издатъци) са прибавени без зидарска връзка, би трябвало по-скоро по конструктивни причини да имат отгоре покривни завършъци, приличащи на „шпори“ (éperons) както кулите на Кастра Претория в Рим. Под тая форма е било възможно те (издатъците) да се строят бързо при модернизирването на отбраната, което е станало в 536 г.... Това сполучливо и остроумно сравнение на кулите с издатъците по Кастра Претория с тия на Салона е за нас достатъчно, за да се разколебае датирването на първите от 271 или 312 г., както предлага Ричмонд.

Йордан Иванов в изследването си на Кюстендилския Хисарлък описва две тригълни кули, които се намират на най-уязвимото (с равен подход!) място на Хисарлъка.² Той много добре е схванал стратегическото значение на тия кули на това място, правилно обяснява защо те са разположени тъкмо там и ги датира от времето на Юстиниан I. За военното обяснение на формата на тия кули той привежда старите писатели Филон и Анонимния Византиец, без обаче да прави разлика между изказванията им. Недостатък е и това, че не са дадени тухлените формати именно от тия тригълни кули, както и по-подробно описание на структурата на стените им, тъй като те днес са още в по-разрушено състояние, отколкото са били през 1919 г.

¹ I. A. Richmond, *The City Wall*, стр. 190. Чудно е, че Ричмонд не счита за пужно да каже с колко редки тухли в пояса е тая зидария.

² Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, стр. 101 и сл.

35 и 36. „Ветрилно“ обстрелване при правоъгълни, кръгли, триъгълни и „петогълни“ кули.
Схеми по С. Бобчев

35 und 36. „Fächer“ — Beschuß bei rechteckigen, runden, drei- und „fünfeckigen“ Türmen.
Schema (nach S. Bobčev)

В най-ново време видният съветски историк и специалист по архитектурна археология В. В. Блаватски изказа следните основни мисли в подкрепа на нашата теза: „При изучаване на военното дело е необходимо напълно да се отчетат положенията на марксистко-ленинската теория относно това, че нивото и развитието както на въоръжението, тъй и на военното изкуство се определят преди всичко от икономическите условия. Важно е не само да се отчете зависимостта на въоръжението от икономиката, но и да се знае, че нищо не зависи до каква степен от икономическите условия, както именно съставът, организацията, въоръжението, стратегията и тактиката на армията“ (Енгелс, Анти-Дюринг). Но — прибавя Блаватски — за съжаление тая задача бе по-лесно да се постави, отколкото да се изпълни, защото състоянието на нашите източници е такова, че най-често трябваше да се ограничаваме до най-общите предположения, там гдето настоятелно се налагаше да се покаже тясната връзка между нововъведенията във военното дело и производството“ (обсадните машини — бел. авт.).¹

Ето на тая нужда трябва да отговори и отговаря архитектурният метод в археологията чрез стремежа да установи една по-твърда, макар и относителна хронология на строежите както е в нашия случай.

III. ОПИТ ЗА ОБЯСНЕНИЕ НА КУЛИТЕ С ИЗДАДЕН ОСТЪР РЪБ С ТАКТИКАТА НА НАПАДЕНИЕТО И ОТБРАНАТА НА УКРЕПЕНИТЕ ГРАДОВЕ ПРЕЗ VI В.

Триъгълната и петоъгълната форма на крепостните кули е толкова особена и чужда на фортификационната архитектура през античното време, че неволно застава изследвача да издирва първопричината на тия форми. Както казва и Жерфанион, на пръв поглед това са твърде странни и нецелесъобразни форми за една кула, която трябва да бъде преди всичко масивна и здраво изградена главно във външната си издадена част. Но какво значи „масивно и здраво изградена“? Как се проявява тая здравина? Ние знаем, че през елинистическо време изключително преобладаващата форма на кулите е била четвъртитата (правоъгълна или квадратна) с употреба на големи квадрати. После римляните, усвоявайки на първо време тая форма (на пример в Помпей, Рим, Пестум и др.), бързо са я заменили последователно с полигоналната, кръглата и подковообразната. Защо? Защото стенобитните машини, наследени след елинистическата епоха от римляните, именно каменометателните с едно рамо (скорпиони и онагри) както и големите тарани почнали да произвеждат такова сътресение, което не само откъсвало квадрати от ъглите (вж. за това у Витрувий, I 10, 22, който говори за тараните), но и да предизвикват пукнатини в зидовете, съставени не от големи правилни квадрати, а от дебели пластове речни камъни без здрава зидарска връзка. Прогресът на полиоркетиката у римляните въпреки мнението на някои учени² довел до силни машини, пред които правоъгълните кули не изтрайвали — обстоятелство, отбелязано след Филон (само теоретически) и от Витрувий. Към края на Републиката и началото на Империята римляните въвели полигоналните а скоро след това и кръглите кули с нови зидарски конструкции (клинови квадрати и тухли с здрав варов разтвор). Още по-късно, през III в. била въведена и подковообразната форма на кулата при смесена зидария. Всички тия кули, макар и съставени вече от по-малки квадрати или тухли, били по-здрави и издръжливи на по-тежките удари на големите каменни снаряди и на тараните поради клиновата форма на тия квадрати или тухли, която форма способствувала по-скоро за заздравяването на зидарията, отколкото за нейното разпадане. Все пак при по-нататъшния прогрес главно в големината им, както и в подобрението на наклона в траекторията на тежките каменометателни машини (онагрите), а също и на тараните (обр. 37, 38 и 39)³ и при тая форма не могло повече да се избягва образуването на големи пукнатини при фронталните нормално насочени (т. е. под прав ъгъл на битата повърхност) удари, които

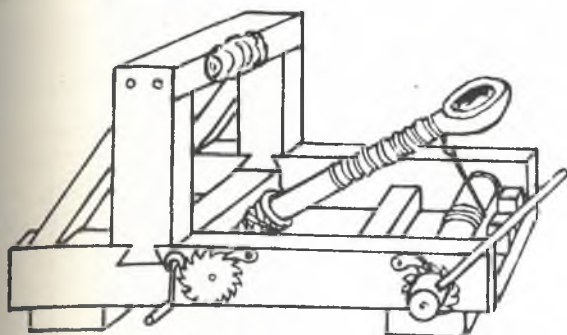
¹ В. Д. Блаватский, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья, Москва, 1954, стр. 5.

² Kromeyer-Veith, Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer, München, 1928, стр. 243.

³ A. Demmin, Die Kriegswaffen, стр. 272, Ammian Marcellin, Извори за старата история, стр. 414.

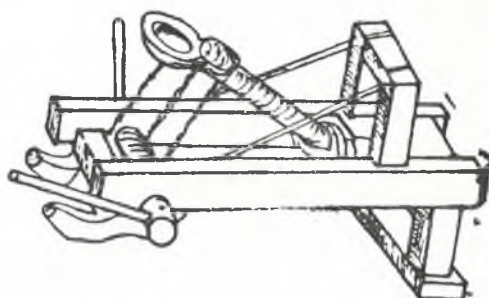
не били толкова редки, защото могли да бъдат постигнати чрез обикновено фронтално (не флангово или косо) разположение на машините.

Въвеждането на смесената зидария в крепостното зидане (III в.) удържало донякъде положението в полза на отбраната с кръгли и подковообразни кули. Но с увеличаването на каменните пластове спрямо тухлените опасността от пукнатини при фронталните удари отново

37. Каменометна машина „онагер“. Реконструкция на модел по Истор. Альбом Москва

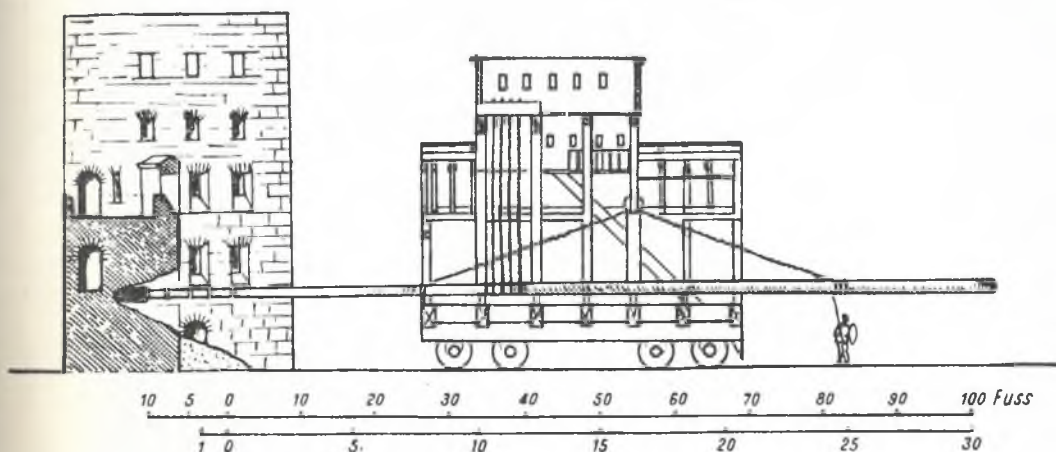
37. Steinwurfmaschine „Onager“. Rekonstruktion eines Modells (aus Istoričeskij albm)

38. Каменометна машина „онагер“.

Реконструкция на модел по A. Demmin

38. Steinwurfmaschine „Onager“. Rekonstruktion eines Modells (nach A. Demmin)

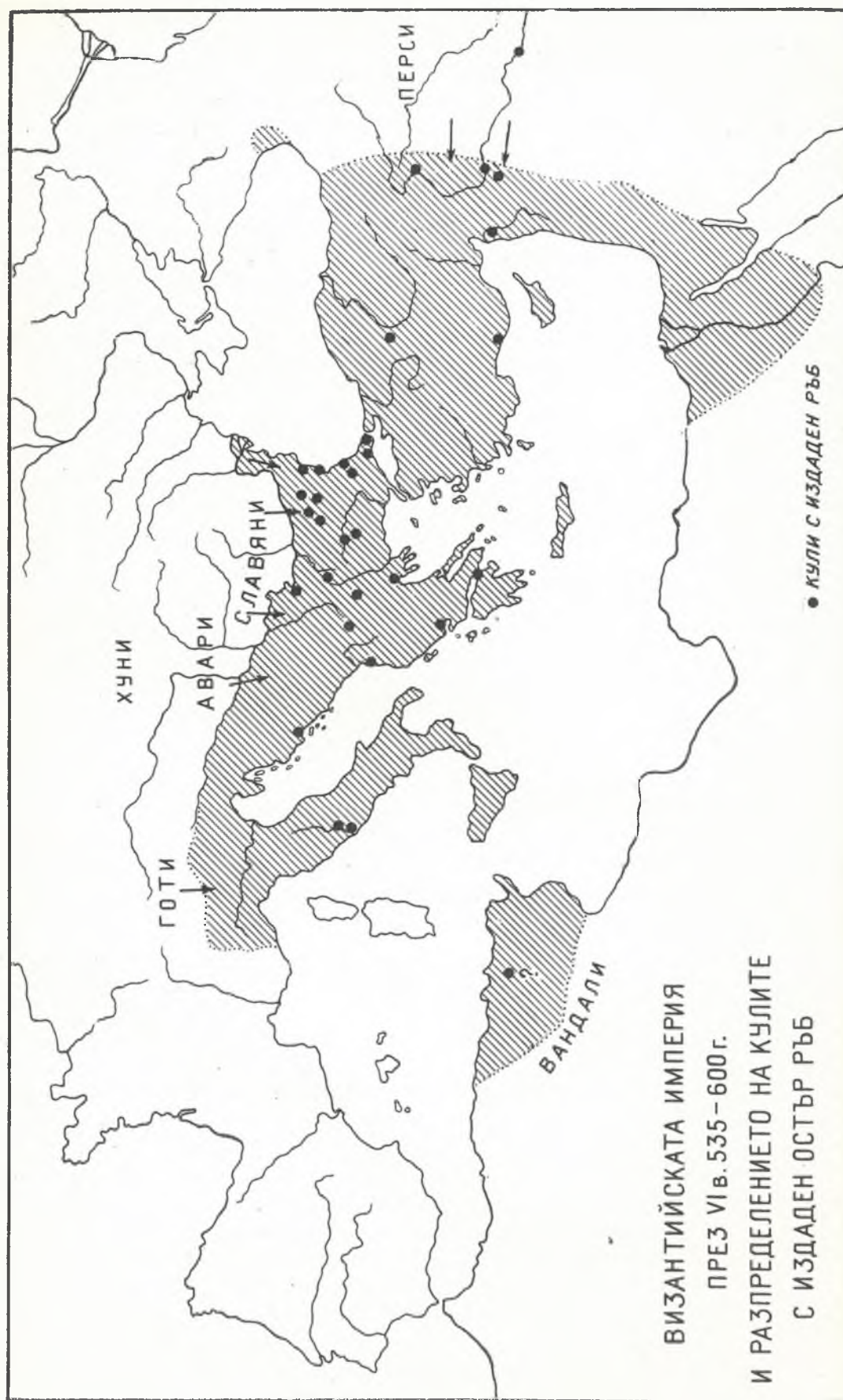
39. Таран на Hegetor. Реконструкция на модел по Kromayer-Veith

39. Tarant von Hegetor. Rekonstruktion eines Modells (nach Kromayer-Veith)

се увеличава. Към края на V в. и особено през VI в., когато с въвеждането на 5 реда тухли в пояса каменните пластове достигнали до 2 м височина, станало ясно, че е достигнат пределът на възможното както за полезното сцепление на двата материала за избягване пропукванията от собствената тежест, тъй и още повече за избягване пукнатините от ударите на машините. Наистина северните народи дълго не познавали обсадните машини, но затова пък персите и славяните ги възприели бързо, а и междуособиците способствували за развитието им и обсадното дело вървяло по своя път в зависимост от тия обстоятелства.¹

Полезният за отбраната ефект на рикошета е бил известен отдавна. Но докато тоя рикошет е бил невъзможен при правоъгълните кули, а твърде рядък при полигоналните, кръглите и подковообразните кули, то при триъгълните и петоъгълните кули той бил най-обикновено явление, тъй като разполагането на обсадните машини перпендикулярно на страните

¹ А. Н. Кирпичников, Метательная, артиллерия и оборонительные сооружения древней Руси, Материалы и исследования по археологии СССР, № 77, Москва, 1958, стр. 9, 10, 11 и 32.

на триъгълника (или на петоъгълника) и косо на посоката на куртината било невъзможно поради лесното обстрелване на тия машини във фланг от куртините. И така кулите с издаден ръб се наложили в момент, когато се изчерпили възможностите на смесената зидария и при увеличената жива сила на каменните ядра с тежест до 50—70 кг (140 мини според Филон), споменавани и от писателя Амиан Марцелин от края на IV в.¹ и на грамадните тарани (aries), като например тоя на Хегетор (обр. 39). Кули и куртини трябвало да се строят сега от тухлена зидария, която като кожух обхващала старите зидарски конструкции със смесена зидария. Когато нападателната тактика употребила срещу острия ръб на кулата тарана (грета с желязна обувка), отбраната бързо парирала и това опасно за нея бойно средство чрез отнаряне на една или две потерни, разположени там, гдето кулата се съединявала с куртината. През тия потерни храбри защитници, въоръжени само с щит и меч, внезапно нападали таранния екип и възползувани от това, че обстрелването им от неприятеля било невъзможно поради голямата близост на нападателния таранен екип в мъртвото пространство в подножието на кулата, бързо го унищожавали и още по-бързо се прибирали в другата потерна, държейки постоянно меча в дясната ръка, а щита в лявата, обърнат постоянно към неприятеля. По тоя начин не се сменявала посоката на движението и не се излагала на неприятеля дясната ръка с меча (старо правило!)

Таблица 1

Античните кули с издаден остър ръб, разпределени по време

IV век	V век	V или VI век	VI век	VII век	VIII—IX век	Неопределени
31. Рим Castrum Praetoria		3. Крепост при с. Чичил ?	1. Сердика ●	20. Коринт	24. Анкара ? нач. на VII в.	11. Плиска ?
(Само според Richmond)		4. Пловдив ?	2. Одессос (Варна)	22. Мидия ●		12. Малара ?
		7. Несебър ?	5. Къзхисар ? Търново	23. Виза	30. Корикос ?	16. Цариград (Йецикуле) ?
		8. Крепост при с. Кипилово ?	6. Пауталия ●	25. Антиохия		19. Арта ранновизант.
		13. Солун ?	9. Пещера ?	26. Русафа ●		21. Звечан ?
			14. Енос ●	27. Едесса		28. Дура Евро- пос 8 ?
			15. Атира (Епископия) ●	29. Амида		32. Ардея ? ранновизант.
			17. Салона ●			33. с. Долна Кабда, Търго- вишко ?
			18. Драч ●			

Таблица I. Разпределение на кулите с издаден остър ръб по време. Съставил С. Бобчев

Tafel I. Chronologische Verteilung der Türme mit spltzem Vorsprung (zusammengestellt von S. Bobčev)

Триъгълната и петоъгълната кула се задържали известно време (около един и половина века — от края на V до началото на VII в.) във фортификационното дело на Византия, докато разпадането на традиционното римско-византийско крепостно дело в началото на

¹ В музея на Ескус (при с. Гиген) се намира едно каменно ядро с диаметър 42 см от грубо очукан варовик. Намерено е в югоизточния ъгъл на крепостния окуп. Това ядро тежи около 70 кг и отговаря на 140-те мини, дадени у писателя Филон. Такива ядра има и в Пловдивския музей. Това показва голямата мощност на метателните машини през късното време на римското владичество на Балкана.

феодализма като резултат от разпадането на робовладелския обществен строй удребни средствата както на отбраната, тъй и на нападението. Достатъчно е да вземем за пример една средновизантийска, а особено една късновизантийска крепост с нейния дребен, необработен каменен материал, без добра спойка или най-много с дървени свързки, изкачена непристъпни върхове — орлови гнезда, гдето тежки каменометни машини или тарани могат да се инсталират, за да стане ясно защо кулите с издаден остър ръб отново изчезнали от крепостното строителство.

Заклучение

Явно е, че почти всички от приведените примери за кули с чисто триъгълна или петъгълна форма се датират положително от VI в., като само няколко, като например тези в Кипилово, Солун, Несебър, Чичил, биха могли евентуално да бъдат датирани от края на V в. Във всеки случай такива кули, положително датирани от V в. няма, а групата Мадара-Плиска остава засега изолирана в очакване на нови данни за по-сигурно датирание.

Изтъкнатата от нас основна причина за съсредоточаването на тия кули през една и съща епоха е същественият резултат от нашето изследване. Тия кули са се наложили с развитието на нападателното оръжие — метателните машини и особено тараните — и са изчезнали с изчезването на тия машини също тъй, както в новата история на света средновековните кръгли кули изчезнаха при появата на барута и бяха заместени от редутите и реданите (бастионите) с остри ъгли на Вобан; също тъй както изчезнаха пред нашите очи и през новите модерни оръжия безкрайните и станали безполезни вериги от бетонни укрепления („Зигфрид“, „Мажино“ и др.).

Проф. Сакур (Карлсруе) е заключавал в 1925 г. така: „Не е случайно, че изследването на античната строителна техника ни насочва преимуществено към областта на полиоркетиката и че двамата главни нейни представители и теоретици — Витрувий и Аполодор от Дамаск — са принадлежали на армията. Ние ще трябва да окачествим римската армия като ядро на голямата обща организация, като главен носител на техниката. Развитието на римската техника като непосредствен резултат от развитието на организираното управление на обществото и държавата беше същевременно едно излъчване (еманация) на римската държавна идея . . . Римската техника загина, когато римската армия и органично свързаната с нея държава паднаха под ударите на варварите . . .“¹

Ние бихме изменили и допълнили днес тия мисли така: римската техника и армия загинаха заедно с римското робовладелско общество.

DIE STADTMAUERTÜRME MIT SPITZEM VORSPRUNG UND IHRE BEDEUTUNG FÜR DIE BEFESTIGUNG DER ANTIKEN STÄDTE

S. N. BOBČEV

(Zusammenfassung)

Bei der Erforschung antiker Baudenkmäler in Bulgarien ist zahlreiches Material gesammelt worden, das zu weiteren Schlüssen geführt hat, so z. B. die Mäuern mit der sogenannten Konstruktion opus mixtum (Ziegeldurchschuß). Ähnlich ist es mit den sogenannten Stadtmauertürmen mit spitzem Vorsprung, die in besonders großer Anzahl auf dem Balkan und z. T. in Kleinasien

Syrien und Italien anzutreffen sind, dagegen im Westen (Gallien, am Rhein, am oberen Donau-Fluss, in Spanien und Britannien) gänzlich fehlen.

Bei der näheren Forschung hat es sich erwiesen, daß etwa die Hälfte dieser Türme bestimmt aus dem 6. Jahrhundert stammt, während die übrigen entweder undatiert oder nicht mit ausreichender Sicherheit datiert sind. Ihre Datierung ungefähr um das 6. Jahrhundert dürfte aber nicht verfehlt sein. Diese Frage zu klären, ist Gegenstand der vorliegenden Arbeit.

Schon vor 15 Jahren ist dem Verfasser bei der Untersuchung der Topographie von Serdika (1944) die besondere Form der „dreieckigen Türme“, die auf der dortigen Stadtmauer besonders zahlreich vorkommen, sonst aber selten zu sein scheinen, aufgefallen. Später, im Jahre 1952, hat er, nach einem Vergleich dieser Türme mit derartigen Türmen aus Pautalia, Varna, Philippopol, Ankara, Salona und anderen Orten, die Vermutung ausgesprochen, daß alle diese „dreieckigen“ Türme aus dem 6. Jahrhundert stammen dürften; und noch später, 1955, nachdem mindestens 30 weitere Orte mit derartigen „dreieckigen“ oder ähnlich aussehenden „fünfeckigen“ Türmen untersucht worden waren, hat er sich entschlossen, sie auf Grund des ihnen gemeinsamen „ausladenden spitzen Vorsprungs“ und des damit verbundenen Abpralls (Rikoschetts) der Steingeschosse unter den Namen „Türme mit spitzem Vorsprung“ zusammenzufassen, und die Behauptung aufgestellt, daß sie ausnahmslos aus dem 6., höchstens Ende des 5. Jahrhunderts stammen, und so eine These formuliert.

Der Winkel, den die beiden Außenflächen der Türme (oder Mauervorsprünge) einschließen, ist ein spitzer, rechter oder höchstens ein Winkel von 108°. Letzterer ist der Winkel eines regelmäßigen Fünfecks. Alle diese Winkel sind imstande, die Mauern gegen die Steingeschosse der Wurfmaschinen durch die Abprallwirkung (Rikoschett) zu schützen bzw. der normal an die Stadtmauer herangeführten Stoßmaschine (Widder, Tarant) einen ähnlichen Widerstand entgegenzusetzen. Alle anderen polygonalen Türme mit mehr als fünf Seiten, deren Winkel größer als 108° sind, gehören nicht zum Gegenstand der vorliegenden Betrachtung, weil bei ihnen eine Abprallwirkung nicht zustande kommt.

Der Verfasser unterzieht alle ihm bekannten Stadtmauertürme mit spitzem Vorsprung (in obigem Sinne), die in einem Verzeichnis näher aufgeführt sind, einer kritischen Besprechung und gelangt zu dem Ergebnis, daß sie ausnahmslos aus dem 6., höchstens Ende des 5. Jahrhunderts stammen.

Bisher sind dem Verfasser folgende Türme mit spitzem Vorsprung bekannt geworden: auf der Balkanhalbinsel — in Serdika (7), Odessos (Varna, 4), in der frühbyzantinischen Festung beim Dorf Čičil (bei Vidin, 1), in Philippopol (2), Pautalia (2), Nesebăr (2), in der frühbyzantinischen Festung beim Dorf Kipilovo im Balkangebirge, östlich von Elena (1), in Peštera (1), in der byzantinischen Festung beim Dorf Dolna Kobda (Nordbulgarien, 2), Saloniki (mehrere), Enos (Anzahl unbekannt), Atyra (bei Bujuk Tschekmedje, in unbekannter Zahl), in Byzanz (Jedikule, 1), Salona (etwa 40), Durazzo (5), Arta (mehrere); in Kleinasien und Syrien — in Ankara (mehrere), in Antiocheia (1), Sergiopolis (Rusafa, 3), Edessa (1), Amida (3), Korykos (3) und in Dura-Europos (1), jedoch mit stumpfem Winkel von 120°, wahrscheinlich eine einzige Ausnahme aus hellenistischer Zeit; in Italien — in Rom (4) und Ardea (bei Rom, 1).

Anhand von Nachrichten der alten Schriftsteller Philo von Byzanz, Vitruvius, Vegetius, Prokopius und Anonymus aus Byzanz beweist der Verfasser (unter Mitwirkung von V. Velkov), daß, obwohl die Vorzüge der spitzkantigen Turmform schon in der hellenistischen Zeit theoretisch erkannt worden waren, die römischen Autoren aus dem ersten bis fünften Jahrhundert derartige Türme nicht kannten und auch nicht erwähnen. Erst die Autoren des 6. Jahrhunderts sprechen mit besonderem Nachdruck von der Bedeutung solcher Türme, in der festen Absicht, sie in die Praxis einzuführen. Sie berichten auch von ihrer tatsächlichen Einführung in die Praxis.

¹ W. Sackur, Vitruv und die Polirketiker, Berlin, 1925, стр. 191.

*

Die Meinungen der modernen Autoren über die Bedeutung und Erklärung der spitzkantigen Turmform sind geteilt und zum Teil widersprechend. So sagt z. B. R. Schultze (1909): „Es daran erinnert, daß die Errichtung der Türme auf rundem oder rechteckigem oder einem aus vorderem Halbkreis und hinterem Rechteck zusammengesetzten Grundriß bei den antiken Befestigungen nach Zeit und Ort wechselt und zuweilen an der gleichen Ringmauer in verschiedenen tigen Ausführung vorkommt. Diese Formänderung bildet also kein ausschließliches Kennzeichen einer bestimmten Zeitepoche. Sie ist z. T. als eine technische Maßnahme anzusehen, die von dem zur Verfügung stehenden Baumaterial abhängig ist, besonders insofern die Verwendung von Quadern rechteckiger Form die Herstellung von Bauwerken der gleichen Grundrißbildung sehr erleichtert“.

Dagegen J. Durm (1905): „Form und Konstruktion der Stadtmauern wechselten mit der Zeit je nach dem Stande der Kriegswissenschaft und der im Belagerungswesen gemachten Erfahrungen . . . Mit einem System von nahe aneinander gerückten viereckigen Verteidigungstürmen, die im unteren Geschoß nach außen mit einem starken Anzug gemauert waren, bewehrt, schloß in Rom unter Aurelian und Probus die letzte Phase römischer Stadtbefestigung durch Mauern ab.“

Die genannten Autoren hatten aber nicht das ganze Material bis zum 6. Jahrhundert zur Verfügung und konnten daher die Entwicklung nicht bis zum Ende verfolgen. Dabei übersieht Schultze, daß wenn auch in ein und derselben Stadtmauer verschieden geformte Türme vorkommen, diese doch so angeordnet sind, daß sie nicht dem Material, sondern dem Zweck entsprechen. Durm, dagegen, hat die Bedeutung der „im Belagerungswesen gemachten Erfahrungen“ oder die progressive Entwicklung der Kriegsmittel, Angriffswaffen und Verteidigungswerke richtig eingeschätzt.

Jérphanion (1928) hat als erster die Rikoschett-Wirkung der Türme mit spitzem Vorsprung in Ankara erkannt, hält aber deren Anwendung hier „vielleicht als die einzige“, im Sinne des alten Kriegsschriftstellers Philon (2. Jh. v. u. Z.), und kann deswegen nicht die Entwicklung verfolgen. Dabei hält er den Anonymen Byzantiner (6. Jh.) als bloßen Nachahmer (Abschreiber!) von Philon und übersieht, daß der Turm mit spitzem Vorsprung gar nicht so selten vorkommt und erst im 6. Jahrhundert eingeführt worden ist. Aber Jérphanion erklärt durchaus richtig, warum die spitzen Vorsprünge der Türme eine so große Rolle in der Abwehr der Kriegsmaschinen gespielt haben.

I. A. Richmond (1927) beschäftigt sich in seiner Abhandlung „Relation on the Praetorian Camp to Aurelian's Wall at Rome“ mit diesen Türmen, hält sie aber als Strebestützen für die mit der Zeit sehr hoch geführten rechteckigen Türme, und datiert sie in die Zeit Konstantins des Großen. Der Konstruktion „opus mixtum“ aus der späteren Zeit bringt er wenig Beachtung entgegen und beschreibt sie nicht genügend.

E. Dyggwe (1928), in *Récherches à Salone*, erkennt richtig den konstruktiven Zusammenhang der an die Türme in Salona und Castra Praetoria in Rom nachträglich angebauten Spitzansätze und hebt deren Bedeutung als Behelf der beschleunigten Modernisierung der Stadtverteidigung im Jahre 536 hervor.

Prof. Jordan Ivanov legt in seiner Forschung über die Mauern von Pautalia besonderen Wert auf die Abwehrwirkung der dort vorkommenden Türme mit spitzem Vorsprung. Er datiert sie ebenfalls in die Justinianische Zeit.

Zuletzt sieht W. D. Blawatsky (1954) in den Grundsätzen der Lehre Marx — Lenins auch eine Erklärung für die Entwicklung des Militärwesens. Die Abhängigkeit der Bewaffnung (und des Kriegsbauwesens!) von der Ökonomik des historischen Moments ist in höchstem Grade auch für ihre Formen bestimmend. Dies beweisen auch die archäologischen Funde.

Zum Schluß versucht der Verfasser die Form der Stadtmauertürme mit spitzem Vorsprung aus der veränderten Taktik des Angriffs und der Verteidigung der befestigten Städte im 6. Jahrhundert abzuleiten und zu erklären. Er behauptet, daß diese Form wie in den früheren

auch in den späteren Jahrhunderten nicht anzutreffen ist, weil eben die Zeiterfordernisse und die Umstände (Taktik und Kampfmittel) andere waren.

Die Griechen sowie die Römer haben zuerst allgemein die rechteckige Form der Türme angewandt. Später führten die Römer polygonale (sechs- und mehreckige), runde und hufeisenförmige Türme ein. Am Ende der Entwicklung haben die Byzantiner (Justinian) die Türme „mit spitzem Vorsprung“ (hauptsächlich auf ebenem Gelände!) verwendet, weil die Kriegsmaschinen größer und stärker wurden (nach Ammian Marcellin und anderen Autoren) und die Konstruktionen der runden Türme, die aus kleinen Steinen (Ziegeldurchschuß) bestanden, nicht mehr Angriff standhalten konnten. Erst der spitze Vorsprung (mit Winkel bis 100°) konnte auch diesen starken Maschinen widerstehen, da die Abprallwirkung hinzukam.

Mit dem Verschwinden der großen Kampfmaschinen und dem Bau kleinerer mittelalterlicher Festungen auf steilen Höhen wurden auch die Türme mit spitzem Vorsprung verabschiedet.

Um das Ende des Mittelalters, nachdem die Pulverwaffen eingeführt und wirksam geworden waren, kamen die Verteidigungswerke mit spitzen Vorsprüngen auf, die aber ganz anders geartet sind; dies waren vornehmlich die Bastionen und die noch späteren flachen Bastionen.

ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ ЗА КРЕПОСТНИТЕ КУЛИ С ИЗДАДЕН РЪБ

Велизар Велков

1. Филон от Византион (Philo) е автор¹ на едно голямо съчинение (*Μεχανικὴ σύνταξις*). То е съставено не по-рано от 200 г. и не по-късно от 100 г. пр. н. е. и се състои от девет отделни глави. Изцяло е запазена глава IV.² От по-особен интерес за военното строителство са седма и осма глава, където се засягат въпроси за строежа на крепости, укрепителни съоръжения и пр. Те са запазени в откъси.³

Филон⁴ е един от предвестниците на фортификационните теории, защото той пръв изтъква значението на външната форма на крепостните кули за отбраната на градовете. Неговите теоретически възгледи обаче не се възприемат в практиката. В главата, посветена на фортификациите например той пише: „Трасето на една крепостна стена с очертание, подобно на „зъби на трион“ (*τριωνοτὴ τεχνολογία*), казват, че е измерено от Полиейдос.“⁵ Споменатият факт сочи, че идеята за този начин на изграждане на крепостните стени с оглед да се подобрят отбранителните им качества е била жива още в ранноелинистическата епоха.

Филон, а също и Витрувий препоръчват трасето на крепостната стена да не бъде с дълги прави отсечки на правоъгълни фигури, нито с големи издавания на ъглите, а да има редица извивки (зиг-заг), така че неприятелят да бъде наблюдаван от много места едновременно.⁶ Принципът на фланкирането е именно този, който според посочените автори определя и издаването на кулите и куртините. Споменатите писатели са съгласни също, че кулите по формата си трябва да бъдат кръгли или поне многоъгълни. Според Филон шестоъгълните, петоъгълните и четириъгълните кули трябва така да са разположени, че да насочват към противника само един издаден ъгъл и да се подкрепят странично. Със своята извита или полигонална форма кулите „не се страхуват от ударите на тараните и от камъните на метателните машини“ (Филон). Тяхното перпендикулярно попадение върху стените произвеждало голям ефект, но Филон обръща специално внимание на факта, че като падат върху наклонените страни на един ъгъл, ударите рикошират и губят всякаква сила. При главната врата трябвало да се строят шестоъгълни (т. е. петоъгълни) кули, за да могат по-добре да се защищават изходните места на града и да бъдат предпазвани от странични удари.⁷

¹ Подробности относно старите автори, разглеждащи въпроса за обсадното изкуство и укрепителните съоръжения, вж. у Fr. Iamert, *Poliorketiker*, RE, XXI, Stuttgart, 1952, col. 1381—1390 с подробни изворни и библиографски посочвания. Срв. още W. Otto, *Handbuch der Archäologie*, Bd. I, München, 1939, стр. 250—266.

² Издадеда у Philonis *mechanicae syntaxis*, I, IV et V, rec. R. Schoene, Berlin, 1893.

³ Срв. изданието на H. Diels und E. Schramm, *Excerpte aus Philons Mechanick*, Bd. VII und VIII, Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Berlin, Jahrg. 1919, phil.-hist. Kl., Nr. 12 (griechisch und deutsch).

⁴ За Филон вж. K. Orynky und a. Philo, RE XX/1, Stuttgart, 1941, col. 53—54, Nr. 48.

⁵ Този Полиейдос, тесалиец по произход, бил изтъкнат механик и конструктор на обсадни машини. Работил при Филип II Македонски. Срв. K. Ziegler, *Polyidos*, RE, XXI, Stuttgart, 1952, col. 1658—1659, Nr. 6.

⁶ Срв. бележките по този въпрос на O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1912, стр. 52 и сл.

⁷ Philo, I, 1, I, 6, (ed. Diels—Schramm), стр. 17—18; Tafrali, цит. съч., стр. 57.

Филон препоръчва кулите да се издават напред така, че да насочват към неприятеля само един ъгъл и за тази цел пред квадратните кули трябвало да се пристрояват други — триъгълни, опрени на първите, масивни и във форма на равнострани триъгълници.¹

Това обстоятелство е важно за нас, за да установим големият теоретичен напредък, който била достигнала отбранителната техника в елинистическата епоха. Тия верни наблюдения и препоръки обаче се изоставят през следващите столетия и не се използват практически. Ние ги откриваме едва в ранновизантийската епоха, когато те биват отново подети и препоръчани от съвременните специалисти, както ще видим при Анонимния Византиец.

2. Витрувий (Vitruvius Pollio), архитект и писател от времето на император Август, ни е оставил своя труд *De architectura*, съставен между 25 и 23 г. пр. н. е., единственото римско съчинение в областта на архитектурата, достигнало до наши дни. Витрувий сам е бил специалист и е вземал участие в някои строителни мероприятия в Рим.² В това съчинение той се спира и на външния вид на кулите и отбелязва: „И така кулите трябва да се правят или кръгли, или многоъгълни, защото машините разрушават по-бързо квадратните кули, тъй като удряйки по тях, тараните чупят ъглите. При кривините (на кръглите кули) обаче те не могат да се използват и да (ги) повреждат, понеже блъскат клиновете (клинообразните каменни блокове) към центъра на (кулите).“³ Витрувий съвършено ясно препоръчва кръглите и многоъгълните (полигоналните) кули като по-ефикасни за отбрана срещу нападателните машини. Следователно текстът отразява една епоха, когато четириъгълните (квадратните) кули се заместват постепенно от кръгли и многоъгълни кули. За триъгълни или петоъгълни кули обаче не става дума. Тяхната употреба не се е била още наложила.

3. Вегеций (Flavius Vegetius Renatus), късноримски военен писател, за чийто живот знаем твърде малко. От него е запазено само едно съчинение (*Epitome rei militaris*, т. е. „Кратко изложение на военното дело“). Точните години на създаването на този труд не са ни известни. Той е написан в периода 383—450 г., най-вероятно в неговата втора половина, тъй като се предполага, че е посветен на император Валентиниан III (423—454 г.). Книгата на Вегеций разглежда предимно военнотактически проблеми, военната организация и пр. Във връзка обаче с разглеждането на въпроси, свързани с обсадата на градовете и предохранителните средства, които трябва да се вземат, Вегеций засяга и въпроса за фортификацията. Вегеций не е военен специалист. Той използва по-стари писатели, между които е и Филон.⁴

Вегеций, като разглежда градовете и кастелите с оглед на тяхната безопасност, подчертава, че те или трябва да се построяват на естествено укрепени места, или пък, ако липсва такава природна възможност, да се вземат мерки те да бъдат добре укрепени със здрави крепостни стени.⁵ По този повод Вегеций подчертава и изказаното преди него мнение (тук вероятно той е имал пред вид Филон), че стените не трябва да се строят прави, а ъглести (назъбени), за да не бъдат изложени на ударите на тараните. При това на всеки ъгъл на така направените стени трябвало да се построят кули, така че настъпващите към града да бъдат обстрелвани не само по фронта, но и по крилата, а дори и в гърба.⁶ У Вегеций обаче не става дума за триъгълни кули.

¹ Philo, I, 61, ed. Diels—Schramm, стр. 32 и обр. 15.

² За Витрувий вж. M. Schanz—C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, II⁴, München, 1935, стр. 386 и сл.

³ Vit., *De architectura*, I, 5, 5 (ed. F. Krohn): *Turres itaque rotundae aut polygonae sunt faciendae; quadratas enim machinae celerius dissipant, quod angulos arietes tundendo frangunt; in rotundationibus autem uti cuneos ad centrum adigendo laedere non possunt.* Срв. към това място Jerphanion, *Mélanges*, стр. 160.

⁴ За Вегеций вж. M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur*, IV, 1, München, 1904, стр. 175—178.

⁵ Veget., *Epit. rei militaris*, IV, 1 (ed. Lang).

⁶ Veget., *Epit. rei militaris*, IV, 2: *Ambitum muri directum veteres ducere noluerunt, ne ad ictus arietum esset expositus, sed sinuosus anfractibus, iactis fundamentis, clausere urbes, crebrioresque turres in ipsis angulis reddiderunt propterea, quia, si quis ad murum tali ordinatione constructum vel scalas vel machinas voluerit admove, non solum a fronte sed etiam a lateribus et prope a tergo velut in sinu circumclusus obprimitur.*

4. Прокопий (Procopius Caesariensis) е най-изтъкнатият византийски историк от VI в.¹ Измежду неговите трудове особено ни интересува прочутото му съчинение „За постройките“ (*Περὶ κτισμάτων*). Както е известно, този труд по същество представя едно описание на строежите на Юстиниан от всички области на империята. Независимо от силно панегиричния тон на това съчинение то е много важен източник както за топонимията на тия области, така и за строително-укрепителната дейност по съответните места. Прокопий не е военен специалист, но стремежи се вярно да отрази характера на строителната дейност, ни е оставил интересни описания на нововъведенията през Юстиниановата епоха,² някои от които могат пряко да се свържат с поставената от нас тема.

Като описва строежите в околностите на Константинопол, Прокопий отбелязва:³ „Зад Атирас⁴ има място, което тамошните жители наричат Епископия.“⁵ Като разбрал, че това място е изложено на нападенията на неприятелите, главно защото било лишено от всякакво укрепление, пък и местата около него били изобщо незащитени, император Юстиниан построи там един кастел, чиито кули направил не по обикновения начин, а по следния: от околновърстната стена се издава напред една постройка, която в началото си е твърде тясна, а в края много широка и там именно се издигат отделни кули. По този начин неприятелите не могат да се доближат до стената, тъй като щом се намерят в средата между кулите, попадат в обстрела на разположените на височината им стражи и биват лесно избивани. И портите не заемат обикновеното си място между кулите, но стоят отстрана на издадената тясна част, та не се забелязват от неприятелите, но остават скрити отзад. В това отношение императорът е бил подпомогнат от Теодор, който бил по длъжност силенциар и бил извънредно умен. Така било направено това укрепление.“⁶

Описанието на самата постройка и на кулите по нея не е достатъчно ясно, което трябва да намери обяснението си в познанията на Прокопий. Преди всичко не е достатъчно ясно кое е началото на постройката и кое е краят. Ние обаче смятаме, че в случая най-вероятно се касае за издигането на една триъгълна (или по-вероятно петоъгълна кула), което е посочено като нововъведение при Юстиниан. За други нововъведения през тази епоха в строителната техника той съобщава и на други места.⁷

Така, отразявайки вярно фактическата страна на мероприятията на Юстиниан, Прокопий, без сам да е военен специалист, дава полезни указания за новаторския характер на Юстиниановата строителна дейност.

5. Анонимният Византиец (Anonymus Byzantinus) е военен писател, за личността на когото се знае съвсем малко.⁸ Всички данни изтъкват, че е живял по времето на император Юстиниан (527—565), и то в края на неговото управление.⁹

¹ За Прокопий вж. В. Rubin, Prokopios von Kaisareia, RE, XXIII, 1954.

² Вж. Cohausen, Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters, Wiesbaden, 1898, стр. 129.

³ Proc., de aedif., IV, 8, 19—24 (ed. Haury, 136, 10—22):

... φρουρίον ἐνταῦθα ἐδείματο· οὐ δὴ τοὺς πύργους πεποιήται οὐχ ἥπερ εἰώθει, ἀλλὰ τρόπον τοιούτῳ. προῖχει τις τοῦ περιβόλου οἰκοδομία, στενωπὴν μὲν κατ'ἀρχῆς οὖσα, τελευτῶσα δὲ ἐς εὖρος μέγα· ἐφ' οὗ δὴ ἕκαστος ἐξεύροιστο πύργος. ταύτη τε τοῖς πολεμίοις ἀγχιὸς πῃ τοῦ τείχους ἵνα ἀμύχηται ἔστιν, ἐπεὶ τῶν πύργων κατὰ μέσον γινόμενοι ἐν ἀμφιβόλῳ κατὰ κορυφὴν πρὸς τῶν ἐκείνῃ φρουρῶν ὅσα βαλλόμενοι διαφείρονται. τὰς τε πύλας ἐνταῦθα οὐ κατὰ τὰ συνειδηθέντα τῶν πύργων μεταξὺ ἔθεντο, ἀλλ' ἐκπλαγίως κατὰ τὸ ἐν στενῷ προῖχον τοῦ τείχους, οὐχ ὁριζόμενας τοῖς πολεμίοις, ἀλλ' ὀλισθεῖν διαλαθάνουσας. . .

⁴ Дн. Буюкчекмедже.

⁵ Επισκοπεία от ἐπισκοπέω — наблюдавам, разглеждам. Следователно мястото е било вероятно издигнато, от което добре се наблюдавало и което само е било добре наблюдавано.

⁶ Преводът е даден според Извори за старата история и география на Тракия и Македония, 2 изд., София, 1949, стр. 442—443 (прев. Д. Дечев).

⁷ Срв. например De aedif., IV, 9, 9 и сл., 10, 10 и сл.; De bello Gothico, V, 15.

⁸ Използуваме този автор по изданието на Köchly — W. Rüstow, Griechische Kriegsschriftsteller (griech. und deutsch) mit erkl. Anmerkungen, II Teil, II Abt. Der Byzantiner Anonymus Kriegswissenschaft, Leipzig, 1855.

⁹ За автора вж. указанията в предговора към посл. изд., стр. 37—40; вж. и Fr. Lammert, RE, XXI/2, col. 1389, s. v. Poljorketiker.

Трудът на Анонимния Византиец е известен под заглавието *Πολιτικῆς πρακτικὸν μέρος ἕτοιμὸν στρατηγικῆς*, т. е. „За науката за войната като част от науката за държавата“. В него се разглеждат въпроси за тактиката, въоръжението, движението на войските, фалангата, разузнаването и пр. Изобщо нашият автор се занимава с въпроси, свързани с правилната организация на военните действия. За нас са особено важни гл. IX — XIII. Тук авторът разглежда градоустройствени проблеми: за кастелите (къде и как да се построяват), за строежа на един град (къде да се построи, как да се построи, как да се съоръжи за отбрана).¹ Тук именно се намират и важни указания по поставената от нас тема, по-точно относно триъгълната и петоъгълната кула.

Анонимният Византиец далеч не е сляп подражател на Филон и на други негови предшественици, както понякога се посочва от някои модерни изследвачи, като Жерфанион на пример. Напротив, неговото изложение се отличава със самостоятелност в разсъжденията, със свежест на примерите, с верни и точни наблюдения, с добро познаване на техническите въпроси, с нововъведенията, които предлага. Така той изрично пише, че освен схващанията на своите предшественици предлага и нещо свое по даден въпрос на военната наука или строителството.²

Нещо повече. Обърнато е внимание вече³ и на едно обстоятелство, много важно за историята на нашите земи през VI в. Сам авторът, описвайки преминаването на реките, се спира особено на преминаването на по-големите реки като Истр,⁴ като подчертава, че той от личен опит познава някои преминавания на реки.⁵ От изложените факти първите му издатели с право са заключили, че под името на автора се крие някакъв военен специалист, който сам е участвувал именно като такъв в един или повече походи до Дунава, които са така чести по времето на Юстиниан. Ние бихме допълнили, че в такъв случай Анонимният Византиец се превръща и във важен извор за изследването на практическото осъществяване на Юстиниановото строителство в източнобалканските земи.

Преди всичко нашият автор обръща внимание на ефикасността на обсадните машини и препоръчва някои мерки, за да се намали силата на хвърлените камъни. Така той препоръчва да се изплете мрежа от въжета с дебелина не повече от един дактил (пръст = 0,0193 м). Тази мрежа да се спусне от височината на стената на две лакти дълбочина и да се мести към застрашените места. Така именно щяла да се намали силата на удара.⁶

Когато разглежда въпроса, как трябва да се строи един град, Анонимният Византиец особено подчертава мисълта, че здравината и отбранителната способност на крепостните стени зависи преди всичко от формата на кулите. При това той препоръчва на първо място петоъгълните кули, като ги нарича неправилно шестоъгълни. Така Анонимният Византиец пише, че кулите трябва да се правят с един ъгъл, обърнат към тия, които обсаждат, при това да бъдат шестоъгълни, и то с равни страни. Двете прави линии, от които се образувал вътрешният ъгъл, трябвало да се отстранят и да се тегли права линия, която именно да свързва двете успоредни прави на шестоъгълника. С други⁷ думи той препоръчва изработва-

¹ Кратко резюме на неговото изложение по тия въпроси е дадено у В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, 1959, стр. 176.

² Срв. например XIII, 17.

³ От издателите Köchly — Rüstov, стр. 38.

⁴ XIX, 1: Τῶν μὲν ποταμῶν οἱ μὲν ἐπὶ πολὺ βάθος ἔχουσι καθάπερ Ἰστρὸς, οἱ δὲ ἐπ' ἑλάττω, καθάπερ Εὐφράτης.

⁵ XIX, 23: Οἷδα δὲ αὐτὸς τοῦτο γινόμενον καὶ κατενοούμενον.

⁶ XIII, 26: Τὴν δὲ φορὰν τῶν λίθων ἀποκρούμεθα οὕς δὴ (αἱ) πετροβολοὶ μηχαναὶ πίμπουσι, οὕτως· σχοινία εἰς σχήματα δικτύων πλέξαντες οὐκ ἑλάττω δακτύλου τὸ πάχος ἔχοντα χαλῶμεν ἀνωθεν ἐπὶ δυοὶ πῆχεσι τῶν τειχῶν προσ-αλλόμενα καὶ μεταφερόμενα ἐπὶ τὸν πάσχοντα τόπον· τῇ γὰρ ἐνδόσει τοῦτων τὸ σφοδρὸν τῆς κινήσεως τῶν λίθων ἀποκρούμεθα.

⁷ XII, 2: Συμβάλλεται δὲ καὶ μᾶλλον τοῖς τοιοῦτοις τείχεσιν ἢ ἀπὸ τῶν σχημάτων τῶν πύργων καὶ τοῦ τείχους βοηθεῖν· δεῖ γὰρ τοὺς πύργους ποιεῖν κατὰ μὲν τὴν ἐξω αὐτῶν ἐπιφάνειαν καὶ ἀπέναντι τῶν πολιορκούντων ἐξαγώνους τε καὶ ἰσχυροὺς, τῶν μὲν δὴ εὐθειῶν ἀναιρουμένων, ὅφ' ὧν ἡ ἐντὸς γωνία γίνεται, μᾶς δ' ἀντ' αὐτῶν ἐπιζευγνυούσης τὰς παραλλήλους εὐθείας, κατὰ δὲ τὴν ἐνδοθεν αὐτῶν ἐπιφάνειαν κυλινδροειδεῖς, ἀρχόμενον μὲν τοῦ σχήματος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, λίγροντος δὲ κατ' ἴσους τοῦ κέντρου τοῦ τῇν ὀροφὴν πληροῦντος ἡμισφαίριου ἐφ' ᾧ βῆβῃ· καὶ οἱ κατὰ τῶν πολιορκούντων ἀγωνιζόμενοι.

нето на една петогълна кула, която с една от стените си е долепена изцяло до крепостната стена и единият ъгъл на която е насочен срещу неприятеля.

Най-после нека обърнем внимание и на един твърде важен факт за развитието на укрепленията с триъгълна форма. В духа на своите разсъждения за формата на кулите Анонимният Византиец дава някои препоръки за най-ефикасно закърпване на стената, когато тя бъде пробита някъде от неприятеля. Авторът препоръчва колкото се може по-бързо на пробитото място да се направи една постройка, която да започва от едната страна на поваления зид и да върви до другата страна. Постройката да бъде насочена навътре и да има формата на триъгълник, на който липсва едната страна, т. е. тази, която се образува от дупката на зида. Ако врагът проникне и тук, той не ще може да използва своите стенобойни машини според нашия автор ще бъде обстрелван от две страни.¹

И така от изложените факти се вижда, че Анонимният Византиец препоръчва „петогълни“ „триъгълни“ кули. Ясно е, че през това време (VI в.) употребата на тия кули вероятно е добила широко разпространение в практиката.

HISTORISCHE QUELLEN ÜBER DIE STADTMAUERTÜRME MIT SPITZEM VORSPRUNG

V. VELKOV

(Zusammenfassung)

In dem Artikel werden, in Ergänzung zu dem vorstehenden Artikel von Dipl.-Ing. Sava Bobtev, die wichtigsten Schriftquellen über das Erscheinen und die Verbreitung der eckigen (drei- und fünfeckigen) Stadtmauertürme zusammengefaßt und systematisiert. In diesem Zusammenhang werden die Nachrichten bei Philon von Byzantion, Vitruvius, Vegetius, Prokopius und dem Anonymen Byzantiner untersucht. Aus dem Quellenmaterial geht hervor, daß die Idee dieser Turmtypen bereits in der hellenistischen Zeit aufgekommen ist, aber erst im 6. Jahrhundert eine breitere praktische Anwendung gefunden hat. Einer eingehenderen Betrachtung werden die Nachrichten des Anonymen Byzantiners unterzogen, da dieser Autor die östlichen Gebiete der Balkanhalbinsel aus eigener Anschauung kannte und seine Nachrichten daher als wichtige Quelle über die Anwendung der justinianischen Festungsbauten in den heutigen bulgarischen Gebieten erscheinen.

¹ XIII, 13—14: Εἰ δὲ καὶ τι μέρος τοῦ τείχους ἐρράγη, λανθανόντων τῶν ἐναντίων ἡμᾶς διὰ πολλὴν πάντως τῶν πολεμικῶν ἀμέλειαν, ἀποστάντες ἐφ' ἑκάτερα τοῦ παθόντος τείχους ποιήσομεν διὰ τάχους οἰκοδομὴν τινα ἐνδοθὲν, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ ἡμιρραγὸς τείχους θάτερον μέρος, λήγουσαν δὲ ἐπὶ τὸ ἕτερον. 14. Τὸ δὲ σχῆμα τοῦ τείχους ἔστω τρίγωνον καὶς ἐκπούσης πλευρᾶς, ἣν ποιεῖ τὸ πολεμούμενον τεῖχος, ὥς, εἴγε καὶ τοῦτου περιγένοιτο οἱ πολέμοι, ἀλλ' οὐ πάντως καὶ τοῖς αὐτὸ περιγενήσονται (ἐκ) καιροῦ κτίσματος· οὔτε γὰρ πετροβολοῖς μηχανήμασι κατ' αὐτὸ χρῆσονται, οὔτ' ἄλλως εἰσεῖναι δυνατόν· καὶ αὐτὸ ἐκατέρωθεν τοῦ τείχους βαλλόμενοι.

The first of these is the fact that the
 system is not a simple one, but a
 complex one, involving many factors
 which are not yet fully understood.
 The second is the fact that the
 system is not a static one, but a
 dynamic one, which is constantly
 changing and evolving.
 The third is the fact that the
 system is not a uniform one, but a
 heterogeneous one, with many
 different parts and components.
 The fourth is the fact that the
 system is not a closed one, but an
 open one, which is constantly
 interacting with the environment.
 The fifth is the fact that the
 system is not a simple one, but a
 complex one, involving many factors
 which are not yet fully understood.

The first of these is the fact that the
 system is not a simple one, but a
 complex one, involving many factors
 which are not yet fully understood.
 The second is the fact that the
 system is not a static one, but a
 dynamic one, which is constantly
 changing and evolving.
 The third is the fact that the
 system is not a uniform one, but a
 heterogeneous one, with many
 different parts and components.
 The fourth is the fact that the
 system is not a closed one, but an
 open one, which is constantly
 interacting with the environment.
 The fifth is the fact that the
 system is not a simple one, but a
 complex one, involving many factors
 which are not yet fully understood.

The first of these is the fact that the
 system is not a simple one, but a
 complex one, involving many factors
 which are not yet fully understood.
 The second is the fact that the
 system is not a static one, but a
 dynamic one, which is constantly
 changing and evolving.
 The third is the fact that the
 system is not a uniform one, but a
 heterogeneous one, with many
 different parts and components.
 The fourth is the fact that the
 system is not a closed one, but an
 open one, which is constantly
 interacting with the environment.
 The fifth is the fact that the
 system is not a simple one, but a
 complex one, involving many factors
 which are not yet fully understood.

СМЕСЕНАТА ЗИДАРИЯ В РИМСКИТЕ И РАННОВИЗАНТИЙСКИТЕ СТРОЕЖИ

НОВА СЕРИЯ ОТ КЪСНОАНТИЧНИ ЗИДОВЕ СЪС СМЕСЕНА ЗИДАРИЯ,
ИЗВЕСТНИ СЛЕД 1952 Г.

Сава Н. Бобчев

С опита си върху смесената зидария, който публикувахме през 1952 г., ние считаме, че въз основа на 85 примера на Балкана и на още толкова вън от него сме установили закономерност в развитието на тая зидария от началото на III до началото на VII в.¹ Сега, седем години след този опит, станалите ни междувременно известни нови 54 примера на Балкана и на Изток и 26 примера на Запад и в Северна Африка ни дават основание да поддържаме тезата си противно на очакването на някои наши критици, които уверено бяха заявили, „че бъдещето ще донесе опровержение на нашите неоснователни теории“. Критиката формулира срещу нас например следните възражения:

- 1) ако смесената зидария показва изобщо някаква закономерност в развитието си, то е само в крепостните строежи, гдето тя е могла да се прояви нашироко и организирано;
- 2) че изключенията, макар и малко на брой, подбиват практическото приложение на изводите (без обаче да се посочат тия изключения);
- 3) че привеждането на всички примери в рамките на закономерността и свеждането на военно-икономическите съображения до „изключителна причина“ било „уклон в социологизъм“.

Без да полемизираме с критиката, ние повтаряме само, че макар и по-голямата част от приведените тук нови случаи да не са датирани даже и в по-широки граници, все пак нито един от тях, както и при първата група от 1952 г., не е в доказано противоречие с тезата ни, докато ония, които са датирани по-точно, явно я потвърждават. Само по отношение на Италия считаме за необходимо да внесем пояснение на тезата ни във връзка с новите данни.

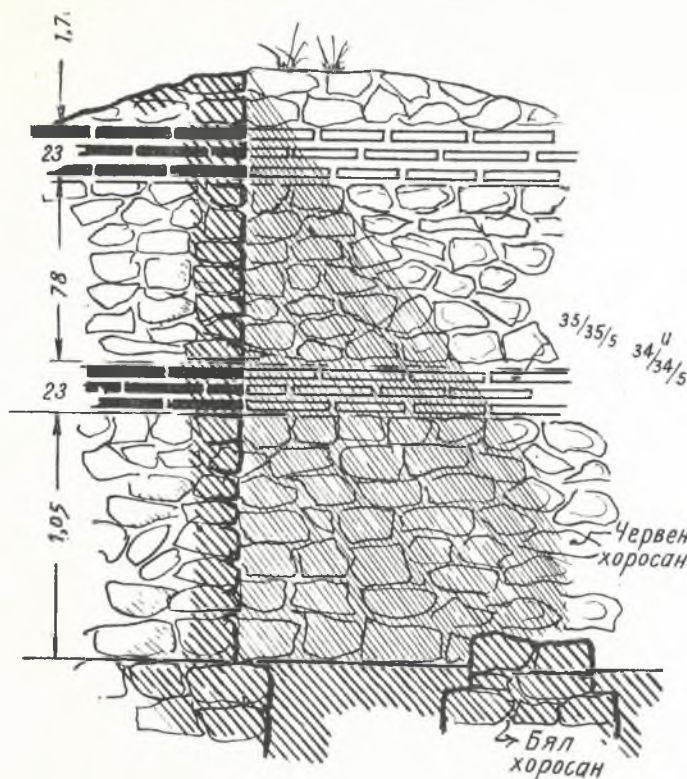
Добрият прием, който намери първото издание между югославски учени, и възможностите, които нашите изводи създават за относително датиране на смесени зидарии от антично време, ни дават още по-голямо основание да продължим нашето изследване.²

¹ С. Н. Бобчев, Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи, София, 1952.

² Вж. К. Петров, Смешано сяданье во неколку згради во Македонија, Сборник, кн. I, Скопје, 1956, стр. 71 и сл.;

Т. Стричевич, Критика на F. W. Deichmann (Studien zur Architektur Konstantinopels, Baden-Baden, 1956)

и Критике и прикази (1957), стр. 425—426 на Старинар, Нова серија, кн. VII—VIII, Београд, 1958.

1. Сердика. „Театроподобна сграда“ северно от „Св. Георги“.
Изглед и разрез на смесената зидария
1. Serdica. „Edifice en amphithéâtre“ au nord de St. Georges.
Vue et coupe du parement arasé.

- 1^a. Същият изглед по фото. По данни на С. Бобчев
- 1^a. La même vue en photographie. D'après près les données de S. Bobtchev

3. Външният северен зид на „атрия“ и продължението му в източна посока като ограден зид на района на „Св. Георги“ (обр. 2).²
4. Северният зид на античната сграда по улицата южно от „Св. Георги“ (обр. 3).

¹ Т. Иванов и С. Бобчев, Археологически разкопки и проучвания върху площта на Представителния хотел в София през 1953—1954 г. (ръкопис).

² Т. Иванов и С. Бобчев, цит. съч. (ръкопис).

I. НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

С два реда тухли в пояса

1. Пропуснали сме да отбележим през 1952 г. следния случай, публикуван в ИБАД, IV, 1914, 278:

„При разкопаване в двора на Ив. Балабанов на ул. Граф Игнатиев (днес сгради № 2 и 4) са били разкрити антични гробници. Около тях други стари зидове били градени по византийски (sic!) начин на пластове от ломени камъни и два реда тухли. Хоросанът на тези зидове е без трошени керемиди. В пръстта наоколо са били намерени бронзова монета Serdica от император Каракала (началото на III в.) и няколко дребни бронзови монети от началото на IV в.“ Макар подвижните находки (монети, керамика и др.) да не могат да се използват при датиране на зидове освен при особени случаи, тук тия данни не противоречат на датирането на разкритите зидове най-късно от средата на III в., тъй като хоросанът не съдържа тухлен примес.

С три реда тухли в пояса

а) В България

През 1953 г. при строежа на хотел „Балкан“ западно от известната антична сграда „Св. Георги“ в центъра на София и през 1955 г. източно от нея се разкриха останки от ред късноантични постройки, зидани със смесена зидария с три, четири и пет реда тухли в пояса.

С три реда тухли в пояса са:

2. Вътрешните зидове (правоъгълни, полукръгли и радиални) от II период на „театроподобната“ сграда северно от „атрия“ на „Св. Георги“ (обр. 1).³

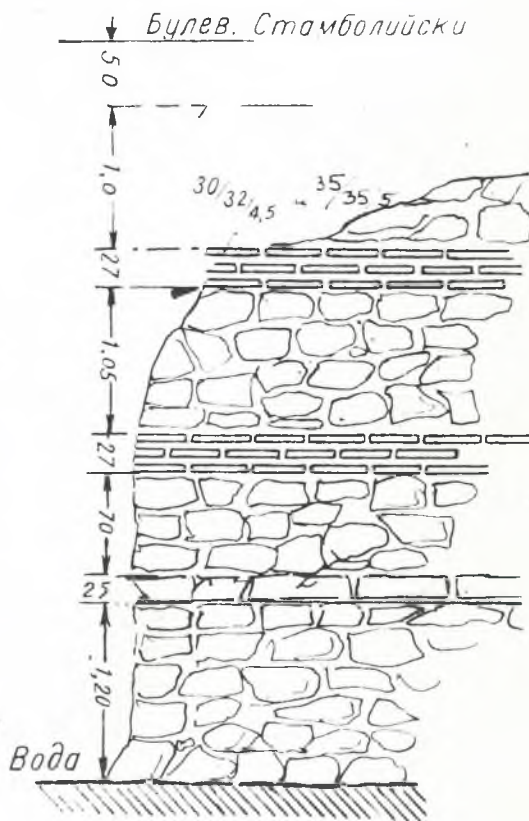

2. Сердика. Външен (северен) зид на „атрия“ на комплекса „Св. Георги“. Данни на С. Бобчев
2. Serdica. Mur extérieur (côté Nord) de l'„atrium“ du complexe St. Georges. D'après des données de S. Bobtchev

5. Някои зидове от култовия комплекс източно от „Св. Георги“.

В смесената зидария на всички тия зидове са употребени тухли с формат 36/36/5 и 34/34/5 см на фуга, широка 4—5 см, и с хоросан, примесен с чужани тухли. Тия зидове се отличават от зидовете с четири реда тухли в пояса в „атрия“ на „Св. Георги“ и на античната сграда под Министерството на електрификацията северно от него, които имат тухли от друг формат и са на по-широка фуга (вж. № 22 и 23 от списъка). За зидовете от II период на „театроподобната“ сграда може да се каже, че са още от езическо време (булевтериона на града!), и то от късно езическо време, защото са стъпили върху един по-стар — от първия период на сградата, т. е. преди средата на III в. — зид, който е зидан с хоросан от чисто бяла вар.

Ясно е, че зид № 3 е по-раншен от зида с четири реда тухли в пояса западно от „вестибюла с апсидите“ на „Св. Георги“, който е долепен до него с фуга и образува ново разпределение на помещението (обр. 17), а е още по-раншен от зида с чисто тухлената зидария на тоя вестибюл, свързан органично с главната централна част на „Св. Георги“, която е най-вероятно от края на IV или началото на V в., ако се съди по плана ѝ и структурата на по-стари сгради под нея. Зид № 3 е свързан чрез банкетата си с мозаичен под, върху който е дебел овъглен пласт, останка от голям пожар, се намири монета от император Константин I. Явно е, че той трябва да се датира преди времето на Константин, но колко преди него, сега не можем да установим в по-тесни граници нито по други данни, нито по материала и конструкцията. За най-ранна граница можем да поставим средата на III в., т. е. началото на употребата на зидарския хоросан, примесен с чужани тухли.

3. Сердика. Северен зид на ант. сграда южно от „Св. Георги“. Данни на С. Бобчев
3. Serdica. Mur côté nord d'un édifice antique au Sud de St. Georges. Données de S. Bobtchev

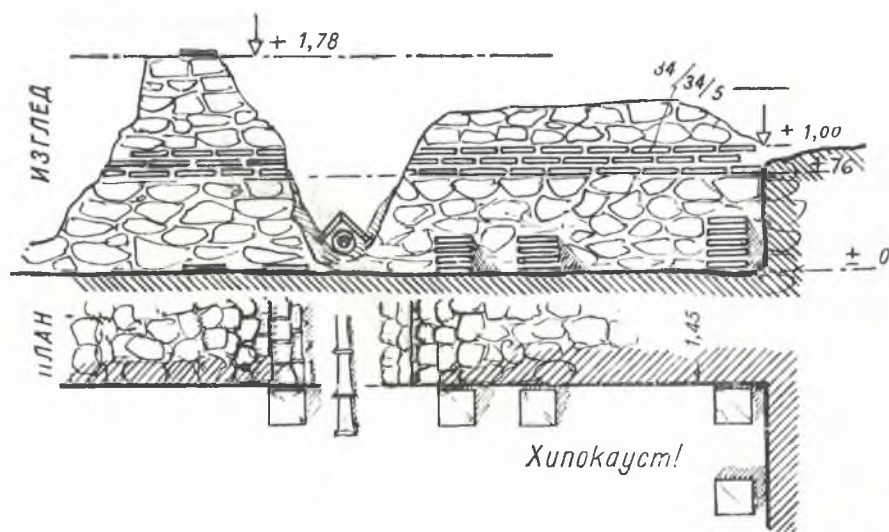

Таблица I. Карта на Римската империя през II—IV в. с останки от смесена зидария с 2 и 3 реда тухли в пояса
Pl. I. Carte de l'Empire romain au II-e — V-e siècles avec les vestiges des parements arasés à 2 et 3 rangs de briques dans l'arase

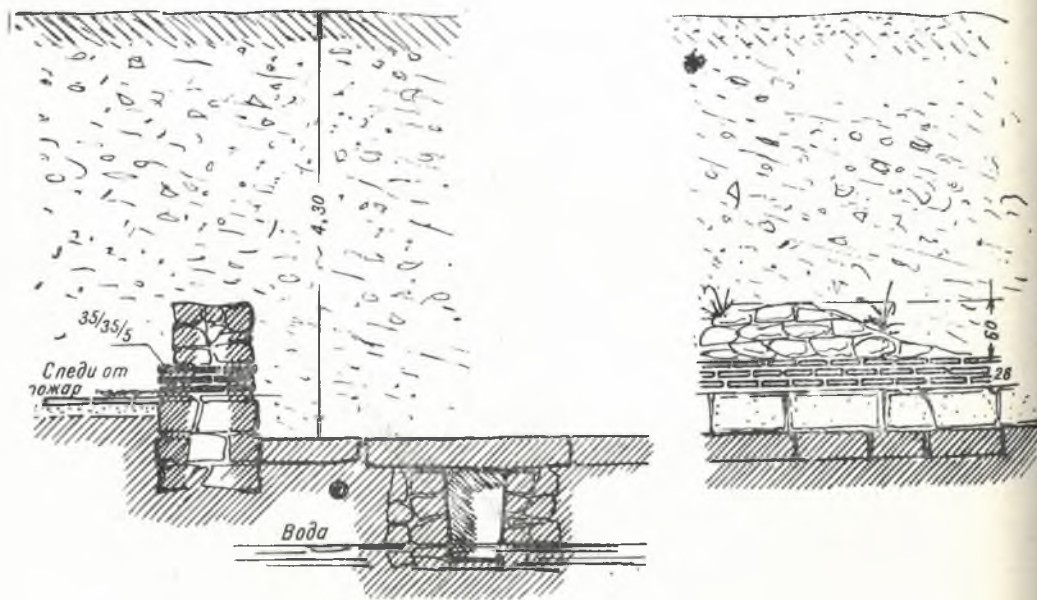

Таблица II. Карта на Римската империя през IV—VI в. с останки от смесена зидария с 4 и 5 реда тухли в пояса
Pl. II. Carte de l'Empire romain au IV-e — VI-e siècles avec des vestiges des parements arasés à 4—5 rangs de briques dans l'arase

Зид № 4 съдържа повторно употребени една каменна база с пълен и чисто изработен профил (от II или от първата половина на III в.) и късове от мозаика от кубчета със средна големина. И източното продължение на този зид, разкрито още през 1942 г., съдържа същата

4. Сердика. Северен зид на хипокауста южно от сакралния комплекс източно от „Св. Георги“. По данни на С. Бобчев
4. Serdica. Mur de côté nord de l'hypocauste au sud des édifices du culte, complexe, à l'est de St. Georges. D'après les données de S. Bobtchev

5. Сердика. Зид от ант. сграда под ЦУМ. (стъпки 526—527). Изглед и разрез — С. Бобчев
5. Serdica. Mur d'un édifice antique sous le Z. U. M. (Pieds — 526—527). Vue et coupe S. Bobtchev

смесена зидария с три реда тухли в пояса с тухлен формат 34/34/5 см. Като окончателен връстен, този зид е по-стар от други вътрешни зидове на по-късни преправки (вж. № 1).

Останки от същия комплекс, намерени през 1951—52 г. в изкопа за основи на здание „Детмаг“, източно от ул. Цар Калоян, са също иззидани със смесена зидария с по три реда тухли в пояса. Някои други отделни зидове там имат четири реда тухли в пояса, но са с друг тухлен формат и фуга.

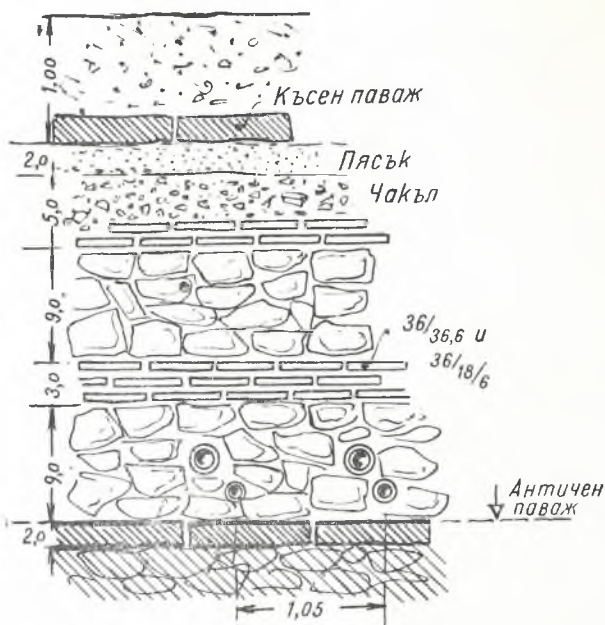
През време на разкопките източно от „Св. Георги“ през 1954—1956 г. се разкриха останки от голям античен и раннохристиянски култов комплекс. Един негов вътрешен зид с посока изток—запад, който разделя по-старо хипокаустно помещение от пристроения по-нов квадратен наос на преустройства в църква античен октогон, както и ограничителният зид на хипокауста от запад са иззидани със смесена зидария с три реда тухли в пояса.¹ Форматът на тухлите на тия зидове е 34/34/5 см, а фугата е 4—5 см дебела (обр. 4). Дълбоко в „пре-фурния“ на хипокауста се намери една монета от император Констанций II, а подът на помещението над хипокауста е бил постлан с мозайка на ниво, по-високо от това на наоса, без съобщение помежду им (вж. и № 21 на настоящия списък).

6. По време на същите разкопки в „Центра“ се разкриха останки от антични сгради и в изкопите за основи на ЦУМ, Министерството на тежката промишленост, Министерството на електрификацията, както и в каналите на ТЕЦ и около североизточната кула на крепостта. И тук преобладават зидове със смесена зидария с три реда тухли в пояса. Такива се намериха в следните „стъпки“ за основи на тия здания: № 218, 407, 259, 275, 401, 402, 427 и др. (на ЦУМ и Министерството на тежката промишленост), № 607, 642 и др. (на Министерството на електрификацията) (обр. 5 и 6). В изкопа на канала на ТЕЦ 100 м северно от Халите се откриха антични зидове от смесена зидария с три реда тухли в пояса. Също и западният зид на помещението при североизточната кула на вътрешната градска стена е изграден със смесена зидария с три реда тухли в пояса, докато източният зид на същите помещения, прибавен после, е изграден със смесена зидария с четири реда тухли в пояса (обр. 7).

Няма данни за по-точното датиране на всички тия зидове освен конструкцията и материала, а именно че хоросанът им е наситен с тухлени частици, че форматът на тухлите е 34/34/5 или 35/31/5 см и че фугата не е по-широка от 4—5 см. Тук може да се вземе предвид и съображението, че главните и ограничаващите строителните блокове зидове към улиците и стария хипокауст в комплекса източно от „Св. Георги“ са иззидани с три реда тухли в пояса, докато зидовете с четири и пет реда са само части от стени. За зида в „стъпка“ № 421 вж. по-долу № 25 на списъка.

7. През 1953—1954 г. в Горни Лозенец (при Тухларните фабрики) в София д-р Ив. Велков разкри частично останки от раннохристиянска базилика и други сгради от същата епоха. Северният ѝ външен зид, както в кръглата ѝ апсида са иззидани със смесена зидария с по три реда тухли в пояса с формат 31/31/5 и 31/28/5 см на хоросан с тухлени частици. От плана на църквата, който донякъде се очертава от разкритите ѝ части (северният кораб и апсидата, фланкирани от правоъгълни пресбитерии с паралели от Сирия от IV—V в.), както и от тясната фуга може да се заключи, че тя датира от раннохристиянско време (обр. 8).

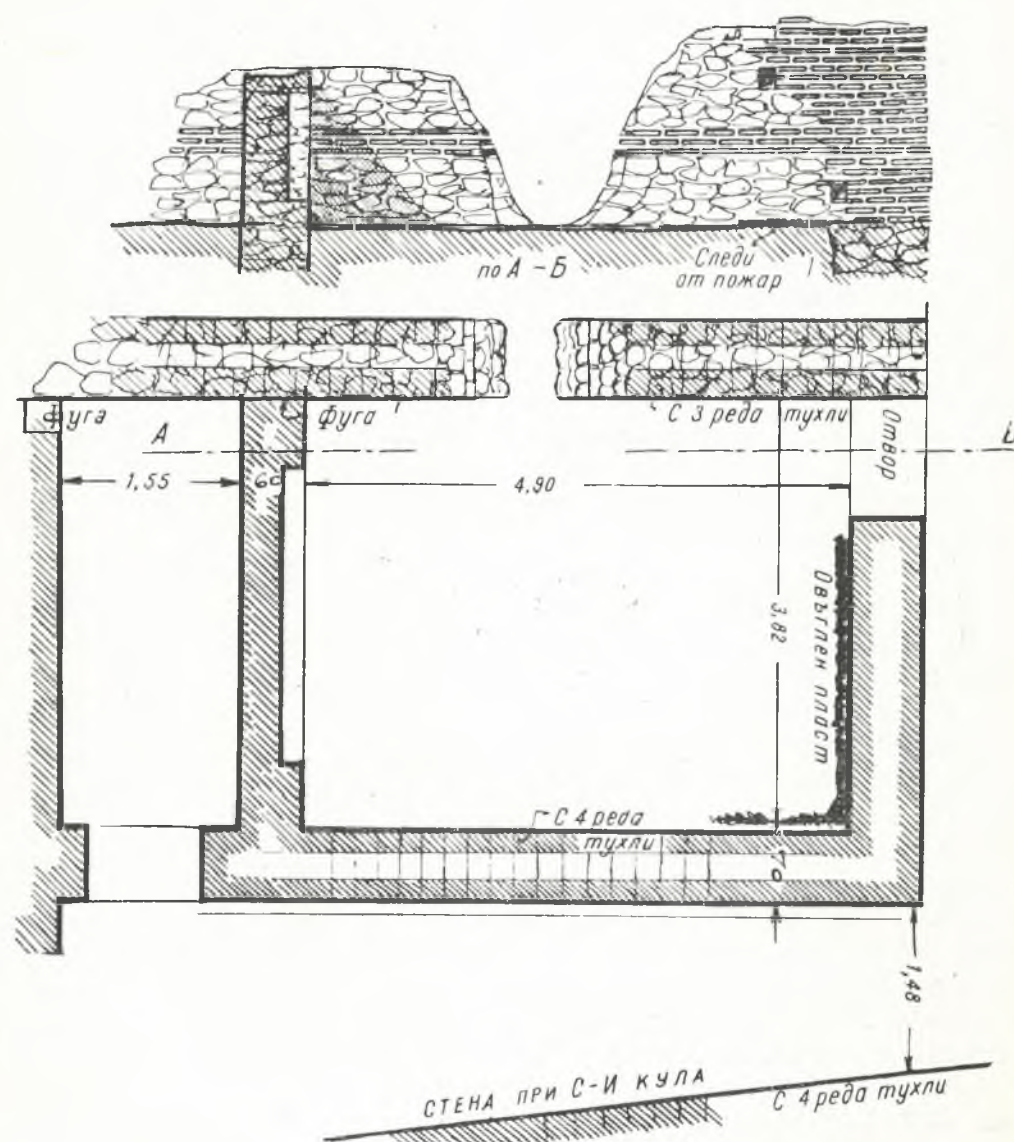
¹ Октогонът и наосът западно от него са иззидани със смесена зидария с четири реда тухли в пояса (вж. по-долу № 21 на списъка).

6. Сердика. Зид от ант. сграда под ЦУМ (стъпка 607). Изглед и данни — С. Бобчев

6. Serdica. Mur d'un édifice antique sous le Z. U. M. (pieds — 607). Vue et données S. Bobtchev

Тази раннохристиянска базилика, единствена в Сердика, изградена със смесена зидария с три реда тухли в пояса, с кръгла апсида и големи правоъгълни пресбитерии, далеч въвн от чертите на града в тухларско-гърнчарския работнически център в подножието на Лозенските ви-

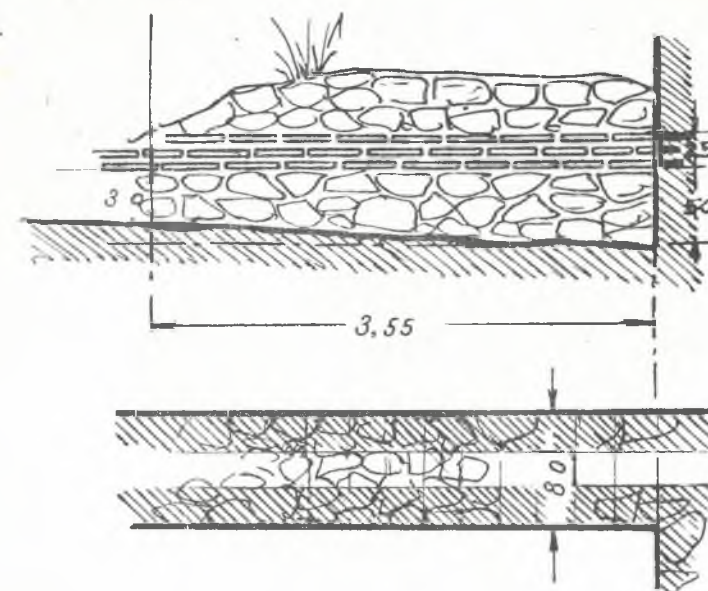
7. Сердика. Западен зид на ант. сграда при с-и кула. План и изглед — С. Бобчев
7. Serdica. Mur ouest d'un édifice antique près de la tour N-E. Plan et vue — S. Bobtchev

сочини, изглежда да е една от най-старите в града. Тъй като е въвн от всяко съмнение, че през IV в. в Сердика е имало вече по-големи християнски църкви, но все още въвн от крепостта (например църквите под „Св. София“, под Дома на БКП, под Окръжната палата и др.), съществува възможност това да е била сградата, гдето е заседавал Сердикийският събор в 343—344 г. според преданието, възпроизведено от Богдан Бакшич (1601—1674 г.): „в подножието на хълма южно от града в местността Триядица“.¹

8. Римската банска сграда и каптажът на минералните води 14 км западно от Стара Загора са изградени със смесена зидария с три реда тухли в пояса, а в прибавени по-късно зидове — и с четири реда. Тухлите от първоначалните зидове са с формат 34/42/5 см

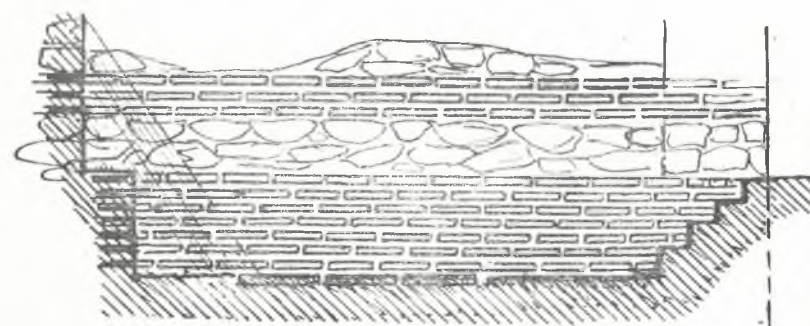
¹ Ив. Велков, Римски останки около София, Вечерни новини, 30. III. 1954 г.

на тухлен хоросан.¹ Вграденият фрагмент от пиедестал с надпис с името на император Александър Север (222—235 г.) дава един терминус post quem. Д. Цончев не прави опит да датира тия останки. Извършените през 1957 г. каптажни работи разкриха почти цялостно римските терми

8. Сердика. Зид на раннохрист. базилика в Горни Лозенец. План и изглед — С. Бобчев

8. Serdica. Mur d'une basilique chrétienne de la première période à Gorni Lozene. Plan et vue S. Bobtchev

9. Старозагорски бани. Зид от античните бани.
По данни на С. Бобчев

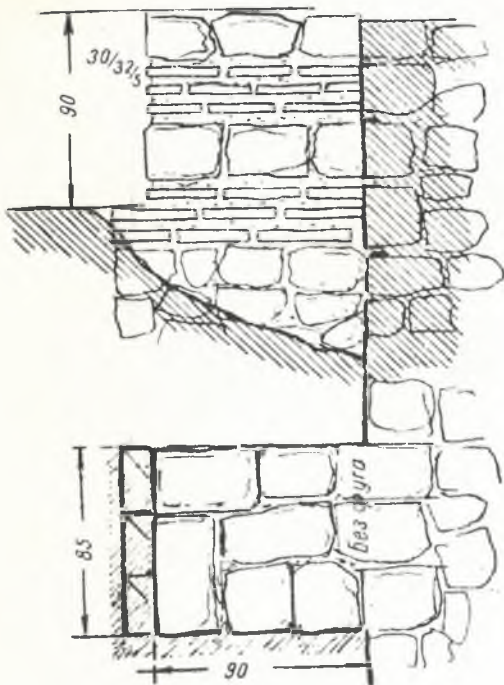
9. Thermes à 15 km, à l'ouest de Stara-Zagora. Mur des thermes antiques.
D'après les données de S. Bobtchev

и потвърдиха напълно късноримския произход на тая сграда с два или три периода на строеж и преустройство, с което може да се обясни различният брой на тухлените редове в поясите (обр. 9).

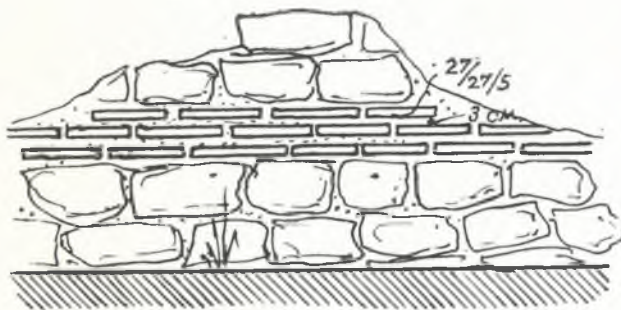
9. На терена „Хисарлъка“ (античния Абритус) 2 км източно от гр. Разград при строежа на Пеницилиновия завод през 1956—1957 г. се разкриха останки от голяма антична сграда (хореум), както и сакрален езически комплекс. Зидовете и на двете сгради имат смесена зидария с три реда тухли в пояса с формат 30/32/5 и 31/29/5 см с фуги до 5 см ширина на хоросан с примес от чукани тухли (обр. 10). Няма никакви други данни за датирането

¹ Д. Цончев, Старините около Старозагорските минерални извори, ИБАИ, XII, 1938, стр. 350—351.

им. Ние мислим, че те са от късноезическо време (III—IV в.), през което Абритус, след като е процъфтял, е трябвало да устрои големи хранителни складове в случай на обсада и да възобнови разрушенията.

10. Абритус (Разград). Контрафорсен зид на античен хореум. Изглед и план — С. Бобчев
10. Atritus (Razgrad). Mur de contrefort d'un antique horeum. Vue et plan de S. Bobtchev

11. Бонония (Видин). Античен зид по ул. Гурко.
Изглед по С. Бобчев
11. Bononia (Vidin). Mur antique sur la rue Gourko.
Vue d'après S. Bobtchev

линия са от смесена зидария с по три реда тухли в пояса с формат на тухлите 32/32/4 см. Хоросанът е бял, без примес от тухлени частици. Тончева в предварителен доклад за разкопките пред сесията на 7. V. 1959 г. датира тия зидове от началото на III в. може би само по белия хоросан, но той се е употребявал и до средата на същия век.

13. Тук смятаме за нужно да направим едно съобщение, което изменя становището ни, изказано по отношение идентифицирането на *Castra Martis* с малката крепост Чичил (вж.

10. През 1955 г. имах възможност да видя останки от крепостната стена на Бонония по ул. Гурко и в „Калето“ югозападно от „Баба Видините кули“ във Видин. Те са иззидани със смесена зидария с по три реда тухли в пояса с формат 27/27/5,5 см и фуга 3 см дебела с хоросан без тухлен примес.

През 1957 г. по улиците Стефанова и Баба Вида (при Музея в Крайдунавската градина) видях и други антични зидове със смесена зидария от по три реда тухли в пояса, редуващи се с по 80 см дебели пояси от каменна зидария (обр. 11).

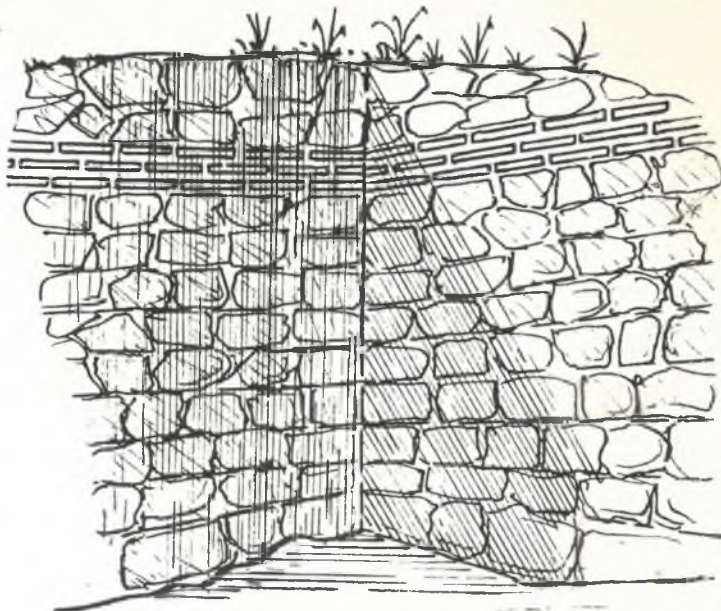
Крепостта Бонония не е спомената от географа Птолемей (втората половина на II в.) в списъка на градовете в Горна Мизия, но се споменава вече в началото на IV в.¹ Следователно тя е построена между средата на II и началото на IV в. Прокопий съобщава само за поправяне на крепостта от император Юстиниан I (Извори, стр. 440). По чисто исторически съображения (общото застрояване на крепостни стени в римските градове по Дунав в Мизия) може да се приеме, че и Бонония се е снабдила с крепостна стена през време на готските войни към средата на III в.

11. Крепостната стена на Созопол, неизследвана досега, обхваща старата част на града. Тя е иззидана със смесена зидария с по три реда тухли в пояса, от която има останки в източната част на града край морето. Форматът на тухлите е 35/35/4 см на фуги, дебели 4—5 см, на варов разтвор, примесен с чукани тухли. Дебелината на каменния пласт не може да се констатира по откритите части на стената, защото тя не е добре разкрита. Градът не е споменат от Прокопий, от което може да се заключи, че по негово време той е бил вече укрепен.

12. Разкритите през 1958—1959 г. останки от голяма антична (езическа!) сграда в Марцианопол (Девня) в план част от крива

¹ Sándor Soproni, Das spätröm. Limes zwischen Visegrad und Esztergom, Limes — Romanuc-Konferenz, Nitra, Bratislava, 1959, стр. 131: „His consulibus castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia“ (no chron. min.)

стр. 12 и 28 на „Смесената зидария“, 1952 г.). Тъй като през 1957 г. при случайни разкопки в гр. Кула се убедихме лично, че тамошната „Римска кула“ не е част от малък кастел-тетрапирсион, а е много по-голяма крепост с дължина, не по-малко от 400 м, вероятността тя да е *Castra Martis* се твърде много увеличава, още повече че тук, в гр. Кула, доминират смесени зидарии с три реда тухли в пояса заедно с останки от каменна архитектура. Това е в съгласие с историческите извори, които споменават *Castra Martis* още в III в., докато по-малката Чичилска крепост — 7 км североизточно от гр. Кула, на стръмен недостъпен хребет, без останки от каменна архитектура, със своята триъгълна кула, със смесена зидария с пет реда тухли в пояса — е от по-късна епоха (VI в.).

б) Вн от България

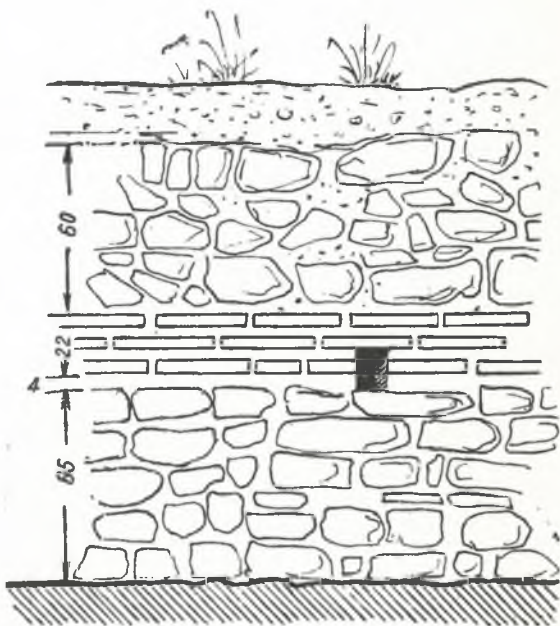
14. „Базилката“ и „термите“ в Истрия (Добруджа) са публикувани наново през 1954 г.¹ И тук се поддържа старото схващане на Ламбрино, според което термите с четири реда тухли в пояса били по-стари от базиликата с три реда тухли в пояса,² но същевременно се приема, че термите са преустройвани и че базиликата (от V в.) била постройка с търговски характер. Каква е тая базилика с търговски характер от V в. и с апсида, обърната на юг, не е ясно. Нищо не се казва в новата публикация и по най-важните данни, които можеха да послужат при датироването, а именно каква е повърхността на пиластрата на апсидата, с която базиликата се опира на термите; дали е правилно оформена с лице, или е пресечена; ако има гладко обработено лице, дали е направено първоначално, или е допълнително преправено. На стр. 131, и 153 се казва, че термите, вече преустроени са от IV—V в., което ние възприемаме. За друго мнение, че термите били от времето на Северите, вж. *Das Altertum*, 1958 г. Helf 3, 180, без да се пояснява защо.

12. Histria. Зид от „базилката до дългата кула“.

Изглед по Condurachi

12. Histria. Mur de „la basilique près de la longue tour“.

Vue d'après Condurachi

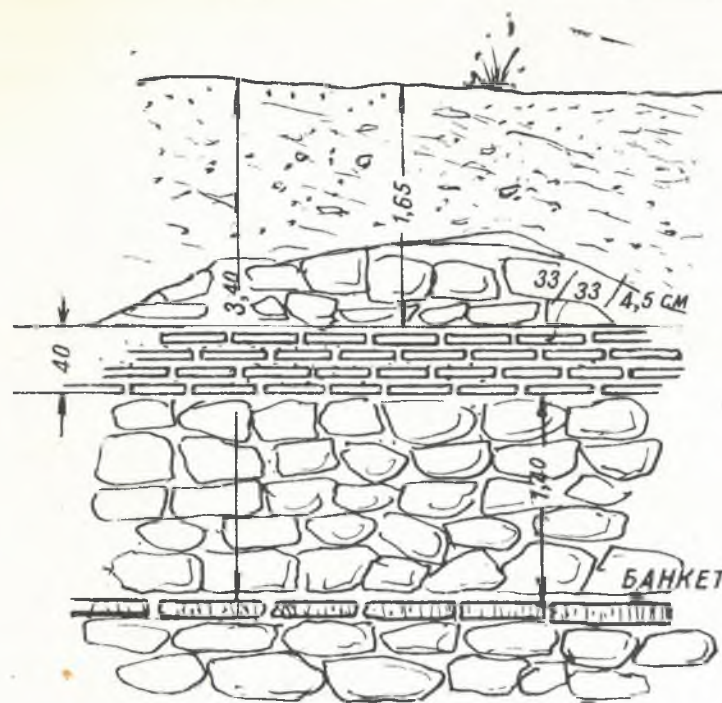

13. Стоби (Македония). Зид от „малката апсидална сграда“. Изглед по К. Петров

13. Stobi (Macédoine). Mur du petit édifice absydal. Vue d'après K. Petrov

¹ Histria, т. I, 1954, стр. 131; E. Condurachi, *Histria à l'époque du Bas Empire d'après les derniers fouilles etc.*, Dacia, 1957, стр. 260.

² Sc. Lambrino, *Fouilles d'Histria, Dacia*, III—IV, и сл.

14. Сердика. Зид от ант. сграда по бул. Г. Димитров № 35.
Изглед по С. Бобчев

14. Serdica. Mur d'édifice antique du boulevard G. Dimitrov
No. 35. Vue de S. Bobtchev

се касае до най-старите сгради със смесена зидария в Истрия (обр. 12).

За друга антична сграда в Истрия, разкрита през 1951 г., наречена „с колоните“¹, изградена със смесена зидария с четири реда тухли в пояса, вж. № 33 на настоящия списък.

16. В развалините на Стоби (Македония) в т. нар. „малка апсидална сграда“ апсидата е иззидана със смесена зидария с по три реда тухли в пояса. Със също такава зидария е иззидана апсидата и на друга антична сграда западно от нея, наречена „текстилна работилница“, и още една, наречена „градска баня“ (обр. 13).²

17. Сградата „с надпис върху фриз“ в античния град Стубера (15 км североизточно от Битоля до с. Черепичане, Македония) е иззидана със смесена зидария с по три реда тухли в пояса. По датирането ѝ археологът К. Петров казва: „Разгледаните примери от Стубера, Стоби и Хераклея не само донякъде потвърждават поставената досега хронология, но и за останалите става възможно (чрез нашата хронология за смесената зидария — без авт.) да се постави датиране, каквото досега не е направено. Така сградата в Стубера била от III или IV в.“³ Действително за този античен град писателите престават да пишат от IV в. нататък.

Македонският археолог К. Петров е първият чуждестранен учен, който схвана ясно значението на нашето обяснение на смесената зидария за установяване на относителна хронология на антични зидове.

18. По един от дискуссионните въпроси, използвани от нас в изданието „Смесената зидария“ (1952 г.), а именно по датиране базиликата А във Филипи (с три реда тухли

¹ Histria, т. I, 1954, стр. 116—119.

² К. Петров, Смешано сidane в неколку згради во Македонија од III до VI век, стр. 71.

³ Пак там, стр. 72. Според Kitzinger тя бани са били в употреба в „късно римско време“. Образ Стубера не е даден, защото резултатът от разкопките не е публикуван.

Още в „Смесената зидария“ (1952 г., стр. 9—10) ние обърнахме внимание на някои неясноти и несъответствия при интерпретацията на „възседнатия“ зид на термините от тоя на базиликата. Оттогава данните продължават да се тълкуват различно и въпросът остава нерешен. Ние поддържаме мнението, че термите са били основно построени след 248 г. — през IV в.

15. В Истрия (Добруджа) има и друга антична базилика, наречена „до дългата кула“ (№ 18 по номерацията на публикувания план),¹ която на северозападния си ъгъл има зидове със смесена зидария с три реда тухли в пояса. Авторът на публикацията заключава: „Присъствието на такъв пласт тухли (три реда), срещан в най-старите конструкции на Истрия, доказва напълно, че в този сектор зидът на крепостната стена е използвал като вътрешно лице западния зид на базиликата“ (стр. 117). Явно е, че тух-

лята, не е без значение да се отбележи следното: Р. Lemerle в първоначалното съобщение, което направи за тая разкрита и изградена от него базилика, е дал датировка „последните години на IV или от началото на V в.“² Машкар и той по-късно, в 1945 г., датира същата базилика от края на V в. (приблизително), все пак това колебание показва доколко е несигурен методът, когато не се основава на архитектурно-конструктивни белези, а само на формални данни (йонизирани капители с импост, които при това не са намерени „на място“).

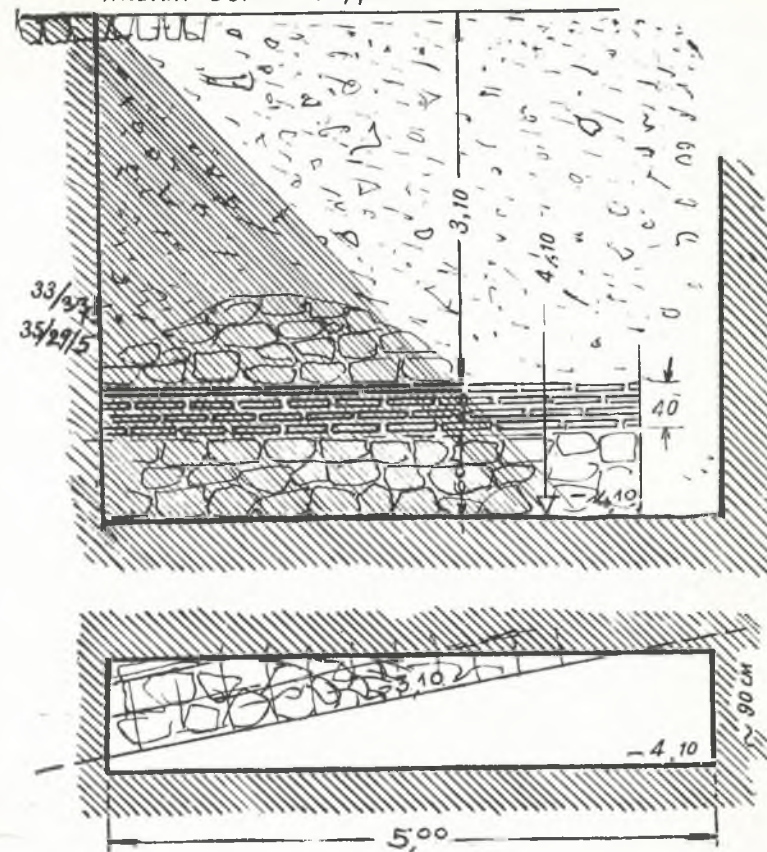
С четири реда тухли в пояса

а) В България

19. През 1951 г. при изкоп за основи на здание на бул. Г. Димитров № 35 в София се разкриха зидове от голяма антична сграда. Главният от тях с дължина около 25 м по самата нова строителна линия, както и два други, заграждащи две големи правоъгълни помещения, бяха иззидани със смесена зидария с пояси от по четири реда тухли с формат 33/33/4,5 и 34/16/4,5 см на хоросан, наситен с тухлени частици (обр. 14). Една малка част от тия зидове бяха иззидани с пояс от пет реда тухли, а други части от зидовете не съдържаха тухлени пояси вероятно поради разрушаването им до цокъла. Южно от тоя комплекс, в съседния парцел, се откриха много архитектурни фрагменти и цокълни блокове (стилобати) на малък моноптер (хексагон). Там се намери още един фрагмент от оброчен релеф на Ескулап и голяма находка от няколко хиляди споени и силно повредени дребни, медни римски монети от III и IV в. Допустимо е на това място да е съществувало Ескулапово светилище, още повече, че минералният извор и античните терми са наблизо. За съжаление останките не можаха да се разкрият цялостно и да се свържат добре, за да се даде завършен образ или поне план на сградата, която е била значителна, ако се съди по масивността на зидовете.

20. Зидовете на някаква дълга антична постройка при северната порта на Сердика, открити в изкопите за каналите на ТЕЦ и за канализация по бул. Г. Димитров пред главния вход на Халите през 1954 г., бяха иззидани със смесена зидария с четири реда тухли в пояса (обр. 15). Тухлите имат различни формати, главно 31/31/4,5 см, и са на хоросан, наситен с тухлени частици на фуга, дебела 5—7 см. На 130 м на юг в изкопа за ТЕЦ се разкри оградният зид на една раннохристиянска църква, изграден със смесена зидария с

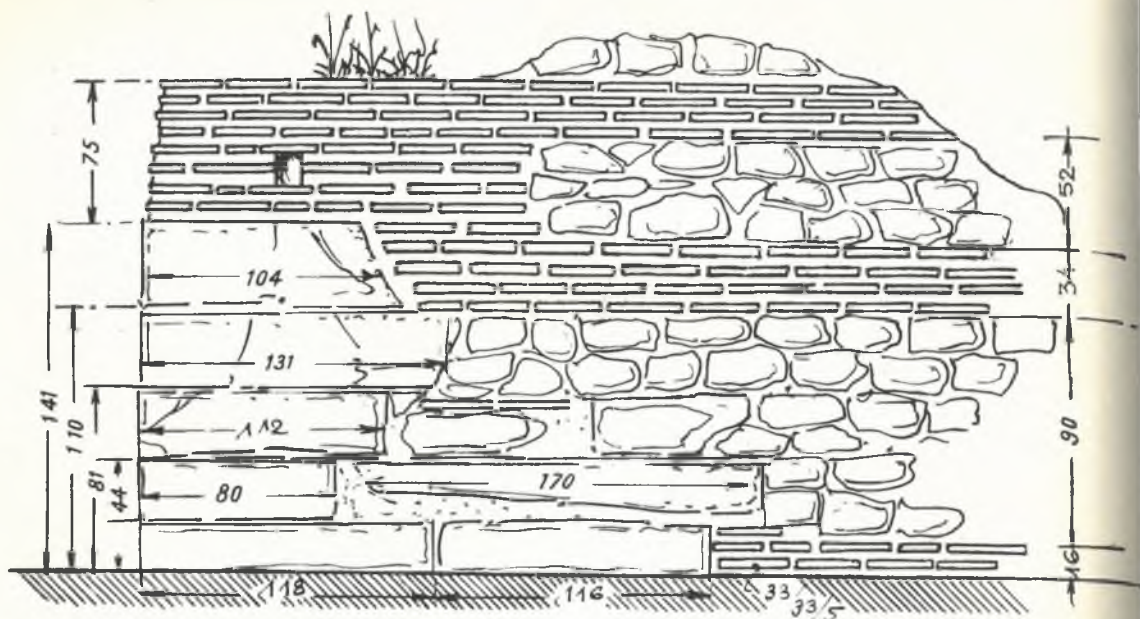
ПАВАЖ БУЛЕВ. Г. ДИМИТРОВ

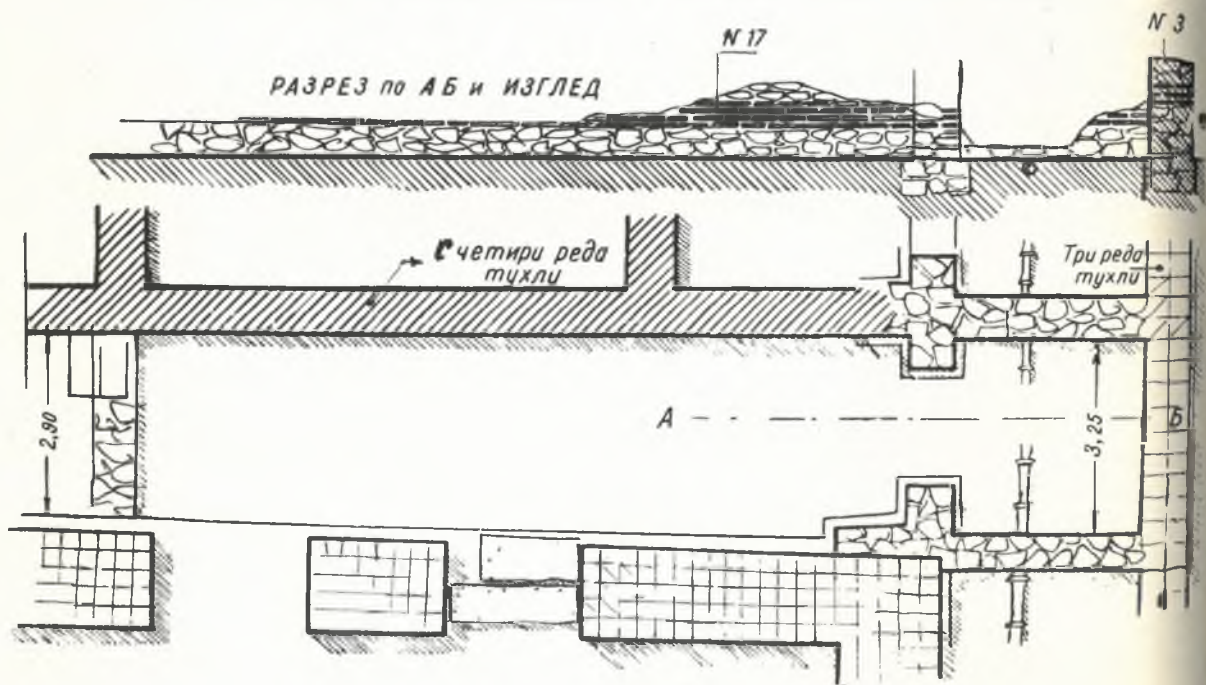
15. Сердика. Зид от ант. сграда по бул. Г. Димитров (канал ТЕЦ).
Изглед и план — С. Бобчев

15. Serdica. Mur d'édifice antique du boulevard G. Dimitrov (canal
du T. E. Z). Vue et plan de S. Bobtchev

¹ Р. Lemerle, Les fouilles de Philippi en Macedoine (Resumé), Atti del V Congresso internazionale di studi
antichi, Roma, 1940, стр. 182.

16. Сердика. Северен зид на „октогона“ източно от църквата „Св. Георги“. Изглед по С. Бобчев
16. Serdica. Mur côté nord de l'„octogone“ à l'est de St. Georges. Vue de S. Bobtchev

17. Сердика. Зид западно от „вестибюла с апсиди“ на църквата „Св. Георги“. Изглед и план — С. Бобчев
17. Serdica. Mur côté ouest du „vestibule aux absides“ de St. Georges. Vue et plan de S. Bobtchev

четири реда тухли в пояса и с формат 32/32/5 см (обр. 26). Няма други данни за по-ограничено датиране на тия зидове освен изобилни подвижни находки (капители и други архитектурни фрагменти, някои с кръстове и хризми, които ни насочват към раннохристиянско време).

21. Части от античния комплекс източно от църквата „Св. Георги“, упоменат в № 5, а именно северната стена на октогона, една негова зазидана впоследствие апсида в югоизточния му

масив и северната и западната стена на квадратния наос западно от октогона са иззидани със смесена зидария с четири реда тухли в пояса (обр. 16).

Ако допуснем, че каменните поставки са бази за колони в ъглите на октогона, изработени чисто в каменния стил на средноримското време (II до средата на III в.), са били първоначално езически октогон, моноптер, защото са с обработено задно лице и защото са обзидани на варов разтвор, наситен с тухлени частици, трябва да отнесем изграждането на октогона в квадратните му стени към едно по-късно време (VI в.) с цел да бъде засводен. За забелязване е, че северната стена на хипокаустното помещение южно от квадратния наос (№ 5 на списъка), което във всеки случай трябва да се датира преди „наоса“, е иззидана със смесена зидария с три реда тухли в пояса (обр. 4).

22. Една антична стена на 3,25, респ. 2,90 м от западната стена на „вестибюла с апсиди“ на комплекса „Св. Георги“, разкрита през 1953 г., е иззидана със смесена зидария с четири реда тухли в пояса. Тая стена явно се интерполира между околоръстния зид на „атрия“ с три реда тухли в пояса (№ 3 на списъка) и чисто тухлената зидария на „Св. Георги“ и трябва да се датира между тях (обр. 17).¹

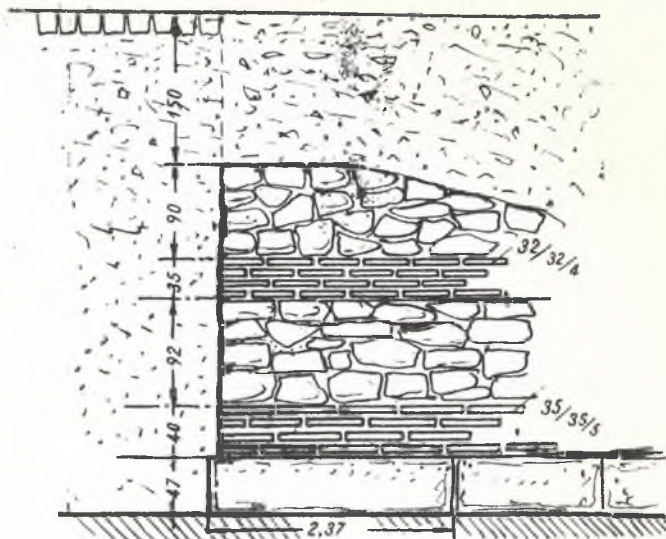
23. Останките от две големи антични „зали“, открити през 1953—1954 г. при изкопа за основи на Министерството на електрификацията източно от театроподобната сграда на комплекса около „Св. Георги“ в София, са иззидани със смесена зидария с четири реда тухли в пояса с формат 35/35/5 и 32/32/5 см и фуга, дебела 4—4,5 см, с хоросан, наситен с тухлени частици (обр. 18). Дебелината на каменния пласт е 92 см. Тук в началото на разкопките през 1953 г. работниците намерили около зидовете монета от император Комод и я представили като намерена въздана в зида. От анкетата, направена от мен на място, това не се потвърди.

През 1954 г. се разкри и южният външен зид на „залите“ със същата смесена зидария, така че пелите „зали“ се оказаха единно застроени и засводени. Поради хоросана, добре наситен с тухлени частици, може да се каже само, че те са строени след средата на III в.

24. През 1953 г. в изкопа за канала на ТЕЦ по бул. Дондуков северно от театроподобната сграда при „Св. Георги“ в София се откриха останки от антични зидове със смесена зидария с четири реда тухли в пояса с формат 33/33/4,5 см на варов разтвор, наситен с трошени тухли, и на фуга, дебела 4—5 см. За датирането няма други данни, освен тухления зидарски хоросан, който дава един, макар и общ терминус post quem — след средата на III в. (обр. 19).

25. През 1953 г. при изкопа на „стъпка“ № 421 от основите на ЦУМ в София се откриха останки от античен зид със смесена зидария от четири реда тухли в пояса с формат 35/35/5 см и фуга, дебела около 4 см, и хоросан, наситен с тухлени частици. Този зид е

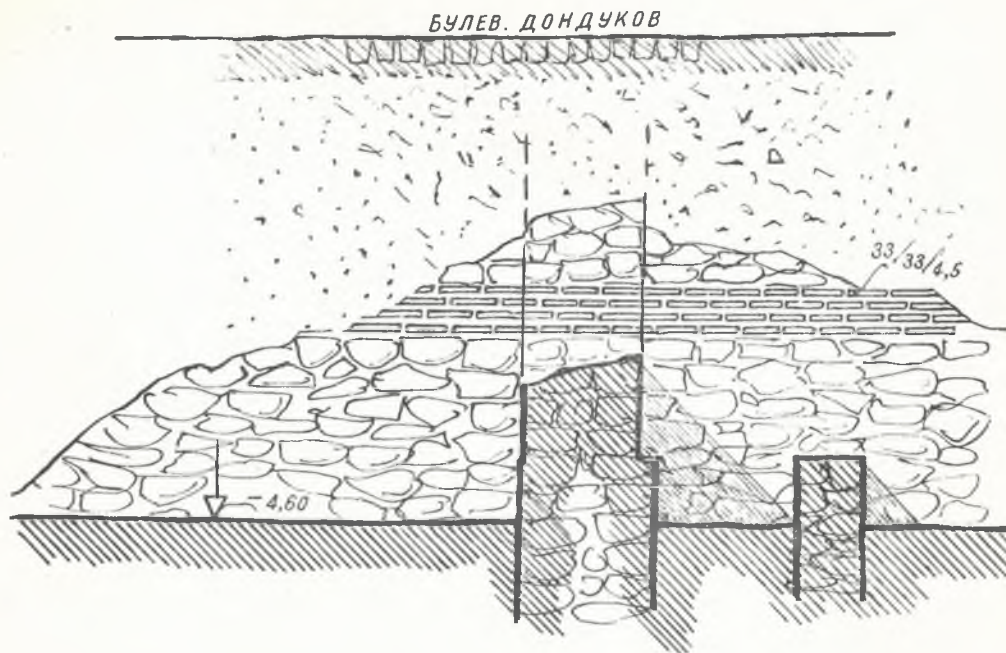
БИВШ ПАСАЖ СВ. НИКОЛА

18. Сердика. Зид в основите на М-вото на електрификацията. Изглед по С. Бобчев

18. Serdica. Mur dans les fondements du ministère de l'électrification. Vue de S. Bobtchev

¹ Вж. Т. Иванов и С. Н. Бобчев, Археологически разкопки и проучвания (ръкопис).

19. Сердика. Зид в канала ТЕЦ по бул. Дондуков северно от „театроподсбната сграда“.

Изглед по С. Бобчев

19. Serdica. Mur dans le canal du T. E. Z. sur le boulevard Dondoukov au nord de l'édifice en amphithéâtre*. Vue de S. Bobtchev

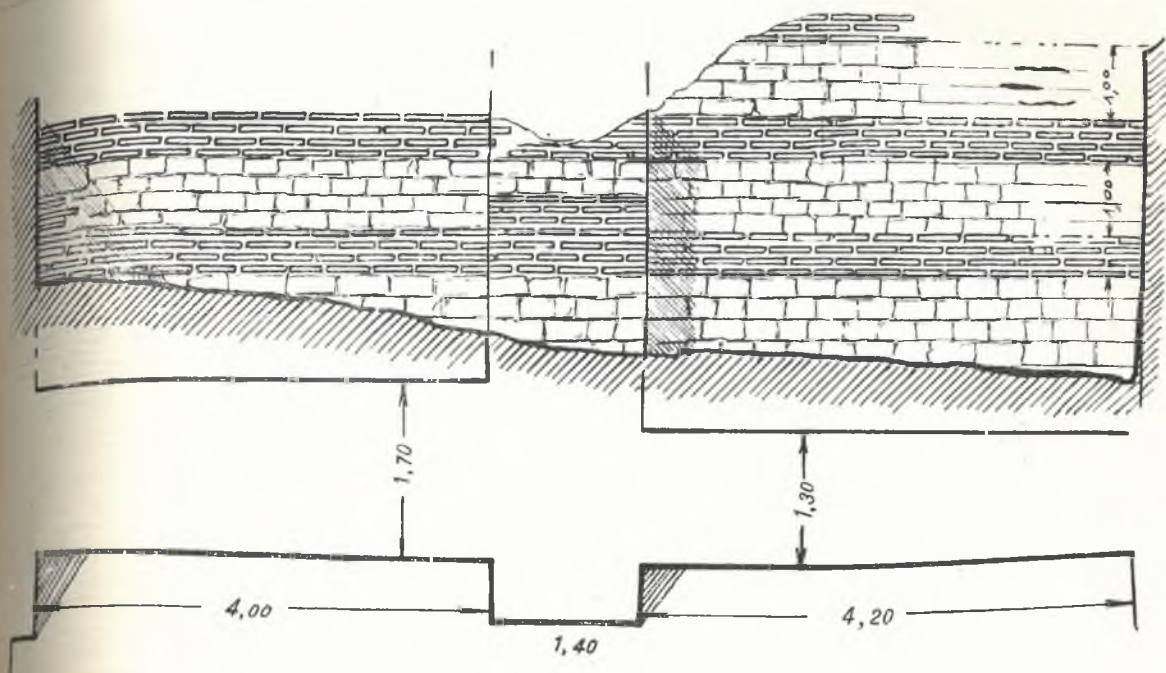
20. Сердика. Северен зид на „октогона“ на ул. Леге № 11 Фото

20. Serdica. Mur côté nord de l'„octogone“ sur la rue Legué No. 11. Photographie

изолиран във вътрешността на общия комплекс от сгради, иззидан по периферията си със смесена зидария с три реда тухли в пояса (№ 6 на списъка).

Към смесените зидарии с три реда тухли в пояса:

26. Северният зид на разкрития през м. май 1960 г. античен октогон на мястото по ул. Леге № 11 в София е иззидан със смесена зидария с три реда тухли в пояса на

21. Одесос (Варна). Зид от входа в крепостта северно от църквата „Св. Атанас“. План и изглед — С. Бобчев
 21. Odessos (Varna). Mur de l'entrée de la forteresse au nord de l'église St Athanase.
 Plan et vue de S. Bobtchev

силно наситен тухлен хоросан (обр. 20). В южния зид на този октогон, част от някакъв античен бански комплекс (нимфеум, Асклепион?), бе намерена монета от края на II в., която се явява сигурен терминус post quem, но самата сграда на октогона със своя силно тухлен хоросан едва ли е по-ранна от края на III в., тъй като е поставена върху по-стара римска сграда, строена с бял хоросан. По това време Сердика е станала главен град на новообразуваната провинция *Dacia Mediterranea*, като е трябвало да се възобнови след готските нашествия и вътрешни войни.

27. През 1952 г. се откриха останки от антични зидове, изкачващи се по югозападния склон на Джендемтепе в Пловдив. Те са иззидани със смесена зидария с четири реда тухли в пояса с тухлен формат 35/35/4 см на фуга, дебела 4—4,5 см, и хоросан, примесен с натрошени тухли. За датирание на тия зидове досега не е направен опит. Ако се поставят те в някакво отношение с раннохристиянската базилика, разкрита през 1928 г. на върха на Джендемтепе,¹ към която, изглежда, нашите зидове са принадлежали като части от голяма стълба за изкачване на стръмното тепе, тя може да бъде както базиликата от края на IV или от V в.

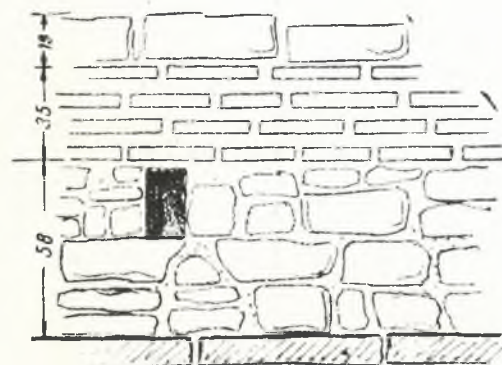
28. През 1956 г. наблюдавах останките от антични зидове в комплекса северно от църквата „Св. Атанас“ във Варна, гдето още през 1938—1940 г. са били разкрити зидове със смесена зидария с по четири реда тухли в пояса с формат 37/34/4—7 см на разтвор с трошени керемиди. Тия останки са публикувани от С. И. Покровски, който, повлиян от някои каменни архитектурни фрагменти, намерени наблизо, ги нарича „римски“.² Той не се опитва да даде по-точно датирание, но явно е, че тия зидове, свързани органично с близката „римска кула“, считана от К. Шкорпил, Калинка и др. по-вероятно за „византийска“, са от същото време, от което е и тая кула (обр. 21).³

¹ Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив (2. Старините на Джендемтепе), София, 1938.

² ИБАИ, XIV, 1943, стр. 222.

³ С. Н. Бобчев, Смесената зидария, стр. 20—21.

29. Една антична сграда в средата на римския кастел Jatro при устието на р. Янтра разкрита от германска археологическа мисия през 1958 г., била иззидана по устно сведение от Т. Иванов със смесена зидария с четири реда тухли в пояса. Липсват други сведения.

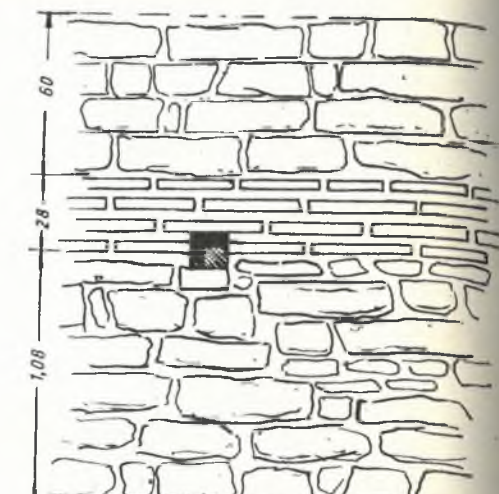
Под от плочи
по К. Петров

22. Стоби. Зид от т. н. „симска палата“.

Изглед по К. Петров

22. Stobi. Mur de l'ainsi dit „palais d'hiver“.

Vue d'après K. Petrov

Мозайка
по К. Петров

23. Стоби. Зид от палатата „Перистериум“.

Изглед по К. Петров

23. Stobi. Mur du palais „Peristerium“.

Vue d'après K. Petrov

дения и данни. Този кастел и главните му сгради са вероятно от времето, когато са възникнали и другите римски кастели по двата бряга на Долни Дунав, но във всеки случай след средата на III в., тъй като хоросанът е примесен с тухлени частици.

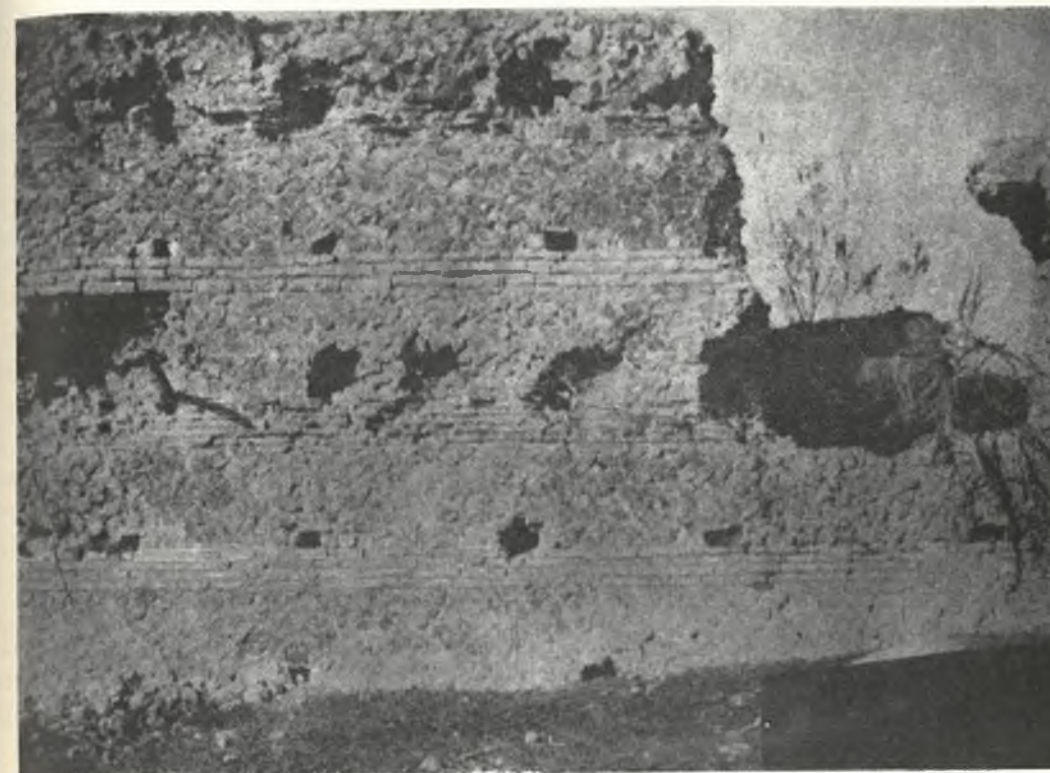
30. Откритите през 1923 г., но окончателно разкопани от Цв. Дремсизова през 1953 г. останки от римска вила в подножието на Мадарската скала са иззидани в главните си части със смесена зидария с четири реда тухли в пояса с формат 34/34/4 см и с фуга, дебела 4 см, на хоросан, наситен с тухлени частици. Според предварителния доклад на Дремсизова на археологическата сесия на 9. V. 1958 г. тая вила е от III в. Т. Иванов в изказване на същата сесия я счита за „по-късна“ (IV в.) и привежда като аргумент за това завършването на централната приемна зала на вилата (аула, ойкос) с кръгла екседре. Според нас този аргумент не е решаващ в полза на IV в., но във всеки случай вилата се поставя не по-рано от средата на III в., тъй като хоросанът е наситен с тухлени частици.

31. През януари 1955 г. е била разкрита антична зидария в градината зад театъра в Стара Загора. Тя е била иззидана със смесена зидария с четири реда тухли в пояса, сменявани от шест реда каменна зидария. Тъй като този случай не е публикуван и ние го знаем по устно съобщение от археолога Д. Николов от Стара Загора, а също не знаем други данни за конструкцията и материалите, нямаме представа за времето, когато е строена тая римска сграда.

б) Вън от България

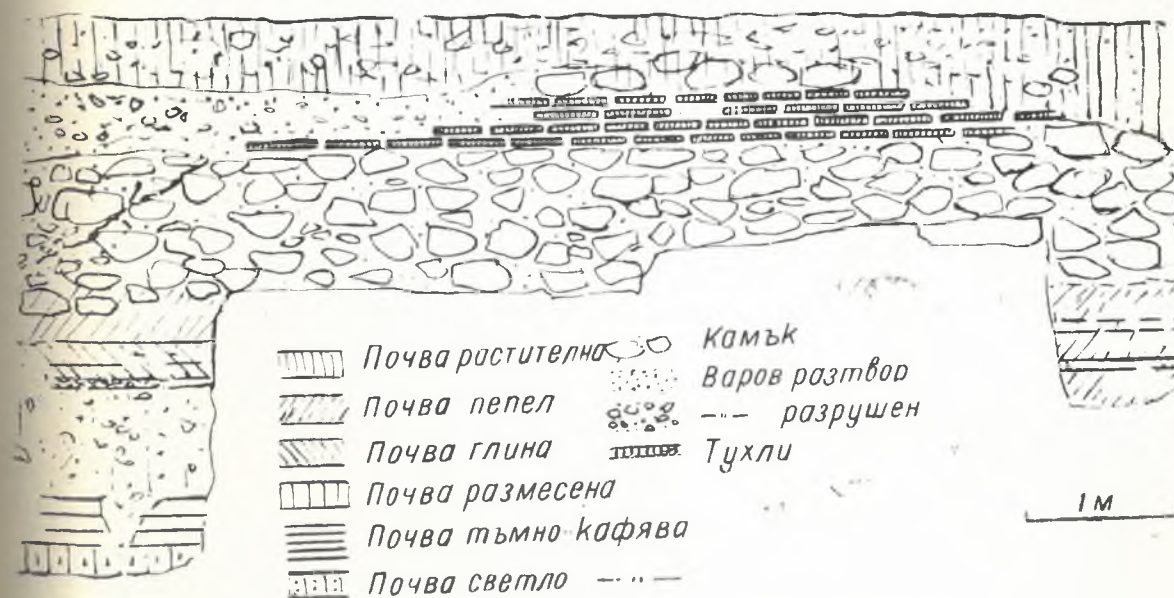
32. Упоменатите в № 15 антични сгради в Стоби (банята, синагогата, палата Перистерия и др.) съдържат и зидове със смесена зидария с четири реда тухли в пояса (обр. 22 и 23).¹ Както при другите сгради със смесена зидария (с три реда) в Стоби, тъй и тук трябва

¹ К. Петров, Смешано зиданье, стр. 73, 75, 77.

24. Феники (Албания). Зид от крепостната стена. Изглед-фото по L. Ugolini

24. Feniki (Albanie). Mur d'enceinte de la forteresse. Photographie d'après L. Ugolini

Почва растителна Камък
Почва пепел Варов разтвор
Почва глина — разрушен
Почва размесена Тухли
Почва тъмно-кафява
Почва светло

1 м

25. Histria. Зид от сградата „с колони“. По фиг. 116 от Histria I, 1954

25. Histria. Mur de l'édifice „à colonnes“. D'après la fig. 116 d'Histria I. 1954

да се подчертае, че те се датират от разкрилите ги известни югославски учени като ранно-византийски.

33. Крепостта Месинкалеси (до дн. Чепели 6 км западно от Гюмюрджина—*Maximianopolis*, Мусинополис) била изидана според устно съобщение на В. Миков със смесена зидария с

26. Византия (Цариград). Зид на цистерната на Аеций.
По Talbot Rice

26. Byzance (Constantinople). Mur de la citerne d'Aetius.
D'après Talbot Rice

четири реда тухли в пояса. Сега тя била почти съвършено разрушена и до колкото ни е известно, не е проучвана, но от местоположението и конструкцията ѝ е ясно, че принадлежи към веригата крепости в Южна Тракия южно от Родопите (Бурукале, Гюмюрджина, Фере, Муслимкьой), издигнати през IV—V в. срещу готи и хуни. Тия крепости са подновявани и попълвани с нови по линията Бунар-Хисар—Виза—Мидия, но вече за защита на Цариград през VI в. (според Прокопий, Извори, стр. 446, гдето другите крепости от под-родопската линия не се споменават).

34. Значителни останки от антична крепостна стена в с. Феники (ант. *Phoenice* в Албания) са изградени със смесена зидария с по четири реда тухли в пояса, а един отделен пояс с три реда тухли от по-голям формат прави изключение в средата на западения до 5 м височина зид. Италианският археолог Уголини казва: „Този вид конструкция е от специфично римски тип и в Рим е имал своя разцвет в първите десетилетия на II в., като изключим редки примери (по-скоро като изключения), от времето на Тиберий и Клавдий. Но като се има пред вид, че нашият случай е далеч от центъра на разцвета и при това в провинция, датата му трябва да се постави по-късно. Още повече се потвърждава това от наблюдението, че тухлите са къси и дебели и че дебелината на хоросановите легла е по-голяма“ (обр. 24).¹

35. В разкритата в Histria (Добруджа) през 1951 г. антична сграда наречена „с колоните“, някои зидове са със смесена зидария с четири реда тухли в пояса.² В описанието ѝ се казва: „Тази структура се наблюдава и в сгради, разположени в други части на града, по-късни от готската катастрофа от III в. на н. е.“³ На стр. 276 се приема, че същата тая сграда е от IV в., което съвпада напълно с вероятната епоха на сградите със смесена зидария с четири реда тухли в пояса (обр. 25).

36. Цистерната на Аеций в Цариград, датирана от 421 г., е изградена със смесена зидария с четири реда тухли в пояса и с хорсан, примесен с трошени тухли.⁴ Каменните пояси са 1,48 м високи (обр. 26).

¹ E. M. Ugolini, *Albania antica*, Roma—Milano, 1927, табл. LXXIV и стр. 126.

² Histria, т. I, 1954, стр. 273—274 и обр. 116.

³ Histria, т. I, 1954, стр. 274.

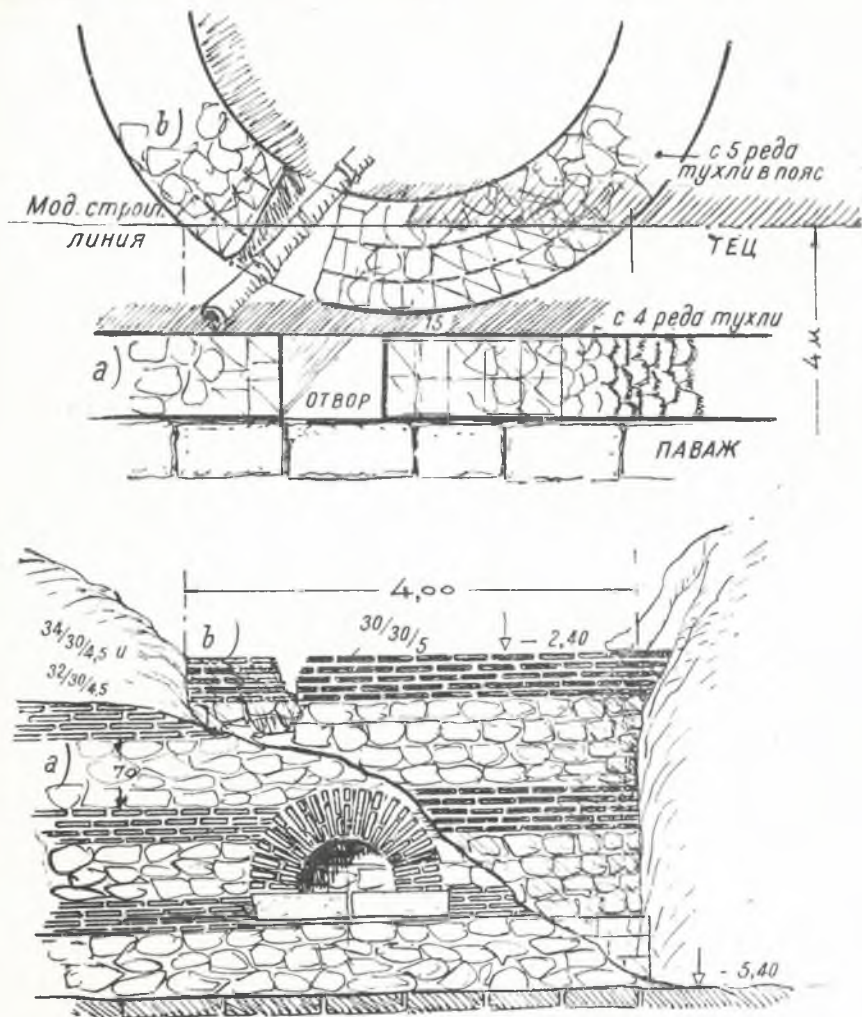
⁴ D. T. Rice, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Edinburgh, 1958, стр. 68, табл. 16.

36-а. Също и античните бани в Анкара имат смесена зидария с четири реда тухли в пояса.¹ Не са датирани (обр. 28).

С пет реда тухли в пояса

а) в България

37. Апсидата на една раннохристиянска църква, открита през 1954 г. в изкопа за канала ТЕЦ между Трапезица и Жданов в София, е иззидана със смесена зидария с пет реда

27. Сердика. Зид от апсида и ограден зид в канала ТЕЦ по бул. Г. Димитров.

План и изглед — С. Бобчев

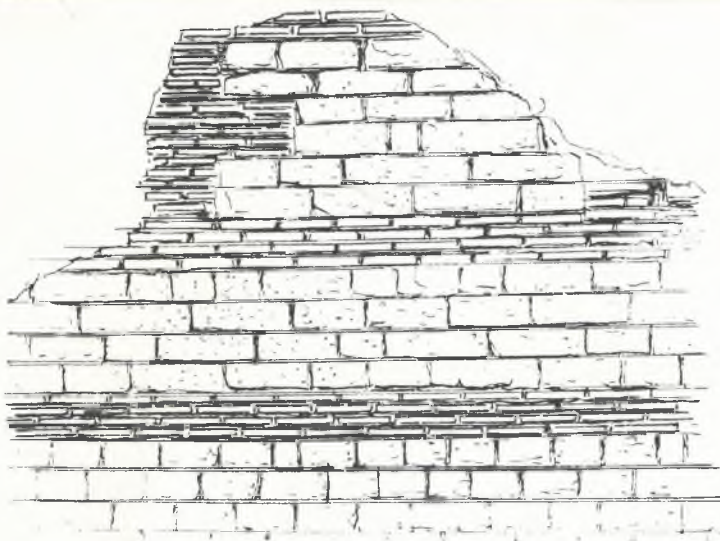
27. Serdica. Mur de l'abside et mur dans le canal du T. E. Z. du boulevard G. Dimitrov, Plan et vue de S. Bobtchev

тухли в пояса с формат на тухлите 32/29/4,5 и 30/30/4,5 см, дебелина на фугата 5,5 см и с хоросан, смесен с тухлени частици. Тъй като апсидата е полукръгла, а не полигонална, вероятно е църквата да е строена преди VI в. (обр. 27).

38. Апсидата, принадлежна от изток към античния октогон от комплекса източно от „Св. Георги“ в София и апсидата със синтрон на параклиса южно от същия октогон, разкрити през 1954—1955 г., са иззидани със смесена зидария с пет реда тухли в пояса (обр. 28).

¹ D. T. Rice, The Great Palace of the Byzantine Emperors, Edinburgh, 1958, стр. 87 и табл. 31 А.

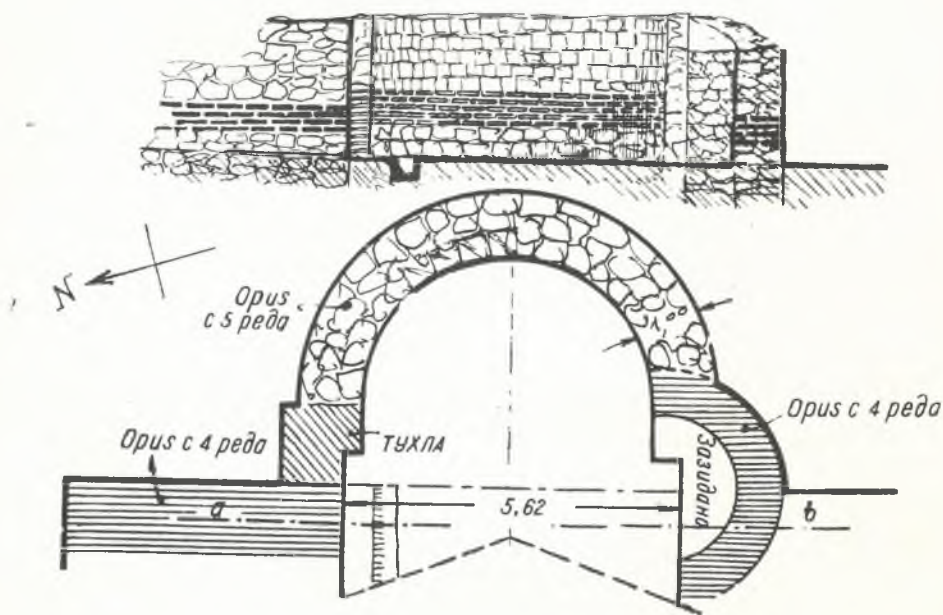
Хоросанът е примесен с тухлени частици, а тухленият формат е 28/28/3 см. За датата на тоя твърде усложнен с прибавки и преправки октогон може да се направи следното предположение: той е езически и със своята каменна архитектура на поставки за колони е от

по Talbot Rice.

28. Анкара. Зид от антични терми. Изглед по фото — Talbot Rice

28. Ankara. Mur de thermes antiques. Vue d'après une photographie de Talbot Rice

29. Сердика. Апсиден зид към октогона източно от църквата „Св. Георги“.

План и изглед — С. Бобчев

29. Serdica. Mur d'abside près de l'octogone à l'est de St. Georges

Plan et vue de S. Bobtchev

III в. Заграждането му със стени, иззидани с четири реда тухли в пояса с оглед да се за своди, и преминаването му към християнския култ е станало вероятно към края на IV в. От същото време трябва да е и една малка зазидаана впоследствие апсида в южната страна на образуваното тогава олтарно пространство със смесена зидария с четири реда тухли в пояса

(обр. 29). Прибавянето на голямата олтарна апсида със смесена зидария с пет реда тухли в пояса и каменните олтарни прегради по един от диагоналите на октогона е станало вероятно към края на V или през VI в., ако се съди по стила на фрагментите от канцелител прегради с кръстове и капители.

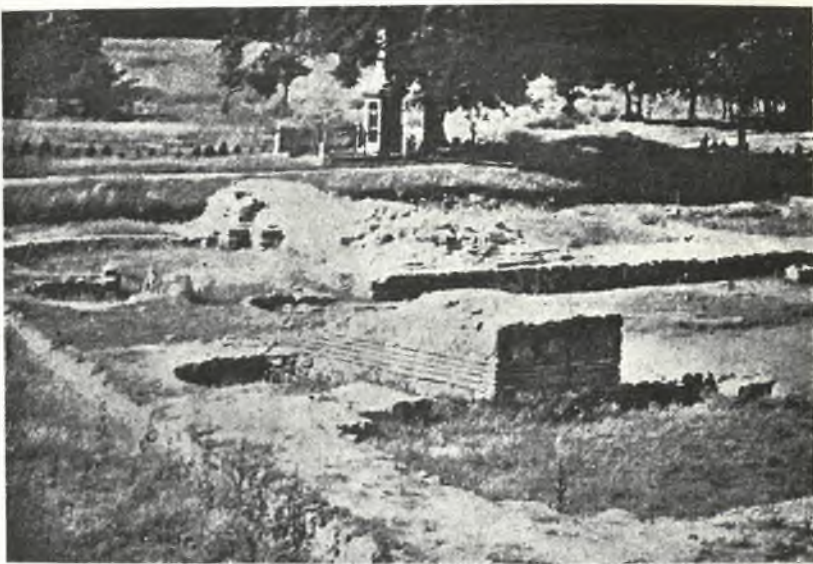
39. Един малък междинен зид в античната сграда „с големите одени зали“, открита при изкоп за основи на Министерството на електрификацията в „Центъра“ през 1953—1954 г., е иззидан със смесена зидария с пет реда тухли в пояса с формат $31\frac{3}{4}$ см и с дебели фуги, изпълнени с хоросан, примесен с тухлени частици. Тъй като този зид е малка изолирана част от общата, голяма и твърде масивна антична сграда, иззидана със смесена зидария с четири реда тухли в пояса, явно е, че той е по-късна преправка.

40. Развалините на старинната църква в с. Иваняне, Софийско, имат строеж от смесена зидария с

пет реда тухли в пояса. Според В. Мавродинова тя датира от края на V или началото на VI в.,¹ което е в съгласие с нашите предположения.

41. Останките от ранновизантийската църква в местността „Джанавара“ (южно от гр. Варна) са иззидани със смесена зидария с пет реда тухли в пояса според една фотография, изложена във Варненския археологически музей. Тая църква е датирана от до VI в., обаче данни за тухлите и хоросана не са дадени (обр. 30).²

42. Стените на т. нар. „Кале“ или „Карнобатски хисар“, западно от гр. Поляновград (Карнобат), на левия бряг на р. Азмак били иззидани — по устни съобщения на Ив. Велков, също и според К. Иречек — със смесена зидария с пет реда тухли в пояса. Данни за тухления формат, за хоросана и фугата липсват. Според Велков, Шкорпил,³ Иречек,⁴ Аврамов⁵ и Игнатиев⁶ това е старовизантийската крепост Маркели. Игнатиев, който описва градището при с. Комарево (Лозарево), на около 15 км северозападно от Поляновград и го приема заедно с В. Аврамов за византийската крепост Голое, съобщава, че и тая крепост е иззидана на места също със смесена зидария, без да казва колко реда тухли има в пояса. Форматът на тухлите бил $32\frac{3}{4}$ см, а хоросанът съдържа трошени тухли. Според Каниц, Иречек и Шкорпил това е „римска крепост“. И двете крепости не са датирани поне прикрително от поменатите автори, още повече като не могат да се идентифицират с никоя от поменатите у Прокопий крепости.

30. Джанавартепе при Варна. Зид от старохристиянска църква.
Скица по фото от Варненския археол. музей

30. Djanavar-tépé près de Varna. Mur d'église paléo-chrétienne.
Esquisse d'après une photographie du musée de Varna

¹ В. Мавродинова, Двете старинни църкви при с. Иваняне, ИБАИ, VII, 1934, стр. 220—222; данни за тухлите и хоросана не са дадени.

² Обр. 28 е скициран по изложената във Варненския музей фотография.

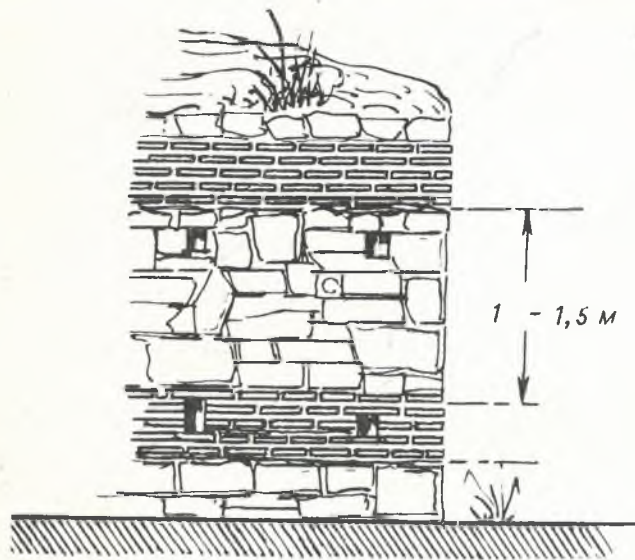
³ Известия Русского археологического института в К-полѣ, X, стр. 513.

⁴ К. Иречек, Пътвания по България, София, 1898, стр. 751.

⁵ В. Аврамов, Плиска—Преслав, Сборник, София, 1929, стр. 200 и 217.

⁶ А. Игнатиев, Градището при с. Комарево, ИБАИ, т. I, стр. 192 и 207.

43. Крепостната стена, разкрита през 1958 г. от Велизар Велков при с. Кадъкьой (на н. в. на река Драва), е изградена със смесена зидария с пет реда тухли в пояса. Резултатите от копките не са публикувани и датировка не е направена.

31. Царичинград (Югославия). Зид от крепостната стена.

Изглед по Дероко—Радойчић

31. Caričin-grad (Yougoslavie). Mur d'enceinte. Vue d'après Deroko—Radoičić

дените за усиление контрафорси е имал шест реда тухли в пояса.² Тая базилика е датирана от М. Грбич „на прехода от късна антика в ранна Византия“, а според К. Петров „апсидата изглежда да е изградена през V или VI в., а подпорите — по това време или по-късно“.

46. Северният зид на наоса на епископската базилика в Стоби (Македония) има смесена зидария с пет реда тухли в пояса с фуги, дебели 6 см. Според К. Петров „този зид трябва да е съграден не по-рано от 460 г.“, като привежда за тая базилика датировката на К. Трухелка, Р. Егер (около 500 г.), Е. Кицингер (от втората половина на V до средата на VI в.) и по мозайката, която не е по-късна от VI в.⁴

47. Анастасиевата стена при Цариград (от 496 г., но не по-рано!) е изградена на места според една фотография във Военния музей в София — със смесена зидария с пет реда тухли в пояса. Според други фотографии тя е изградена на други места от малки каменни квадрати. Хоросанът е примесен с „голямо количество трошени керемиди“ (обр. 32).⁵ Кулите по тая стена са кръгли. Странно е, че нито един от изследвачите, които са се занимавали с тия стени (Обрешков, Филов, Schuchhardt, Strzygowski), не споменават нищо за смесена зидария.

48. Първоначалният зид на крепостта на пристанището Драч (Dyrrachium), по която и триъгълни кули, се датира от L. Rey от времето на император Анастасий (491—512 г.). Според византийския писател Свида тоя император бил родом от Драч и издигнал на него стени на родния си град. Тия стени и кули, преустроени (облицовани) от турците, се датират от началото на VI в.⁶

¹ А. Дероко и Св. Радойчић, Откопаванье Царичина града, Стари́нар, Нова серия, I, 1950.

² К. Петров, Смешано зиданье, стр. 76.

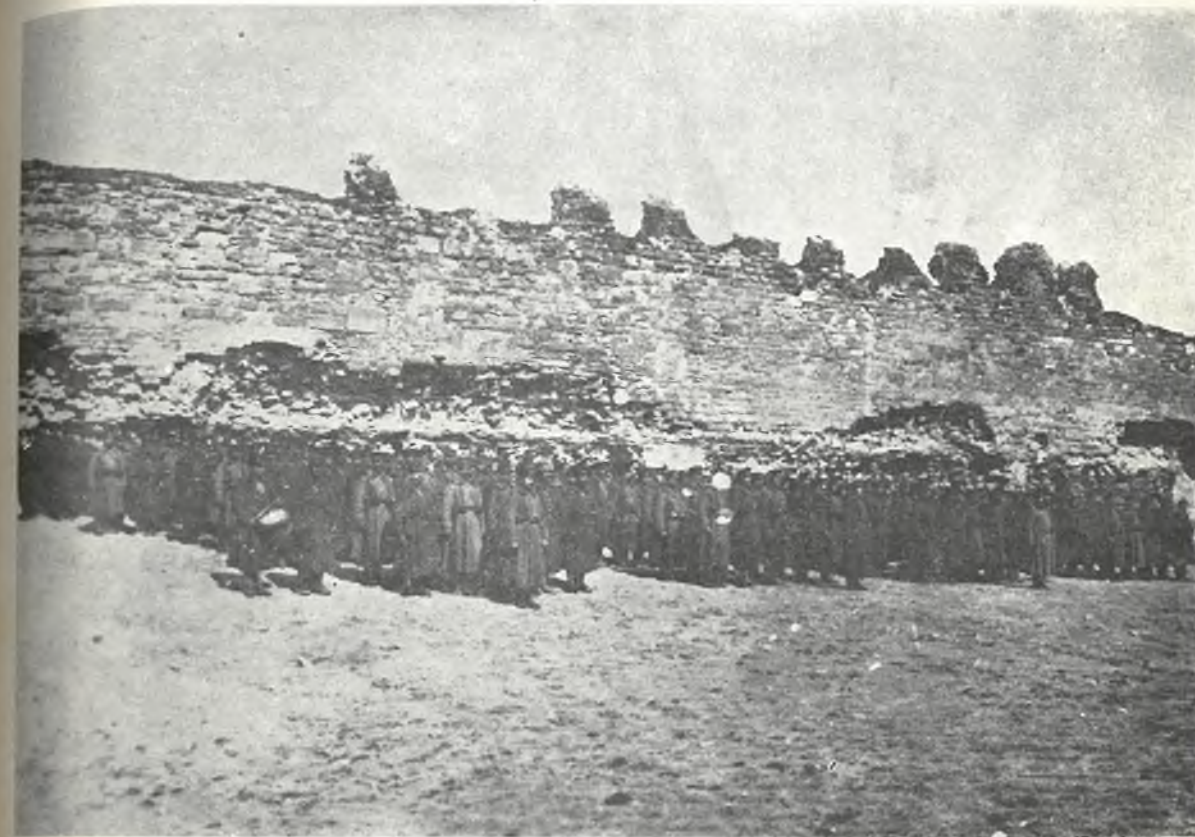
³ Пак там, стр. 77.

⁴ Пак там, стр. 77.

⁵ Сп. Отечество, год. II, 1915, кн. 1, стр. 10.

⁶ L. Rey, Les remparts de Durazzo, Albania, Revue archéologique, 1925, стр. 33 и сл.

Според фотографии, публикувани от L. Ugolini, стените на някогашната голяма драчка крепост, от която има запазени значителни останки северно от града, са изградени със смесена зидария с пет реда тухли в пояса, като дебелината на каменния пласт между

32. Анастасиевата стена (при Цариград). Фото снимка във Военния музей в София

32. Mur de l'empereur Anastase (près de Constantinople). Photographie du Musée militaire de Sofia

тухлените пояси е от 0,6 до 1,4 м (обр. 33).¹ От всичко се вижда, че и тия две останки от крепости са части от Анастасиевата крепост и водят началото си от VI в.

49. Новоразкритата от Флореску през 1955 г. куртина „Н“ в Капидава (Добруджа) е изградена със смесена зидария с пет реда тухли в пояса (обр. 34). Тая куртина завършва на северния си край (към Дунав) с един издатък — в план неправилен петоъгълник, означен от Флореску като кула № 8. Прави странно впечатление, че в изчерпателното си и добре издадено изследване той обръща твърде малко внимание както на смесената зидария с пет реда тухли в пояса, тъй и на същата зидария в пилоната на кула № 2, а също и на кула № 8 („с издаден остър ръб“). Все пак той приема куртината „Н“ да е строена през „III фаза“, т. е. от средата на IV до края на V в.² Според нас тия изолирани късни преустройства не могат да бъдат от IV в., а са от края на V или VI в.

50. Засводените с калоти субструкции на сградата „Кючукйали“ между Малтепе и Бостанджик северно от Цариград са изградени със смесена зидария с пет реда тухли в пояса.³ Семави Ейс, публикувайки ги отново, допуска, че това са, може би, останки от двореца на

¹ L. Ugolini, Albania antica, Roma—Milano, 1927; Pauly—Wissowa, Dyrrachion, 1886.

² Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, Monogr. archeologica, I, 1958, стр. 72.

³ Semavi Eyice, Quatre édifices inédits ou mal connus, Cahiers archéologiques (Fin de l'antiquité et moyen âge), Paris, 1955, т. X, стр. 248.

⁴ Изв. на Археолог. и-т, т. XXIV

император Теофил (829—842 г.), като счита, че те могат да се идентифицират със старото място Вгуас (обр. 35), но признава, че това не е доказано. Тъй като не се дават други данни за структурата и хоросана, ние не можем да кажем нещо по датирането, освен че това са подземни зали, твърде прилични на цистерни, каквито са строени през V—VI в. в Цариград.

33. Драч. Зид от крепостната стена северно от града. Фото L. Ugolini
33. Durazzo. Mur d'enceinte côté nord de la ville. Photographie L. Ugolini

II. ИЗТОЧНО ОТ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ (МАЛА АЗИЯ И ЮЖНА РУСИЯ)

С три реда тухли в пояса

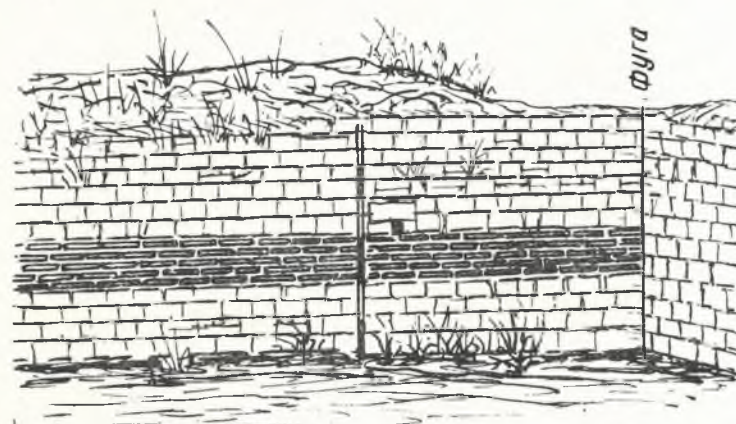
51. Прибавената към античния храм в Афродизиас (Мала Азия) християнска олтарна апсида е изградена със смесена зидария с три реда тухли в пояса (обр. 36).¹ Явно е, че прибавената апсида е от най-ранно християнско време, когато античните храмове се превръщали масово в църкви (IV в.).

С четири реда тухли в пояса

52. Развалините на някакъв голям античен строеж източно от гр. Синоп (Мала Азия) са изградени със смесена зидария с четири реда тухли в пояса. Според авторите на съобщението за разкопките, извършени там през 1953 г., тия развалини са от византийско

¹ Archäologischer Anzeiger, 1933, прил. III/IV, стр. 406—407.

време.¹ По публикуваните от тях отлични фотографии каменният пласт между тухлените пояси се състои от осем реда малки дялани тухели с обща дебелина около 1,40 м. Никакви други данни не са дадени (обр. 37). Този византийски строеж напомня твърде много подобните му в близките градове Никея и Никомидия от края на IV в.²

34. Капилава (Добруджа). Зид от крепостта. Изглед по G. Florescu
34. Capidava (Dobroudja). Mur d'enceinte. Vue d'après G. Florescu

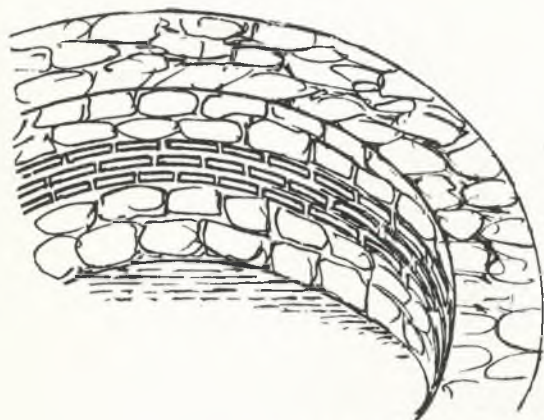
35. Цариград (Кючюкйали). Зид от византийска сграда.
Изглед по Semavi Eyce
35. Constantinople. Citchük-yali. Mur d'édifice byzantin.
Vue d'après E. Akurgal et Budde

53. Една голяма антична постройка, разкрита в Сарди (Мала Азия) през 1955 г. и тълкувана като част от палестра, е изградена в горните си части (над 2 м от цокъла), догдето

¹ Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope, von Ekrem Akurgal und Ludwig Budde, Ankara, 1956, стр. 39.

² С. Н. Бобчев, Смесената зидария, стр. 12, 13, 14.

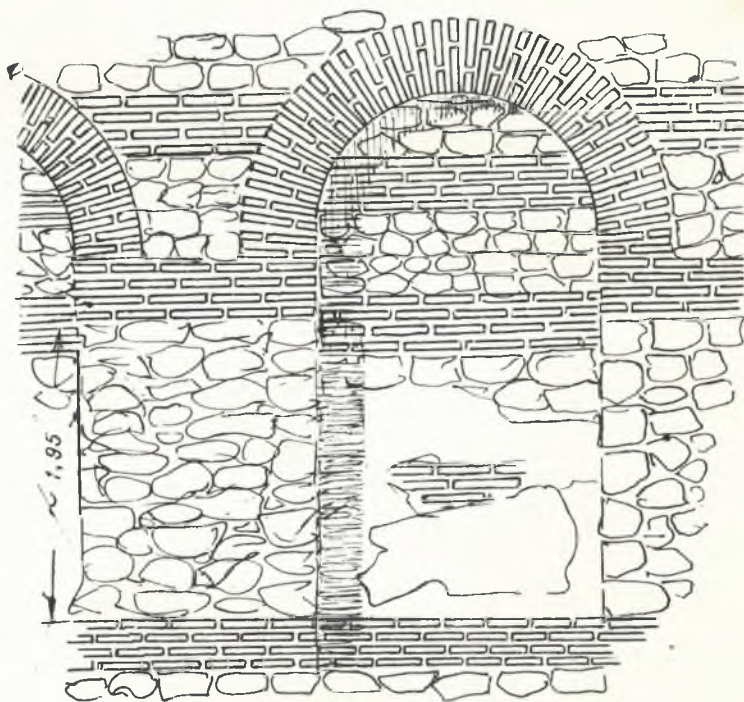
е градена само с каменни квадри, със смесена зидария с четири реда тухли в пояса. Други данни не са дадени в предварителната публикация и не е направен опит за датироване (обр. 38). По начина на изграждането си със смесена зидария високо над цокъла, което

Афродизиас

36. Афродизиас (Мала Азия). Апсиден античен зид. Изглед

36. Aphrodisias (Asie mineure). Mur d'abside antique. Vue

37. Синоп (Мала Азия). Зид от византийска сграда. Изглед по E. Akurgal u L. Budde

37. Sinope (Asie mineure). Mur d'édifice byzantin. Vue d'après E. Akurgal et Budde

¹ Archaeology, 1959, т. XII, № 1, стр. 56.

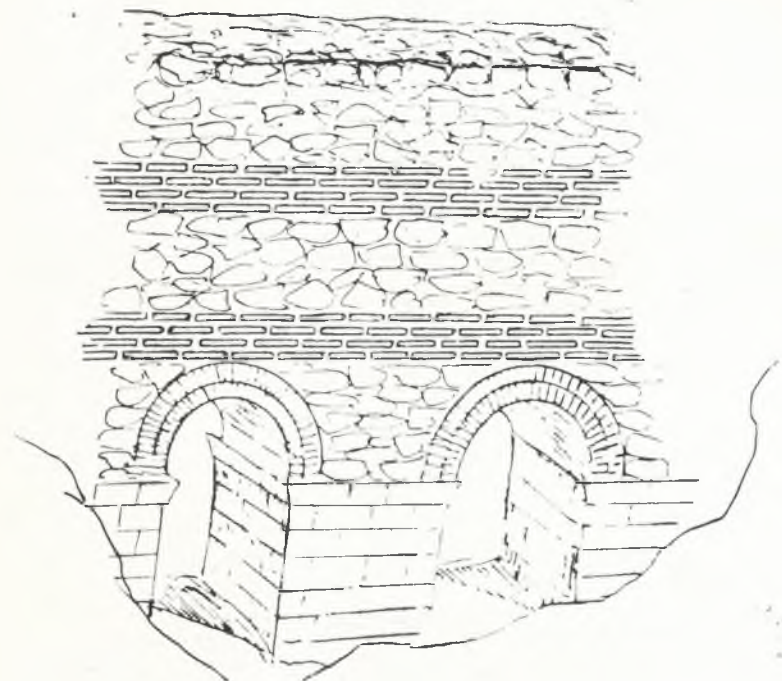
² С. Н. Бобчев, цит. съч., стр. 17.

³ А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, Материалы и исследования по археологии СССР, М.—Л., 1959, стр. 208—211 и обр. 105—107.

III. ЗАПАДНО ОТ БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ (ГЕРМАНИЯ (ПО РЕЙН), ИТАЛИЯ, ГАЛИЯ, БРИТАНИЯ И СЕВЕРНА АФРИКА)

55. Стените на Дойц и предмостовият кастил на Кьолн са иззидани със смесена зидария

с един ред тухли в пояса с формат 40/40/4 см и с каменни пластове от около 30 см дебелина. Според R. Schultze и C. Steuernagel „изглежда, че е вярно предположението, че времето на Константин, през което е бил възстановен мостът на Рейн при Кьолн, е създадо

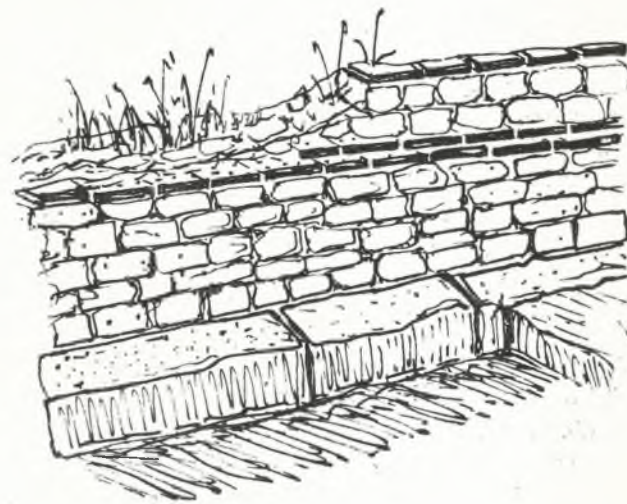
38. Сарди (Мала Азия). Зид от византийска сграда. Изглед по Archaeology, 1959

38. Sardès (Asie mineure). Mur d'édifice byzantin. Vue d'après Archaeology, 1959

за защита на същия мост и тая твърдина вероятно върху стари останки¹.

С два реда тухли в пояса

56. В светилището на „Ауфанийските матрони“ при Нетерсхайм (в Айфел, Западна Германия) малките квадратни „галоримски“ храмове са иззидани със смесена зидария с два реда тухли в пояса на варов разтвор без примеси (обр. 39). H. Lehner счита, „че този случай чрез петте надписа сигурно се датира от 196 до 227 г.“². Намерените там монети и керамика са в съгласие с това датироване, което очевидно е твърде сигурно и установява по необорим начин времето, през което двата реда тухли в пояса са се практикували по р. Рейн — именно края на II и първата половина на III в.

39. Неттерсхайм (Зап. Германия). Античен зид. Изглед по H. Lehner

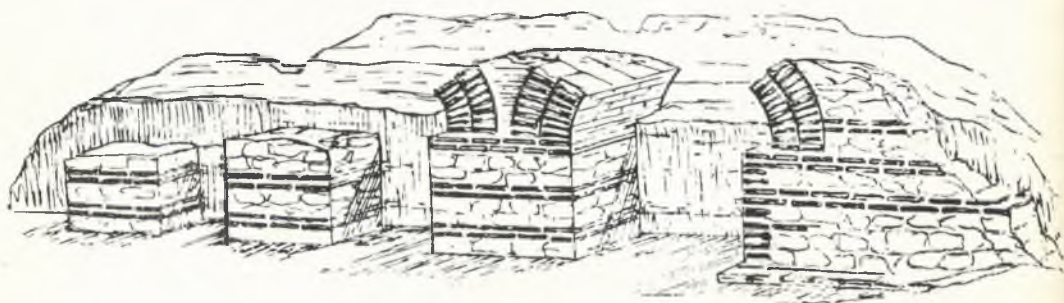
39. Nettersheim (Allemagne fédérale). Mur antique. D'après H. Lehner

¹ R. Schultze und C. Steuernagel, Colonia Agrippinensis, Bon. Jahrb., Nr. 98, 1895, стр. 82.

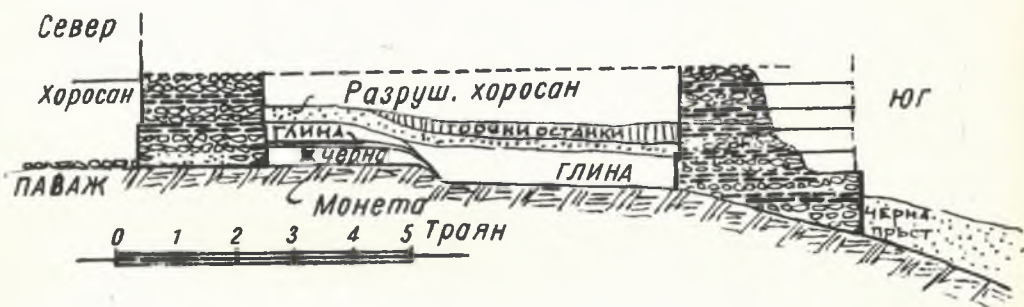
² H. Lehner, Das Heiligtum der Matronae Aufaniae bei Nettersheim, Bon. Jahrb., Nr. 119, 1910, стр. 302, 317.

57. В гр. Кьолн се разкрити през 1894 г. зидове на антични жилищни сгради със смесена зидария с един или два реда тухли в пояса. Публикувани са, без да се правят опит за датиране.¹

58. В римския театър в Майнц има зидове със смесена зидария с два реда тухли в пояса.² Явно е, че този театър датира от предхристиянско време — от края на II в. или

40. Майнц. Зид от античен театър. Изглед по Peisker—Neeb
40. Mayence. Mur de théâtre antique. Vue d'après Peisker—Neeb

41. Verulamium (Северно от Лондон). Зид от античната крепост. Изглед по Colingwood—Taylor
41. Verulamium (au nord de Londres). Mur de la forteresse antique. D'après Colingwood—Taylor

от III в. Освен тези останки в Майнц са открити значителни части от римски стени през 1884 и 1914 г. при изкопи за южната гара на града. Те също са със смесена зидария с два реда тухли в пояса.³ Тухлите били с формат 30/40 см, а за състава на хоросана не се казва нищо, освен че бил твърде здрав. В хоросана вътре в зидарията била намерена добре запазена монета от Константин Велики от 308 г., според което тая година трябва да се счита за терминус post quem (обр. 40).

59. Във Verulamium (при St. Albans северно от Лондон) кулата на южния край на крепостта и куртината до „Лондонската порта“, както и самата порта са иззидани със смесена зидария с два реда тухли в пояса.⁴ Според Collingwood и Taylor тия останки са откъм средата на II в., което те подробно обосновават (обр. 41).

60. В Richborough (ант. Rutupiae, на морския бряг южно от устието на р. Темза в Англия) са били разкрити антични зидове в инзула XXVIII със смесена зидария с два реда тухли в пояса,⁵ които се датират от II в. Крепостта, изградена също със смесена зидария с два реда тухли в пояса, се датира „преди III в. или вероятно преди 285 г.“ (обр. 42).

¹ Bon. Jahrb., Nr. 98, 1895, стр. 135.

² Germania, 1917, стр. 54—55.

³ Neeb, Bericht über die Vermehrung der Sammlungen, Mainzer Zschr., X, 1915, стр. 76—77.

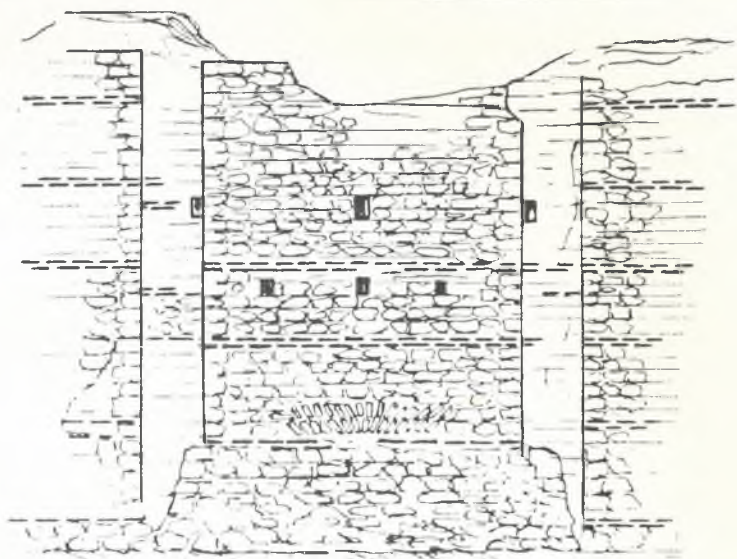
⁴ The Journal of Roman Studies, XXII, 1932, стр. 207; XXI, 1931, стр. 227—228.

⁵ The Journal of Roman Studies, XLVIII, 1958, стр. 141; XXII, 1932, стр. 69—70.

61. Зидовете на една антична сграда при с. Тезее (между Тур и Бурж във Франция) са от смесена зидария с два реда тухли в пояса. Според Бътлер „тези зидарии (т. е. смесената зидария!)... са сигурно от римски произход, но по белезите си не могат да се отнесат към определена епоха“¹. Тухлените редове са признак на IV или V в. (? — С. Б.), но същата (?) зидария се среща и в руини от I в., във форума в Bavaï, баните „Клюни“ в Париж, акведукта Люинес, крепостните стени в Тур и Манс.“² Все пак той заключава, че „най-подходяща дата за тая сграда е средата на II в., т. е. паметното управление на Адриан“. Явно е, че авторът не прави разлика между смесени зидарии с различно число тухлени редове в пояса и затова не може да ги отдели по време (обр. 43).

62. Крепостните стени в Санли (Северна Франция) са изградени със смесена зидария с два реда тухли в пояса.³ Не са датирани, но у Грение са поставени между стените на Късната империя.

63. Т. нар. „Терми на Елиогабал“ по Виа Сакра в Рим, в северното подножие на Палатин имат според архитект И. А. Попеску — през III фаза на развитието си, т. е. в частите на преобърнатата през V—VI в. в параклис и църква антична постройка (хорейум!), смесена зидария „с един или по-рядко два реда тухли в пояса“ (обр. 44).⁴ За смесената

42. Richborough—Rutupiae (Южна Англия). Зид от крепостта. Изглед по Wheeler

42. Richborough — Rutupiae (Sud de la Grande-Bretagne). Mur de la forteresse. D'après Wheeler

43. Тезее (Франция). Зид от крепост. Изглед по Butler

43. Thesée (France). Mur de la forteresse.

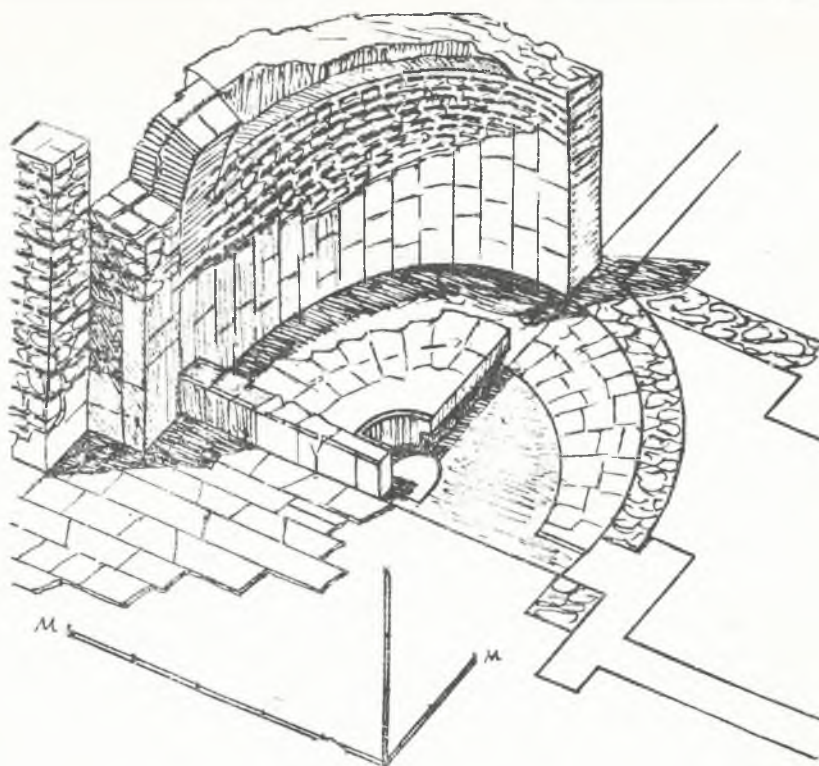
D'après Butler

¹ R. M. Butler, The Ruin at Thesée, Antiquity, No. 114, 1955, стр. 104 и табл. VI.

² Пак там, стр. 106.

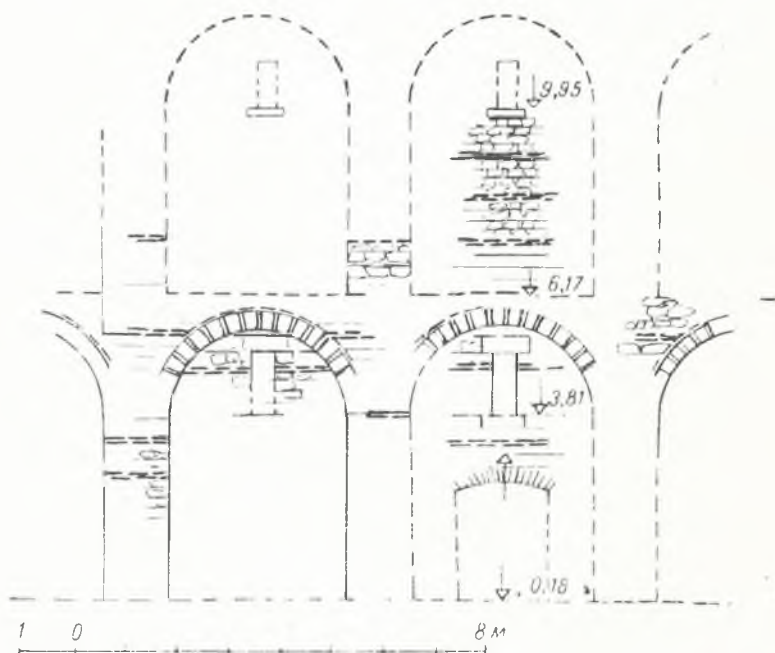
³ Sidney Toy, A History of fortification, London, 1955, стр. 46; A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine, Paris, 1931, стр. 414, 428.

⁴ I. A. Popescu, Le così dette Terme di Eliogabalo in Via Sacra. Ephemeris Dacoromana, IV, 1930, стр. 1—28.

44. Рим. Т. н. Терми на Елиогабал. Зидове от раннохристиянска църква.
Изглед по Ion Popescu

44. Rome. Thermes d'Héliogabal. Murs d'église paléo-chrétienne.
D'après Ion Popescu

45. Трир. Зид от антична сграда (хореум). Изглед по Hans Eiden
45. Treves. Mur d'édifice antique (horeum). Vue d'après Hans Eiden

Попеску се изказва така: „Типът на тая зидария, белезите и фактурата ѝ не позволяват положително датиране. Този вид зидария се появява във времето на Константин, трае до края на войните с готите и се появява наново в X в.“ Попеску се е натъкнал на един от случаите със смесена зидария в Италия, който трябва да бъде разяснен цялостно във връзка с други случаи пак там. Ние се опитваме да сторим това на края на нашия труд. Тук ще кажем само, че краткото обяснение на Попеску е недостатъчно при сложния случай със смесените зидарии в Италия. Преди всичко фактически не е вярно, че „този вид зидария се появява във времето на Константин“. Даже и да изключим II в., през който тая зидария се комбинира най-вече с опус ретикулатум, пак целият III в. остава с пълно развитие на опус микстум с два и три реда тухли в пояса (Аврелиановите стени в Рим, стените във Верона, Турин, много крепости в Галия, на Балканския полуостров и др.). Мъчнотия има само при определяне времето на смесената зидария в по-стари апсиди (или екседри) в някои други сгради в Италия, преустроени при обсебването им за нуждите на християнската църква. Поради многото подобни примери в Рим, а също и в Неапол, трябва да се приеме, че при това обсебване и преустройство през IV и V в. християните са запазили и продължили завареното положение на смесената зидария от II и III в., т.е. с един, два и повече редове тухли в пояса. За невъзможността да се образува традиция и закономерност в развитието на смесената зидария в Италия преди III в. вж. по-долу.

64. Според последните изследвания най-старата част на катедралата в Трир не е от 370 г., както ние приехме в „Смесената зидария“ по стари датировки, а е от 326 г.¹ Тъй като тук смесената зидария е с два реда тухли в пояса, най-новите изследвания коригират датирането в полза на нашата теза.

65. В северозападната част на Трир при разчистване на разрушени през време на войната 1943—1944 г.) сгради са разкрити значителни останки от два римски хореума, изградени със смесена зидария с два реда тухли в пояса с хоросан без примес от тухли.² Авторът на публикацията H. Eiden предлага за датировка средата на IV в., като допуска, че тя може да се прецизира при по-нататъшно изследване (обр. 45).

С три реда тухли в пояса

66. Запазените части от северната градска порта на гр. Кьолн (т. нар. Porta Paphia) са изградени със смесена зидария с по три реда тухли в пояса.³ Форматът на тухлите е 40/5,5 см. Един надпис от император Галиен (259 г.) и монети от същото време, намерени там, ни насочват според R. Schultze към средата на III в. Каменният пояс между тухлените пояси е дебел 1,6 м.

67. Друг случай с останки от антична ограда в гр. Кьолн (обр. 46) със смесена зидария с по три реда тухли в пояса между пояси от по три реда туфови квадри е описан от F. Fremmersdorf,⁴ но не е датиран от него (обр. 47).

68. Стените на театъра в Типаза (в Алжир) са от смесена зидария с три реда тухли в пояса.⁵ Театърът, както и всички подобни нему по тия и други места датират от предхристиянско време. Според Frézouls: „Опус микстум, рядък в Северна Африка, се появява вече към края на Империята, като в този случай не може да се излезе вън от III в.“ (обр. 48). Това се потвърждава и от други примери в Алжир (Джемила). Ако имаше данни за хоросана, можеше да се постави по-точен терминус.

¹ K. Kempf, Die Ausgrabungen am Trierer Dom von 1943 bis 1950, Spätantike und Byzanz, Neue Beiträge, Baden-Baden, 1952, стр. 103 и сл.

² H. Eiden, Untersuchungen an den spätrömischen Horrea, Trierer Zeitschr., 18. Jahrgang, 1, 1949, стр. 85 и обр. 1.

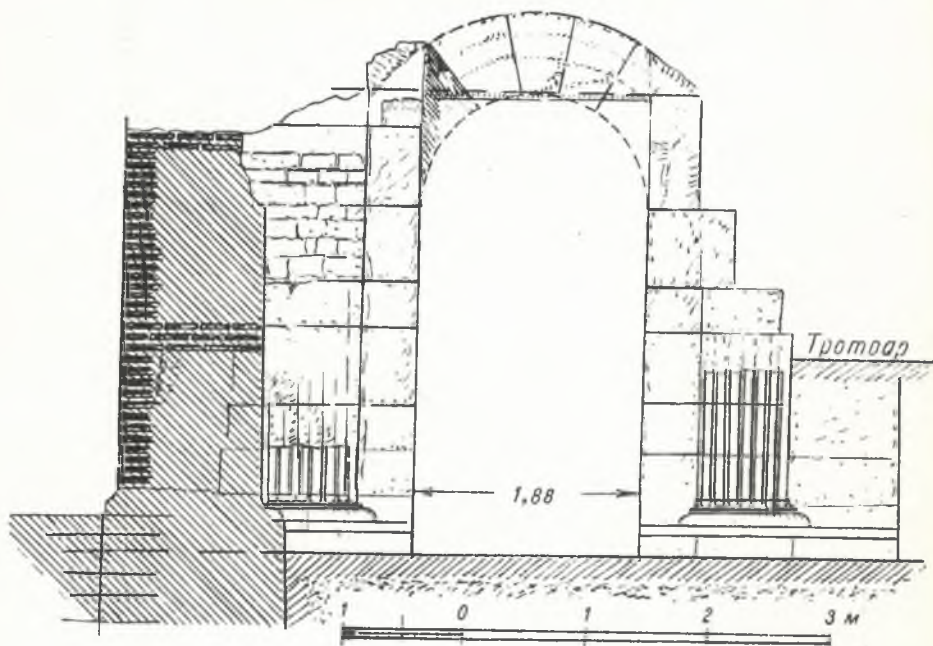
³ R. Schultze, C. Steuernagel, Colonia Agrippinensis, B. Jahrb., Nr. 98, 1895.

⁴ F. Fremmersdorf, Neue Beiträge zur Topographie des röm. Köln, Römisch-germanische Forschungen, 18, Berlin, 1950, стр. 47.

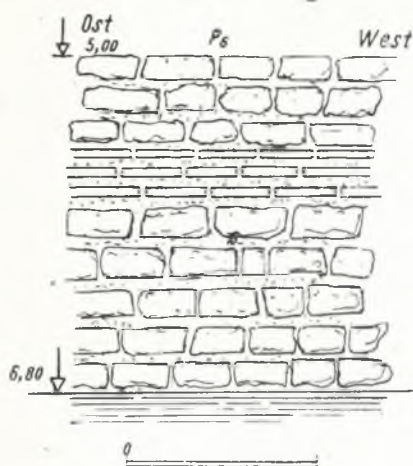
⁵ Ed. Frézouls, Le théâtre romain de Tipasa, Mélanges d'archéologie et d'histoire, Paris, 1952, стр. 174.

Изв. на Археолог. и-т, т. XXIV

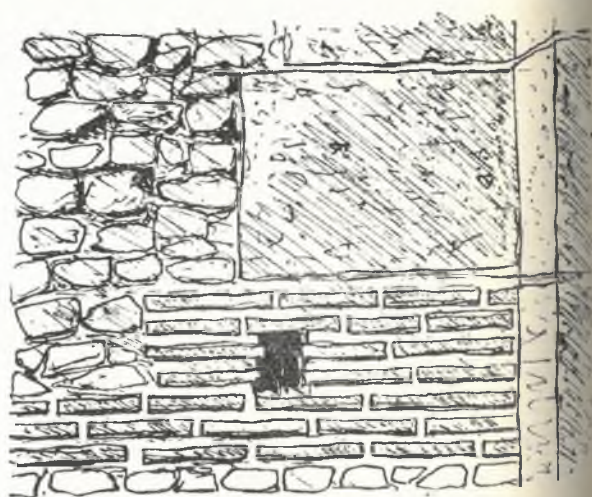
69. Гало-римската крепостна стена на Дакс (на Бискайския залив, Франция) е зидана със смесена зидария с три реда тухли в пояса. Тя е поставена от А. Grenier в групата галски крепости на Късната империя, без той да прави опит да я датира в по-тесни граници.

46. Кьолн. Porta Paphia — останки от портата. Изглед по R. Schultze
46. Cologne. Porta Paphia. Vestiges de la porte, d'après R. Schultze

47. Кьолн. Зид от антична сграда.
Изглед по F. Fremmersdorf
47. Cologne. Mur d'édifice antique.
Vue d'après F. Fremmersdorf

48. Типаза (Алжир). Зид от римския театър.
Изглед по Frézouls
48. Tipaza. (Algerie). Mur du théâtre romain.
D'après Frézouls

70. Крепостната стена и портата Сен Марсел на гр. Дии (Югоизточна Франция) са изградени над цокъла (от 5 м нагоре) със смесена зидария с три реда тухли в пояса. Тях като портите на гр. Дии имали на архиволтите си релефни образи на жертвоприношения.

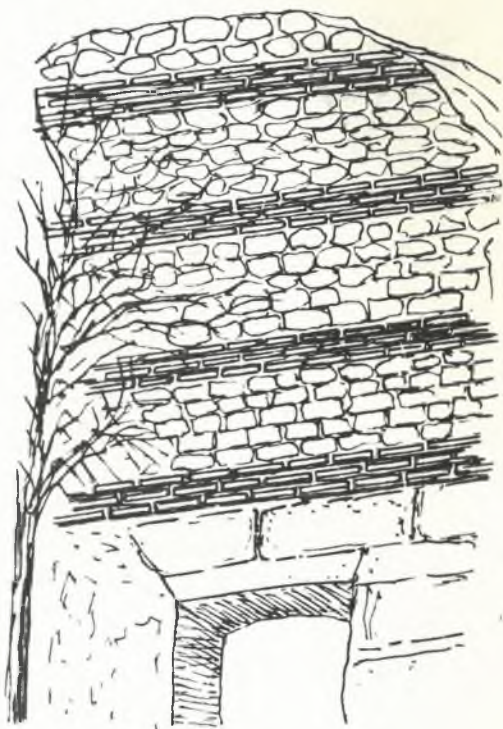
¹ A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine, Paris, 1931, стр. 511.

тавроболии, A. Grenier счита, че тия порти датират „от времето на разцвета на този култ, т. е. вероятно от царуването на император Марк-Аврелий или от неговите наследници — приблизително от същата епоха, от която са и стените на Langres или малко по-късно“¹. Стените на Лангр той приема от III в. поради повторно употребените в тях архитектурни материали от II в.

71. Със споменатите от нас в „Смесената зидария“ (стр. 33) крепостни стени на Ле Ман (Северна Франция) със смесена зидария с три реда тухли в пояса се е занимал и R. M. Butler.² След обстоен и добре обоснован анализ той идва до заключение, че тия стени са създадени след 276 г., т. е. след опустошението на Галия от „варварите“ (обр. 49). Това заключение се отнася според нас и до стените на други големи градове в Галия, пострадали също тогава и подновени към края на III или през IV в., всички със смесена зидария с по три реда тухли в пояса (Бордо, Суасон, Страсбург, Жюбленс и др.) но не и тия с по два реда тухли в пояса, като стените на Виена, Санли, акведукта в Лион и др., които са по-ранни.³

72. Крепостните стени във Фамарс и Баве и един античен сутерен в Нанден (всички в Ардените, Франция) са иззидани със смесена зидария с два реда тухли в пояса и се датират от II или III в.⁴

Хоросанът е без примеси от тухли. От друга страна, крепостната стена в Рен (Condate Redonum), изградена със смесена зидария с три реда тухли в пояса, се датира от края на III в. (обр. 50).⁵ Тук хоросанът е примесен със счукани тухли.

49. Le Mans (Франция). Зид от крепостната стена. Изглед по R. M. Butler

49. Le Mans (France). Mur d'enceinte.
Vue d'après R. M. Butler

С четири реда тухли в пояса

73. Т. нар. „Терми на Юлиан“ в двора на музея „Клюни“ в Париж са иззидани със смесена зидария главно с четири реда, но на места и с два реда тухли в пояса при тухли с размери 30/30/4,5 см (обр. 51).⁶ Ако действително всички тухлени пояси датират от една епоха на античното време, а не и от по-късни преустройства, твърде вероятно е тогава това да е една от последните големи обществени сгради със смесена зидария преди голямото нашествие на германските племена в Галия в началото на V в. (405 г.), защото това е единственият досега известен пример на смесена зидария с четири реда тухли в пояса в цяла Галия. Датирането на „Термите на Юлиан“ към 200 г. не почива на никакви положителни данни и може да се отнася, както казахме, към по-стара сграда, основно преустроена по-късно.⁷

¹ A. Grenier, Manuel d'archéologie, стр. 558—560.

² The Journal of Roman Studies, XLVIII, 1958, стр. 33 и сл.

³ С. Н. Бобчев, Смесената зидария, стр. 33.

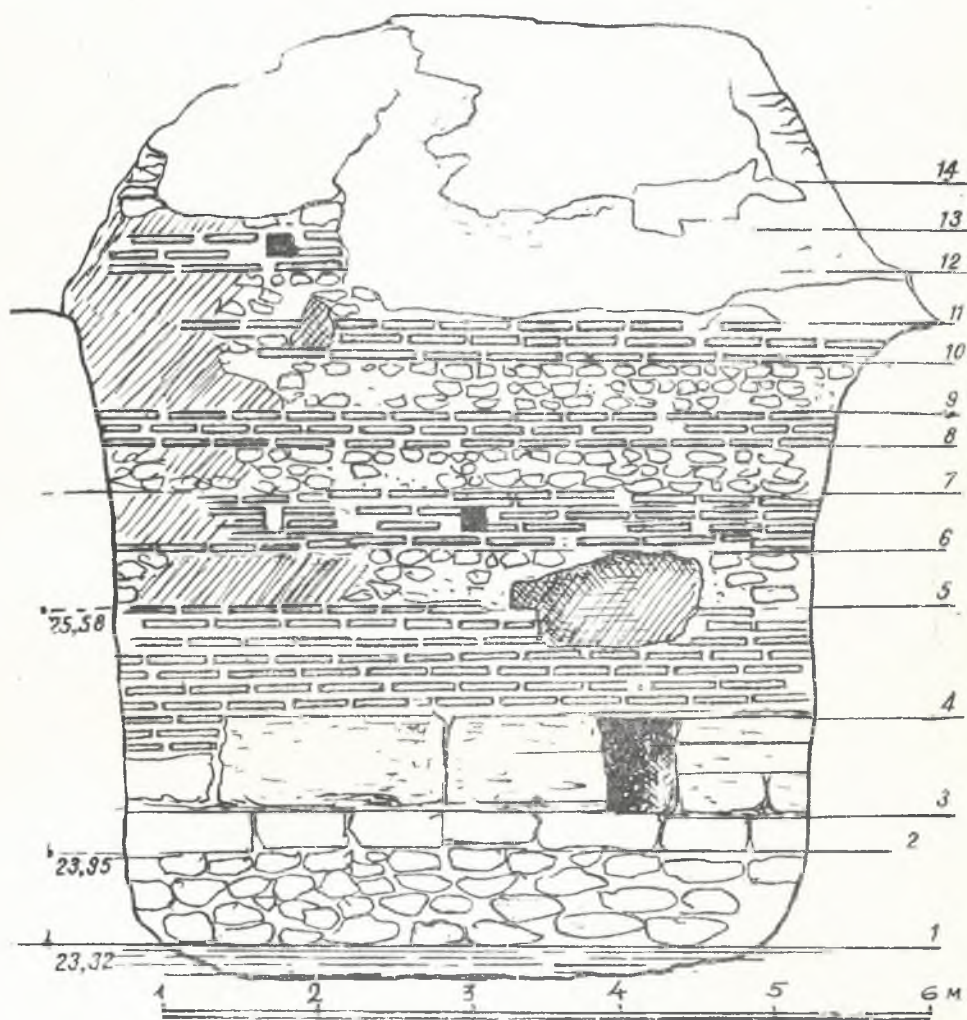
⁴ E. Will, Informations, Gallia, т. XVII, 1959, св. 2, стр. 243, 247—249, 252.

⁵ E. Will, Informations, Gallia, т. XVII, 1959, св. 2, стр. 343.

⁶ Този фотообраз дължим на любезната услуга на Ив. Жандова-Акралова, доставен ни лично от нея от Париж през 1959 г., за което тук ѝ благодарим.

⁷ Encyclopedica Italiana, т. XXVI, Parigi, стр. 340.

74. Западната порта в римския укрепен град Roman Colchester (Colchester в Essex, Англия — ант. Camulodunum) е изградена със смесена зидария с четири реда тухли в пояса, сменявани от четири реда квадратно дялани камъни.¹ Няма данни за структурата на портата или

50. Rennes (Франция). Зид от крепостната стена. Изглед по „Gallia“, т. XVII, стр. 343

50. Rennes (France). Mur d'enceinte, d'après „Gallia“, t. XVII, p. 343

куртините. Според Wealer и Laver „липсата на повторно употребен материал, правилната свързка и теснотата на фугите“ сочели към ранно време, а, напротив, на употребата на тухлените пояси се гледало като на късна конструкция. При такова противоречиво съпоставяне изследвачите приемат за дата на портата края на I в., което не е убедително (обр. 52).

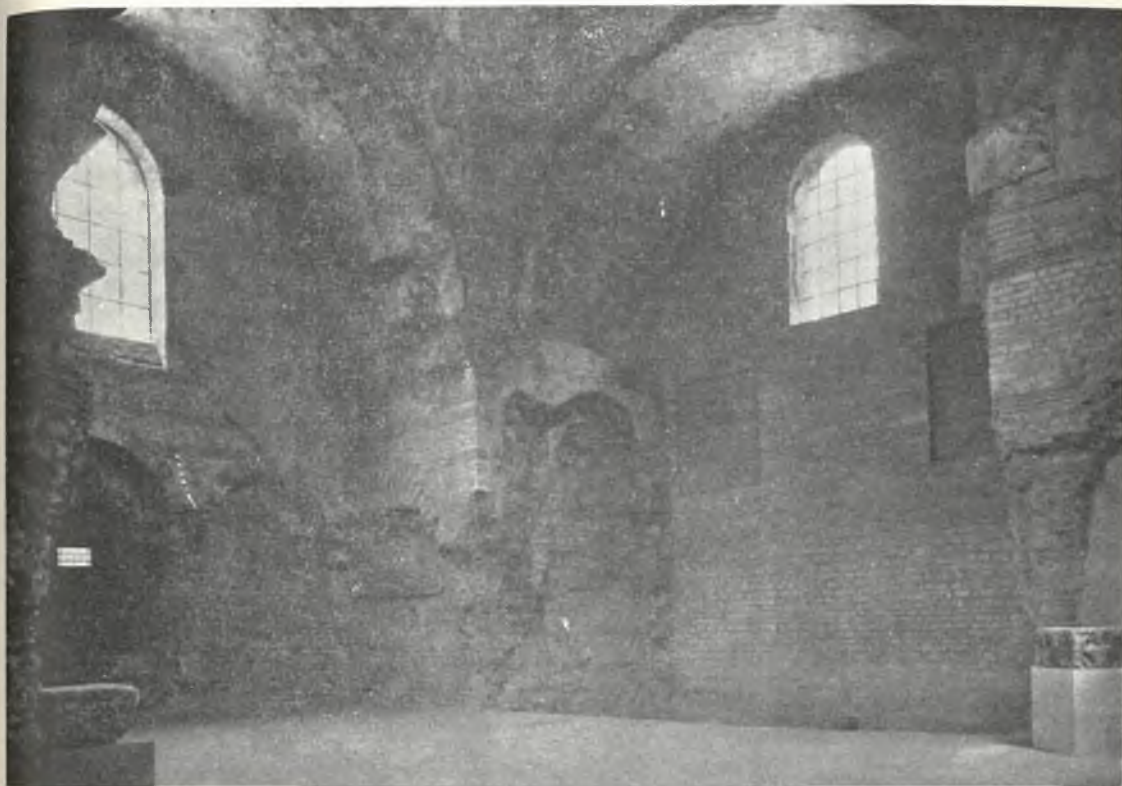
С пет и шест реда тухли в пояса

75. Баните източно от античния Тимгад (Алжир) са изградени със смесена зидария с пет реда тухли в пояса, редувани от девет реда каменни блокчета.² Според Saglio те датират „от една епоха твърде късна“ (обр. 53).

¹ The Journal of Roman Studies, IX, 1919, стр. 144, и табл. IX, 2.

² Daremberg — Saglio, Dictionnaire „murus“ — „opus mixtum“, т. III, стр. 2058.

76. В римската вила Veliterna на 3 км от Velletri в подножието на Албанските планини Италия почти всички зидове са от смесена зидария с по пет реда тухли в пояса,¹ но между тухлените пояси няма каменни редове, а „мрежеста облицовка“ (opus reticulatum).

51. Париж. Антична сграда в музея „Клюни“. Изглед по фото
51. Paris. Edifice antique — au musée de Cluny (photographie)

Макар нищо да не се казва за тухления формат и за варовия разтвор, ясно е, че той не съдържа тухлени частици, тъй като фугите са твърде тесни. Освен това някои тухли се датират по щемпели от 123 г. Всичко това говори, че тия зидове са от втората половина на II в. (обр. 54 и 55). За обяснението на този случай и други подобни с opus reticulatum вж. по-нататък.

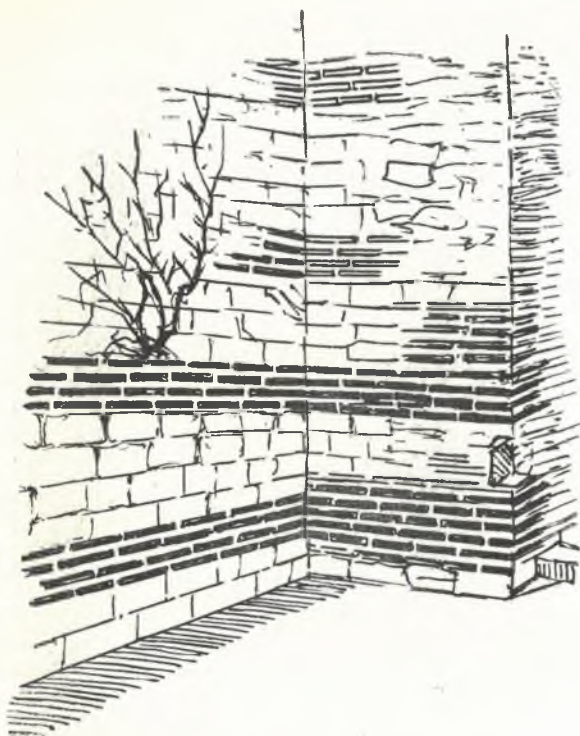
77. Останки от римска вила на около 5 км северно от Сан Марино (на езерото Албано, Италия), както и останки от друга антична сграда пак там са изградени със смесена зидария, първите с пет реда тухли в пояса между зидария от опус ретикулатум, вторите с по четири реда тухли също между опус ретикулатум.² Първите се датират твърде сигурно от тухлите с надписи от 123 г., а вторите — по-общо „от времето на Антонините“.

Други останки също със смесена зидария с четири реда тухли и опус ретикулатум са открити на 1 км северно от Сан Марино (№ 24 в плана на Дайковичи).³ И за тия останки,

¹ R. Vighi, Nuove ricerche nelle villa Veliterna, Bulletino della commissione archeologica, Roma, 1942, стр. 17—33.

² C. Daicoviciu, Castrimoenium e la cosi detta „via castrimenesi“, Ephemeris dacoromana, IV, 1926—1927, 1930, стр. 50—59.

³ C. Daicoviciu, Castrimoneium e la cosi detta „via castrimenesi“, Ephemeris dacoromana, IV, 1926—1927, 1930, стр. 50—59.

52. Colchester (Англия). Зид от западната порта на крепостта. Изглед по J. of Roman Studies. vol. IX (1919)

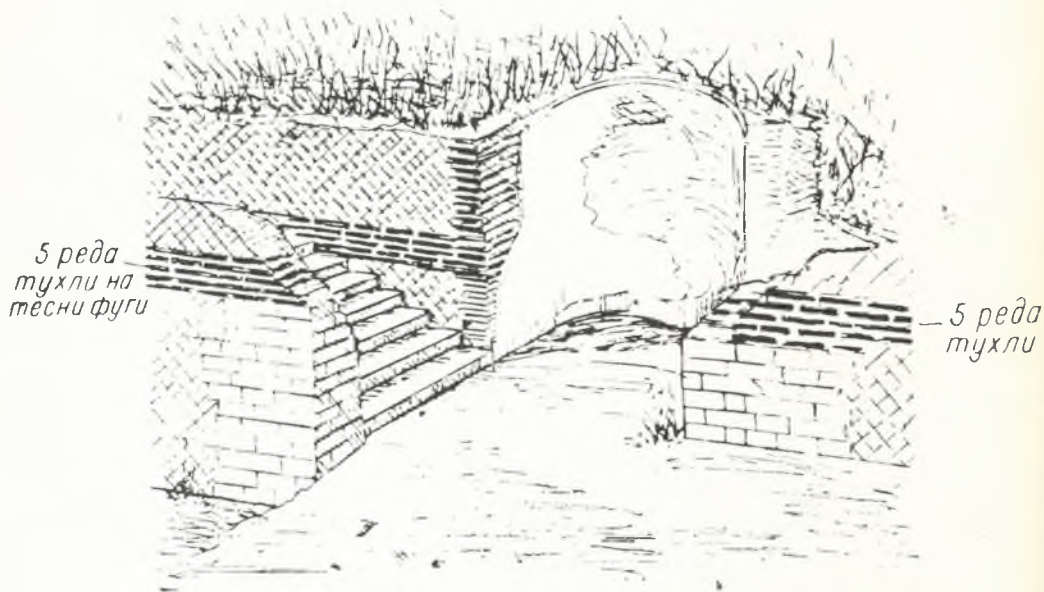
52. Colchester (Grand-Bretagne). Mur de la porte ouest de la forteresse. Vue d'après J. of Roman Studies vol. IX (1919)

Хупокауст!

53. Тимгад (Алжир). Зид от източните терми. Изглед по Daremberg—Saglio art. „murus“

53. Timgad (Algerie). Mur des thermes orientaux. D'après Daremberg—Saglio art. „murus“.

*5 реда
тухли на
тесни фуги*

*— 5 реда
тухли*

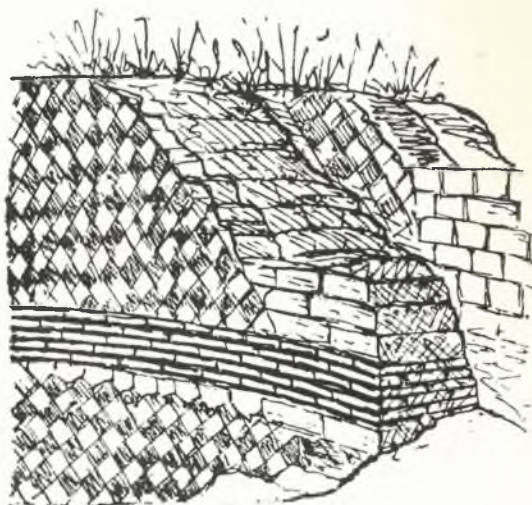
54. Villa Veliterna (Италия). Зид от ниша в нимфея I. Изглед по R. Vighi

54. Villa Veliterna (Italie). Mur de niche dans le nymphée I. D'après R. Vighi

както и за останките № 76 (Villa Veliterna) се отнася общото обяснение на италианските смесени зидарии, което даваме на следващите страници (обр. 56 и 57).

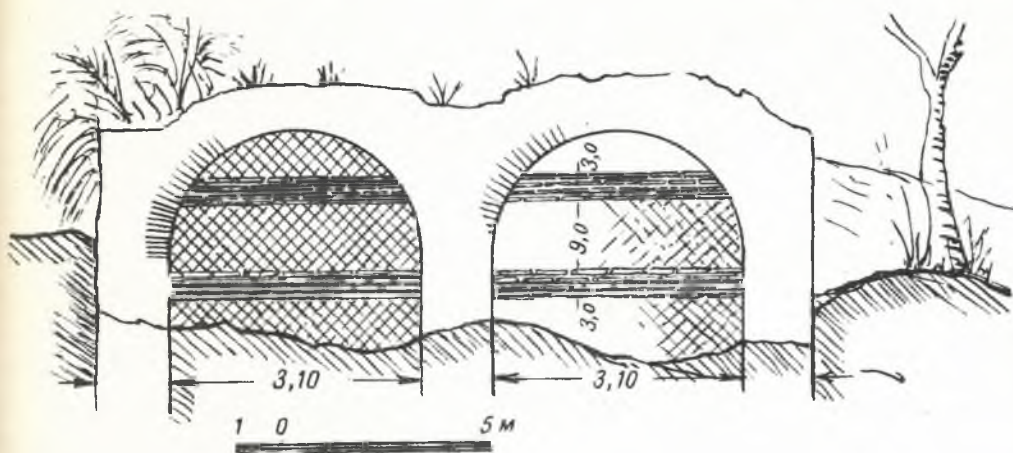
78. В античната „базилика“ на форума на античния град Cosa на 138 км северно от Рим четвъртитите подпори, разделящи пространството на три кораба, били иззидани със смесена зидария с по шест реда тухли в пояса на арков разтвор, наситен с трошени керемиди.¹ Тъй като зидарията на тия масивни стълбове, предназначена да носят сводове, се различава коренно от зидарията на околните стени, която е на бяла вар и с ебни необработени камъни, и не е била предназначена да носи свод, авторът на публикуваните данни за базиликата Brown правилно заключава, че стълбовете са от по-късна дата, без да я определя. Явно е, че тия стълбове са прибавени през византийско време (обр. 58).

79. От разкритите през 1942—1950 г. останки от субструкции на старата базилика „Св. Петър“ в Рим се установява, че апсидата ѝ от времето на Константин Велики е от смесена зидария, подобна (?) на тая в останките от мавзолея „О“, открит под олтара на същата базилика.² В датското съобщение за разкопките не се казва колко реда тухли са в пояса. И тия останки от италиански opus mixtum намират своето обяснение в следващите редове.

55. Villa Veliterna (Италия). Ниша Д в същата сграда. По R. Vighi

55. Villa Veliterna (Italie). Niche D dans le même édifice. D'après R. Vighi

56. Castrimoenium (Италия). Зидове от антични сгради. Изглед по Daicovici

56. Castrimoenium (Italie). Murs d'édifices antiques. D'après Daicovici

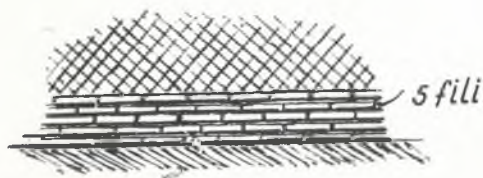
Антични смесени зидарии в Италия

Многото случаи на антични смесени зидарии в Италия, станали ни известни през последните години, позволяват сега да направим изводи, които в публикацията ни от 1952 г. (стр. 31) бяха изложени твърде общо. Още тогава за нас бе ясно, че ранното появяване на

¹ F. E. Brown, Cosa I, Memoirs of the American Academy in Rome, т. XX, 1951, стр. 77—78 и сл.

² H. Torp, The Vatican Excavations and the cult of Saint Peter, Acta archaeologica, XXIV, Kobenhavn, 1953, стр. 27 и сл.

една особена смесена зидария в Помпей в края на I в. пр. н. е. бележи и произхода на тази конструкция.¹ Но едновременно поява на един, два, три, а в някои случаи пет и даже шест реда тухли в пояса в Италия през I и II в. не ни позволяваше да градим върху това някакво

57. Castrimoenium. Вила романа. Зид от антична сграда. Изглед по Daicovici
57. Castrimoenium. Villa romana. Mur d'édifice antique. D'après Daicovici

58. Cosa (Италия). Пилон от „базиликата“. Изглед по Brown
58. Cosa (Italie). Pylône de la basilique. D'après Brown

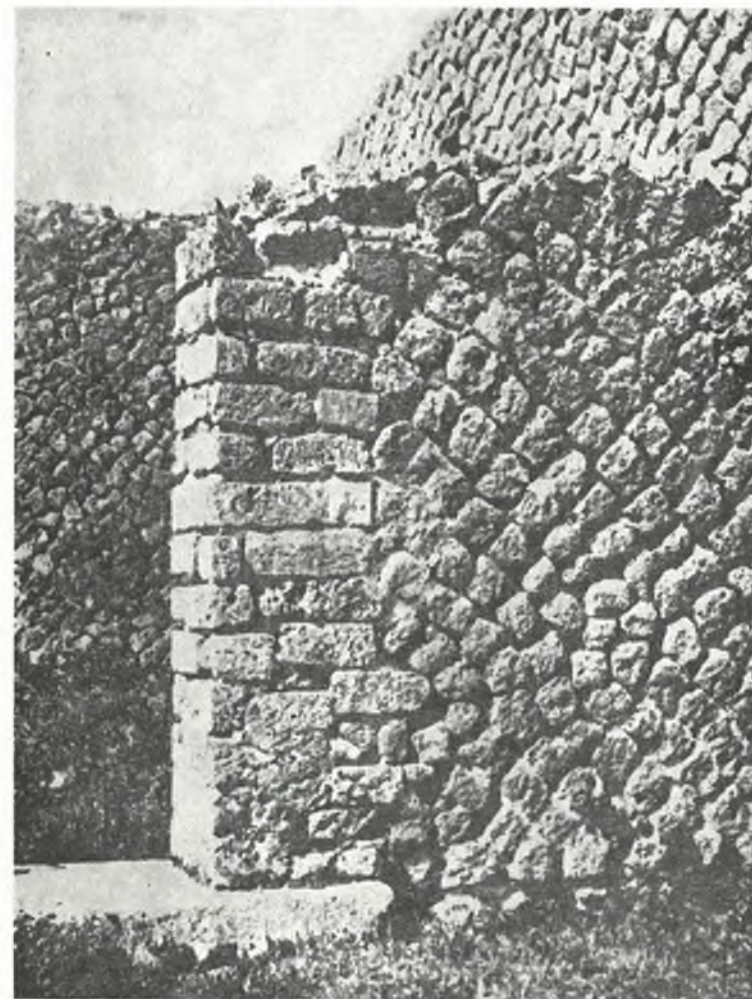
от I и II в., т. е. от епохата на най-големия икономически разцвет на Рим, когато икономическата криза не се е чувствувала още. Обстоятелството, че още в IV и III в. пр. н. е. в Помпей са опитвани по тглитите на сградите превръзки на дребната зидария от туфови блокчета с различни блокове от същия туф, показва, че нуждата от такава превръзка е съществувала отдавна на това място поради употребата на тази конструкция (opus incertum обр. 60). По-нататък, в I в. пр. н. е. това превръзване по тглитите на тая вече квазиретикуллатна зидария е опитвано сега с редове правоъгълни плочести блокчета от туф, например храма на Зевс-Мейлихиос в Помпей (образи 59 и 60 — левия)².

Следният етап е заместването на правоъгълните блокчета по тглитите на зида с пояси от тухли от по два до шест реда в пояс, но тия пояси не се правят още редовно по цялата стена, а ретикулата заема целите големи площи. Тухлените пояси остават все още като превръзки (обр. 61, дясно) само по тглитите. Към 50—79 г. ретикулата се пресича вече от пояси с по два до шест реда тухли най-често при изцяло измазано лице на зида. При това тглитите

¹ R. C. Carrington, Notes on the building material of Pompeii, The Journal of Roman Studies, XXXI, 1933, стр. 134.

² R. C. Carrington, цит. съч., стр. 132, табл. X.

са оформени само от тухли или от смесена зидария с два или повече редове тухли в пояса (обр. 62).¹ Най-сетне в Помпей и Херкулан се среща за пръв път към 60—70-те години и чисто

59. Помпей (Италия). Зид от храма на Зевс Мейлихиос — I в. пр. н. е.
Фото по R. C. Carrington

59. Pompéi (Italie). Mur du temple de Zeus Meilichios. I siècle avant notre ère. D'après R. C. Carrington

смесена зидария без ретикуллат с два и много рядко три реда тухли в пояса; последните само в Херкуланската порта в Помпей (обр. 63).²

Със загиването на Помпей и Херкулан в 79 г. свързаната с ретикултата смесена зидария продължава да се практикува в Италия и даже вън от нея, например в храма на Херкулес при Sette Camini в околностите на Тиволи,³ във Villa Veliterna (№ 76 на нашия списък), в някои антични постройки при Сан Марино (№ 77 на нашия списък), в Киети (Италия), в Ефеуса-Себаста южно от дн. Аяш, на южния бряг на Мала Азия — Киликия⁴ и др. През I и II в. (до император Антонин-Пий) ние постоянно наблюдаваме съчетанието на опус микстум

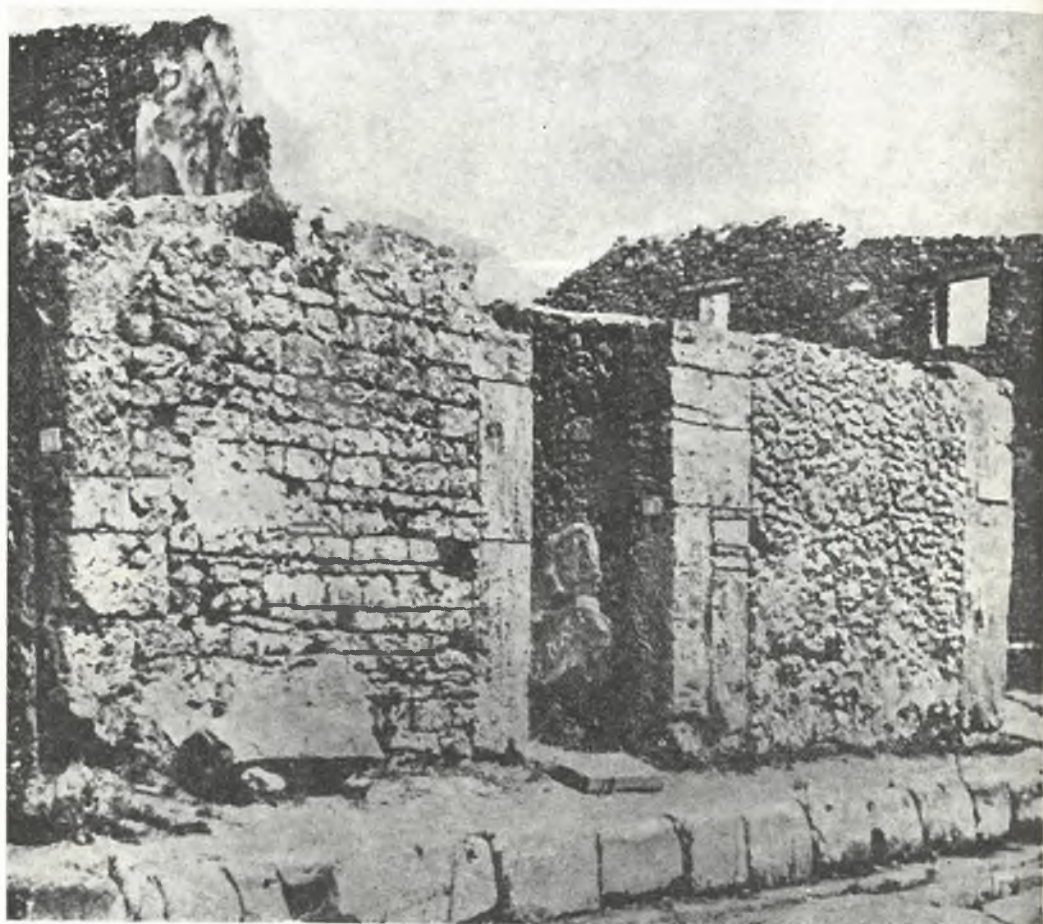
¹ R. C. Carrington, цит. съч., т. XII, стр. 132.

² Mau — Ippel, Führer durch Pompeii, 1928, стр. 190.

³ The Journal of Roman Studies, XXI, 1931, стр. 277.

⁴ D. T. Rice, The Great Palace of Byzantine Emperors, Edinburgh, 1958, табл. 25 (D. E.).

с опус ретикулатум, като тухлените редове в пояса продължават да са един, два и по-рядко четири, пет и даже шест. Най-сетне, в края на II и началото на III в., смесената зидария вече без ретикулат, който се замества от инцерт. Сега тя се налага без изключение отначало с един ред тухли в пояса (вж. № 63 на нашия списък), след това с два реда тухли в пояса

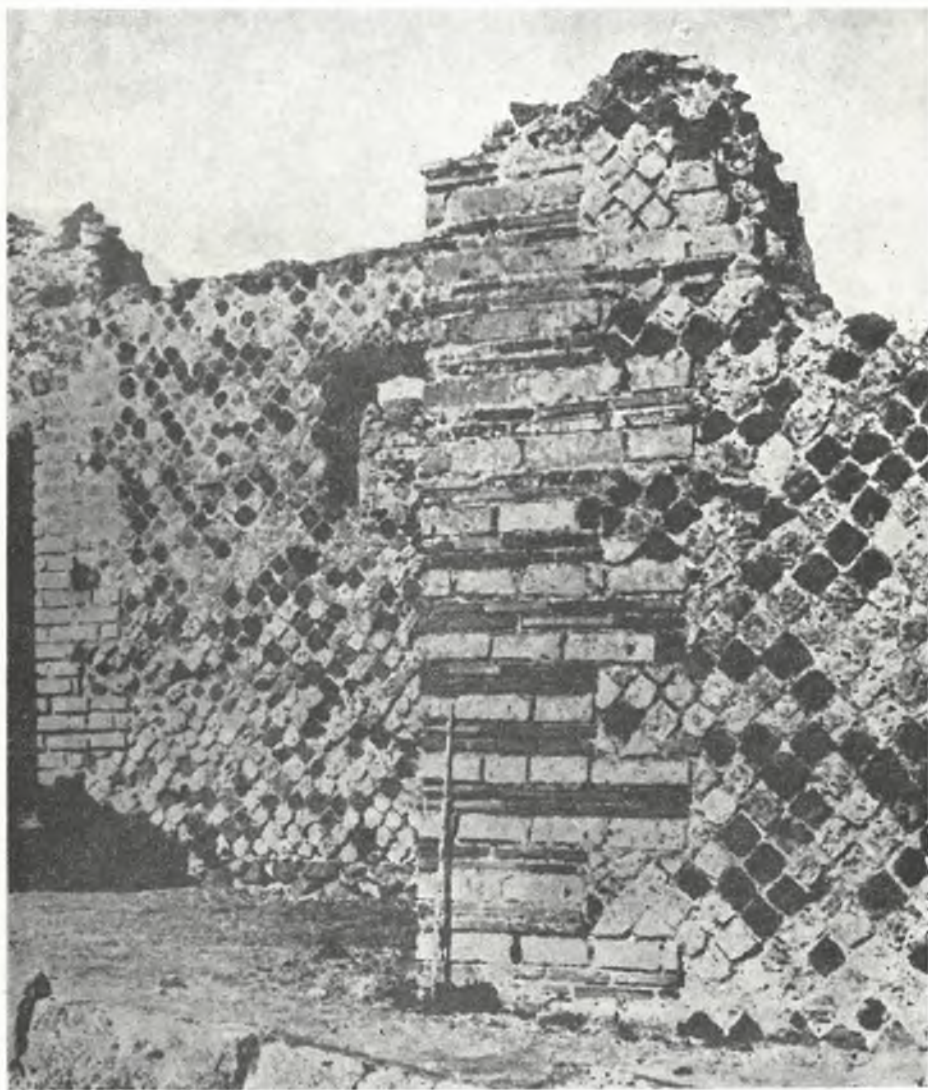
60. Помпей (Италия). Зидове от сгради (IV—III в. пр. н. е.). Фото по R. C. Carrington
60. Pompéi (Italie). Murs d'édifices (du IV-e et III-e siècles avant notre ère).
D'après R. C. Carrington

в крепостните стени в Италия и Галия, а после в Британия и на Балканския полуостров също с два реда тухли. Оттук нататък (след III в.) тая истинска смесена зидария бележи етапите на закономерното си развитие общо по цялата Римска империя без изключение под натиска вече на политико-икономическите причини, кризата в робовладелческото общество и свързаното с тях бързо укрепяване на градовете с икономичен начин на масов строеж.

Смесената зидария е разгледана твърде подробно в труда на известния италиански археолог архитект G. Lugli.¹ Там е даден изобилен материал най-вече от паметници в Италия от I и II в., гдето почти всички примери са свързани със зидарията ретикулатум. Поменати са мимоходом и някои примери с чист опус микстум без ретикулат, например на някои места от Аврелиановите стени на Рим (с два реда тухли в пояса). Обаче Lugli не прави никакви изводи от факта, че този чист опус микстум се развива едва след като опус ретикулатум престава да се практикува, което на италианска почва се обяснява с причините, които изло-

¹ G. Lugli, La tecnica e edilizia romana, Roma, 1957.

жихме по-горе. Събраният от Lugli изобилен материал добре подкрепя нашето становище, че в Италия смесената зидария до началото на III или края на II в. не е подчинена на закономерно развитие по смисъла, който му дадохме, защото е в явна зависимост от конструкцията на ретикулатум с нейните особени изисквания. След това (без ретикулата) опус микстум

61. Помпей (Италия). Зидове от сгради от края на I в. пр. н. е. Фото по R. C. Carrington

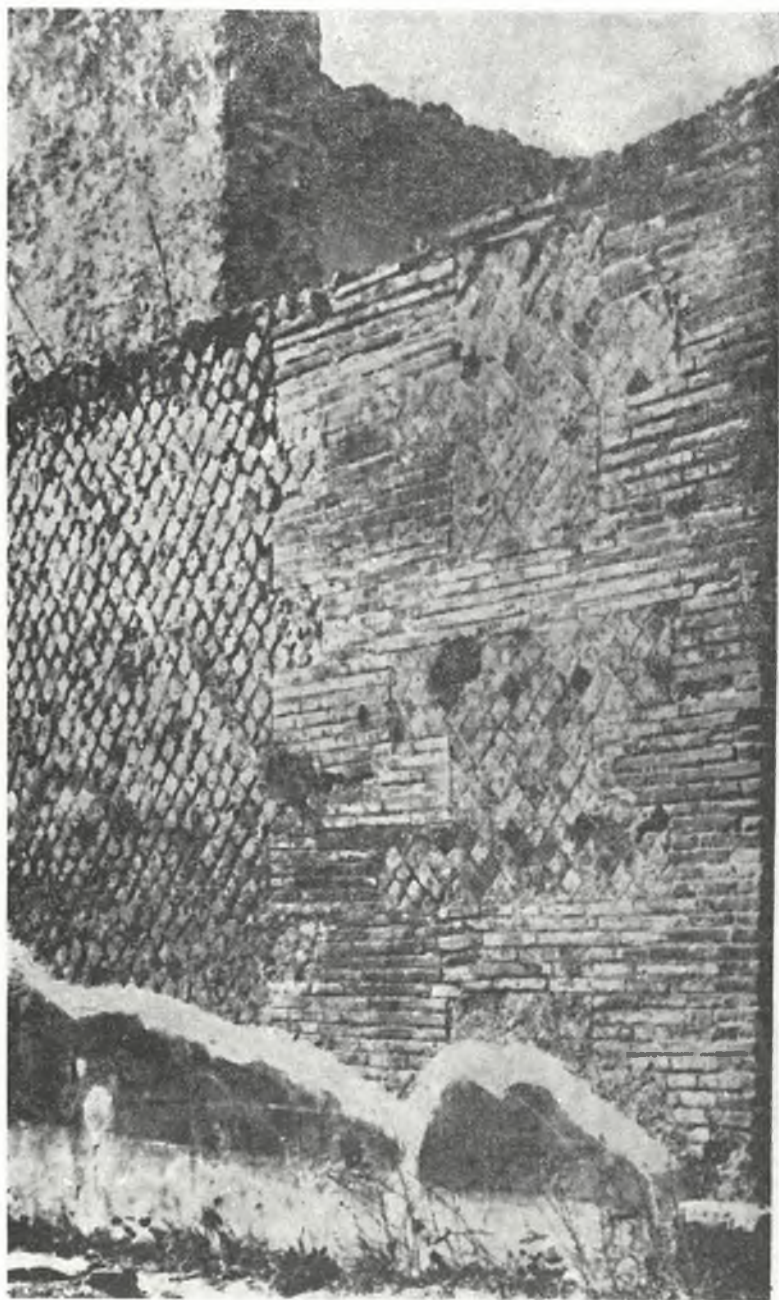
61. Pompéi (Italie). Murs d'édifices (de la fin du I-er s. av. notre ère). D'après R. C. Carrington

поради неговата икономичност се явява главна конструкция в укрепителната политика по цялата Римска империя от началото на III до VI—VII в., а също и в Италия, докато там господствува византийското влияние.

*

През II в. в Италия е било обикновено явление, щото на дъното на храмовата зала, обществения базилика, а през III в. и на богатата частна аула да се поставят големи засводени апсиди или декоративни екседри, зидани със смесена зидария с различно число тухли в по-

яса. Същите постройките, обсебени от християните през IV и V в., са били преустроявани главно при апсидата и преддверието с използване на същата конструкция — смесената зидария. Това е установено например при *St^a Maria Maggiore* в Рим¹ и др., и то не само

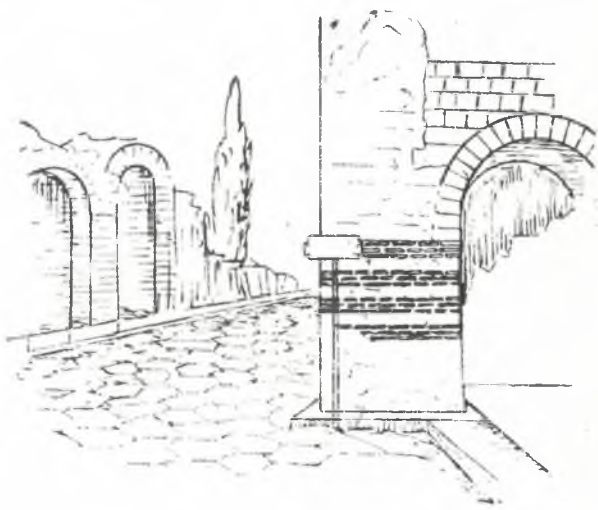

62. Помпей (Италия). Зидове от сгради (50—79 г. от н. е). Фото по R. C. Carrington

62. Pompéi (Italie). Murs d'édifices (ans 50—79 de notre ère). D'après R. C. Carrington

¹ A. Schuchert, *St^a Maria Maggiore zu Rom*, *Studii di antichita christiana*, XV, т. I, Cita del Vaticano, 1939. Преглед в *The Journal of Roman Studies* (XXX, 1940, стр. 114) от C. Radford, който подчертава откритието там на тухли с печати от III в.

Италия, но и в Галия. Тези факти ни карат да приемем, че християните са допълвали или надстроявали наследени зидове със същата смесена зидария, каквато са заварвали. Такива са случаите например с апсидите на *Sta Agnese*, *St Balbina*, *St Laurent* и др. в Рим — с един ред тухли в пояса, с *Basilika Severiana* и *Restituta* в Неапол — с два реда тухли в пояса и др.¹ — все сгради от II—III в., преустроени през IV—V в. Това пояснение на тезата ни е много важно и попълва казаното от нас по-рано за обяснение на причините за особеното развитие на смесената зидария през I—II в. главно в Италия и за закономерното ѝ развитие по-нататък на Запад и във Византия. От това нашата теза не променя същността си.

63. Помпей (Италия). Зид от сграда при Херкуланската порта. Изглед по Mau—Ippel

63. Pompéi (Italie). Mur d'édifice près de la porte de Herculaneum. D'après Mau—Ippel

След приключване на ръкописа при повторен преглед на публикувани антични сгради със смесена зидария използвахме и труда на Н. Koethe, който представлява значителен интерес за нашата теза.² Тъй като разглежданият от него предмет не ни интересува тук, ние ще се спрем само на възгледа му върху смесената зидария и върху случаите с такива зидарии, които той разглежда.

На стр. 30 Koethe се изказва за смесената зидария така: „Между зоните с облицовка от малки квадрати се намират дупките от гредите на скелето, а върху тях често има изравнителни редове най-вече от печени тухли, които усилват с пълна хоризонтална връзка здравината на зида, като същевременно улесняват контролирането на хоризонталното каменно наслояване. Дебелината на тия изравнителни пояси е различна с оглед нуждата от здравина, а може би и според местните обичаи на зидарството; при храмове, както и при всички невоенни сгради се среща обикновено дву-, по-рядко едноредовият тухлен пояс. В областта на келтско-римската архитектура тия тухлени влогове в дребнокаменния материал не представляват критерий за датиране. Те са всеобщо употребяеми най-късно от началото на II в., а също и при строежи от I в. Тяхната употреба тук е друга, по-икономична, отколкото при сгради от края на III или от началото на IV в., когато техниката на смесената зидария се използва извънредно много.“

Ние сме в състояние веднага да възразим, че това съвсем не е така. Преди всичко твърдението, че смесената зидария била прилагана по-икономично през I в., отколкото през III или началото на IV в., когато я употребявали „извънредно обилно“ и в широк размер, не отговаря на действителното положение. Тъкмо обратното е вярно: през III—IV в. тя е употребявана наистина повсеместно, но много по-икономично, а през I—II в. е употребявана по-малко, но с много по-голям процент на тухления материал спрямо камъка, т. е. неикономично. Съпоставянето на обемите на материала тухла спрямо материалите камък и разтвор, което направихме в изданието „Смесената зидария“, като изоставим изключенията на по-малките постройки, ясно показва за периода II—III в. средно съотношение 1:4 и 1:5, а за по-късния период (IV—VI в.) — 1:7 и 1:8. Но и логичното обяснение на смисъла на смесената зидария ни говори, че в години на засилена икономическа криза тухлата е била използвана най-икономично, а през години на охолство (през I—II в., когато смесената зи-

¹ Reussens, Manuel d'archéologie chrétienne, Louvain, 1886, стр. 72.

² H. Koethe, Die keltischen Rund- und Vielecktempel der Kaiserzeit, 23. Bericht d. Röm. German. Kommis-
sion, 1933, стр. 10—108.

дидария е била само техническа конструкция, но не и средство за бърз и икономичен строеж. Тя е била употребявана при изобилно използване на по-скъпия тухлен материал. Примерите, които Koethe дава (№ 6, 7, 10, 58), са все от Западна Европа (Галия, Британия) и са все от II до средата на III в. с по два реда тухли в пояса, което ясно говори в полза на нашето твърдение. С три реда тухли в Галия и Британия има твърде малко случаи, а с четири и пет реда тухли в пояса Koethe естествено не дава примери, защото такива там няма. По-дебелите тухлени пояси се появяват по-късно, но при още по-дебели каменни пояси, и то на Изток, когато Галия и Британия отпадат от Империята и продължават да строят вече по свой начин далеч от римската държавна традиция и организация. Затова Koethe мисли, че смесената зидария не може да се използва за хронология, разбира се, в широките граници, каквито естеството на тая конструкция допуска и които и той сам използва, за да разграничи по векове разпространението ѝ. Ако Koethe имаше правилно отношение към смесената зидария, той би видял, че датирането на смесена зидария с два реда тухли в пояса (без ретикулат) от I в. не е вярно и би ги отнесъл всички към края на II или първата половина на III в. — Fr. W. Deichmann в труда си *Studien zur Architektur Konstantinopels*, 1956, допуска като нас произхода на смесената зидария от италианския опус микстум с ретикулат, но не отбелязва броя на тухлените редове в пояса, за което югославският археолог Стричевич го упреква в критиката си.

Заклучение

С настоящото критично преиздаване на стари и издаване на много нови материали за антични зидове със смесена зидария и с бележката върху развитието ѝ в Италия ние считаме задачата си по доказване на нашата теза за изпълнена. Голямото разпространение, което тая зидария е имала, особено у нас на Балканския полуостров (вж. таблиците стр. 199 и 200), дава постоянно материал на археологията и сигурно ще продължи и в бъдеще да дава още много такива случаи. Причината за това е голямата жизненост на тая конструкция, която се дължи на нейната целесъобразност. Ние сме дълбоко убедени, че не само тия нови примери, които даваме, но и тия, които ще се открият в бъдеще (а това става ежедневно), не ще разколебят установената от нас закономерност и възможността за относително датиране на античните смесени зидарии. Това обаче може да стане само ако бъде правилно разбрана същността на нашата теза: ясно различаване на случаите, при които смесената зидария е конструктивно и органично проведена в строежа преимуществено по икономически причини, от случаите, когато тя е или само украса като външна облицовка, както е било през средните векове, или е била конструктивно-техническа необходимост, но не под прекия натиск на икономическата необходимост, както е било в Италия през време на появата ѝ и през време на ранното ѝ развитие през I и II в.

Тъй като ние не ще имаме възможност да продължим нашите изследвания по-дълго време в бъдеще, това ще трябва да сторят ония, които непременно ще чувствуват нуждата и значението на практическите резултати от тия изследвания. Защото ние показахме, че даже и постигнатата досега сигурност и точност при датирането на антични смесени зидарии благодарение на стремежа ни за пълно събиране на материала е достатъчна, за да се коригират много погрешни заключения, допуснати при изследванията в миналото.

Във всеки случай обаче нашата теза се нуждае от постоянно укрепване, и то главно по отношение на второстепенните тези, които се явяват в нейна помощ. Защото една такава голяма и комплексна теза не е самостоятелна, а зависи много от разрешаването на други по-малки проблеми, които също могат да се формулират като тези.

Тъй например появата и траенето на зидарския „тухлен хоросан“, т. е. на хоросана, примесен с едро счукани тухли (кусовый хурусан) за зидарска спойка (за разлика от *opus signinum* (порошковый хурусан) за водна изолация и фугиране), е тема, която се нуждае от задълбочено изследване. Също и дебелината на фугата, нейното изменение във връзка със състава на хоросана, формата на тухлите и др., взети като развитие, са проблеми, поставени

С два и с три реда тухли				С четири реда тухли				С пет реда тухли							
1	Сердика	8	Старозагорски бани (зап. 16 км). Римски бани 2 периода поставки Септ. Север. Зидове главно с 3 реда т.	15	Histrîa	19	Сердика	27	Пловдив	34	Феники (Албания)	37	Сердика	44	Царичинград (Югославия). Крепостни стени VI век
2	Сердика	9	Абритус Разград. Хорем. ? По неизпадени материали	16	Стоби	20	Сердика	28	Одессос (Варна)	35	Histrîa	38	Сердика	45	Хераклея при Битоля, христ. апсида V—VI в. ?
3	Сердика	10	Бонония	17	Стубера (Македония).	21	Сердика	29	Ятрос	36	Цариград	39	Сердика	46	Стоби
4	Сердика	11	Созопол (Аполония) креп. стени. Не се споменава у Прокопий. ?	18	Филипи	22	Сердика	30	Малара	36	А Анкара	40	Иваняне	47	Анастасиева стена при Цариград след 496 г.
5	Сердика	12	Марцианопол с. Деция. Езиическа "амфитеатър" Бял хоросан. ср. III в. ?	26	Сердика	23	Сердика	31	Авг. Траяна (Ст. Загора)	52	Синоп (М. Азия)	41	Джанава р-тепе	48	Драч
6	Сердика	13	Кула (Castrum Martis) ? Рим. кула III век. ?	51	Афродизис (Мала Азия). Апсида християнска ! IV век ?	24	Сердика	32	Стоби	53	Сарди М. Азия	42	Карнобатски хисар, западно от Карнобат. Стени ?	49	Капидава
7	Сердика	14	Histrîa			25	Сердика	33	Месинкалеси	54	Херсон	43	Кадъкой	50	Кючукйали
	Ранна базилика в Горни Лозенец. IV век ?		"Базилика" ? спорна (V в. според Lambrino ?)		под ЦУМ. Изолирани зидове във вътрешна insula. ?		под ЦУМ. Изолирани зидове във вътрешна insula. ?		бкм зап. Гюмюрджина. Креп. стени на Maximianopolis IV в. ?		Батистер при уваровската базилика. VI в. според Якобсон ?		на Дунав. Крепост. Нелатирана ?		север. от Цариград. "Вероятно "Бугас" 829—842 г. според Семави Ейс ?

Забележка. Оградените с черно примери са датирани достатъчно точно исторически без участие на археологически данни.

в науката доста отдавна, които не са намерили досега задоволително обяснение и окончателно разрешение само защото не са били правилно формулирани и е липсвал достатъчен и добре проучен материал. Затова изследванията в тая посока, отправени най-вече към материала, който се намира в Цариград и Мала Азия, както и към изобилния материал на Балканския полуостров и на Запад, са крайно необходими.¹

LE PAREMENT ARASÉ DANS LES CONSTRUCTIONS ROMAINES ET BYZANTINES DE LA PREMIÈRE PÉRIODE

S. N. BOBTCHEV

(Résumé)

Les nombreux exemplaires de murs antiques à parements arasés qu'on découvre de plus en plus sur les anciennes terres de l'Empire Romain viennent appuyer la thèse de l'auteur soutenue dès 1952 sur les lois présidant au développement de ce système de maçonnerie pratiqué dès le début du III-e et jusqu'au milieu du IV-e siècle. Ces lois présentent une importance pratique, de simple orientation, il est vrai, qui va en augmentant, puisqu'elles permettent de fixer une date approximative de l'apparition des parements arasés que l'on n'a pas réussi à dater jusqu'ici. C'est pourquoi l'auteur, ayant en vue l'importance que cette question présente du point de vue historique, a tenu à poursuivre les études entreprises en 1952 et tâché de faire une analyse critique des nouvelles données recueillies qui sont un nouvel appoint à sa thèse. Bien qu'un nombre assez réduit de murs de ce genre ait été daté avec une certaine précision, tous les cas où une datation même approximative a été impossible ne viennent pas contredire ses idées. D'autre part, les quelques cas dont la date avancée et publiée par certains chercheurs, et qui semble au premier abord ne pas s'intégrer aux vues de l'auteur, ne saurait en aucune façon constituer une date certaine. Aussi se plaît-il à croire que ce travail vient confirmer sa thèse.

Il sépare les exemples donnés en deux grands lots: l'un, oriental (péninsule balkanique, Asie Mineure, Syrie, Russie méridionale), le second, occidental (Italie, Gaule, Grande Bretagne, Afrique du Nord). Le premier de ces lots comprend des parements arasés avec 2, 3, 4, 5 rangs de briques dans l'arase. Dans le second se trouvent les monuments de Gaule et de Bretagne (Britain) comportant de nombreuses maçonneries de parements arasés presque exclusivement à 2 et 3 rangs de briques dans l'arase et seulement dans des cas tout à fait exceptionnels (2 cas) à 4 rangs de briques. L'Afrique du Nord n'offre que des cas très rares de parements arasés (2), mais seulement à 3 et 5 rangs de briques. L'auteur ne connaît aucun cas ou ce genre de maçonnerie en Espagne et en Pannonie. L'Italie comprend tous les systèmes de parements arasés connus mais développés d'une

¹ Ние не даваме тук сравнително числено изследване на съотношението на обемите на камъка към тухлата в смесените зидарии, каквото дадохме за материала, публикуван през 1952 г., защото новосъбраният от нас материал в своята по-голяма част се състои от зле запазени зидове, гдето най-често има само един запазен пояс от тухли (най-долният), който не винаги дава установените в по-горните редове дебелини на пластове, а дебелината на каменния пласт над него не може да се установи, защото е запазен частично. Обаче там, гдето са запазени два и повече тухлени пояса, може да се отбележи, че дебелината на каменния пояс между тях обикновено е:

при два реда тухли в пояса — от 0,30 до 0,75 м (редки изключения до 1—1,50 м);

при три реда тухли — от 0,80 до 1,10 м (редки изключения до 1,50 м);

при четири реда тухли — от 1,00 до 1,70 м (редки изключения до 0,70 м).

При пет реда тухли в пояса дебелината на каменния пояс е твърде различна главно с оглед на приложението на смесената зидария в крепостни стени или в други по-малки сгради.

manière particulière que l'on ne saurait considérer jusqu'au milieu du II-e siècle comme une manifestation courante, dans le sens qu'on lui prête depuis cette époque, parce que les arases des briques sont liées uniquement par une maçonnerie réticulée. Les nouveaux spécimens cités par l'auteur (50) proviennent de la péninsule balkanique, et parmi ceux-ci, il y en a 17 qui sont de Serdica (Sofia) et qu'il a eu la possibilité d'étudier personnellement sur place assez longtemps. Aucun d'entre eux ne peut être daté avec précision; par contre les limites plus étendues de la datation (50 à 100 ans) se dessinent avec netteté d'après les autres données. Mais il existe des cas — bien que peu nombreux — qui permettent d'établir historiquement une date précise et qui confirment toujours les idées de l'auteur sur la chronologie des monuments à parements arasés. Tels sont: le mur de l'empereur Anastase, les murailles de Durazzo, les murailles de la ville de Caricin, la citerne d'Aetius à Constantinople, ainsi que certains autres monuments d'occident.

Outre le volumineux matériel documentaire recueilli dans l'intention d'en faire un examen exhaustif, l'auteur introduit un élément nouveau par l'interprétation qu'il donne des spécimens de parements arasés d'Italie du II-e siècle av. n. ère jusqu'au VI-e siècle étude, basée sur des exemplaires de Pompéi cités par Carrington et sur ceux d'autres endroits cités par G. Lugli. A Pompéi on a établi en premier lieu un principe général des „parements arasés“ imposé pour des raisons purement techniques, notamment: le lien entre le menu matériel de pierres non équarries de calcaire poreux, dénommé „opus quasireticulatum“, employé dans les plus petits édifices principalement des habitations — en même temps que des blocs de ce même matériel (III-e — IV-e siècles avant notre ère). Plus tard, au I-er siècle de notre ère, le réticulé est cloisonné seulement aux angles et aux ouvertures avec deux rangs de briques d'arase, c'est-à-dire sans former une bande tout le long de la surface du mur. Ces bandes n'existent qu'à partir du premier siècle et marquent l'apparition du premier opus mixtum mais encore combiné au réticulé. Cette technique a continué jusqu'à la fin du II-e siècle pour les constructions ordinaires et publiques, lorsque l'Empire a senti le besoin de consolider les villes, ce qui a amené l'emploi général de l'opus mixtum conformément à un développement régulier, sans plus comporter d'opus reticulatum. Les constructions d'une époque plus tardive qu'on rencontre en Italie — au IV-e — V-e siècles — comportant des maçonneries à parements arasés à 2—3 rangs de briques dans l'arase proviennent, selon l'auteur, du fait qu'on utilisait certains éléments d'anciennes constructions et aussi par ce qu'on voulait imiter dans les nouvelles les antiques parements arasés. Il convient cependant de relever que ceci n'est vrai que pour l'Italie où il y avait de nombreuses constructions anciennes de ce genre.

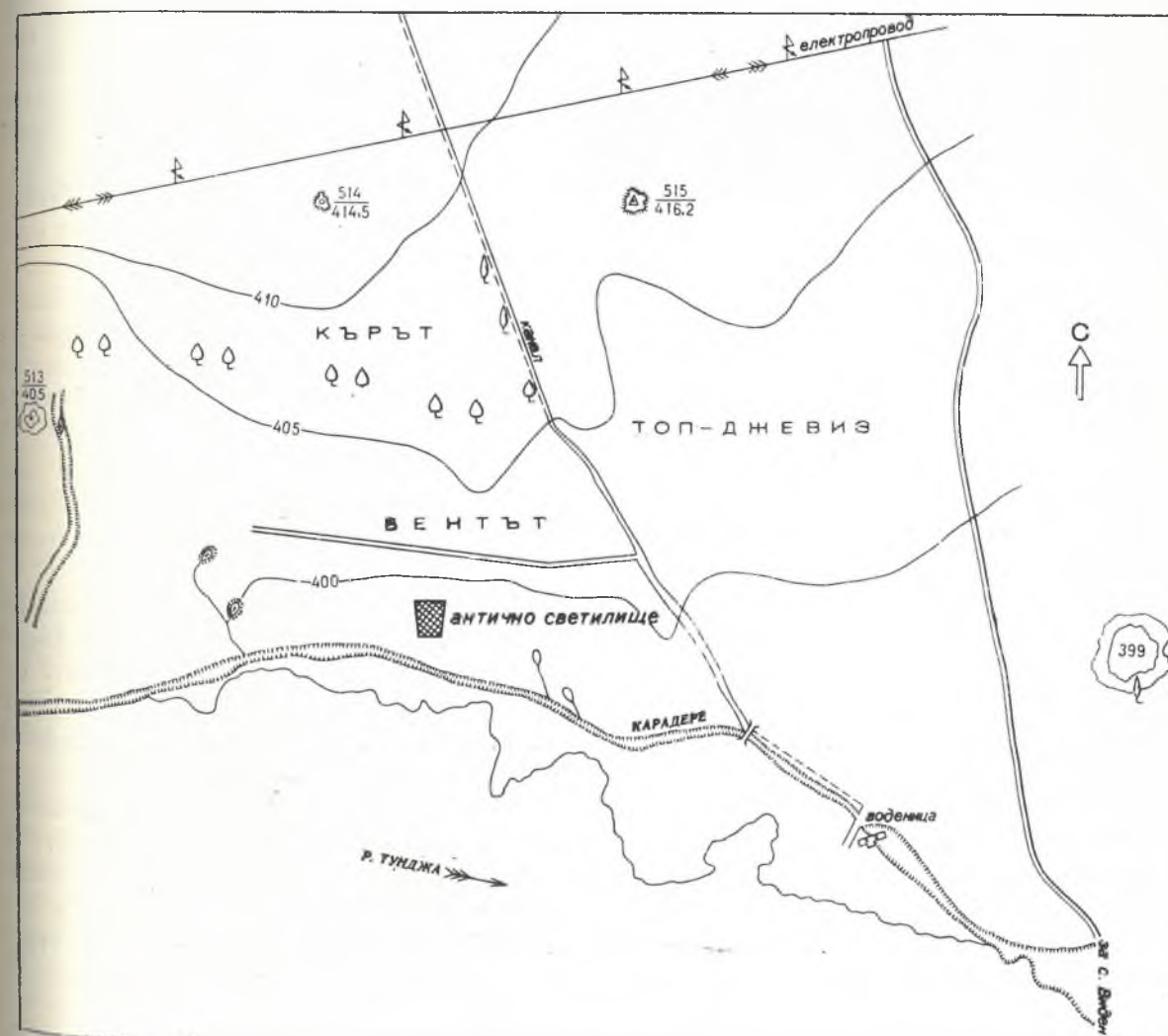
Les tableaux I, II, III et IV montrent à quels endroits du territoire de l'Empire Romain étaient disposées les constructions à parements arasés. Il est aisé d'y constater quel a été leur développement, ainsi que les conditions géographiques et historiques où il s'est effectué, ou plus exactement: l'apparition du premier „parement arase“ sans briques à Pompéi, ensuite l'apparition de ce même système de maçonnerie, mais avec briques, en Italie, en Gaule et en Bretagne où ce développement cesse lorsque le nombre de briques dans l'arase atteint 4 rangs (fin du IV-e siècle). L'agglomération importante d'édifices à parements arasés dans la Péninsule balkanique au V-e et VI-e siècles pour la défense de Constantinople et l'absence totale de ce système de maçonnerie en Espagne, en Pannonie et en Egypte devrait faire l'objet de recherches particulières.

Les figures que l'auteur donne sont schématiques. On y relève seulement les traits caractéristiques des parements arasés dans leurs grandes lignes, ce qu'il n'est pas toujours possible de voir sur des photographies.

ТРАКИЙСКОТО СВЕТИЛИЩЕ ПРИ С. ВИДЕН, СТАРОЗАГОРСКО

Гергана Табакова-Цанкова

На 16 км западно от Казанлък и на 2 км северозападно от с. Виден се намира местността „Бентът“ (обр. 1), разположена на десния бряг на малката селска река Карадере. На 1 км южно от местността тече р. Тунджа, а на 1,5 км на изток — буйната река Габ-

Обр. 1. Топографска скица на местността около светилището
Abb. 1: Topographische Skizze des Geländes um die Kultstätte

ровница. Местността „Бентът“ заема площ около 100 дка и има лек наклон към р. Карадере. В нивата на Гърди Каракънев близо до реката и до двата извора, които се намират на нейния бряг, в 1901 г. са намерени три мраморни оброчни плочки на тракийски конник, предадени в Казанлъшкия музей. В 1901 г. Петко Чочев, новият стопанин на същата нива, която имала 2,5 дка, при оран открил зидове, градени с речни камъни и хоросан. От зидовете той извадил няколко кубика камъни. Като копал около тях на дълбочина 1 м, той открил и 26 фрагмента от мраморни оброчни плочки на тракийски конник, които предал в музея.

Безсъмнено тук е било открито светилище на тракийски конник-герой. Г. И. Кацаров публикува 23 фрагмента от оброчните плочки, от които три с изображение на Аполон и Дафне, а останалите — на тракийския конник.¹ По-късно Ив. Велков публикува отново два от фрагментите с изображение на Аполон и Дафне, като погрешно съобщава, че единият от тях е намерен в Казанлък.² От същото светилище произхождат още три фрагмента от мраморни оброчни плочки на тракийски конник, които са постъпили в музея през 1936, 1937 и 1955 г. Около тази нива в 1901 г. почти на повърхността е намерено и мраморно торсо на Аполон, което също е било донесено в музея (необнародвано досега).

Повърхността на местността „Бентът“ е осеяна с много фрагменти от керамика и керемиди, а пръстта ѝ на отделни места като хармани има сивопепеляв цвят. Намират се фрагменти от сива тракийска керамика и от местна груба керамика със сиво-черен цвят. Голяма част от стените на съдовете от тази керамика са с релефни ленти, покрити с полегати връзани линии. Не липсват и фрагменти от тънкостенна римска керамика с бледожълт цвят и други, боядисани с червена боя. Интересен е един фрагмент от профилно устие на питос, върху горната външна стена на който има печат във форма на ходило от човешки крак, разположен надлъжно на устието.

На 300 м западно от нивата, в която се откри светилището, пак в местността „Бентът“, се намира гробна могила, наречена „Малева могила“ с височина 5 м и диаметър 40 м, в околността на която се намира в изобилие местна груба и сива тракийска керамика.

На север и запад от местността „Бентът“ се намират местностите „Кърът“ и „Топджевиз“, които също изобилствуват с предримска и римска керамика и керемиди. На брега на един от напоителните канали, които ги пресичат, е намерена и силно изтрита сребърна римска републиканска монета, и една ажурна бронзова апликация (обр. 2). В тези две местности се намират още две гробни могили.

Очевидно е, че в местностите „Бентът“, „Кърът“ и „Топджевиз“, които обхващат пространство от около 150 дка плодородна земя, е съществувало селище. Гробните могили представляват некрополът на това селище. Тракийското светилище се е намирало в южния край на селището до р. Карадере.

Малко преди да започнем разкопките, нивата, в която се откри светилището, е била разорана. Тракторът бе извадил на повърхността големи сиви речни камъни, по които имаше хоросан и едри парченца от счукани тухли. Мястото на постройката се очертаваше като безлезна петно с дребни парченца мрамор, хоросан и фрагменти от керамика и керемиди.

Едни от фрагментите от тегули имат върху горната си лицева част бразди, образувани от провлачване с пръсти върху мократа глина във вид на почти успоредни кръгове, а други с прави бразди по средата на тегулата с дебелина 2,5 см. Други тегули също имат червен цвят с по-малко или повече примеси от пясъчинки, но се различават от гореописаните по това, че лицевата им част е гладка. Извитите керемиди, от които по повърхността на светилището се откриха доста фрагменти, имат по дължината на изпъкналата си страна в средата от 3 до 5 плитки бразди, направени с пръст. Трябва да се отбележи и това, че върху една част от керемидите има полепнали пластове от хоросан, в които рядко се срещат едри парчета от счукани тухли.

¹ Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИАИ, II, 1923—1924, стр. 75 и 79.

² Ив. Велков, Антични паметници из България. ГНМ, 1922—1925, стр. 138 и 139, обр. 195 и 196.

Намерената на повърхността на светилището керамика е твърде разнообразна. Както в цялата местност „Бентът“, и тук се намериха фрагменти от местна груба и сива тракийска керамика. Интересен е един фрагмент от дъно на голям съд със сиво-черен цвят и висока профилна поставка, висока 8 см, с диаметър на дъното 11 см, който можем да сравним с подобни поставки, намерени в Згалево, Казанлък¹ и Брацигово.² Срещат се също така и

Обр. 2. Бронзова ажурна апликация от местността „Кърът“

Abb. 2: Bronzene Ajourapplikation aus der Ortschaff „Kârât“

Обр. 3. Основите на светилището с част от по-късния зид

Abb. 3: Grundmauer der Kultstätte mit einem Teil des späteren Mauerwerks

фрагменти от стени на съдове от фина пречистена глина, боядисани с червена боя, типични за римската епоха.

През м. октомври 1955 г. Казанлъшкият музей проведе разкопки на светилището, които дадоха следните резултати:

Откриха се основите на светилището, което представлява правоъгълна сграда, леко стеснена в южната си част, ориентирана север—юг, с дължина 11,50 м, широчина на северната къса стена 7,90 м, а на южната — 7,42 м и дебелина на зидовете от 1,05 до 1,15 м. Зидовете са градени с различни по форма и големина речни молоси със сив цвят, взети от близката р. Габровница, споени с хоросан, който изравнява леглата, така че се получава доста правилна редова зидария (обр. 3). В хоросановия разтвор много нарядко се срещат по-едри парченца от счукани тухли.

На 5,80 м южно от северния зид на дълбочина 0,40 м се оказа друг, вътрешен зид, напречен и долепен до източния и западния зид, с дължина 5,25 м, широчина 1,35 м, височина от 0,40 до 0,60 м. Оформяват се две помещения на светилището. Помещение I (южното) с дължина 5 м и широчина 2,20 м, което вероятно е било открито преддверие, и помещение II (северното) — самото светилище с дължина 5,80 м и широчина 5,25 м. Поради лекия наклон на терена на юг западната и източната стена на помещение II имат по два срещуположни контрафорса, почти еднакви по размери със страни 65/60 см. Първите два контрафорса са на разстояние 1,32 м от североизточния и северозападния ъгъл на помещение II, а

¹ М. Чичикова, Находка от глинени съдове при с. Згалево, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 347, обр. 352, 353.

² Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГПЛНМ, III, 1959, стр. 121, обр. 72.

вторите — на разстояние 3,70 м от първите, или на 5,70 м от североизточния и северо-западния ъгъл на помещение II. Градени са също от речни камъни с хоросан.

Основите на сградата са запазени на височина от 0,35 до 0,70 м. Само на места липсва вътрешното или външното лице на зидовете. Малко повече са разрушени източният зид на помещение II и вътрешният разделителен зид. Последният е повреден много поради това, че е почти покрит от друг, по-късен зид, граден от сиви речни камъни и кал. Той продължава в източна и западна посока на разстояние от 2,6 м — 7,5 м от източната страна с ширина 2,50 м, след което чути на юг и продължава още 2,50 м, като до 0,70 м има ширина 0,70 м, а след това на 1,80 м има ширина 0,50 м. На запад зидът продължава на разстояние 12 м с ширина от 2 до 2,50 м, след което взема южна посока с дължина 14,25 м, като на разстояние 10,50 м има ширина от 2 до 2,30 м, а след това на разстояние 1,72 м има ширина 0,72 м. Този зид е граден твърде небрежно. На места се състои от три реда камъни, а на други — от един и два реда с височина от 0,15 до 0,40 м. Върху горното лице на зида и от двете му страни се откриха много фрагменти от керемиди, натрупани една върху друга от лицевата и опаката си страна. Порядко се намираха фрагменти от римска керамика и стени от съдове с бледожълт цвят и канелирани стени (обр. 19).

Разкопаването на светилището се извърши на пластове от 0,20 м, като се обхванаха и теренът извън основите му, и този на по-късния зид. Основите на светилището се откриха на дълбочина от 0,20 до 0,30 м. От 0,20 до 0,30 цялата вътрешност на двете помещения на сградата и около външните ѝ стени бе изпълнена с много късове от различна големина бигорен камък, керемиди и тухли, някои от които имаха полепнал по тях хоросан, мазилка и фрагменти от керамика. В следващия пласт от 0,60 до 0,80 м в помещение II бигорният камък, керамиката и тухлите намаляха. В помещение I пластът от 0,60 до 0,80 м се оказа почти лишен от находки. На дълбочина 0,80 м се появи пясъчлива почва. Основите на зидовете се откриха на дълбочина 0,80 м. Трябва да се отбележи, че пръстта под основите на помещение II особено в североизточния му ъгъл има горял въгленочерен цвят, примесена е с фрагменти от местна груба керамика. От външната страна на сградата близо до зидовете от 0,60 до 0,80 м и под тях от 0,80 до 1,20 м дълбочина пръстта също има въгленочерен цвят и е размесена с животински кости и обгорена местна и сива тракийска керамика.

Макар че разкопаването на целия обект се извърши на пластове, не може да се разчита на сигурни стратиграфски наблюдения поради това, че собствениците на нивата са откривали зидовете и вадили от тях камъни няколко пъти. За това говорят и откритите на едно и също място различни по епоха материали.

Оброчни плочки на тракийски конник-ездач

1. Мраморна оброчна плочка,¹ горе закръглена; височина 12 см, ширина 9 см, дебелина 2,3 см. Конникът е представен в ход надясно, с лице, обърнато насреща, облечен с хитон и хламида, която се спуска свободно по гърба му, а долният ѝ край лежи върху задната част на коня. Ръката на конника е допряна до шията на коня, пред който се виждат следи от дърво. Релефът е съвсем нисък и сумарно третиран, вероятно предназначен за рисуване.

Фрагменти от оброчни плочки с изображение на тракийски конник, ездач и ловец

2. Фрагмент от мраморна оброчна плочка, намерен върху горното лице на южния зид на помещение I на дълбочина 0,20 м; височина 13 см, ширина 11 см, дебелина 2,5 см. Запазени са предната част на коня (без главата), който е стъпил с десния си крак върху трапецовиден олтар, и част от десния крак на конника. Под коня вляво се виждат

¹ Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 75, № 2, 79.

главата и предните крака на куче, а срещу него — подаващите се зад олтара глава и предни крака на глиган. Нисък релеф.

3. Горна закръглена лява част от мраморна оброчна плочка, намерена на повърхността на светилището през 1955 г. (инв. № 10257 — непубликувана); височина 13 см, ширина 11 см, дебелина 3—4 см.

Запазена е до кръста фигурата на конника с лице насреща. В леко присвитата си в лявата десница той държи копие, от което е запазен само краят. Косата на конника е преда-

Обр. 4. Оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 4: Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

Обр. 5. Оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 5: Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

дена с два реда охлювчета от навити кичури. Зад него се вижда развяваща се хламида. Релефът е нисък, но добре моделиран. Подобна глинена оброчна плочка е известна от Карамусал.¹

4. Фрагмент от мраморна оброчна плочка,² горе закръглена; височина 11,5 см, ширина 13,5 см, дебелина 2,5—3,5 см. Запазени са задната част на коня без краката, част от късия хитон и десния крак на конника, вдигнатата му нагоре десница, в която е държал копие, и развяващата се зад него хламида. Нисък релеф.

5. Фрагмент от мраморна оброчна плочка,³ счупена на две части, горе закръглена; височина 11 см, ширина 13 см, дебелина 2 см. Запазени са фигурата на конника до кръста с лице, обърнато тричетвърти надясно, и издигнатата десница, в която държи копие. Косата му е стилизирана с два реда охлювчета от навити кичури, а на дясното му рамо е прикрепена с кръгла аграфата развята хламида. Нисък релеф.

¹ Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИБАД, V, 1915, стр. 12, обр. 86.

² Г. И. Кацаров, ИАИ, II, стр. 78, № 10.

³ Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 78, № 14; втората част от фрагмента, на която са запазени лицето и тялото на конника, не е описана в цит. съч., но е дадена на снимка — стр. 79, обр. 27 — вместо фрагмент от плочка с изображение на Аполон и Дафне.

Фрагменти от оброчни плочки с изображение на тракийски конник и спътници с патера и двама конници

6. Фрагмент от мраморна оброчна плочка;¹ височина 14 см, широчина 7 см, дебелина 3 см. Запазени са задната част от тялото на коня без краката и фигурата на конника, който язди надясно. В леко присвитата си в лакътя десница, пръстите на която са моделирани много художествено, конникът държи опряно до бедрото си копие,² в задния край на което увисва продълговат предмет, напомнящ примка от ремък, хванат от човешка ръка. Нисък релеф (обр. 4).

7. Фрагмент от мраморна оброчна плочка;³ височина 17 см, широчина 12 см, дебелина 1,5—3,5 см. Запазен е конникът, който язди вляво, с лице, обърнато насреща. Той е облечен в къс хитон и хламида, която се спуска свободно на гърба му. Лицето му не е отбелязано с подробности, а косата му е предадена като лента около главата. В дясната си ръка, вдигната високо нагоре, конникът държи копие, което е опряно до бедрото му, а в лявата си ръка до обърнатата надясно глава на коня държи кръгъл предмет, вероятно патера. Задните крака на коня липсват. Върху тази плочка е бил представен и друг конник надясно, от който е запазена само част от развятата хламида зад гърба на конника, който е в ход наляво. Подобни релефи са ни познати от Панега,⁴ Габаре,⁵ Лозен,⁶ Труд,⁶ и Баткун⁷ (обр. 5).

Дребни фрагменти от оброчни плочки на тракийски конник

8. Долен ляв ъгъл от мраморна оброчна плочка, намерен на повърхността на светилището; височина 10 см, широчина 9 см, дебелина 2 см. Запазени са правоъгълната рамка, двата задни крака на коня и опашката му. Нисък релеф.

9. Долен ляв ъгъл от мраморна оброчна плочка, намерен на 2,10 м от югоизточния външен ъгъл на помещение I. Запазени са правоъгълната рамка, двата задни крака на коня и дясното стъпало на конника. Нисък релеф.

10. Долен десен ъгъл от мраморна оброчна плочка, намерен на дълбочина 0,20 м върху горното лице на западния зид до северозападния ъгъл на помещение II; височина 12 см, широчина 11 см, дебелина 3,5 см. Запазени са част от рамката, правоъгълнен олтар и пред него неясни очертания в много нисък релеф на животно, вероятно куче.

11. Горен закръглен десен ъгъл от мраморна оброчна плочка, намерен на дълбочина 0,20 м до североизточния ъгъл на помещение II; височина 5 см, широчина 5 см, дебелина 2 см. Върху образното поле в съвсем нисък релеф едва се очертава главата на коня.

12. Фрагмент от мраморна оброчна плочка, намерен на дълбочина 1 м до северозападния външен ъгъл на помещение I; височина 5 см, широчина 5 см, дебелина 4 см. Запазени са част от горната закръглена рамка и главата на конника, грубо очертани.

13. Горен десен ъгъл от мраморна оброчна плочка⁸ с трапецовидна форма височина 10 см, широчина 11 см, дебелина 1,3 см. Запазени са главата на коня с кръгъл перчем и част от юздата.

¹ Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 77, обр. 25, № 6.

² Подобна глинена плочка с конник, който държи опряно до бедрото си копие, е известна от Виноградец; вж. Г. И. Кацаров, Антични паметници из България, ИБАИ, V, 1915, стр. 12, обр. 86.

³ Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 76, 77, обр. 24.

⁴ В. Добруски, Материали по археологията на България, ИАМ, I, 1907, № 67, 103, 147, обр. 83.

⁵ Г. И. Кацаров, Тракийското светилище при Дийникили, ГПлНБ, 1925, стр. 150, обр. 29. За плочки с изображение на втори конник срв. G. I. Kazanow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938, 90, 123 (обр. 52), 209 (обр. 113), 214 (обр. 118), 290 (обр. 158, 444), 1008 (обр. 490).

⁶ Л. Ботушарова, Оброчни релефи на Аполон от Тракия, ГПлНМ, 1959, III, стр. 146, обр. 1.

⁷ D. Tsontschew, Le sanctuaire thrace près du village de Batkun, стр. 46 и сл., табл. XXXVII, 145—148.

⁸ Г. И. Кацаров, ИБАД, II, стр. 78, № 11.

14. Горен закръглен десен ъгъл от мраморна оброчна плочка;¹ височина 11 см, широчина 8,5 см, дебелина 2,3 см. Запазени са главата на конника с къдрава коса, предадена с един ред стилизирани кичури, главата на коня и част от шията му. Нисък релеф.

15. Долен ляв ъгъл от мраморна оброчна плочка;² височина 14 см, широчина 13 см, дебелина от 2 до 2,5 см. Запазени са задната част и краката на коня и двата крака на конника. Левият е предаден в съвсем нисък релеф.

16. Долен десен ъгъл от мраморна оброчна плочка;³ височина 7,5 см, широчина 7 см, дебелина 2,5 см. Запазени са двата предни крака на коня, галопиращ надясно. Над тях едва се очертава част от тялото на змия, виеща се около дърво. Под краката на коня се вижда малка част от гривата на лъв.

17. Долен десен ъгъл от мраморна оброчна плочка;⁴ височина 7 см, широчина 7,5 см, дебелина 3 см. Запазени са предните крака на галопиращия кон, копитата на който са извън образното поле — върху тясната рамка. Зад краката на коня се вижда част от дърво, около което се вие змия.

18. Фрагмент от мраморна оброчна плочка;⁵ височина 6 см, широчина 10 см, дебелина 2 см. Запазена е дясната ръка на конника с копието.

19. Фрагмент от мраморна оброчна плочка;⁶ височина 10 см, широчина 10 см, дебелина 2 см. Запазена е хламидата на конника и дясната му ръка с копието.

По време на разкопките се намериха още три фрагмента от мраморни оброчни плочки, изображенията на които не личат ясно.

Фрагменти от статуйки на тракийски конник и други

20. Фрагмент от мраморна плоска статуйка на тракийски конник;⁷ височина 32 см, широчина 39 см, дебелина 5,5 см. Представено е изображение на тракийски конник, който се завръща от лов. Запазени са конникът без главата, обърнат три четвърти надясно, и галопиращият кон, на който липсват краката. Конникът е облечен в къс хитон. Зад гърба му е запазена малка част от хламидата му, прикрепена с кръгла аграф. Дясната му ръка, дръпната назад, държи задните крака на сънна. Гривата на коня е свита във форма на перчем. Изобразени са също юздата и поводите. Зад главата на коня се вижда кръглият щит на конника. Обратната страна е обработена само в контури. Статуйката е художествено моделирана и с право можем да я поставим между най-хубавите статуйки на тракийски конник, намерени досега в България (обр. 6).

21. Фрагмент от плоска мраморна статуйка на тракийски конник;⁸ височина 11 см, широчина 20 см, дебелина 2—3 см. Запазен е лъвът без предните крака, захапал муцуната на елен, който липсва. Върху задната му част се вижда копитото от десния крак на коня (обр. 7).

22. Фрагмент от плоска мраморна статуйка на тракийски конник;⁹ височина 17 см, широчина 11 см, дебелина 3,5 см. Запазени са главата на коня с кръгъл перчем и юзда в устата и шията му, до която е опряна дясната ръка на конника с кръгъл предмет, вероятно патера. Обратната страна е гладка.

¹ Г. И. Кацаров. цит. съч., стр. 78, № 120.

² Пак там, № 13.

³ Пак там, № 8.

⁴ Пак там, № 15.

⁵ Пак там, № 9.

⁶ Пак там, № 12.

⁷ Пак там, стр. 79, № 16.

⁸ Пак там, стр. 79, № 17.

⁹ Пак там, стр. 79, № 18.

23. Фрагмент от мраморна статуйка;¹ височина 17 см, широчина 19 см, дебелина 8 см. Запазена е задната част от тялото на коня без краката. Обратната страна е обработена по същия начин с подчертаване на подробностите.

Обр. 6. Мраморна статуйка на тракийски конник от с. Виден
Abb. 6: Marmorstatuette des Thrakischen Reiters

Обр. 7. Мраморна статуйка на лъв
Abb. 7: Marmorstatuette eines Löwen

половина следва в най-общи линии формата на лицевата страна, а дясната половина има формата на развята мантия (хламида) (обр. 8).

¹ Г. И. Кацаров, цит., съч., стр. 79, № 19.

² Пак там, стр. 160, обр. 43.

³ Пак там, стр. 79, № 20.

24. Фрагмент от плоска мраморна статуйка на тракийски конник, намерена през 1901 г. на повърхността на светилището (инв. № 75 — непубликувана); височина 8 см, широчина 8 см, дебелина 1 см. Запазена е главата на коня с кръгъл перчем на темето и юзда в устата. Зад главата на коня се вижда кръглият щит на конника.

25. Фрагмент от статуйка, намерен на дълбочина 1,20 м в помещение II, долепен до северния зид; височина 10 см, широчина 9 см, дебелина 6 см. Запазен е хълбок на коня.

26. Фрагмент от мраморна статуйка, намерен на дълбочина 0,20 м върху горното лице на първия контрафорс на западната стена от помещение II; височина 18 см, широчина 6,5 см, дебелина 5,5 см. Запазена е цилиндрична поставка, в долния край пръстеновидно надбелена, вероятно от статуйка на Аполон. Подобни статуйки има в светилището при Лозен (Диникли).²

Фрагменти от оброчни плочки с изображение на Аполон и Дафне

27. Фрагмент от мраморна ажурна плочка;³ височина 23 см, широчина 16 см, дебелина 2—3 см. Запазен е бюстът на Дафне, насреща, гола, с вдигнати нагоре ръце, с вейки. Косите ѝ, вчесани на прав път, се спускат свободно върху раменете ѝ. Над главата ѝ е запазена долната част от лирата на Аполон. От лявата страна плочката е отчупена. От обратната страна лявата

28. Фрагмент от мраморна оброчна плочка; височина 13,5 см, широчина 8 см, дебелина 1—1,5 см. Запазен е бюстът на Дафне, насреща, облечена в хитон, с вдигната нагоре десница, която завършва с вейка. Лявата ѝ ръка, запазена до лакътя, е спусната надолу. Лицето е отчупено. Личат само спуснатите ѝ върху раменете коси. Над главата ѝ се вижда долната част от лирата на Аполон. Висок релеф (обр. 9).

Обр. 8. Мраморна ажурна плочка с изображение на Аполон и Дафне
Abb. 8: Marmorne Ajourtafel mit den Bildnissen Apollons und Daphnes

Обр. 9. Мраморна плочка с изображение на Аполон и Дафне
Abb. 9: Marmortafel mit den Bildnissen Apollons und Daphnes

Фрагменти от оброчни плочки на тракийски конник с надписи

29. Фрагмент от мраморна оброчна плочка, счупен на две части. Лявата половина е намерена в 1936 г. на повърхността на светилището (инв. № 8002 — непубликувана), а дясната половина е намерена при разкопките на дълбочина 1,20 м, долепена до северния зид на помещение II; височина 20,5 см, широчина 14,5 см, дебелина 2,5—3 см. Представено е изображение на тракийски конник, който се завършва от лов. Запазен е конят в галоп надясно, който има кръгъл перчем и юзда в устата. Десният му преден крак е стъпил върху правоъгълен олтар. Зад главата му с еднорелефна линия е предаден кръглият щит на конника, от когото е запазено бедрото на десния крак, и сърната, която е държал в дясната си ръка. Под коня се вижда куче, изправено на задните си крака. Нисък релеф. Върху запазената част от долната рамка има гръцки надпис в два реда (височина на буквите 1 см) (обр. 10):

[Μ]ονηλορις Μονηλορις

[αλ] ωνηλας δδρον [ἀνδρηα]¹

[εζ]

В ред 1 Α и Π — лигирани.

¹ D. Detschew, Die Thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 316: Μονηλορις в ж. р. а в надписа името от мъжки род; вероятно е съществувало и в мъжки род.

30. Фрагмент от мраморна оброчна плочка, намерен до източния зид в помещението II; височина 8,5 см, ширина 7 см, дебелина 2,5—3 см. Запазена е малка част от образното поле, на което се виждат опашката, двата задни крака на куче и част от широ-

Обр. 10. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 10: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

ката правоъгълна рамка с гръцки надпис (височина на буквите 1,5 см) (обр. 11):
... λον Νας [...]
31. Долен ляв ъгъл от голяма мраморна оброчна плочка, намерен на повърхността на светилището през 1939 г. (инв. № 9121 — непубликуван); височина 15 см, ширина 12 см, дебелина 7 см. Запазени са задната половина от фигурата на лъв и долната правоъгълна рамка. Висок релеф. Върху рамката гръцки надпис (височина на буквите 1,2 см) (обр. 12): *Επτακεν[δος. . .]*
32. Мраморна оброчна плочка, закръглена горе, намерена на повърхността на светилището през 1927 г. (инв. № 61 — непубликувана); височина 22 см, ширина 20,5 см, дебелина 1,5 см. Представена е ловна сцена. Конникът е обвърнат три четвърти надясно, а главата му е насреща. В издигнатата си нагоре десница държи копие. Облечен е с къс хитон, зад главата му се развява хламидата му, закрепена с кръгла аграф. Къдравата му коса е предадена с два реда охлювчета от навити кичури. Конят е в галоп надясно. На главата му има конусовиден перчем, а в устата юзда. Зад главата му с еднорелефна линия е предаден кръглият щит на конника. На коня липсват двата задни крака и част от опашката. Пред него една до друга са изобразени две адорантки с двойно препасани хитони и була на главите. Ръцете им са спуснати надолу. Лицата им са предадени без подробности. Десният преден крак на коня е пред тялото на първата адорантка, а левият — зад нея. Подава се и муцуната на глиган, захапана от куче. Релефът е висок и добре моделиран. Върху долната рамка има небрежно написан гръцки надпис (височина на буквите 1 см) (обр. 13):

... ιταλς Αθνος¹

33. Фрагмент от мраморна оброчна плочка,² горе закръглена, счупен на три части; височина 32 см, ширина 33 см, дебелина 3—4 см. Представена е ловна сцена. Запазени са фигурата на конника три четвърти надясно с лице насреща и предната част на коня без краката. Конникът е облечен с надиплен хитон, който стига до средата на бедрото му. В издигнатата си десница държи копие. Малка част от запазената зад гърба му хламида е закрепена на рамото му с кръгла аграф. Къдравата му коса е предадена в три реда охлюв-

¹ D. Detschew, цит. съч., стр. 8: *Αθνος*.

² Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 76, обр. 22.

чета от навити кичури. Обут е бил с високи обувки, от които върху десния му крак е запазена една част. Главата на коня е предадена с подробности. Зад нея се вижда лира, която

Обр. 11. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 11: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

Обр. 12. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 12: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

Обр. 13. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 13: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

Обр. 14. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 14: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

конникът държи с лявата си ръка. Релефът е висок и художествено моделиран. Върху горната рамка има гръцки надпис, обграден от два бръшлянови листа (височина на буквите 1,5—2 см) (обр. 14):

² *Ἀγαθὴ τύχη.*

34. Четвъртата мраморна оброчна плочка,¹ горе закръглена; височина 21,5 см, широчина 20,5 см, дебелина 2,5 см. Представена е ловна сцена. Конникът е в галоп надясно. Облечен е с къс хитон и развята зад гърба му хламида. Десният крак на коня е поставен върху кръгъл олтар. Пред главата му се вижда дърво. Под него тича куче. Върху рамката има неясен гръцки надпис (височина на буквите 2 см) (обр. 15):

Обр. 15. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник

Abb. 15: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

ΕΡΑΘΡΗΨ II ναοατ.

35. Фрагмент от мраморна оброчна плочка,² счупен на две; височина 14 см, широчина 23 см, дебелина 3,5 см. Запазена е долната част на плочката. Вляво се виждат главата и предните крака на куче, след това предните крака вероятно на сърна и клекнал на задните си крака бик, главата на който е обхваната и захапана от приклепнал също на задните си крака лъв. Краищата на опашките и на двете животни излизат върху рамката. Висок релеф. Върху долната рамка има небрежно написан гръцки надпис в два реда (височина на буквите 1,5 см) (обр. 16):

... αἰεὶς Επληκεν-
[θ]ον (ὅπλερ) ἐαυτοῦ καὶ τῶν? (ἰδίῳν??).

36. Фрагмент от мраморна оброчна плочка,³ счупен на две; височина 7 см, широчина 23 см, дебелина 5 см. От високия ре-

Обр. 16. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 16: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

леф са запазени в долния ляв ъгъл само ходилото на човешка фигура, копитото на десния заден крак на коня и предните крака на куче, което е тичало надясно. Пред него се виждат

¹ Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 76, обр. 23.

² Пак там, стр. 78, обр. 26.

³ Пак там, стр. 76, № 4.

и ходилата на животно (глиган). Върху високата рамка има гръцки надпис (височина на буквите 1,2 см) (обр. 17):

Αυλουκενθος Ταρσον στ[ρατιώτης].

Обр. 17. Мраморна оброчна плочка на тракийски конник
Abb. 17: Marmorne Votivtafel zu Ehren des Thrakischen Reiters

Г. И. Кацаров е публикувал още две оброчни плочки, които не се намериха във фондовете на музея, а именно:

37. Фрагмент от мраморна оброчна плочка,¹ в който са запазени част от тялото и краката на фигура, която държи опашката на кон. Размери липсват.

38. Фрагмент от оброчна плочка;² височина 10 см, широчина 6,5 см, дебелина 2 см. Запазена е горната част на облечена фигура (Дафне) с къдрава коса. Ръцете ѝ са вдигнати нагоре, дясната е загубена, а лявата слабо личи.

Повечето от разгледаните мраморни оброчни плочки са закръглени горе и имат грубо обработени гърбове. Преобладават плочки, изработени в сравнително нисък релеф, но въпреки това повечето са добре моделирани с подчертаване на подробностите. Изключение прави плочка № 1, която е твърде сумарно третирана. Във висок релеф са изработени плочки № 28, 32, 36, 39, 33 и 34. Последните две по своя стил и изработка вероятно произхождат от едно каменоделско ателие. За съжаление плочките мъчно могат да се датират, тъй като са в много фрагментарен вид.

Ажурните релефи и статуйки, които са моделирани по-добре, трябва да отнесем към III в. и в самото начало на IV в., когато в Южна България се изработват ажурни релефи и статуйки. В подкрепа на това е и наличието на лъв³ в ловните сцени (статуйка № 21) и изображенията на тракийски конник, завръщащ се от

Обр. 18. Торсо от мраморна статуя на Аполон
Abb. 18: Torso einer Apollostatue

¹ Г. И. Кацаров, цит. съч., стр. 78, 79, № 15.

² Пак там, стр. 78, № 206.

³ Ив. Венедиков, Светилището при с. Лиляче, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 204.

лов¹ (статуйка № 18), които се появяват през III в. Към III в. трябва да отнесем и плочки № 15, 16 и 36, в които също се среща изображение на лъв, и плочка № 29 с изображение на тракийски конник, завръщащ се от лов.

В голяма част от плочките и статуйките тракийският конник е представен като ездач и ловец, замахнал копие или завръщащ се от лов. Но той е представен и с патера вместо с копие (плочка № 7, статуйка № 22) и с лира вместо с щит зад главата на коня (плочка № 34). Върху две оброчни плочки вместо изображението на конника виждаме Аполон и Дафне, а във фрагмент № 26 — поставка от статуйка на Аполон. Всичко това говори, че в светилището при с. Виден, както и в тракийските светилища при с. Крън,² Диникли³ и други се явява известно доближаване или отъждествяване на Херос с Аполон, което се потвърждава още веднъж от намереното през 1901 г. близо до нивата, където беше открито светилището, мраморно торсо от статуя на Аполон, счупено на две части с височина 0,60 м, широчина 39 см, и дебелина 0,10 см.

Аполон е бил представен прав, en face, съвсем гол. От положението на тялото му се вижда, че той е стъпил на десния си крак с облекчен ляв крак. Липсващата дясна ръка е била положена над главата, а лявата, от която е запазена малка част, е била вдигната настрани и нагоре и е държала лъка. До бедрото на десния му крак се вижда част от разклоненото дърво, което е служило за подпорка на лявата му ръка. От косите му са запазени само спуснатите върху раменете къдрици. Подобно представяне на Аполон със спуснати къдрици срещаме и в релефа от Девня⁴ (Marcianopolis), който се датира от края на II в., и в една монета от Гордиан със Сарапис.⁵ Торсото от мраморна статуя на Аполон от с. Виден, което е едно хубаво произведение на римското провинциално изкуство, прилича много на една статуя на Аполон, антични копия от която се намират в Париж⁶ и Берлин.⁷

Керамика

В самата сграда на светилището, около външните му стени и по-късния зид се намериха многобройни фрагменти от глинени съдове, които разделяме на две групи: предримска и римска керамика. За предримската керамика, на първо място, трябва да споменем изобилието на фрагменти от местна груба керамика, работени на ръка, украсени с шнуровиден изпъкнал орнамент. Някои от тях са с езически дръжки и извити навън устия. Един от фрагментите е украсен с розетка, която е образувана чрез натискане с пръст върху топче глина и после залепена върху съда. Този вид керамика се откри най-вече във вътрешния североизточен ъгъл на помещение II на дълбочина от 0,60 до 0,80 м и под основите от 1 до 1,20 м, размесена с горяла пръст и въглени. Наред с местната керамика се откриха в изобилие много фрагменти от сива тракийска керамика от големи и по-малки съдове с извити навън устия и пръстеновидни дъна. Много от фрагментите от стени на съдове са орнаментирани с по 2—3 успоредни пояси от врязани концентрични линии, между които се извира вълнообразна линия (обр. 19).

Фрагментите от глинени съдове, които се отнасят към римската епоха, са правени от пречистена глина и са добре изпечени. Имат бледорозов, бледожълт или червен цвят. Намериха се и фрагменти от амфори с канелирани стени.

¹ Ив. Венедиков, цит. съч., стр. 202.

² Г. Табакова, Светилището на Аполон Зерденски при с. Крън, Старозагорско, ИАИ, XII, 1959, стр. 99. № 18, табл. 1, 101, № 54.

³ Г. И. Кацаров, цит. съч., 156, обр. 35, 36, 37.

⁴ Б. Филов, Археологически паралели, СбНУ, XXVI, 1910—1911, стр. 45, табл. 7.

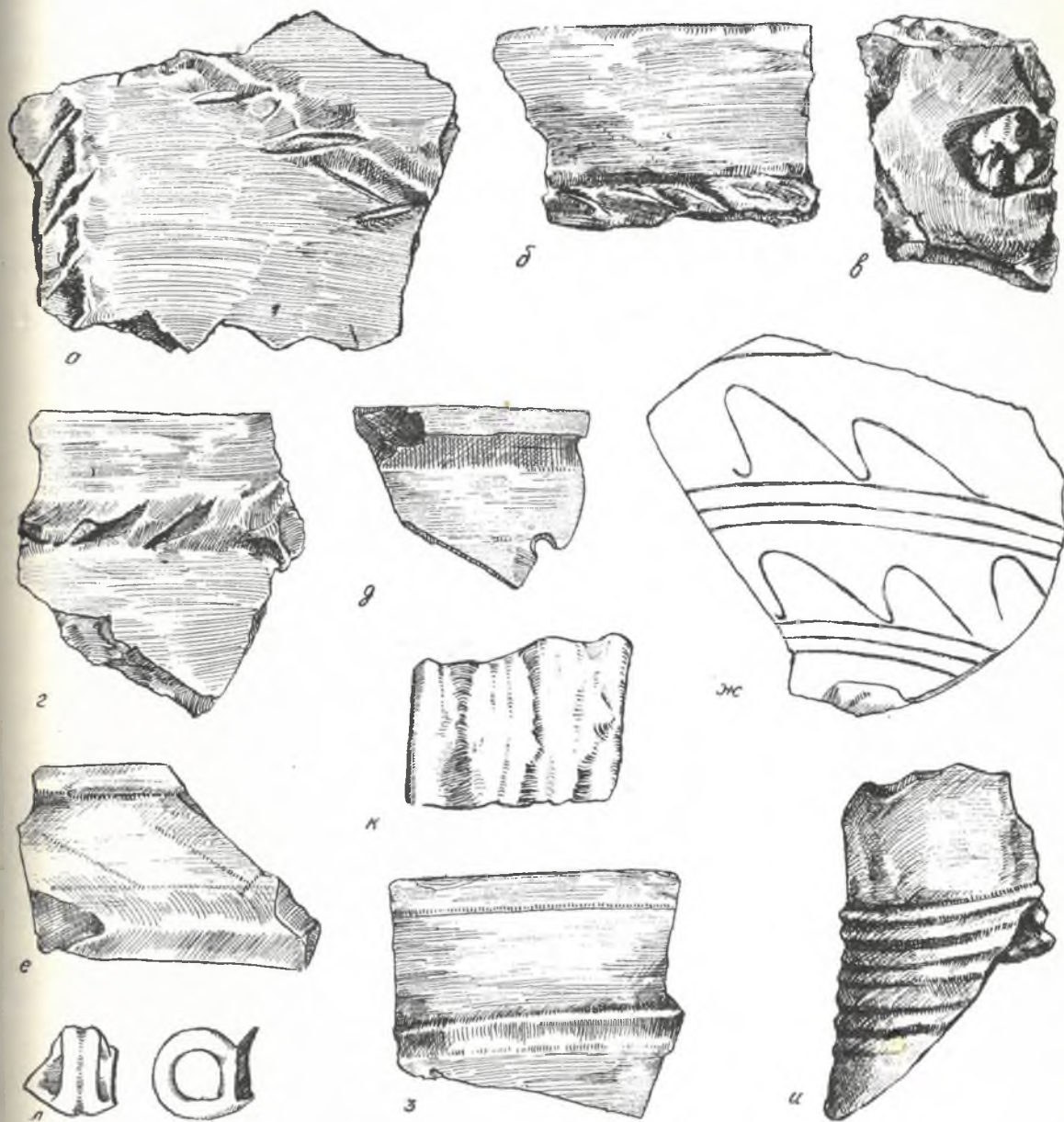
⁵ Pick, Die antike Münzen Nordgriechenlands, 1130, табл. XV, 3.

⁶ S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine, 1897, I^a, стр. 135, 2.

⁷ Rocher, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, I, стр. 460; Reinach, цит. съч., I^a, стр. 284, 8.

Керемиди

В помещение I и II на светилището и извън стените му от 0,20 до 0,60 м се откриха много фрагменти от керемиди, които имат форми и орнаменти като описаните керемиди от повърхността. Някои от тях имат дебели пластове от хоросан, което говори, че са били вторично употребени при изграждане на горната конструкция на светилището.

Обр. 19. Керамика от местността „Бентът“

- а) фрагменти от местна груба керамика — а, б, в
 б) фрагменти от сива тракийска керамика — г, д, е
 в) фрагменти от керамика от римската епоха — ж, з, и, й, к

Abb. 19: Keramik aus der Ortschaft „Bentät“

- а) Fragmente einheimischer grober Keramik — а, б, в
 б) Fragmente grauer thrakischer Keramik — г, д, е
 в) Keramikscherven aus der Römerzeit — ж, з, и, й, к

Част от откритите тухли върху лицевата си страна близо до ръбовете имат врязани линии. Срещат се и такива с полепнал по тях хоросан, явно използвани в градежа на светилището.

Мазилка

В горните пластове от 0,20 до 0,60 м в двете помещения на светилището се откри голямо количество хоросанова мазилка, която се състои от два пласта — долен груб пласт от бял хоросан и горен тънък, фин бял пласт. На някои от запазените фрагменти горният пласт е оцветен в помпеанскочервено и бледорозово.

Монети¹

В светилището се намериха и четири бронзови монети, които се разпределят, както следва:

1. Константин Велики (306—337 г.), намерена в насипа; лице: бюст на императора с лавров венец надясно; опъко: градска порта с две кули.
2. Константин II (337—361 г.), намерена в насипа; лице: бюст на Константин II с диадема надясно; опъко: императорът побеждава неприятел.
3. Другите две монети са от IV в. Намерени са на дълбочина 1 м до северния зид на помещение II. Те са силно повредени и не можа да се установи от кой император са.

Кости

Във вътрешността на светилището и около него почти във всички пластове се намериха отделни кости от късорого говедо (*Bos taurus* typ. *brachyceros*).²

*

Разкопките на тракийското светилище при с. Виден хвърлят светлина, на първо място, върху устройството на тракийските светилища, за които се знае твърде малко.

Тракийското светилище при с. Виден е било голяма правоъгълна постройка, ориентирана север — юг. Основите ѝ са градени от речни камъни, споени с хоросан, в който рядко се срещат счукани тухли. Горната конструкция на сградата е била изградена от бигорен камък с хоросан, от който се откриха големи количества в самото светилище и около него. В градежа са били включени и фрагменти от керемиди от по-стара сграда. В западния и източния зид на височина 0,70 м от основите се намериха in situ фрагменти от керемиди, включени в двата зида. Леко наклоненият терен на местността е наложил укрепването на западната и източната стена на помещение II с контрафорси.

Светилището е имало две помещения, от които помещение I вероятно е било преддверие. Това се потвърждава от малкия брой материали, които се намериха в него. Поради това че от сградата е запазена само конструкцията, не се установи входът ѝ, но може да се предположи, че е бил от юг.

Намерената мазилка показва, че стените на светилището са били измазани с долен груб пласт от бял хоросан и горен тънък пласт, който е бил различно оцветен.

Изобилието на керемиди свидетелствува, че светилището е било покрито с тях, а подът му е бил постлан с тухли.

Намерената местна груба и сива тракийска керамика в по-долните пластове на сградата, около външните и вътрешните ѝ стени и под основите, размесена с горяла пръст и животински кости, показва, че и тук както в светилището при с. Лиляче,³ преди да се издигне

¹ Монетите са почистени от химика на Народния археологически музей Д. Чавдаров и проучени от Т. Герасимов, ст. н. сътрудник към музея, за което им изказвам сърдечна благодарност.

² Костите са проучени от проф. Ст. Иванов, за което му изказвам сърдечна благодарност.

³ Ив. Венедиков, цит. съч., стр. 194.

постройката, мястото е използвано за култови цели още в предримската епоха. Вероятно светилището е било издигнато през разцвета на римското владичество в Тракия в чест на тракийски конник-герой. Но и тук се явява известен синкретизъм между него и Аполон.

Изображенията върху плочките, надписите, керамиката и монетите, а също така и самата сграда говорят за това, че светилището, което е обслужвало голямо селище, е преживяло своя разцвет през III в. Разрушаването му трябва да отнесем към края на IV в.

Построяването на по-късния зид вероятно е станало не много след разрушаването на светилището — към края на IV и началото на V в. Предназначението му не можа да се установи, поради това че не бе проследен целият зид.

DIE THRAKISCHE KULTSTÄTTE BEIM DORF VIDEN, BEZIRK STARA ZAGORA

G. TABAKOVA-ZANOVA

(Zusammenfassung)

16 km westlich von Kazanlak und 1 km nordwestlich des Dorfes Viden liegt die Ortschaft „Bentät“, in der 1907 zufällig 26 Votivtafeln entdeckt wurden, von denen 23 G. I. Kacarov¹ veröffentlichte. Drei dieser Tafeln tragen das Bildnis von Apollon und Daphne, die übrigen das Relief des Thrakischen Reiters. In der Folgezeit wurden weitere drei Votivtafeln zu Ehren des Thrakischen Reiters gefunden. 1901 wurde in derselben Ortschaft auch ein Marmortorso einer Apollostatue gefunden.

Bei den 1901 vom Städtischen Museum in Kazanlak in der Kultstätte durchgeführten Ausgrabungen wurden die Grundmauern der Kultstätte freigelegt. Sie stellt einen rechteckigen, in Nord-Süd-Richtung orientierten Bau dar, dessen südlicher Endteil etwas schmaler ist. Der Bau besteht aus zwei Räumen: 1. Südraum, wahrscheinlich ein offener Vorraum von 5 × 2,20 m Größe, und 2. dem eigentlichen Kultraum von 5,80 Länge und 5,25 m Breite. Infolge der leichten Geländeneigung nach Süden sind die Ost- und die Westwand des Raumes durch je zwei einander entgegengesetzt angebrachte Strebpfeiler gleicher Ausmaße (65/60 cm) gestützt.

Die Grundmauern des Gebäudes sind bis zur Höhe von 0,35 bis 0,70 m erhalten. Sie sind aus Flußstein und Mörtel mit Zuschlag gröberer Ziegelsteinbrocken gemauert. Der Oberbau bestand aus Tuffstein und Mörtel, wovon eine erhebliche Menge im Kultraum gefunden worden ist. Das Gemäuer enthält Bruchstücke von Dachziegeln eines älteren Baus. Der Wandputz bestand aus Kalkmörtel. Das Gebäude ist mit Dachziegeln abgedeckt und der Fußboden mit Backsteinen belegt gewesen.

In den unteren Kulturschichten fanden sich unter den Grundmauern der Kultstätte und um ihre Außenwände zahlreiche einheimische grobe und graue thrakische Keramikscherven. Sie waren mit Kohlenresten und gebrannter Erde vermischt, was darauf hindeutet, daß schon vor Erbauung der Kultstätte dieser Ort zu Kulthandlungen gedient hat. Wahrscheinlich ist der Bau während der Blütezeit der Römerherrschaft in Thrakien zu Ehren des Thrakischen Reiterheros errichtet worden, dem 33 von den früher sowie zur Zeit der Ausgrabungen gefundenen 38 Votivtafeln gewidmet sind. Aus den Bildnissen mancher Tafeln läßt sich auf eine gewisse Identifizierung des Thrakischen Reiters mit Apollon schließen.

Die Bildnisse auf den Tafeln sowie die Keramik, Münzen (aus dem 4. Jh.) und das Gebäude selbst deuten an, daß die Kultstätte im 3. Jahrhundert ihre Blütezeit gehabt haben muß; sie dürfte im 4. Jahrhundert zerstört worden sein.

¹ G. I. Kacarov, Antike Denkmäler aus Bulgarien, IAI, II, 1923/1924, S. 75, 79.

АНТИЧНИ МОБИЛИ В ТРАКИЯ

Иван Венедиков

При изследването ми напоследък на античните колесници между многобройните им метални части попаднах и на някои предмети, които очевидно не могат да имат нищо общо със самите колесници. Някои от тях се повтарят в няколко находки и явно имат значение за археологическото изследване на нашите земи. По-нататъшните ми проучвания показаха, че това са части от различни антични мобили, което ме накара да мисля, че няма да са излишни няколко думи върху тях.

I. Главнярници

1. Главнярник от Ямбол. В същност този главнярник е бил намерен в могилата Чаталтепе в околността на гр. Ямбол през 1899 г. Тогава могилата била прорязана от частите на VII пионерен полк, които строели шосето за Преслав. През 1900 г. Народният археологически музей в София предприел на мястото разкопки, ръководени от Б. Дякович. В резултат на цялата тази дейност в могилата били открити части от три колесници и две погребения, едното от които било датирано с монета от Константин Велики (306—337 г.), а другото с монета от Делмаций (335—337 г.). Украсата на колесниците носи отпечатък също така на късноримското изкуство у нас, поради което цялата находка се датира в III или началото на IV в. от н. е.¹

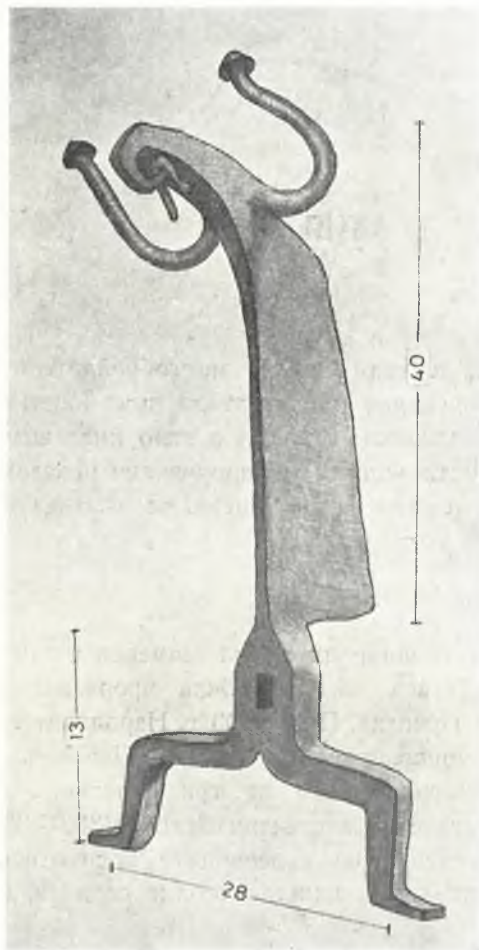
Между частите на тази извънредно богата находка в инвентара на античния отдел на Народния археологически музей е записан и един предмет с доста странна форма. Той не се среща в никоя друга от многобройните находки, съдържащи части от колесници в България, и очевидно представлява нещо по-различно.

Интересуваният ни предмет е изработен от един цял къс желязо. Той е висок 53 см и широк при основата си 28 см. На долния си край е стъпил на два крака, изработени от четириръбеста масивна пръчка. Върху тези два крака предметът не би могъл да бъде поставен прав, без да бъде подпрян по някакъв начин на още едно място. Това навежда на мисълта, че предметът е част от някакъв по-голям уред или приспособление и следователно не е достигнал до нас цял. Краката се приближават един към друг и се съединяват в една дебела, плоска, четириръбеста масивна част, снабдена с широк четвъртит отвор в средата, висок 4 см и широк 2 см. Над отвора тя се стеснява постепенно и след това добива форма на острие на готварски нож, върхът на което е извит назад към гъпата му страна и завършва накрая във вид на халка. В нея и досега виси част от някакво желязно украшение. Близко до извивката от острата част на този странен предмет по посока на върха му излизат две дълговидно извити рогчета, изработени от цилиндрична желязна пръчка. Те завършват на върховете си с по една конична пъпка. Целият така описан предмет напомня силно стилизирано протоме на четириногото рогато животно.

¹ Ив. Венедиков, Тракийската колесница, София, 1960 г., стр. 49.

Очевидно разгледаният предмет е част от някакъв по-голям паметник. Отворът, който той носи в плоскостта между двата си крака, е служел, за да приеме една четириръбеста желязна част, която е съединявала запазената със загубената част.

2. Главнярник от Разград. Един втори подобен предмет произхожда от Разград открит в развалините на древния Абритус. Изработен пак от един къс желязо. На този предмет е дадена формата на животинско протоме на четириногото рогато животно, стилизирано по съвсем същия начин. Макар и целият предмет да е значително по-малък — висок 32 см и широк при основата пак 28 см, — той почти не се отличава от предишния. Разградският екземпляр има съ-

Обр. 1. Протомета от главнярници от Ямбол и Разград
Fig. 1. Protomé de chenets de Yambol et de Razgrad

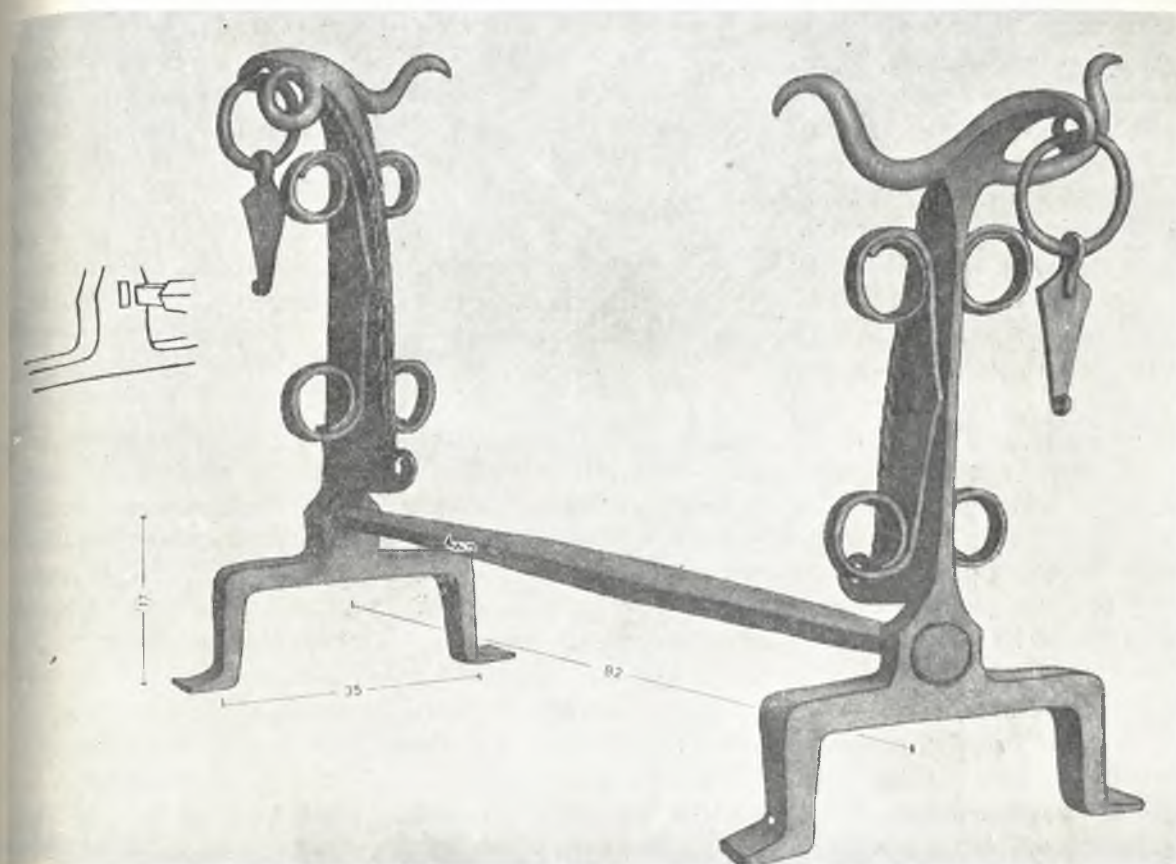
щите четириръбести крака, същата разширена част, снабдена с отвор за прикрепване към останалата загубена част от паметника, същата плоска част, наподобяваща острие на нож, която завършва с извит назад връх, фланкиран от два дъговидно извити рога. Липсват само извитият като халка връх, на който в предишния подобен предмет е била закачена някаква висяща част, а също така и конусовидните пъпки на рогата. Очевидно и този втори екземпляр представлява само част от паметника.

Как е изглеждал целият предмет, от който тези своеобразно стилизирани протомета са само част, се вижда от един друг подобен паметник, запазен цял и даващ представа за реконструкцията на нашите два предмета.

3. Главнярник от неизвестно място. Заедно с металните части от колесниците, открити при с. Пастуша, Пловдивско, и при с. Любимец, Хасковско, в сбирките на античния отдел при Народния археологически музей на БАН се пазеше и един предмет от ковано желязо, който ще опишем по-долу. Не се знае дали той принадлежи на една от тези находки, или не. В инвентарната книга той не е вписан като отделен предмет. Тъй като

Обаче железните части от колесниците не са записани в книгата поотделно, не е чудно, ако е бил смятан за част от тях, той да не е бил записан.

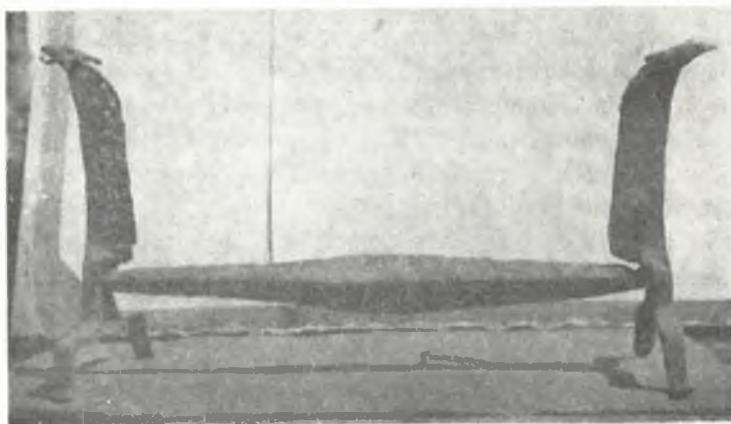
Предметът е запазен извънредно добре. Той е съставен от две протомета, всяко от

Обр. 2. Главнярник от неизвестно местонахождение

Fig. 2. Chenet de provenance inconnue

които е изковано от отделен къс
желязо. Те са поставени симет-
рично, обърнати с гръб едно към
друго. Също както протомета № 1
и 2 има по два крака и над тях
отвор, в който е завряна дебела
масивна четириръбеста пръчка. Тя
се надебелява постепенно в сре-
дната и изтънява в краищата си.
Местото, в което влиза в отвори-
те от протометата, е стъпаловидно
понижено от четирите страни.
Пръчката излиза от другата стра-
на на протометата само няколко
милиметра и е занитена, за да не
измъква. Така двете протомета,
вързани с пръчката, образуват

Обр. 3. Главнярник от Голяма Брестница, Ловешко

Fig. 3. Chenet découvert à G. Bressnitza,
arrondissement de Loveč

един солиден масивен предмет, стъпил на четири крака, от които двата (по един на всяко протоме) са отчупени.

Самите протомета приличат много на описаните по-горе две. От тях те се отличават само по размерите и украсата си, която тук е много по-богата. Цялото приспособление е дълго 82 см, високо 61 см и има широчина при основата на стойката, от която се отделят краката на протометата, 35 см. Украсата тук е много по-сложна. Преди всичко гърбът на ножовидната част на протометата е украсена с една пръчка от вито желязо във формата на буквата V, върхът на която преминава в една спирала, а разтворените краища достигат до извитите като буквата рога. От двете страни на протометата също е прикована по една четириръбеста плоска пръчка, завършваща на долния и горния си край с по една спирала. На горния си край протометата завършват с извит навън връх, оформен като затворена халка, в която е провряна по една масивна свободно висеща халка. На последната е закачено едно листовидно украшение. Целият предмет представлява в същност един шедьовър на железарското изкуство. Поради приликата му с предишните предмети ние имаме основание да го смятаме за близък на тях и по време, а следователно можем да го смятаме също така за античен.

4. Главнярник от с. Голяма Брестница, Ловешко. Бил е намерен в развалините на селище в една сграда, събарянето на която е датирано с една колективна находка от монети от края на II и първата половина на III в. от н. е. Най-късната монета от император Траян Деций (249—251 г.) позволява разрушаването на античното селище, съществувало тук, да се датира във време на готското нашествие в 251 г.

Уредът, изработен от ковано желязо, е запазен добре. Има формата на предишния (№ 3), но украсата на протометата е по-проста, както при № 1 и 2. Формата им е същата с тази разлика само, че рогата им са много по-малки. Пръчката, която съединява двете протомета, също така е надебелена в средата, но в този случай много по-силно.

5. Един подобен предмет се пази в музея в Пазарджик. Той произхожда от Панагюрище. Намерен е при неизвестни обстоятелства.

Описаните по-горе приспособления напомнят по своята форма цяла редица приспособления от този вид, изработени пак от ковано желязо и намерени в разни краища на античния свят.¹ Те са известни в древна Гърция под различни имена: *κράτερες* или *κράτερες*, а в Рим с името *craticulum*. Обикновено те се отличават от нашите по начина на изработката си. Докато нашите кратикули са направени от три отделни части, всяка изготвена от отделен къс желязо, в други страни се срещат напълно подобни на нашите, но изработени целите от един къс желязо, макар да имат същата форма — две протомета на четириног животен, най-често вол, съединени с една пръчка. Предназначението на тези предмети е известно. Върху желязната пръчка между двете протомета се нареждат главните, за да не допират до пода на огнището. Така те са издигнати на известна височина и при горенето въздухът има по-свободен достъп до тях, а пламтящите дърва не падат в образуваната под тях пепел.

Откритите у нас главнярници очевидно представляват един местен вариант на тези кратикули, съществуването на който може да се отнесе въз основа на датирания екземпляр към III и IV в. от н. е. Очевидно със своите изящни форми те са красели огнищата на домовете на богати тракийци. Стояли дълго в пламъците на огнището, те постоянно са се калили в огъня и поради това са получили здравина и устойчивост, каквато други желязни предмети от същото време нямат. Своеобразният начин на стилизиране на животинското протоме в тях ги очертава като една група, типична за нашите земи. Следователно те трябва да се отнесат към най-хубавите образци на тукашното тракийско железарство.

Присъствието на подобни предмети в тракийските надгробни могили показва ясно, че в тракийското погребение заедно със съдовете, оръжията, дрехите, ездитните коне и конската амуниция, колесницата, впрегната в конете си, са се поставяли също така и мобили. Един

¹ R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine. II, Paris, 1920, стр. 430, фиг. 626; Dageberg — Saglio, Dict. des antiquités grecques et romaines, I, 2 стр. 1357.

подобен сигурен случай ни предлага екземплярът от Ямбол, който е открит в надгробна могила. Очевидно в тракийските представи за задгробния свят поставянето на мобили е било също така необходимо, както и на всички други предмети. Това е белег за простотата, с която древните траки са гледали на задгробния свят и задгробния живот. Те са си го представяли твърде конкретен и продължение на земния.

Приключвайки въпроса за този вид паметници, ние не можем да не се спрем и върху друг един факт, който стои в тясна връзка с тях. Приспособления от този вид, изработени също така от желязо, се употребяват по стара традиция и до днес в огнищата на селските къщи в България. Някои от тях са изработени като цяло тяло на четириног животен. Изображението винаги е силно стилизирано. Най-често то има формата на фигурка на кон, поради което народът им дава образното име „кончета“. Не са редки обаче случаите, когато те имат и ясно изразени рога. Такива „кончета“ се употребяват обикновено по две в огнището. Понякога обаче те се употребяват и по едно, представляващо две протомета, съединени с една пръчка в средата. Този вид „главнярници“, както още ги нарича народът, са очевидно една стара форма, която нашите прадеди са намерили и научили от завареното тук по-старо местно население.

II. Сгъваеми столове

Често в гробните находки у нас се срещат и един друг вид мобили — металическите сгъваеми столове. Обикновено те имат твърде проста форма. Състоят се от две правоъгълни рамки, изработени от проста четириръбеста пръчка. Двете рамки са кръстосани в средата на дългите си страни и са прихванати на мястото, гдето се кръстосват с помощта на къси желязни клинове, провряни през специален отвор и занитени от двете си страни. Те са служели за оси, около които става сгъването на стола, като едната от двете рамки е вмъкната в другата. Едната от двете рамки без оглед на това, дали тя е външната или вътрешната, е прекъсната в средата на горната си страна. Поради това, за да може да издържи тежестта на седналия на стола, тя е подсилена с две подпорки, които излизат от отвестните страни на рамката. В други случаи на това място рамката има само една извивка. Вероятно лицевата страна на стола е била тази, при която рамката не е имала прекъсване или извивка. На това ни навеждат и някои изображения на столове от този вид върху надгробни плочи, при които предната страна е представена като непрекъсната, а на задната — точно на мястото, гдето трябва да дойде прекъсването — е представено едно парче плат, навито като тясна лента на една къса пръчка. Следователно сядането на стола е ставало с краката към непрекъснатата пръчка.

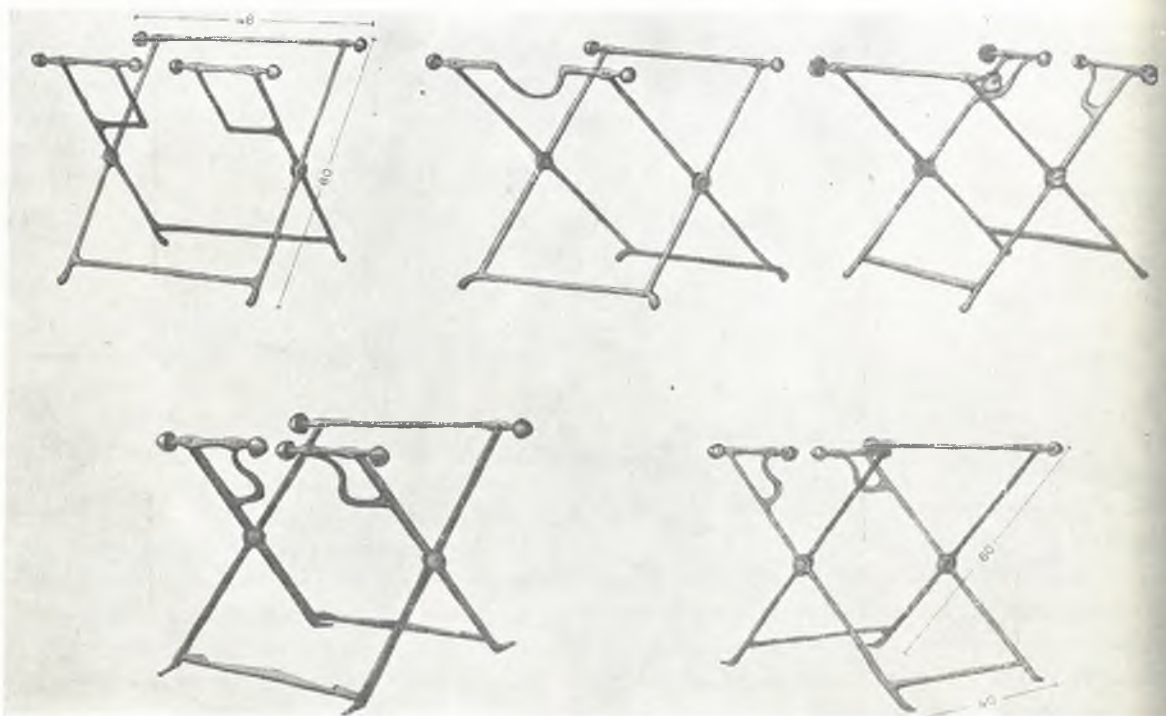
Ние нямаме никакви данни за устройството на самата седалка, която е била направена от плат или кожа, т. е. от нетраен материал, нито можем да кажем как е изглеждала тя.

Ето и самите находки, съдържащи сгъваеми столове:

1. Железен сгъваем стол (Д. П. Димитров, Могилна гробна находка от с. Стралджа, Ямболско, ИАИ, VII, 387). Столът е образуван от две рамки, широки: външната 48, а вътрешната 46 см, и високи по 60 см. Горната страна на всяка една от рамките има издадени навън краища, които завършват с по една желязна топка. Горната задна страна има подобни топки и на двата си прекъснати края, които са подпирани с правоъгълни подпорки на двете отвесни страни на рамката. Долната страна на всяка рамка има на двата си края по един стъпаловиден издатък. Ако столът бъде поставен да стъпи добре на тези издатъци, двете рамки трябва да се кръстосат перпендикулярно една на друга.

В находката от Стралджа сгъваемият стол е намерен с още следните материали: 1) бронзова кана; 2) бронзова патера, дръжката на която завършва с овнешка глава; 3) бронзова чаша; 4) бронзова лампа; 5) бронзов съд-бюст; 6) чифт стригили от бронз; 7) медна кана. Тези материали според изследвача на находката позволяват тя да се отнесе към края на I или II в. от н. е. До тази дата го довежда анализът на бронзовите съдове. Той ги съпоставя с подобни съдове от гробните находки в тракийските могили при с. Кадин мост,

Кюстендилско и Караагач, Поморийско.¹ За съжаление обаче датата на тези две находки, които по състав се отличават значително от нашата, е също така несигурна. Върху тези три находки могат да се направят някои разсъждения, които, макар и от общ характер, ни ка-

Обр. 4. Сгъваеми столове от: 1. Стралджа. 2. Кадин мост. 3. Гоце Делчев. 4. Жилинци. 5. Неизвестно място

Fig. 4. Chaises pliantes provenant de: 1. Straltza. 2. Kadin most. 3. Goze Deltshev. 4. Jilinci. 5. Provenance inconnue

рат да се съмняваме в предложената дата. Находката от Стралджа съдържа предмети, работени изключително от местен майстор. В тях се чувства ясно един груб, полуварварски стил. Подобни предмети мъчно биха могли да се очакват в I в., пък дори и във II в. от н. е. Те се срещат едва от средата на II в., когато местното занаятчийство се засилва и вносът на луксозни предмети от Италия и Близкия Изток спира.

Неумелият майстор личи особено ясно при по-сложните за изработване неща. Такъв е например случаят със съда-бюст. В земите, населени с траки, има още няколко подобни съдчета, с които ние бихме могли да го сравним. На първо място, тук трябва да имаме пред вид съда-бюст от Кюстендил, изобразяващ млад сатир. Това е една художествено изработена работа, в която все още се усеща елинизмът. По лицето на сатира се чувства живот. На устните му играе усмивка. Всичко е изработено с подробности и детайли. Вторият подобен съд-бюст произхожда от една гробна находка, открита в околността на с. Рила, Кюстендилско.² Това е бюст на младеж. Макар и по-силно стилизирано, в лицето на младежа се четат голямото умение на майстора да представи всичките му черти подробно и сполучливо. Третият съд-бюст, пак на младеж, произхожда от една гробна находка, открита близо до с. Върбовка, Търновско, която е добре датирана въз основа на откритите в гроба монети от около 200 г. от н. е.³ Чертите на лицето на този бюст носят повече схематизъм и склонност

¹ Йор. Иванов, Отчет за разкопките при Кадин мост, ИАД, I, 166, могила 1; Ив. Велков, Нови могили находки, ИАИ, V, стр. 15 и сл.

² Ив. Велков, Антични паметници из България, ГНМ, 1921, стр. 202, обр. 207.

³ Chr. Danov, Grabfund aus Varbovka in Nordbulgarien, AA, LII, 1937, стр. 339—348.

към опростяване. Но и той все още е произведение на по-добър майстор. В него далеч не се чувствуват шаблонът и безизразността, които характеризират късноантичното изкуство в нашите земи от III и началото на IV в. Ясно е, че съдът-бюст от Кюстендил и този от Рила са по-стари, докато този от Стралджа е по-късен от съда-бюст от Върбовка. Поради всичко това съдът-бюст от Стралджа ще трябва да се отнесе към III или началото на IV в. от н. е. Това е край на периода, в който продължават все още да се издигат надгробни могили — времето непосредствено преди приемането на християнството като официална религия в Римската империя.

Всичко това ни кара да мислим, че и надгробната могила при Стралджа, както впрочем и датирата и медната кана, ще трябва да се отнесе към този късноримски период, т. е. през III или началото на IV в. от н. е., и следователно и сгъваемият стол принадлежи на тази епоха.

2. Железен сгъваем стол (ИАИ, XVII, 419). Открит е заедно с частите от една колесница в съседство с една могила при с. Кадин мост, Кюстендилско. Самата могила е била разкопана от Й. Иванов (ИАД, I, 166). В могилата са открити следните материали: 1) бронзова амфора; 2) бронзов леген; 3) глинени съдове.

Самият железен стол е изработен, както предишният, от две рамки, високи по 60 см и широки: външната 42 см, вътрешната 40 см. Външните краища на горната страна на двете рамки, също както в предишната находка, стърчат и завършват с топки. Едната от рамките, вместо да бъде прекъсната както предишната, прави полукръгла извивка. Долните краища на двете рамки завършват със стъпаловидни издатъци, на които столът е стоял.

За датата на тази находка не може да се каже нищо положително. Общо находката се отличава обаче с местни бронзови съдове, работени от неособено сръчен майстор. Поради това и тук предложената дата I—II в. от н. е. едва ли ще може да се поддържа.

3. Железен сгъваем стол от Неврокопско (ИАИ, VII, 418). Той е намерен при неизвестни обстоятелства.

Столът е съставен от две рамки, всяка висока по 62 см. Външната рамка е широка 40, вътрешната 38 см. Краищата на горните пръчки на двете рамки са украсени с лъвски главички от бронз. Краищата на задната страна на горната пръчка от рамката на мястото на прекъсването са украсени с бронзови топчета. Под тях се намират подпори, които имат формата на буквата V, които ги свързват с отвесните страни на рамката.

4. Бронзов сгъваем стол от с. Жилинци, Кюстендилско (Т. Герасимов, Две новооткрити трако-римски колесници, ИАИ, XII, 400). Тук в съседство с една надгробна могила са били открити части от антична колесница, дръжка от бронзова кана и сгъваемият бронзов стол. Състои се от две рамки, високи по 55 см и широки: външната 44 см, вътрешната 42 см. Външните краища на горната страна на рамките завършват с топчета. Същото важи и за прекъснатата страна на задната рамка. Краищата на мястото на прекъсването са украсени с топчета, до които се намират подпорки с форма на буквата V. Долните рамки завършват със стъпаловидни издатъци.

Тази находка, доколкото може да се съди по стила на украшенията на колесницата, би могла да се отнесе към късноримския период в Тракия — III или началото на IV в.

5. Железен сгъваем стол от неизвестно място. Напълно е подобен на предишния, от който се различава по размерите си: рамките от които е съставен са високи по 60 см, а широки: външната 40 см, вътрешната 38 см.

6. Железен сгъваем стол, подобен на № 2, открит през 1960 г. заедно с пет колесници и множество бронзови и стъклени съдове в съседство с една могила в местността „Трите могили“ до Стара Загора. Цялата находка вероятно трябва да се отнесе към началото на III в. от н. е.

От шестте сгъваеми стола, които се разглеждат тук, четири съвсем сигурно произхождат от надгробни могили, докато за другите два не може да се каже при какви обстоятелства са били намерени. Много е вероятно обаче и те да произхождат от тракийски погребения

ния. Всички находки, в които столът е бил намерен, са от римската епоха. При три от тях са били открити и колесници. Връзката между сгъваемия стол и колесницата е известна¹ от много рано. Тя се среща още у старите гърци. Този вид стол е разпространен и у римляните, дето той е известен

Обр. 5. Масичка от Твърдица — крак с форма на статуя на Атлас

Fig. 5. Petite table provenant de Tvărditza — pied en forme de statuette d'Atlas

под името sella.² Той е бил използван от магистратите, особено когато раздавали правосъдие, което трябвало да правят седнали. При това понеже те пътували, бил им е необходим подвижен стол. Поради това този стол станал атрибут на видните магистрати, на които било позволено да се движат по улиците на Рим с кола — *carrus*, заради което и сгъваемият стол бил наречен вече *sella carrulis*. Поради това в надгробните плочи от римската епоха той се изобразява често като атрибут на магистратите.

Наличието на сгъваемия стол в тракийските надгробни могили също може да се свърже с погребение на градски магистрати от тракийски произход. Без съмнение богатите траки са подражавали на тези държавни и градски първенци, които използвали както колесницата, така и сгъваемия стол. От друга страна, за тях са били достъпни и по-важните длъжности в градовете. Един от символите на тяхната власт е сгъваемият стол. Ето защо трябва да се предполага, че поставянето на сгъваемия стол в тракийското погребение не е само обикновен случай на поставяне на мобили в гроба. В същност той се явява като атрибут на богатата класа в Тракия, който символизира характера на нейната власт над обикновените хора.

III. Масичка от с. Твърдица, Сливенско

През 1912 г. случайно, при неизяснени обстоятелства, е бил намерен в планината в землището на с. Твърдица, Сливенско, разтрошен на части един странен предмет. Това, което намервачът събрал, изпратил в Стара Загора, а оттам находката била препратена в Народния археологически музей в София, гдето се пази и досега. Още навремето било направено кратко съобщение за откритието,³ като било изказано предположение, че материалите представляват част от един античен триножник. В находката в същност са открити следните неща:

1. Две бронзови статуйки на Атлас, в които е представен в установената за него иконография. Атлас е гол, лицето му е брадато. Коленичил на единия си крак, докато на дру-

¹ Pollucis Onomasticon X, 142, 1946.

² R. Cagnat et V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine, стр. 613; Daremberg — Saglio, Dict. des antiquités, стр. 1170.

³ Б. Ф и л о в, Новооткрити старини, ИАД, IV, стр. 290.

... е стъпил със свито коляно. Той е приведен под тежестта на бремето, което носи и което подпира и с ръцете си. Вместо небето обаче той носи на гърба си една кошница. Двете статуйки са направени съвсем еднакви; те се отличават само по положението на краката. В

Обр. 6. Същата статуйка, гледана откъм гърба
Fig. 6. La même statuette vue de dos

Обр. 7. Масичка от Твърдица —
крак с форма на статуйка
на Атлас

Fig. 7. Petite table provenant
de Tvărditza — pied en forme
de statuette d'Atlas

едната Атлас е стъпил на левия крак, а коленичил на десния, докато в другата положението на краката е променено. Това показва, че статуйките са украсявали симетрично двете страни на един предмет. И двете фигурки лежат на една масивна бронзова поставка с неправилна форма (обр. 6).

В същност предметът, от който те са били съставна част, вероятно е бил поддържан от тях — идея, която ясно подсказва сюжета на нашите статуйки — фигура на Атлас, който носи небето. И наистина кошницата, поставена на гърба на това митическо същество, в едната от статуйките е изпълнена с предмет, разчупен над нейното устие, докато при другата той стърчи на 18 см нагоре като една четириръбеста пръчка с квадратно сечение. Самите статуйки са малки — високи 11,2 см. (обр. 7).

И двете статуйки нямат никакви следи от прилепване към друг предмет на друго място освен в кошницата. Това показва, че конструкцията, която е стояла над тях, е стъпвала в

кошницата и следователно всяка една от фигурките на Атлас е представлявала долната част на бронзов крак.

2. Находката от Твърдица съдържа още и три дебели бронзови масивни пръчки. Те се различават по големина и форма, макар да правят впечатление на части от три еднакви дяла от този предмет. Ето и тяхното описание:

Обр. 8. Горна част на крака на масичката от Твърдица — с бюст на Дионис
Fig. 8. Partie supérieure du pied de la table de Tvărditza

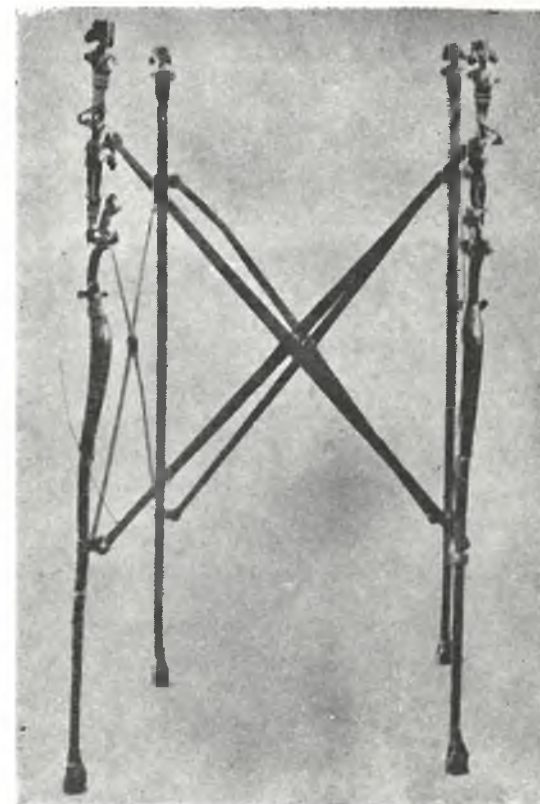
Обр. 9. Краката на масичката от Твърдица, гледани от страни
Fig. 9. Pieds de la petite table de Tvărditza vus de côté

а. Бронзова четириръбеста пръчка, отчупена от долния край, висока сега 30 см. На горния ѝ край е нахлузен бюст на бога Дионис. (Обр. 8 и 9). Той носи на главата си венец от листа и гроздове, украсен в средата с една розета. От задната страна на главата на бюста е из-

теглена една четириръбеста кука-консола, извита под прав ъгъл. В този си вид бюстът е висок 12 см. Пръчката, която излиза от него, е дълга 18 см, като е отчупена от долната страна. В горната си част, до бюста, е широка 2,2 см, докато надолу се стеснява почти незабелязано и има ширина 2 см. Навсякъде е дебела 1,2 см. На 11 см под бюста, на страната, към която гледа лицето му, от пръчката излиза още една голяма правоъгълна кука или кон-

Обр. 10. Напречни пръчки от масата от Твърдица
Fig. 10. Barres transversales de la table de Tvărdica

Обр. 11. Масичка от Олешница в Полша
Fig. 11. Petite table provenant d'Olesznica en Pologne

сола. Това е в същност лицевата страна на пръчката. Тя, както и двете ѝ прилежащи страни са изгладени внимателно и полирани, а ръбовете им са профилирани.

б. Подобна пръчка, на горния край на която бюстът липсва. Тя е дълга 72 см. Горе е широка 2,2 см, което показва, че горният ѝ край е отчупен доста близо до бюста, докато долу е широка само 1,8 см. На 23 см от горния ѝ край на лицевата страна и на едната от преките ѝ страни са изтеглени от бронза на пръчката две макарички, поставени перпендикулярно една на друга. Очевидно на тялото на макаричката, тънко като една обикновена ос, са били надянати пръчки, за да могат да се въртят около оста. (Обр. 9).

в. Част от подобна пръчка, дълга 25 см, горе и долу отчупена. Горе е широка 2 см, надолу леко се стеснява, както предишните пръчки. На горната ѝ страна на 5,5 см от горния ѝ край се намират макарички, както в предишната пръчка. По-долу, на 16 см под макаричките, е нахлузен един четириъгълен прешлен, снабден също с две подобни макарички, поставени под прав ъгъл една към друга. Очевидно и тук са били надянати пръчки, които са

могли свободно да се въртят около оста на макаричката. Самият прешлен е могъл да се изкачва и спуща по пръчката. Това навежда на мисълта, че докато на горните макарички пръчките са били закачени неподвижно, на долните макарички те се движели заедно с прешлена.

Трите пръчки в същност представляват горните части на краката на нашия предмет. Вероятно самият предмет е триножник. Това обаче е очевидно невъзможно, тъй като, ако макаричките са крепели пръчките, съединяващи краката на един триножник, те трябваше да бъдат склучени помежду си под ъгъл от 60° , а не под прав ъгъл. Това навежда на мисълта, че те принадлежат на една масичка с четири крака.

3. Части от шест масивни бронзови пръчки, дълги по 47,5 см и широки в единия си край 2,6 см, а на другия — 2 см. Както се вижда от запазените части при някои от макаричките, те са висели на осите им. Пръчките завършват на всеки свой край с по една кръгла плочка, снабдена с кръгъл отвор. Пръчките, на които тези плочки са строшени, са лежали на осите на тези от макаричките, които са запазени цели. Обратно, макаричките са строшени, когато плочките на пръчките са останали цели (обр. 10).

Всичко казано дотук ни позволява да реконструираме в такъв случай целия предмет не като триножна масичка, а като масичка с четири крака. Следователно, ако приемем това заключение, ще трябва да мислим, че до нас не са дошли всички части от нея. Значителна част от тях са били загубени.

Извънредно близка по форма и устройство до нашата е малката сгъваема масичка от Олешница в Полша.¹ Тя е устроена със същите части. Има четири крака, които на долния край завършват като лапа, а на горния имат бюст на Дионис. Освен това тези четири бюста имат на задната си страна по една кука или конзола. Масичката е имала лицева страна, на която са били поставени две статуйки и под тях две консоли с форма на статуйки на животно, които напомнят нашите ъгловати консоли при пръчките. Най-сетне пръчките № 3 отговарят на пръчките от масичката от Олешница, които съединяват краката ѝ. Закачени на макарички, горе неподвижни, а долу подвижни, за да може масичката да се сгъва и носи лесно, те напълно съответствуват по устройство на нашата масичка и ни позволяват да заключим, че и в находката от Твърдица имаме работа с една сгъваема масичка.

Частите на находката от Твърдица в същност принадлежат на една масичка, подобна напълно на тази от Олешница. Изглежда, че тя не е имала само украшенията, които находката от Полша носи на предната страна под бюстовете. Откриването на масичката от Твърдица, както и на полската находка, вероятно се дължи също така на разрушаването на някоя тракийска могила. Трябва да се предполага, че тя е била — също както тази от Олешница — част от инвентара на някое богато погребение. По форма, устройство и особено по характера на украсата двете могат да се смятат близки по време. Може ли обаче да се смята, че наистина това са неща от I—II в., това е трудно да се каже. Бихме могли да подхвърлим само мисълта, че макар и една добра работа, частите на масичката от Твърдица правят впечатление повече на произведение на домашната тракийска художествена индустрия. Това ни навежда на мисълта, че те трябва да се поставят в по-късно време — II—III в. пр. н. е. През този период местната художествена индустрия достига кулминационната си точка по времето на Северите. Тази дата добре подхожда и за нашата масичка.

*

От казаното до тук се вижда, че старите траки през римската епоха твърде често са поставяли в гробовете на умрелите различни мобили. Те са смятали, че нещата, необходими за всекидневния живот, са потребни и след смъртта. Очевидно това е един съвсем реален и конкретен начин за виждане на нещата, наивен и прост, който е застъпен на широко в тракийската религия.

¹ K. Majewski, Importy Rzymskie w Polsce, Warszawa, 1960, стр. 76, No. 88, табл. XIII—XVIII.

MOBILIER ANTIQUE DE THRACE

IV. VENEDIKOV

(Résumé)

Dans cet article l'auteur s'intéresse à un objet bizarre découvert en même temps qu'un char thraco-romain aux environs de Yambol dans un tumulus du début du IV-e siècle. On connaît une partie d'une pièce semblable, mise au jour à Razgrad. L'objet entier était recueilli dans une trouvaille dont l'emplacement n'est pas connu. C'est un chenet qui appartient à un groupe auquel on doit ajouter aussi un objet analogue en fer découvert à Goljama Bresnitsa, arrondissement de Loveč, daté de la première moitié du III-e siècle, et un autre de Panagurišté. Selon toute vraisemblance, il s'agit d'une industrie locale d'objets artistiques en fer forgé. Tout comme dans d'autres pays d'Europe, on utilise en Bulgarie à la campagne, de nos jours encore, des chenets de ce type représentant le protomé d'un quadrupède. Ils sont accouplés par une barre massive de fer, soutiennent les bûches de bois, les empêchent de tomber dans le feu et permettent à l'air frais de circuler.

Le deuxième groupe d'objets comprend de nombreuses chaises pliantes, mises au jour dans des tumuli thraces. Elles servaient aux Thraces aisés qui voulaient imiter les magistrats romains. Ces derniers les utilisaient tant dans leurs chars que dans l'exercice de leurs fonctions, et peu à peu ces chaises sont devenues l'attribut de leur magistrature. C'est pourquoi on trouve souvent ces objets parmi le mobilier mortuaire près des chars dans les tumuli thraces sans pouvoir affirmer que c'est le témoignage d'une fonction publique. Ces chaises sont toutes fabriquées d'une même manière très simple. Elle comportent deux cadres qui se croisent sous un angle presque droit, dont l'un a la partie supérieure toujours coupée et la partie inférieure d'une seule pièce. Les extrémités supérieures du cadre sont presque toujours décorées, la partie inférieure se termine par un talon sur lequel la chaise est posée. Ces objets en fer ou en bronze sont contemporains aux chenets, on les trouve principalement dans la période romaine tardive du III-e — IV-e siècle.

L'auteur décrit également une petite table pliante surmontée d'une plaque qui n'a pas été trouvée, soutenue par quatre consoles qui se trouvent à la partie supérieure des pieds. Ces derniers sont décorés du buste de Dionysos. Les pieds sont fixés à leur extrémité inférieure dans un panier porté sur le dos d'une statuette représentant Atlas.

ПРИНОС КЪМ АНТИЧНАТА АРХЕОЛОГИЯ НА БЪЛГАРИЯ

Тодор Герасимов

В следващите редове ние даваме описание и образи на няколко фигурални паметника от различен материал и вид. Едни от тях сме имали възможност да проучим при разни случаи в Археологическия музей в София, а други, в сбирки в страната. Повечето от тия паметници се обнародват за пръв път, а останалите преиздаваме с цел да се уясни по-добре тяхното съдържание. Описваните тук паметници са най-обикновени произведения на местни каменоделци и леяри. Обаче изобразените върху тях отделни образи и сцени представят особен интерес в научно отношение. Някои от тия изображения, като статуарния образ на Зевс Сбелсурд в архитектурна рамка, статуята на една жрица — йерафор, седналата Атина, сцената с трите вакханки и пр., са непознати досега и с тях се обогатява репертуарът на фигуралните паметници от римската епоха в нашите земи.

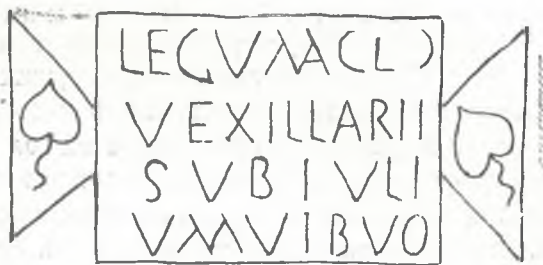
1. Унищожени антични паметници при Сомовит

На около 1400 м източно от Сомовит върху високия скалист бряг на Дунав се виждаха изсечени в меката варовикова скала един релеф, представящ лице на храм с образ на стоящ върху поставка бог, а горе вдясно една *tabula ansata* с четири реда латински надпис и над нея в овална вдлъбнатина един мъчно определим предмет. Тези интересни паметници съществуваха до прокарване продължението на жп. линия от Сомовит до с. Черквица (1937 г.) когато се е наложило да се изсече скалистият бряг с цел да се разшири крайбрежният път и по този начин споменатите релефни образи и надписът са били унищожени, без да бъдат предварително фотографирани и проучени. Благодарение на една случайно запазена любителска снимка (обр. 1) ние можем сега да съдим за тия изчезнали паметници. А няколкото бележки за размерите на релефното изображение, които дължим на Ст. Стефанов, бивш уредник на музея в Свищов, дават представа за неговата големина.¹ Релефът е бил висок 1,40 м и широк 90 см. Основата му се е намирала на около 3 м от земята. Профилираната рамка с латинския надпис е имала дължина 75 см и височина 35 см. Както казахме по-горе, архитектурната рамка около образа на божеството представлява лице на храм с триъгълен фронтон, поддържан от две колони. Той е украсен с кръгъл щит. В средата се вижда образ на гол мъж, стоящ върху правоъгълна поставка. В протегната дясна ръка той държи продълговат предмет, а лявата е дигната нагоре. Характерната поза и положение на ръцете подсказват, че пред нас имаме изображение на Зевс Сбелсурд, държащ в дясната ръка орел, а във вдигнатата ръка — светкавица, която на снимката не личи, както не се очертават ясно и контурите на орела, тъй като изобщо целият релеф е пострадал от ерозията. Полето около релефа е изчукано и по този начин храмът с фигурата на Зевс се откроява на фона. Крилата на *tabula ansata* са украсени с по един бръшлянов лист с дръжка (обр. 2). Полето, върху което е поместен надписът, е вдълбано. Буквите са неравни. Надписа четем и допълваме така:

¹ Ползуваме се от случая да благодарим на Ст. Стефанов за дадените ни от него сведения.

Обр. 1. Скален релеф с образа на Зевс Сбелсурд при Сомовит
Fig. 1. Relief rupestre près de Somovit avec représentation de Zeus Sbelisurdus

Обр. 2. Надпис при Сомовит
Fig. 2. Inscription près de Somovit

LEG (io) V MACED (onica)
VEXILLARII
SVB IVLI
VM VIB (ium) VO (tum)

Буквите М и А в първия ред са съединени в лигатура. В буквите L и E хоризонталните рамена са наклонени. Горната извивка в буква S е по-голяма от долната. Характерно е начертанието и на буква M, в която двете наклонени наляво рамена са по-дълги от двете наведени надясно. Тия особености на буквите позволяват да датуваме надписа, а заедно с него и релефа във втората половина на III в.¹ От съдържанието на надписа се вижда, че едно отделение вексиларии, числящи се към V македонски легион, лагерувал в Ескус, което вероятно е работило по крайбрежния път или е трошило камъни от крайбрежната скала, необходими за строежи в Ескус или другаде, е направило посвещение (оброк) на Зевс Сбелсурд. Засега това е единственото познато изображение на този бог, в архитектурна рамка.

Горе, над надписа се е намирало релефно изображение в една почти овална вдлъбнатина. То напомня нещо като гъба или по-скоро птица с дълги крака, стояща върху поставка (?). Засега е невъзможно да се изтълкува смисълът на този образ.

Аналогично скално изображение на божество е открито преди години при римската каменна кариера при Черна вода в Добруджа. В нея също тъй са работили войници, числящи се към някое отделение на квартируващия в съседство римски легион. Въпросният образ е бил изсечен в меката варовикова скала на десния дунавски бряг. Представен е Херакъл, стоящ върху база. Това изображение е оградено от вдлъбнатина, представляваща ниша, висока 90 см, широка 76 см и дълбока 15 см.

¹ С подобно начертание са буквите в един надпис от Чомаковци, датиращ също от III в.; срв. Б. Герасимов, Романизмът, II, 1954, ГСУФФИ, XLVIII, 1952—1953, № 256.

Всичко това е издялано на 6,5 м височина от нивото на р. Дунав, за да се забелязва отдалеч.¹

Ние виждаме, че и на двете места изобразеното божество е поставено в някаква рамка. При Сомовит статуята на Сбелсурд с поставка под нозете е в архитектурна рамка във вид на храм с две колони на лицето и триъгълен фронтон, а при Черна вода образът на Херакъл пак върху база е в ниша. Следователно пред нас има два култови образа. Те са били изчучени от някой от работещите там каменоделци, които са отбивали военната си служба в региона.

2. Мраморна статуя на жрица

Към малкия брой известни досега паметници, свързани с култа на египетските божества в Мизия и Тракия през римската епоха, трябва да прибавим и едно торсо от мраморна статуя на жрица от Археологическия музей в София (обр. 3 и 4).² Къде е намерено торсото,

Обр. 3. Статуя на жрица
Fig. 3. Statue de prêtresse

Обр. 4. Статуя на жрица
Fig. 4. Statue de prêtresse

не се знае. Високо е 60 см. Главата с шията, дясната ръка и нозете под глезените са отчуждени. Коляното е повредено от удар с някакво оръдие. Фигурата е представена стояща на десния крак. Левият е облекчен и поставен малко встрани. Лявата ръка крепи до тялото един

¹ G. Florescu, *Römischer Steinbruch bei Cernavoda, Rumänien, Germania*, XXI, 1937, н. е., стр. 112, табл. 24, 1.

² G. Kazanow, *Thrake (Religion), RE, VI A*, стр. 533 сл.; Хр. Данов, Към култа на Изида в Долна Мизия, *ИД, XVI/XVIII*, 1940, стр. 169. Напоследък са намерени в Левскиградско една бронзова статуйка на Изида и друга развалините на античния Ескус.

малък бюст на брадат мъж и кофа за вода. Представената в статуята жена е облечена от долу с хитон, препасан с тънка превръзка. Върху хитона се вижда химатион, покриващ долната част на тялото и лявата ръка. Отпред, между двата крака, има широка отвесна гънка.

Още при пръв поглед се вижда, че фигурата е изработена много схематично. Отзад тя е оставена без каквато и да е моделировка. Каменоделецът е изработил съвсем несръчно отделните части на статуята. Така например лявата ръка е предадена като че е пречупена от лакътя до китката. Пръстите ѝ са необикновено дълги. Палецът, показалецът и средният пръст са с еднаква дължина. Висящата на лявата ръка кофа, която има конична форма, е представена сплескана и по този начин наподобява чанта. Бюстът на брадатия мъж е съвсем плосък. Той е като сраснал с тялото на изобразената жена. Каменоделецът е представил и жрицата с химатион, наметнат така, както го носят обикновените жени, а не както е било установено да се изобразява в облеклото на Изиди и нейните жрици, създадено през елинистическо-римската епоха. В статуарните образи те се изобразяват с хитон и химатион, краищата на който са свързани отпред на възел, под който се спуща една тежка гънка до земята.¹ В нашата статуя характерният възел липсва. Предадена е само широката тежка гънка, падаща изпод навития край на химатиона, прехвърлен през лявото рамо и гърба. И ако не бяха запазени кофата и бюстът, ние не бихме разбрали, че пред нас имаме една статуя на жрица на Изиди.

Бюстът определя по-точно службата, която е заемала тая жрица в колегията на служителите при храма на Изиди и съединените с нея египетски божества, към който храм се е числила тя. Не е трудно да се отгатне кой е представен в този бюст. Буйните кичури над челото и около лицето, както и формата на брадата са типични за Серапис. Тук липсва само характерният за иконографията му калат. Но този атрибут не намираме и в редица други статуарни образи на египетското божество.²

Посредством бюста на Серапис жрицата е характеризирана като *ἱεραφόρος*. Йерафорите са носили при мистерии и тържествените процесии образите на божествата, изработени от дърво или друг лек материал, и ги показвали на присъстващите вярващи.

Липсата на поставката на статуята прави невъзможно да се определи дали пред нас имаме една надгробна, или една почетна статуя на жрица, издигната приживе заради особени заслуги към селището, при което е съществувал храмът на Изиди и Серапис.

Във всеки случай мраморното торсо е едно косвено свидетелство, с което попълваме нашите оскъдни знания за организацията на жреческата колегия при светилищата на Изиди и Серапис в Мизия и Тракия през римската епоха. От един надпис от гр. Томи, в който става дума за храм на Изиди и Серапис, са споменати жреци, изпълняващи в него длъжностите *пастоφόρος* и *ἱεροναῦται*.³ В тържествените процесии пастофорите са носили пред себе си малка едикула с образа на божеството.⁴ Длъжността на йеронавтите остава засега неопределена. Нашето торсо свидетелствува, че освен пастофори и йеронавти в храмовете е имало и йерафори. Йерафори в жреческите колегии са познати и от други места в Европа през римската епоха.⁵

Съдът за свещена нилска вода, с който е представена жрицата в нашата статуя, е също едно свидетелство, от което трябва да заключим, че в отдалечената от Египет римска провинция се е съблюдавал напълно ритуалът, свързан с култа на египетските божества, като при мистерии се е употребявала свещена нилска вода, пазена в нарочен съд, така както това се е практикувало в самия Египет.⁶

¹ S. Reinach, Repertoire de la statuaire, Paris, II, стр. 420, 5, 422, стр. 2; Roeder, Isis, RE, 2123, 41.

² S. Reinach, цит. съч., II, стр. 18, 11, 19, 8 и 20, 4.

³ V. Pârvan, Bulletinul Com. monum. histor., VII, 1914, стр. 183; BCH, XXIX, 1916, стр. 449.

⁴ Darremberg — Saglio, Dictionnaire, 1901, стр. 339 — Pastophoros.

⁵ R. Gagnat, Inscr. gr. r. p., I, 187; A. Salač, Isis Sarapis a bozstva sdruzena, Praha, стр. 13; E. Ohlemuth, Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon, Würzburg, 1940, стр. 279.

⁶ Roeder, цит. съч., стр. 2127.

3. Сцена от Еврипидовите „Вакханки“ в един оброчен релеф

В музея в Кюстендил се пази откъс от оброчна плоча, намерен при с. Неделкова Градина, Кюстендилско, през 1938 г. Той представлява долната дясна част от плочата с размери 11 см (обр. 5). Релефът е изработен от ситнозърнест мрамор. Образите в него са били

Обр. 5. Оброчен релеф със сцена от „Вакханки“ от Еврипид

Fig. 5. Ex-voto en relief avec une scène des „Bacchantes“ d'Euripide

Обр. 6. Оброчен релеф със сцена от „Вакханки“ от Еврипид

Fig. 6. Ex-voto en relief avec une scène des „Bacchantes“ d'Euripide

два пояса. В горния се намирили фигурите на два стоящи насреща мъже и между тях правоъгълен жертвеник, профилиран горе и долу. Тези фигури са с по-големи размери.

В долния пояс са били представени вакханки. Сега са запазени образите само на две от тях. Вакханките са изобразени стоящи насреща, облечени в дълги препасани хитони. На главите им има покривала. Едната от тях (вляво) държи в дясната ръка тирс, а в протегнатата лява — крак от човек. Втората вакханка държи също с дясната ръка тирс, а в лявата — вешка глава за косите. В загубената лява половина на релефа е имало още една фигура на вакханка, която освен тирс също е държала в лявата си ръка някаква част от човешко тяло, може би ръка.

Пред нас имаме представена сцена от трагедията на Еврипид, третираща наказанието на Пентей, наложено му от Дионис, при което собствената му майка Агае го разкъсала заедно с сестрите си вакханките Ино и Автоное. Този сюжет на Еврипидовата трагедия е послужил като тема и в античното изобразително изкуство. Разкъсването на Пентей е представено пред червенофигурни вази и други паметници на живописата и скулптурата от по-късно време.¹

Майката се представя винаги държаща откъснатата глава на нещастния Пентей, а сестрите ѝ — краката и ръцете му. Ето защо във фигурата на средната менада от нашия релеф ние трябва да виждаме Агае.

¹ Hartwig, Der Tod des Pentheos, JDAI, VII, 1892, стр. 157; Myth. Lex., III, стр. 1935.

Двете прави фигури в горния пояс на релефа са стояли във връзка с образите на трите вакханки. Дясната фигура е на Дионис. Това се вижда от високите кожени обувки на нозете му. Във втората фигура би трябвало да видим един от сатирите от свитата му, които в група с Дионис винаги са представяни във второстепенно положение, а не равни на него.

Обр. 7. Релеф от Montana с пишеща Атина
Fig. 7. Relief de Montana représentant Athéna écrivain

над образите на Дионис и Херакъл. На това място са се намирали имената на двамата в дателен падеж. След това или под тях е следвала дума, която е била свързана с първото име от рамката над вакханките. Вероятно това е била думата *εὐχαριστήριον*. Подир думата [...] *ΣΑΠΑΡΗΝΩΝ* следва началото на думата *ἱερατ* (*εὐνοτος τοῦ*).

В отчупената част от най-долната рамка на релефа се е намирало бащиното име на жреца. Попълнен, надписът би гласял:

Θεοῖς Διονύσῳ καὶ Ἡρακλῇ εὐχαριστήριον τῶν [...] σαπαρήνων, ἱερατ εὐνοτος Μουναζενεος...

Откъслекът от оброчна плочка, който описахме по-горе, е едно косвено указание за популярността на „Вакханки“ от Еврипид в Тракия през римската епоха.

4. Изображение на пишеща Атина върху един паметник от Монтана

От развалините на античното селище Montana, намиращи се при днешния Михайловград, произхожда един мраморен пиласър с посвещение на Diana regina.⁶ Под надписа се вижда релефен образ на Атина, седнала на стол с високо облегалo, обърната надясно и пишеща

¹ Срв. Групата от Павликени, ИАД, III, 1912—1913, стр. 26 и обр. 22.

² За изображение на Дионис в група с Херакъл вж. G. Kazanow, *Thrake (Religion)*, P. W., RE, стр. 494, 10; D. Zontschef, *Denkmäler der Verbindung von Herakles und Dionysos in Moesien und Thracien*, Festschrift Egger, I, 1952, стр. 37—40.

³ E. Oberhammer, *Bessapara*, RE, стр. 328, 20.

⁴ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, стр. 356.

⁵ M. Fluss, *Montana*, RE, XVI, 1, 1933, стр. 201.

⁶ W. Welkow, *Nowe Inskrypcie Iacinskie Montany (Moesia inferior)*, *Archeologia*, Warszawa, VII, 1, 1955, 1957, стр. 91.

стило върху пергаментов свитък, положен върху един правоъгълен жертвеник пред нея (обр. 7).

Въпреки че столът е представен в профил, фигурата на Атина е обърната към зрителя. Като виждаме, каменоделецът е изобразил Атина в мирно занимание, записваща нещо върху свитък. Този рядък образ на Атина не е познат от други паметници в Мизия и Тракия.

Пишеща Атина, но права, е представена върху един жертвеник, посветен на Юпитер, от винкум в Унгария.¹ Тук богиня пише върху овален щит, опрян

на коляното на левия ѝ крак, с който е стъпила върху кълбо.

Този образ на Атина е инспириран от срещания по много монументални паметници и монети об-

раз на Виктория, стояща и пишеща върху щит.²

Изглежда, че образът на Атина върху паметника от Монтана

пренесен от някой служил в Италийски легион в Монтана ка-

меноделец от западните провинции Римската империя или от са-

тата Италия. Това предположение потвърждава и от особената

форма на стола, на който седи Атина. Той е с високо полукръгло

облегалo и без крака. Столове с подобни облегалa намираме в редица релефни изображения от рейнските провинции,³ Галия⁴

Испания.⁵ В дунавските провинции столове с подобна конструкция не са били употребявани.

Освен посочената особеност на формата на стола, в който е изобразена Атина, запад-

ният произход на нейния образ се потвърждава и от още една особеност, която виждаме в запазената глава от фигурата на Хермес, изобразен под Атина. Това е украсата на петасоса.

Двете крила са представени като затъкнати на върха на шапката. Те са много големи. По същия начин са предадени и крилата на петасоса в релефни изображения на Хермес от Галия.⁶

Изображението на седящата Атина, както и това на Хермес под нея нямат никаква връзка със съдържанието на надписа, изчукан в горната част на пиласъра, който съдържа посвещение от един вексиларий от квартируващия в Монтана Италийски легион в чест на Diana Regina.⁷ Изглежда, че мраморният пиласър е бил приготвен за друга цел, но впослед-

ствие е послужил за изчукване посвещението на вексилария.

5. Оброчен образ на Артемидата от олово

В музея в Силистра се съхранява едно интересно изображение на Артемидата от олово (обр. 8). То е било намерено случайно при разширяване на крайбрежната градина в града

издо останките от крепостната стена. Фигурата на Артемидата е висока 12 см, широка

¹ Tibor Nagy, *Romai kőmlekek transquincum területeiről* (Magyar Főváros), 1941, стр. 363.

² Жертвеник на Юпитер от Германия — вж. S. Reinach, *Répertoire des reliefs*, II, стр. 68, 6; колоната на Юпитер в Рим — цит. съч., I, стр. 311, 68; колоната на Траян — пак там, I, стр. 351, 62; K. Lehmann — *Antiken*, RM, XXVIII—XXIX, 1923/1924, стр. 185 и сл.

³ S. Reinach, цит. съч., II, стр. 91, 1 и 2 (релеф от гр. Трир).

⁴ Пак там, стр. 240.

⁵ Пак там, стр. 195, 3.

⁶ Пак там, II, стр. 216, 3.

⁷ Изглежда, че посвещението е било в чест на Диана, която се е радвала на голяма почит в Montana, където имало значително светилище на Диана и Аполон; вж. Б. Филев, ИАД, V, 1915, стр. 216 и сл.

на Археол. и-т, т. XXIV

Обр. 8. Оловен образ на Артемидата от Силистра
Fig. 8. Représentation en plomb d'Artémis de Silistra

9 см. и дебела 2 мм. Главата е отчупена. Очертанията на фигурата и растителният декор са подчертани посредством изпъкнал от двете страни ръб. Под нозете на Артемида има правоъгълен кух придатък, който е служил за закрепване на фигурата върху някаква подпора.

Артемида е представена като ловджийка, тичаща наляво. В протегнатата си дясна ръка тя държи лък, а с дигнатата към рамото лява ръка вади стрела от колчана. До нея тича кучето ѝ. Богинята е облечена в двойно препасан хитон с къси ръкави. Вдясно до фигурата е представено стилизирано дърво, а вляво — път. По този начин условно е означена гора. Фигурата е без релеф. Гънките на дрехата са предадени посредством няколко успоредни изпъкнали черти. Гръдните мускули са означени с две съвсем дребни пъпчици. Тя е отлята между две матрици. Пред нас имаме една схематична занятчийска работа от масово производство, предназначено за пласиране между бедното население.

Обр. 9. Оброчен релеф на Артемида, язеща елен
Fig. 9. Ex-voto en relief représentant Artémis
chevauchant sur un cerf

намерени и матрици за изливане на тия оловени фигурки, което показва, че във вилата е била уредена и работилница за правене на оловени фигури на разни божества.²

Оловената фигура на Артемида от Силистра е несъмнено произведение на някой местен занаятчия в античния Дуросторум.

6. Оброчен релеф на Артемида

Измежду досега познатите релефни изображения на Артемида, язеща елен, особено място заема плочката от с. Садина, Търговишки окръг.³ Тя се отличава от останалите не само по много добрата си изработка, но и по някои подробности в изобразената сцена (обр. 9). Първият издател Добруски е дал подробно описание на сцената върху този релеф.⁴ Обаче вероятно по недоглеждане той не е отбелязал и един рядък за иконографията на богинята атрибут. Както се вижда от дадената тук снимка, на главата на Артемида има един триъгълен предмет с подрязани отвесно краища. Тази украса представлява диадема, която се среща много рядко като атрибут на ловджийката Артемида. Досега са познати само три-четири статуарни образи на богинята, в които на главата ѝ има диадема във вид на полукръгла плочка.⁵

¹ Ст. Стефанов, Антични паметници от Свищовско, ИАИ, XV, 1946, стр. 194, обр. 92.

² E. B. Thomas, Bleivotive in Panonien, Archaeologiai ertesitö, 79, 1952, стр. 32; Über die römische Provinz Panonien, Das Altertum, II, 1956, стр. 115.

³ G. Kazarow, Thrake Religion, RE, стр. 506; Д. Цончев, ИАИ, VIII, 1934, стр. 94 и сл.

⁴ В. Добруски, СбНУ, XI, 1894, стр. 93, 1 и табл. XVII, 1.

⁵ Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, I, Leipzig, 1884—1898, стр. 603; S. Reinach, Répertoire de la statuaire, I, стр. 302, 3, 303, 6; III, 94, 9.

Вляво от фигурата на Артемида се вижда образ на жена с по-дребни размери. Тя е представена права върху един стълб. С дигнатата си дясна ръка фигурата държи малка запалена факла. Добруски назовава този статуарен образ Церера (Деметра). Според нас това е Деметра, тъй като тук фигурата не е облечена в характерния за тая богиня химатион, от който покрива главата ѝ отзад. По-скоро в статуята е представена Артемида, която винаги се изобразява само с хитон. Тук тя е характеризирана посредством късата запалена факла като хтоническо божество, така както е изобразена ездачката Артемида.

Успоредно изобразяване на едно и също божество намираме и в някои оброчни релефи, посветени на тракийския бог-конник. При тях в полето зад героя се вижда втори конник с по-дребни размери.¹

Засега не може да се изясни смисълът на двойното изобразяване на едно и също божество в един паметник.

MONUMENTS ANTIQUES DE BULGARIE

T. GERASSIMOV

(Résumé)

1. L'auteur décrit un relief de Zeus Sbelurdos (fig. 1) taillé dans un roc sur la rive du Danube, près de Somovit. Ce relief mesure 1 m 40 de hauteur et 90 cm de largeur. A sa partie supérieure, du côté droit, il y a une tabula ansata avec l'inscription suivante:

LEG(io) V MACED(onica)
VEXILARII
SUB IULI
UM VIB(ium) VO(tum)

(fig. 2). Le relief et l'inscription ont été détruits lors des travaux de terrassement et d'élargissement de la route qui longe le Danube.

2. Torse d'une statue de marbre d'une prêtresse d'Isis et de Sérapis qui se trouve au musée de Sofia. Elle remplissait les fonctions de *ἱεραπόρος* (fig. 3). De la main gauche elle tient un buste de Sérapis et une citule destinée à puiser l'eau du Nil (fig. 4).

3. Fragment d'un ex-voto en relief, dédié à Dionysos et Héracles. Dans le registre inférieur on voit les figures de deux baccantes, l'une tient une tête et l'autre une jambe de Penthée déchiré (fig. 4). Cette scène témoigne indirectement que les „Bacchantes“ d'Euripide jouissaient en Thrace à l'époque romaine d'une grande popularité.

4. Relief sur un pilastre de Montana (Mésie) représentant Athéna assise sur une chaise à haut dossier et écrivant sur un rouleau posé sur un autel (fig. 7).

5. Plaque votive en plomb d'Artémis chasserresse mise au jour à Silistra — l'antique Durostorum. Cette plaque mesure 12 cm de hauteur, 9 cm de largeur et 2 mm d'épaisseur. Elle comporte dans le bas un dispositif rectangulaire creux au moyen duquel on devait la fixer sur un piédestal (fig. 8).

6. Plaque votive en relief d'Artémis chevauchant sur un cerf. Sa tête est ceinte d'un diadème triangulaire. A sa gauche on aperçoit une statue d'Artémis sur une colonne tenant de sa main droite une petite torche (fig. 9).

¹ G. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1935, табл. LXXV, 444; LXXXV, 504a.

НОВИ ЕПИГРАФСКИ ДАННИ ЗА АНТИЧНАТА ИСТОРИЯ НА ГРАД САНДАНСКИ

Велизар Велков

В средното течение на р. Струма, на мястото на днешния Сандански (бивш Свети Врач), е съществувал в древността значителен град. Тук не са провеждани археологически разкопки. Намираните случайно надписи и каменни релефи (предимно надгробни паметници) разкриха постепенно някои моменти от историята и материалната култура на това селище през римската и късноримската епоха.¹ Градът е имал *βουλή* и *δημος*, като съставът на местния съвет е определен с един рескрипт на император Антонин Пий на 80 души. Социалните отношения и тук не са се различавали от установените в другите градове от източните области на империята: и тук са налице едри поземлени собственици, чужденци, нежители на града (*οἱ ξένοι*), които в голямата си част са били търговци, роби (*δοῦλοι*), споменати в два надписа. В града е ставал тридневен „панаир“ (*πανήγυρις*), каквито са известни и от други места в Тракия. Тук е имало развито занаятчийско производство, развита е била и търговията. Добре е била уредена и съдебната власт.² Населението е било смесено, като освен елинизирани и романизирани провинциалисти е имало много жители с тракийски имена, и то типични за областта на Струма (като *Πυρρος* и производни от него).

Както вече е посочено, според датирането на много намерени тук надписи по ерата на Акциум градът е спадал към провинция Македония,³ като вероятно е бил едно от крайните големи селища в нейните североизточни области и същевременно твърде близко до провинция Тракия.

¹ Срв. някои публикации на материали и изследвания: Ив. Велков, Археологически материали, ГНМ, VI, 1932/1934, стр. 87 и сл., № 2, 3, 6, 10; D. Detschew, Kleine Funde aus Bulgarien, AB, XXVIII, 1933, стр. 117, № 5; AB, XXIX, 1935, стр. 171, № 5; AB, XXX, 1937, стр. 69 и сл., № 3—6; AB, XXXI, 1939, стр. 121, № 1, 2; Антични паметници, ИБАИ, XII, 1938, стр. 281 и сл.; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1948, № 114; Ив. Велков, Новооткрити старини, ИБАИ, XII, 1938, стр. 449, обр. 245; Д. Дечев, Едно дарение от областта на Средна Струма, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 190 и сл.; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1948, № 112; Bull. épigr., 1949, № 99; Д. П. Димитров, Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 1 и сл.; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1948, № 115; Д. Дечев, Антични паметници от българските земи, ГПЛМ, 1940/1941, стр. 35, № 2; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1948, № 111; В. Бешевлиев, Два малко известни византийски надгробни надписи, Сборник П. Ников, София, 1940, стр. 42—47; Д. П. Димитров, Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония, ГСУИФФ, XXXIX, 1942/1943, стр. 9, 17, обр. 5, 35; D. P. Dimitrov, Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la vallée de la Strouma moyenne à l'époque romaine, ГСУИФФ, 42, 1945; Д. Дечев, Антични надписи от областта на Средна Струма, ГПЛМ, II, 1950, стр. 51—54; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1951, № 134; D. Detschew, Antike Denkmäler aus Bulgarien, Festschrift R. Egger, Klagenfurt, 1952, I стр. 17—18; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1954, n. 165; D. Detschew, Ein neuer Brief des Kaisers Antoninus Pius, ОЖ, XLI, 1954, стр. 110 и сл.; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1956, n. 159; В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, № 4, 26; J. et L. Robert, Bull. épigr., 1954, n. 166; Д. Дечев, Култът на Артемида в областта на Средна Струма, Сборник Г. И. Кацаров, II, София, 1955, стр. 95—109. По време на печатането на статията при спасителни разкопки в Сандански бяха открити останки от римски и ранновизантийски сгради; вж. Th. Ivanov, в: La Bulgarie d'aujourd'hui, 1961, n. 6; По същото време излезе и студията на Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. ГСУФФ, т. 44/3, 1959/1960, София 1961, стр. 191—204 за историята на Сандански.

² Срв. Д. Дечев, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 190 сл.; ОЖ, 41, 1954, стр. 110 и сл.

³ J. et L. Robert, Bull. épigr., 1948, n. 110.

Важна нерешена още проблема за това селище е неговото име. Някои предполагат, че се касае за споменатия у Тит Ливий Desudaba,¹ други — че е Parthicopolis.² Акад. Д. Дечев смята, че това е старият град Alexandropolis, основан от Александър Велики против медите. В институциите му, както те ни са познати от римската епоха, той намира доста преживелици от македонско време.³ L. Robert в допълнение на предположението си за името на града допуска възможността, че може да се касае за някакво ново селище, наречено в чест на император, победител на партите, което е наследило един западащ или западнал вече Александropolis.⁴ Б. Геров смята, че тук е лежал Гареск,⁵ а В. Бешевлиев — Запара.⁶

Централната част на сегашния Сандански е разположена над стария град. Преди Освобождението тук са се виждали повече антични останки, както отбелязва посетилият тук краища В. Григорович: „Село Свети Врач, на склоне горы, знаменитой целебными источниками, весьма богато развалинами, по которым можно догадываться, что на месте его было прежде город.“⁷ Сега при изкопи за нови сгради в града се откриват водопроводни канали, късноантични гробници, основи на постройки. Каптажите на минералните бани са от римската епоха.⁸ През 1917 г. близо до днешния градски съвет е била разкопана част от кръгъл бантистерий с осмоъгълен басейн.⁹ През лятото на 1958 г. при поставяне на тръби за градската канализация на ул. Иван Рилски е била прорязана църква, вероятно старохристиянска. Каналът е пресякъл централната ѝ апсида. Стените на църквата са били запазени до 1 м височина. Те били градени с недобре одялани камъни, редуващи се с пояси от тухли (смесена зидария), споени с бял хоросан. Вътре били намерени паднали две гранитни колони, запазени изцяло, дълги около 2,5 м, както и няколко капителя и бази. На високото място, където се намира училището „Климен Охридски“, се виждат следи от масивна стена, която може да се проследи по височината с посока север—юг. Дебела е около 2 м и е градена с необработени големи и средни по големина камъни, споени с бял хоросан, примесен с едри парчета от начукани тухли. На около 70—80 м южно от училището стената завива в източна посока и слиза чак до р. Бистрица на разстояние от няколко стотин метра. В северна посока тя може да се проследи само на едно сравнително по-късо разстояние, след което се губи. Изобщо следите ѝ някъде едва се показват на повърхността, обаче при всеки изкоп по нейното протежение тя лесно се разкрива.¹⁰

През есента на 1958 г. било проведено на два пъти изравняване на двора на гимназията в гр. Сандански. При работата на булдозера са били разрушени няколко старохристиянски гробници. Вътре имало само човешки кости без никакъв друг инвентар. Между употребените в изграждането на гробниците каменни плочи няколко се оказали с гръцки надписи.

В двора на това училище и по-рано са намирани подобни находки. През 1937 г. пак на това място е бил намерен античен гръцки надпис,¹¹ а през 1946 г. — известният надпис с респекта на император Антонин Пий, употребен също в градежа на една гробница.

¹ Philippson, RE, V, 1905, col. 255, s. v. Desudaba.

² J. et L. Robert, Bull. épigr., 1948, n. 111.

³ D. Detschew, OJh, XLI, 1954, стр. 113 и сл.

⁴ J. et L. Robert, Bull. épigr., 1956, n. 159.

⁵ B. Gerov, Der thrakische Stamm der Maden, Omag. C. Daicoviciu, Bucarest, 1960, стр. 249.

⁶ В. Бешевлиев, Вечерни новини бр. 2713 от 14. V. 1960 г.

⁷ Вж. В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, изд. II, Москва, 1877, стр. 125.

⁸ Срв. Хр. Караманджук, Стари градища и развалини в Южна Тракия, ИБАД, VII, 1919/1920, стр. 144. За открит подземен канал в Св. Врач с дяланикамъни от римско време, Пирин, I, 1930, бр. 9/10, стр. 16; Град Свети Врач, Пирин, III, 1931, бр. 5/6, стр. 1—2; Н. Т. Дориян, Миналото на Св. Врач в предания, Българска земя, I, 1931, кн. 2, стр. 23; Д. Дечев, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 193—194; Отчет на настоятелството на археологическо дружество „Струма“ в Свети Врач, София, 1942, стр. 1 и сл.

⁹ Вж. В. Иванова, ГНМ, IV, 1922/1925, стр. 549—551.

¹⁰ Изказвам благодарност на др. Хр. Тасев, учител по история в местната гимназия, който ми съобщи находките и ми даде необходимите данни както за надписите, така и за старините в града.

¹¹ Вж. Д. Дечев, ИБАИ, XII, 1938, стр. 290, № 12.

При първото изравняване са били засегнати пет гробници, разположени близо една до друга. Една от тях бе запазена още и при моето посещение в града през февруари 1960 г. Касае се за сводеста гробница, ориентирана изток—запад, височина 1,20 м, ширина 1 м, дължина 2 м. Сводът е направен от радиално разположени тухли (дълги 0,28 м, дебели 0,03 — 0,04 м). Самата гробница е градена с необработени речни камъни, споени с бял хоросан (обр. 1). Плочата с надпис № 1 е покривала сводеста зидана гробница, подобна на описаната, на около 2 м от нея. Тя е била намерена при входа, обърната с буквите надолу. В тази гробница е бил открит само един човешки скелет. Наблизо са били намерени и фрагментите с надписи № 4 и 5. По-късно, при второто изравняване, на около 2 м от откритите пет гробници била разкрита западната стена на едно помещение, дълга около 2 м, а също така и част от северната му стена с приблизително същата дължина. Останалите стени, запазени докъм 1 м височина, са били разрушени, преди да може да се очертае планът на сградата и да се установи нейният характер. Плочата с раннохристиянски надпис № 2 била намерена от вътрешната страна на северната стена, обърната с надписа нагоре. Тя била зарита в пръстта и не личало да е била използвана като строителен материал.

Обр. 1. Късноантична гробница в гр. Сандански (фото В. Велков)
Abb. 1: Spätantikes Grab in Sandanski (Aufnahme V. Velkov)

На около 200 м югозападно от гимназията била открита през пролетта на 1959 г. плочата с надпис № 7. И тя е била използвана вторично: образувала е входът на сводеста гробница, поради което е била счупена. Тази гробница била зарита по-дълбоко в земята, значително по-ниско от нивото на намерените по-рано гробници. И тук е имало само кости. Фрагментът от плоча с надпис № 6 също е бил намерен в тази част на града.

Всички тия находки дават достатъчно основание да се заключи, че в този край (югозападния) на гр. Сандански се е намирала част от късноантичния некропол (IV—VI в.) на старото селище. В изграждането на гробниците са били използвани като строителен материал по-стари надписи. Тук са съществували и някакви църковни сгради.

Надписите са следните:

1. Мраморна плоча, дълга 1 м, широка 0,54 м, дебела 0,055 м (от двата края), 0,12 м в средата. Височина на буквите 0,05 м, широчина на буквите 0,035 м, дълбочина на буквите 0,002 м. Долната част на плочата е профиливана. Сега се пази в гимназията в гр. Сандански (обр. 2).

Обр. 2. Гръцки надпис, посвещение на богиня Тюхе (фото В. Велков)
Abb. 2: Griechische Inschrift, an die Göttin Tyche gewidmet (Aufnahme V. Velkov)

Текстът гласи:

Π(όπλιος) Αἴλιος Ἀρτώριος καὶ Πομπήια
Μαυτῶ τὴν Τύχην
ὄν τῷ ἔρων τῇ πατρίδι
ἑαυτῶν

Лигатури ред 1 Ο, ω и ρ, ред 2, ΓΗ, ред 3 ΝΓ. В ред 2 буквата Α от Πομπήια е добавена по-късно в по-малък размер между ред 1 и ред 2, тъй като по всяка вероятност е била забравена. След края на надписа има бръшлянов лист.

Посветителят Π(όπλιος) Αἴλιος Ἀρτώριος носи римско име — Publius Aelius Artorius. Когноменът Artorius (от типа на Sertorius) е от италиански произход и е много рядко засвидетелствуван в надписи от провинциите. Известен ми е само един управител на провинция Долна Мизия от 120 г., чието име не е напълно сигурно: [A]rtorius или [Se]rtorius.¹ Някои предполагат, че може би се касае за месапийско име.² Неговата съпруга Πομπήια (т. е. Pompeia) произхожда от местното тракийско население, както се вижда от когномена, който е характерен за тази област. Женско име Μαυτῶ, Μαυτή и мъжко Μαντας, както и съответните производни се срещат често всред населението от областта на Филипи, Амфиол, долината на Струма и Северна Тесалия.³

От надписа се вижда, че е направено посвещение от тия две лица на богиня Τύχη в чест на родния им град (τῇ πατρίδι ἑαυτῶν). Култът на Τύχη (Fortuna) е засвидетелствуван за пръв път в този античен град. Известно е, че Τύχη се смята като персонификация на непредвидения случай, случайността, съдбата, доброто или лошото стечение на обстоятелствата.⁴ Култът ѝ е бил широко разпространен в целия елински свят още от ранно време. През елинистическата епоха на много места тя се почита и като закрилница на градове (τύχη πόλεως), което продължава и през римския период. В ежедневния живот всяко начинание е започвало с пожелание към „добрата, щастливата съдба“ — ἀγαθὴ τύχη, което е запазено върху хиляди антични надписи, оцелели до наши дни.

¹ Срв. A. Degraffi, I Fasti consolari dell'Impero Romano, Roma, 1952, стр. 34.

² Вж. RE, II, 1896, col. 1461—1462; W. Schulze, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen, Abh. d. königl. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Kl., NF, Bd. V, Berlin, 1904, стр. 72.

³ Вж. D. Detschew, Die Thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 286; Срв. някои допълнения у V. Beševliev, Nachträge zu den Thrakischen Sprachreste, Балканско езикознание, I, 1959, стр. 68.

⁴ За култа ѝ вж. W. H. Roscher, Ausführlicher Lexicon griech. und röm. Mythologie, Leipzig, 1916/1924, col. 1309—1380, M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, II, München, 1950, стр. 190 сл.

В разглеждания от нас надпис е посочено, че е издигната статуя на Τύχη. Това е направено като пожелание за добро, щастливо развитие на родния им град.

От днешните български граници произхожда, доколкото знаем, само един надпис, намерен в Хисар — Момина баня, Пловдивски окръг, в който се споменава името на Τύχη в някакво посвещение:¹ ... ἡς Λάκωνος ἐκ τῶν ἰδίων τῇ Τύχῃ ἔστησεν. Някои изображения обаче — върху монети, медалиони, някои статуйки (мраморни и бронзови) — разкриват разпространението ѝ и в другите антични градове на Тракия и Мизия през епохата на римското владичество.² Известни са статуйка и монети от Филипопол,³ геми от Рациария,⁴ малък релеф и статуйка от Никополис ад Иструм,⁵ златен медалион от Варненско.⁶ Върху известния жертвеник от с. Черна гора, Старозагорски окръг също е изобразено женско божество, вероятно Fortuna.⁷ Обикновено в тези и в подобни случаи Fortuna се изобразява права или седнала, с корона muralis на главата си (като закрилница на градовете). Нейн атрибут е рогът на изобилието, а понякога се прибавя и кормило.⁸ Как е изглеждала издигнатата в античния град на мястото на днешния Сандански статуя, не знаем.

В надписа се посочва, че статуята не е била поставена самостоятелно — τὴν Τύχην σὺν τῷ ἔρων. Няколко примера ни помагат да разберем значението на ἔρων. Така в един декрет от Делфи (230 г. пр. н. е.), издаден като благодарност към един архитект и синовете му за извършени от тях строежи в храма:⁹ ... ἐπειδὴ καλῶς καὶ δικαίως Ἀράδων ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ναοῦ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἔργων ἐποιήσατο... В друг надпис от Ефес (290—280 г. пр. н. е.) за изграждане на крепостни стени с принадлежащи постройки се казва:¹⁰ ... χρησόμεθα εἰς τὰ ἔργα καὶ δδοῦ, ὥστε προσάγειν τοὺς λίθους πρὸς τὰ ἔργα, καὶ ὕδατος. В трети надпис от Тера (от 149 г.) с ἔρων се означава една колонада (портика).¹¹ Добър паралел към нашия надпис е един почетен надпис, издигнат от градския съвет на гр. Syllion (Памфилия), където между другото се разказва за редица архитектурни подробности около изграждането храм на Τύχη:¹² ... καὶ τὸ τῆς Τύχης ἱερὸν ἀρχαῖον/φάντινον/ἱερὸν/σὺν τοῖς/παρέρχουσιν περὶ τὴν βᾶσιν καὶ τὴν ἀγυρθεὸν τράπεζαν καὶ τὰ/πλινθεῖα καὶ τὰς στοὰς καὶ τὸν/ἀνδριάντα/πάντα εἰς μνήμην καὶ τιμὴν/τοῦ υἱοῦ αὐτῆς. Ние предполагаем, че в нашия случай с ἔρων ще да е означена някаква малка сграда или павилион, в който е била поставена статуята на богинята.¹³ Едва ли се касае за отделен храм или светилище или за

¹ Надписът е върху рѣба на мраморна плоча, а според издателя — част от саркофаг; вж. Д. Цончев, Хисарските бани, ГПМ, 1935/1936, стр. 179, № 6; M. Apostolidis, Thrakika, VII, 1936, стр. 52, № 152.

² Вж. G. I. Kazanow, RE, VI, A, 1936, col. 523, s. v. Thrakische Religion.

³ P. Gorbanoff, Eine Fortunastatue aus Philippopolis, Festschrift R. Egger, I, 1952, стр. 25—27.

⁴ Б. Филов, ИБАД, IV, 1914, стр. 285, № 8; друга непубликувана — Арх. музей в София, ант. отдел, инв. 5034.

⁵ В. Добруски, СбНУ, XVIII, 1901, стр. 733, обр. 25; Arch. Anz., XXX, 1915, col. 172; S. Reinach, RA, 1897, II, стр. 233, обр. 34.

⁶ ИБАД, IV, 1914, стр. 289, обр. 270.

⁷ G. Kazanow, Ein neues Denkmal aus Thrakien, Arch. Anz., XXX, 1915, стр. 166—178; ИБАД, V, 1915, стр. 1 н. сл.; Kazanow (RE, VI, A, 1936, col. 523) приема мнението на М. Ростовцев (Роспис Керченской гробницы, Сборник в чест графа Бобринского, стр. 17 — отп.), че тук се касае за женски корелат на великия хтонически бог, което обаче за този случай не е доказано убедително.

⁸ Върху много монети от римските градове у нас се вижда изображение на Fortuna или Concordia. При липсата на допълнителни сведения (изобразен храм, данни, че се касае за образ на някаква реплика и пр.) тия монети могат да служат за доказателство за култа на Фортуна и представляват в същност шаблонни изображения. Срв. за тия монети Я. Тодоров, Паганизъмът в Долна Мизия, София, 1928, стр. 91, 93 и сл.

⁹ Syll.³ № 494.

¹⁰ Syll.³ № 1182.

¹¹ Syll.³ № 852.

¹² Cagnat, IGR, III, № 800.

¹³ ἔρων в някои случаи означава и самата статуя или изображение, както и работата по направата ѝ. В надпис от Анхиало (срв. Mihailov, IGBulg., I, п. 370) се сочи, че три фили ἀνέθηκαν τὰ (π)ροκε(μ)ενα τῶν θεῶν ἱερὰματα... τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἔργων; В друг надпис от Евбея върху херма се чете (Syll.³ № 1240): ἑκκατάρατος μὴ φείδοιτο κατὰ τὸνδε τὸν ἥδρον τοῦδε τοῦ ἔρων (хермата като цяло, В.) καὶ τῆς εἰκότος τῆς εἰδουμένης, ἀλλὰ τιμαιοῖ. В надписа от Сандански не се касае за статуя, защото това е изразено с τὴν Τύχην.

някои други подробности около оформяването на статуята, защото това би било изразено в текста по друг начин, както се вижда от редицата примери в някои надписи, произхождащи от Тракия и Мизия.¹

Конкретни указания за датата на надписа липсват. По палеографията, по лигатурите и по общия характер на текста заключаваме, че надписът може да се постави във втората половина на II в. от н. е.

Обр. 3. Старохристиянски надгробен надпис от VI в. (фото В. Велков)

Abb. 3: Altchristliche Grabinschrift, 6. Jh. (Aufnahme V. Velkov)

2. Плоча от варовик, висока 0,59 м, дебела 0,135 м долу и 0,09 м горе, широка 0,46 м горе и 0,35 м долу. Височина на буквите 0,035 м, широчина на буквите 0,025 м. Сега се съхранява в гимназията в гр. Сандански (обр. 3).

Текстът гласи:

† Μημηῶν †

Ἀνδρέου τοῦ ἐν —

λαβεστάτου

καί τοῦ † καί (αἱ) ἡ

τούτου σὺν βίῳ

Εὐδοκίᾳ ηὐ(= 28) (ἐτῶν) ἐτελ(εῖτησεν)

μ(ηρός) Λεκεμ(ίριον) κβ(= 22) ἐν(δικτιῶνος) ς(= 6).

Раннохристиянски надгробен надпис на псалта Андрей и неговата съпруга Евдокия.

Съкращения: в редове 4, 5, 6, 7 почти във всяка дума. Касае се за шаблони, каквито се срещат и в други надписи от тази епоха, например в раннохристиянските надписи от Одесос.²

Ортографията на надписа е сравнително добра. Може да се отбележи само писането на Н в м. дифтонга EI в *μημηῶν* в м. *μημηῶν*, както често се пише вече тази дума през V—VI в. в епиграфски паметници.³

Известна трудност представлява разтълкуването на съкращението НК. Струва ми се, че

най-вероятно е това да са годините на починалата Евдокия — 28, като обяснението *ἐτῶν* е пропуснато, понеже следващата дума започва също с *ἐτελ(εῖτησεν)*.⁴

Надписът е писан на два пъти и в същност отразява два момента: смъртта на Андрей и смъртта на жена му, която е умряла по-късно. Плочата е издигната при първия случай. Когато след известно време е починала и Евдокия, тя е била погребана, както става обикновено, в същия гроб и данните относно смъртта ѝ са били нанесени допълнително.⁵ Това се вижда добре от различната големина на буквите (редове 1—4) и (редове 4—7), отделянето на двата текста с †, съкращенията, каквито има само във втората част на надписа, и някои палеографски особености, върху които бихме искали да обърнем внимание.

¹ Понятието *ἑρῶν* се поставя винаги; срв. Mihailov, IGBulg., I, p. 259; за архитектурни подробности вж. Danoff, ИБАИ, XI, 1937, стр. 198, № 2; от с. Гроздово:... *Κυρία Ἡρα... βομὸν σ[ὶν] καυκέλλῳ*; от Никополис ад Иструм: *τὴν [παρα-?]σαν οὐν τῷ ὑπο[μνησ]τῳ γράδω* — вж. Mihailov, IGBulg., II, p. 688; от с. Комарево: *αγαπ[η] μετ[ε] σιγίλλῳ* — вж. Добруски, СБНУ, II, 1890, стр. 9—10; пак от Никополис: *τὸ στήλιον οὐν τῇ ζωγραφίᾳ*; вж. Mihailov, IGBulg., II, p. 679; от Стара Загора: (Dumont—Homolle. *Mélanges*, стр. 353, п. 61m): *τὴν βομὸν οὐν τῇ ζωγραφίᾳ καὶ κοινικῶς καὶ ταῖς ζωγραφίαις*.

² Срв. W. Beschewlief, ИИД, XIX/XX, 1944, стр. 18 и сл., № 1, 7, 8, 15, 16, 20, 23, 26, 27.

³ H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure*, fasc. I, Paris, 1922, п. 76.

⁴ Върху това четене ми обърна внимание проф. R. Egger (Виена).

⁵ Необяснимо остава само защо в първия текст не са дадени подробности около датата на смъртта на Андрей.

Докато в горния текст *E* е написана *E* (четвъртита) (редове 2, 3), в следващия текст (редове 6, 7) тя вече е закръглена (*E*). По същия начин има разлика в Σ : в ред 3 тя също е четвъртита (*E*), а в долния текст — закръглена (Σ). Известни различия се наблюдават и в писането на *N*, *B*.

Интересно е да се посочи по-нататък, че буквите от втория текст, като *E*, *A*, *K*, Σ , *B*, особено *A* (която се среща само в първия текст), са изчукани по същия начин, както са изчукани в повечето от познатите прабългарски надписи.¹

Известни палеографски паралели предлага един надпис от с. Елешница, Разложко, датиран точно на 12 юни 538 г.² и тук Σ е предадена по двата начина (Σ , *L*), *E* — също по двата начина (*E*, *E*), *B* — навсякъде както във втория текст. Очевидно и двата надписа принадлежат на една и съща епоха, в която палеографските колебания са изразени добре по надписите и когато много антични елементи в палеографията постепенно изчезват.

Починалият Андрей е бил „църковен певец“ (*ψάλτης*, cantor). Тия „псалтове“ в старохристиянската църква са били служители с нисък ранг и са се грижели за пеенето по време на църковната служба.³

През V—VI в. прилагателното *εὐλαβής*(*εὐλαβεύστας*) се употребява като почетна титла за духовни лица, монаси и др. Срв. например *Γουρῆτες ὁ εὐλαβ(εῖστας) διάκ(ονος)*.⁴

Въз основа само на данните в надписа (22 декември, 6 индиктион) паметникът не може да се датира. По някои палеографски особености обаче, върху които обърнахме вече внимание, и по своето съдържание той се доближава до надписите от Юстиниановата епоха. В годините на неговото управление 6 индиктион се пада в 527, 542 и 557 г.⁵

3. Горна част от мраморна плоча, висока 0,20 м, широка 0,28 м, дебела 0,05 м. Върху плочата — гръцки надпис от четири реда. Височина на буквите 0,035 м, широчина — 0,03 м. Първите два реда — ограничени с по един кръст. Надписът е бил намерен преди няколко години при изкопни работи за къща на около 200—300 м югозападно от гимназията и принадлежи следователно на късноантичния некропол на града. Дълго време е лежал в двора на една съседна къща и наскоро е бил прибран в гимназията. Текстът гласи:

†Κρι-†

σπίνου

ὑποδι-

ακόνου

Касае се за надгробния паметник на Криспин, който бил *ὑποδιάκονος*. Доколкото ми е известно, тази длъжност се споменава тук за пръв път измежду публикуваните надписи от българските земи. Надписът е от типа на предходния (№ 2) и в отчупената му долна част е стояла някаква дума от типа на *μημεῖον*. Обръщаме внимание, че и в двата надписа горната част е обградена с по един кръст (обр. 4).

По всяка вероятност и този надпис принадлежи на Юстиниановата епоха.

Надписът на Криспин е четвъртият сравнително добре запазен старохристиянски надпис от Сандански. Имаме пред вид предходния (№ 2), една епиграма, посветена на военачалника Генолос,⁶ и един непубликуван надпис за някакъв примикирий.⁷ Към надписите от тази епоха

¹ Вж. В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, ГСУИФФ, XXXI/1, 1934, табл. I, II, III, IV, V.

² Вж. Г. Балаšев, Ungedruckte und wenigbekannte byzantinische Grabinschriften in Bulgarien, Deuxième Congrès international des études byzantines, Compte rendu, Belgrad, 1929, стр. 32 и сл.; Photographische Reproduktionen zu Referate „Ungedruckte und wenigbekannte“. Правилно разчитане и коментар е даден у В. Бешевлиев, Два малко известни византийски надгробни надписа, ИИД, XVI/XVIII, 1940, стр. 37.

³ Срв. F. X. Kraus, Real-Encyclopädie d. christl. Altertümer, I, 1882, стр. 191—192; H. Leclercque, DAC, III, Paris, 1911, стр. 344—356; C. M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg im Breisgau, 1917, стр. 272—274.

⁴ Срв. В. Бешевлиев, ИИД, XVI/XVIII, 1940, стр. 40—41.

⁵ Срв. съответната таблица у V. Grumel, Traité d'études byzantines, I, La chronologie, Paris, 1958.

⁶ Вж. тук бел 2.

⁷ Ще бъде обнародван от В. Бешевлиев.

спадат и следващите два фрагмента, които публикуваме (№ 4 и 5). По този начин по брой на известните старохристиянски надписи (6) Сандански се нарежда на едно от челните места между късноантичните градове в днешните български земи. Те сочат, че през тази епоха

Обр. 4. Старохристиянски надгробен надпис
от VI в. (фото Хр. Тасев)
Abb. 4: Altchristliche Grabinschrift,
6. Jh. (Aufnahme Chr. Tasev)

Обр. 5. Фрагмент от гръцки надпис (фото
от естампажа Р. Станева)
Abb. 5: Fragment einer griechischen Inschrift
(Aufnahme des Abklatsches R. Staneva)

той ще да е бил цветущ църковен център в съответната провинция към която е спадал, като се имат пред вид и разнообразните църковни титли и длъжности, които са отбелязани в откритите надписи.

4. Фрагмент от горен десен ъгъл на мраморна плоча, висок 0,19 м широк 0,14 м със следи от гръцки надпис. Височина на буквите 0,025 м. Намерен е близо до споменатите по-горе сводести гробници. Сега се пази в гимназията на гр. Сандански (обр. 5). Запазен текст: ---- ΝΙΑΕΟ

----- ΤΗΦΟ

Върху буквите ΙΑΕ — знак за съкращение. Запазеният текст е от редове 1 и 2 на съответния надпис.

По палеографията си надписът показва голямо сходство със споменатия по-горе надпис от Сандански, публикуван от Баласчев—Бешевлиев. По същия начин са предадени буквите Α, Ε, Ο, Φ. Следователно и този фрагмент (срв. и съкращението) принадлежи на раннохристиянската епоха. За съдържанието му не може да се каже нищо положително.

5. Фрагмент от мраморна плоча, висок 0,22 м, широк 0,165 м със следи от гръцки надпис. Височина на буквите 0,04 м. Намерен е заедно с № 4 на същото място и при същите обстоятелства, обаче двата фрагмента принадлежат на различни надписи. Сега се пази в гимназията на гр. Сандански (обр. 6).

Запазен текст: ---- ΕΠΙ ----

---- ΤΑΚΕ ----

---- ΘΑΤΟΥ ----

---- ΜΕ ----

По палеографски особености и този фрагмент се доближава до споменатите вече старохристиянски надписи. Срв. например колебанието на Ε и Ε.

6. Лева долна половина от мраморна плоча, висока 0,31 м, широка 0,14 м, дебела 0,07 м. В горната част е имало някакво изображение, което е било обградено с рамка. Част от рамката е запазена върху лявата част. От самото изображение се вижда някакъв

извит крак (P). Под изображението е имало двуреден гръцки надпис с височина на буквите 0,02—0,03 м. Чете се: $\nu\iota\omicron\varsigma$ K-----
 $\theta\nu\nu\rho\acute{\alpha}[\tau\eta\rho$ -----

Обр. 6. Фрагмент от гръцки надпис (фото от естампажа Р. Станева)
 Abb. 6: Fragment einer griechischen Inschrift (Aufnahme des Abklatsches R. Staneva)

Обр. 7. Фрагмент от гръцки надпис (фото В. Велков)
 Abb. 7: Fragment einer griechischen Inschrift (Aufnahme V. Velkov)

Надписът принадлежи на II—III в. от нашата ера. Сега се пази в музея на гр. Сандански (обр. 7).

7. Мраморна плоча, висока 0,90 м, широка 0,78 м, дебела 0,05 м, с останки от четири-редов гръцки надпис. Височина на буквите 0,03 м. Ние вече обърнахме внимание, че тя е била намерена употребена вторично като материал за късноантична гробница (вж. по-горе). Трябва да се отбележи, че плочата в този си вид, в който е достигнала до нас, е много добре обработена от четирите си стени, обаче надписът не свършва на края на плочата. Тук има място само за още две-три букви. Или плочата е била по-широка и когато е трябвало да бъде използвана като строителен материал, е била допълнително обработена, или пък надписът е бил изчукан върху две поставени една до друга плочи. Като имаме пред вид характера на надписа и симетрията, с която са нанесени буквите, смятаме, че се касае само за една плоча, която е била обработена допълнително. Сега надписът се пази в музея на гр. Сандански (обр. 8 и 9).

Запазеният текст гласи:

$\text{Κλήμης Πυρρῶν Α}[\text{-----}]$
 $\text{τῶν Σεβαστῶν βον}[\text{-----} \epsilon\kappa]$
 $\text{τῶν ἰδίων ἐποίη}[\text{σεν} \text{----}]$
 $\text{ἐτου}[\text{ς} \text{----}]$

Лигатури няма. Палеографски заслужава да се отбележи писането на ω . В края на 2 ред има слаби следи от Y, които личат върху камъка.

Надписът е издълбан само в горната част на мраморната плоча. Текстът е подреден с известно спазване на симетрията в отделните редове един към друг. Ако приемем, че в последния ред след *ετος* са следвали само буквите, посочващи съответната година (както се

Обр. 8. Гръцки строителен надпис от II век (фото В. Велков)
Abb. 8: Griechische Bauinschrift, 2. Jh. (Aufnahme V. Velkov)

Обр. 9. Гръцки строителен надпис от II век (фото от естампажа Р. Станева)
Abb. 9: Griechische Bauinschrift, 2. Jh. (Aufnahme des Abklatsches R. Staneva)

дават датите в надписите от тази област), ясно е, че този ред е бил разположен в средата на надписа. Със същата цел е разположен и ред 3. В такъв случай от ред 1 и 2 ще липсват около десетина букви.

Сигурното в надписа е, че *Κλήμης*, син на *Πυρρίου*, който е изпълнявал някаква длъжност, свързана с императора, е извършил със собствени средства дарение, по-точно дал е пари да се построи някаква сграда.

Означението за длъжността е дадено веднага след името му и е стояло непосредствено пред *τῶν Σεβαστῶν*. То е започвало с *Α*. От известните ни надписи с подобно съдържание се вижда, че най-подходящо е допълването с *ἀρχιερεὺς* или — понеже буквите не достигат — съобразно с нашите изчисления би следвало да се допълни — *ἀρχιεραστάμενος*. Едва ли би могло да се допълни *ἀρχιερεὺς διὰ βίου*, понеже в голямата част от известните ни случаи тази прибавка се дава след *τῶν Σεβαστῶν*.¹ Тези *ἀρχιερεῖς* са били висши жреци, които са се грижили за императорския култ в градовете на империята.² Специално за провинция Маке-

¹ Вж. Cagnat, IGR. I, № 876, 883, 885, 886 и др.

² Срв. Brandis, RE, II, 1896, col. 473—474.

дения, към която е спадал и нашият град, е установено,¹ че висшият жрец на императорския провинциален култ е стоял начело на Съюза на македонските градове (като *ἀρχιερεὺς κοινῶν Μακεδόνων*). За всеки град на провинцията е имало освен него и отделен *ἀρχιερεὺς Σεβαστῶν*, който е изпълнявал съответни функции, произтичащи от неговите задължения (организиране на игри и др.).² Посветителят в нашия надпис е бил именно такъв *ἀρχιερεὺς*.

Каква е била постройката, за която става дума в надписа? Според текста на надписа тя е стояло в ред 2 между *τῶν Σεβαστῶν* и *ἐκ τῶν ιδίων*. От тази дума са запазени силни *ВО* и следи от *Υ*. Най-вероятно е, че тук е стояла думата *βουλευτήριον*, което съвпада по букви с оглед посоченото вече допълване в ред 1 и с оглед на общата структура на надписа. Известни са надписи от II в., от които се вижда, че тези *ἀρχιερεῖς* са извършвали различни строежи: на храмове,³ на пазарища⁴ и др. От най-голям интерес за нашия случай е един надпис от гр. Pergae (Памфилия), в който се посочва, че е издигната статуя на Тиберий Клавдий Аполоний. . . *ἀρχιερασάμενον τοῖς καὶ ἀγωνοθετήσαντα τῶν ἀγώνων Σεβαστῶν... κατασκεύασα τε τὸ βουλευτήριον ἐκ τῶν ιδίων*.⁵ Прави впечатление, че липсва член към *βουλευτήριον*, каквито случаи има и в други надписи.⁶ Изглежда, че в нашия случай липсата на член ще трябва да се тълкува в смисъл, че е построена сграда за градски съвет, каквато дотогава не е съществувала в града. Към това ни насочва и употребата на глагола *ποιέω* вм. някакъв глагол за поправяне или реконструкция. Следователно надписът според нашето допълване би следвало да се възстанови по следния начин:

*Κλήμης Πυρρῶν ἀρχιερασάμενος
τῶν Σεβαστῶν βουλευτήριον ἐκ
τῶν ιδίων ἐποίησεν....
ἐτου[s.]*

Възможно е според израза *τῶν Σεβαστῶν* надписът да се отнесе към съвместното управление на двама императори, макар че допълването *ἀρχιερασάμενος τῶν Σεβαστῶν* не означава, че непременно се касае за жрец през управлението на двама императори. Все пак, като се има пред вид и формата на буквите и особено на *ω*, надписът може да се отнесе към времето на Марк Аврелий, и то от годините на съвместното му управление с Луций Вер (161—169).

Този, по чиято инициатива е изчукал надписът *Κλήμης* (=Clemens), носи римско име, което се среща сравнително рядко в надписи от нашите земи. Неговият баща носи срещаното често в тия области тракийско име *Πυρρῶς*.⁷

Според допълването на *βουλευτήριον* надписът ни дава първото сведение, кога е построена тази важна за един град през римската епоха административна сграда. Същевременно това е едно указание, че по това време са били проведени важни строителни мероприятия в града.

8. Фрагмент от мраморна плоча. Запазена с част от дясната профилирана рамка. Максимална дължина 0,30 м, височина 0,27 м, дебелина 0,06—0,07 м. Височина на буквите

¹ D. Kanatzulis, *Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων*, *Makedonika*, III, 1953/1955, (1956), стр. 51.

² Срв. Geyer, RE, XIV, 1930, col. 767—768 с допълнителна литература.

³ В надпис от гр. Sagalaissus (Памфилия) — Cagnat, IGR, III, п. 351: *Πόπλιος Αἴλιος Ἀντίοχος... ἀρχιερατὸς τῶν Σεβαστῶν, ἐπέδωκε, πρὸς ἄλλοις οἷς ἐφιλοτεμήσατο, καὶ εἰς κατασκευὴν τοῦ μακέλλου, δημόσια μύρια καὶ πενήκοντα*.

⁴ В надпис от гр. Iotapa (Киликия) — Cagnat, IGR, III, № 831: *Τούης Ἰρδαονέξου φιλοπατρὸς ἀρχιερατὸς τῶν [Σ]εβαστῶν... ἀποπληρώσας τὸν τε ναὸν καὶ τὸ ἐν αὐτῷ ἄγαλμα ἐκ τῶν ιδίων κατεσκεύασεν*.

⁵ Cagnat, IGR, III, № 796.

⁶ Cagnat, IGR, IV, № 1653.

⁷ Срв. Д. Дечев, ГПлНМ, II, 1950, стр. 52, № 1; Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, стр. 387.

0,013—0,015 м. Надписното поле се е оказало тясно и недостатъчно за предвидения текст и затова буквите са издълбани и върху рамката. Плочата се пази в гимназията в гр. Сандански (обр. 10 и 11).

Обр. 10. Фрагмент от рескрипт на Каракала (фото Хр. Тасев)
Abb. 10: Fragment eines Briefes Caracallas (Aufnahme Chr. Tasev)

Запазеният текст гласи:

----- το
----- Περτίνακος
----- Ἀντωνείνου
----- θεοῦ Ἀντωνεῖ
5 ---- καὶ θεοῦ Τραϊανοῦ
---- νος τῶ κοινῷ τῶν
----- Τῆν μὲν προδὲν
---- ἢν ἀπεδείξασθαι (= σθε) δαφιλῆ
---- νων ἀγορὰν αὐτοῖς
10 ---- ΓΥ· ΣΙΝ ὑπὲρ τῆς
----- ΕΝΘ

Лигатури: ред 2 O, ред 3 NE, ред 4 NT, ред 5 AN, ред 8 TE, ред 10: TE.

По стила и формата на буквите, както и по вида на самия камък новият надпис показва пълна прилика с известния надпис на Флавиана Филократия, датиран в 210 г.¹

Обр. 11. Фрагмент от рескрипт на Каракала (фото от естампажа Р. Станева)
Abb. 11: Fragment eines Reskripts Caracallas (Aufnahme des Abklatsches R. Staneva)

В началото на ред 8 има сигурни следи от N; в началото на ред 9 — отвесна хаста, която повсяка вероятност принадлежи на N; в началото на ред 10 — водоравна хаста, може би от E или E, следват сигурни следи от Y. Между Y и ΣΙΝ има място за две букви, от които

¹ Вж. Д. Дечев, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 190 и сл.

са запазени горната част от съответните хасты; ред 11: в края на реда върху рамката следи от O или Θ; преди тази буква в края на надписното поле — сигурни следи от N, а пред N — може би E.

Запазените думи от титулатурата на императора дават достатъчно основания да се допълни името на Каракала (211—217 г.). Срв. например един надпис от Томи с такава титулатура:¹ [Αὐτοκράτορα Καίσαρα Λαρκίου/Σεπτιμίου Σεύηρον Περτίνακος] / Ἀραβικοῦ Ἀδιαβητικοῦ / Θεοῦ Μάρκου [Ἀντωνείνου Εὐσεβοῦς υἱοῦ] Θεοῦ Ἀντωνείνου, / Ἐκτοῦ καὶ Θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθίου καὶ Θεοῦ Νέρωνα ἀπογονοῦ] Μάρκου Ἀυρήλιου] разредените думи се повтарят и в нашия надпис.² Понеже, както предполагаме, може да се възстанови големината на ред 8, в по-горните редове се опитваме да възстановим приблизително как би изглеждала титулатурата на Каракала в този случай според данните, които предлага надписът, според евентуалната големина на редовете с оглед на най-съществените сведения, без които не би могъл да мине един официален надпис. Такова допълване не би могло да се смята за абсолютно точно, тъй като не знаем къде е имало употребени съкращения и какви епитети са били използвани.

Ред 7—8. Понеже надписът произхожда от един град в Македония, ние предполагаме, че може да става дума най-вероятно за македонския койнон (τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων). Разбира се, не е изключено в тази част на Македония да е съществувал и друг койнон, например на многобройните селища и градове в нейните североизточни краища, чието име досега ние не знаем. Подобни κοινά, както е известно, са съществували в т. нар. Горна Македония, например Νεαπλεϊτῶν τὸ κοινόν,³ Δοσιπυρίων τὸ κοινόν,⁴ Ἐλισσιωτῶν τὸ κοινόν и др. Те са обхващали понякога само жителите на отделен град или на сравнително по-малка по размери област.⁵ При липса на други данни обаче ние, макар и с известна резерва, сме склонни да отнесем нашия надпис към македонския койнон. Той е известен от епиграфски паметници, играл е важна роля в общественния живот на провинцията и води началото си още отпреди нашата ера.⁶ Предполага се, че седалището му се е намирало в гр. Бероя, откъдето и напоследък излязоха нови епиграфски документи, в които се споменава тази провинциална институция.⁷ Нашият надпис е първият документ на койнона, който се намира в този античен град и изобщо в долината на Средна Струма, и повдига редица важни проблеми. Така интересно е да се обърне внимание на факта, че надписът се намира в друг град на провинцията, а не в постоянното седалище на койнона. Може би се касае за отговор на Каракала на въпрос, повдигнат от койнона, който въпрос да се отнася за всички негови членове-градове или пък само за античния град на мястото на дн. Сандански. Ние сме склонни да свържем издигането на този документ с преминаването на Каракала през Тракия в пролетта на 214 г. от н. е. По данни на авторите, описали това събитие, като Херодиан, Дион Касий, Historia Augusta, той бил извършил някои мероприятия в полза на тукашните селища.⁸ Вероятно койнонът е използвал преминаването на Каракала през Балканските земи, за да му изложи свои искания.

Ред 8. χαίρειν: Пред τῆν μὲν и пр. се вижда празно място (vacat), което сочи, че тук свършва една част от рескрипта. Касае се очевидно до края на титулатурата на императора

¹ Вж. АЕМ, XVII, 1894, стр. 92, № 23 — Cagnat, IGR, I, 1911, п. 616.

² За подобни надписи с титулатура на Каракала срв. ILS, № 422, 424.

³ Вж. Н. Вулић, Антични споменици наше земље, Споменик Срп. Акад., 71, Други разред, 55, Београд, 1931, стр. 31 и сл., № 63.

⁴ Вж. G. I. Kazarov, Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale, BCH, 47, 1923, стр. 288—289; Вулић, цит. съч., стр. 167, № 437.

⁵ F. Parazoglou, Sur les koina régionaux de la Haute Macédoine, Ziva antika, IV, sv. 1—2, 1959, стр. 163—171.

⁶ Срв. Ф. Папазоглу, Македонски градови у римско доба, Скопје, 1957, стр. 57, 116 сл. 155 сл.; D. Kanatzulis, Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων, Makedonika, III, 1953/55 (1956), 76 p.; D. Kanatzulis, Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων καὶ τὰ συνέδρια τῶν μερίδων, Προσφορά εἰς Στ. Π. Κυριακίδη, Thessalonica, 1953.

⁷ Chronique des fouilles en 1954, BCH, 79/1, 1955, стр. 234; J. et L. Robert, Bull. épigr. 1956, n. 150.

⁸ M. Besnier, Histoire romaine, IV/1, Paris, 1937, стр. 75.

с поздравя до съответната институция, в случая — койнона. Допълваме *χαίρειν*, който глагол се употребява шаблонно във всички подобни случаи.¹ Това допълване отговаря и на броя на буквите.

Ред 8—9. За допълването и изясняването на мисълта — „вие (т. е. пратениците на койнона или самия койнон), които проявихте вашата благосклонност (привързаност). . .“ срв. подобно писмо на имп. Антонин Пий за град Пергам:² [*Περγα/μ]ην[ων τοις ἀρχουσι καὶ τῇ βο[υλῇ καὶ τῷ δήμῳ]. Ἡ προθυμία, ἣν ---] / τε μοι ---- / ἀποδείκνυτε? ---]να ---*, друго писмо от 147 г. до жителите на Смирна:³ *Μάρκος Αἰδμήλιος Καῖσαρ... σινόδῳ τῶν περὶ τὸν Βρεῖσέα Διόνυσον χαίρειν. Εὐνοία ὑμῶν, ἣν ἐνεδείξασθε συνησθέντες μοι...*

Ред 9—10. Следва някаква форма от прилагателното *δαριλῆς* — „щедър, разточителен, богат“, което се среща сравнително рядко в надписи.⁴ В следващия ред сигурните думи са *ἀγορὰν αὐτοῖς*. В началото на реда предполагаме, че се крие причастие от някакъв глагол в значението на „построявам, поправям“ или нещо подобно, което да се отнесе към *ἀγορὰν*. В такъв случай *αὐτοῖς* ще означава жителите на града, за който град става дума, че е построена или поправена агората им, най-вероятно жителите на античния град на мястото на дн. Сандански. И тук съществителното *ἀγορὰ* е употребено без член, което би могло да се тълкува, че се отнася може би до построяване на нова агора (градски площад) в този град. При сегашното състояние на плочата трудно биха могли да се извлекат някои допълнителни подробности, защото всеки един от тия рескрипти има свое собствено съдържание, което не се поддава на паралели.

И така въз основа на направения коментар надписът би могъл да се допълни по следния начин:

- [*Αὐτ. Καῖσαρ Μάρκος Αἰδμήλιος Ἀντωνεῖν*]ο-
[*ς Λουκίου Σεπτιμίου Σεουήρου*] *Περτίναχος*
[*Εὐσεβοῦς υἱὸς θεοῦ Μάρκου Ἀντωνεῖν*οι
[*Εὐσεβοῦς Σεβαστοῦ υἱωνὸς*]θεοῦ Ἀντωνεῖ-
5 [*νου ἔκγονος, Θεοῦ Ἀδριανοῦ καὶ Θεοῦ Τραιανοῦ*
[*Παρθικοῦ καὶ Θεοῦ Νέρου*]ἀπόγο]νος τῷ κοινῷ τῶν
[*Μακεδόνων (?) χαίρειν*] Τὴν μὲν προθυ-
[*μίαν ὑμετέραν, ἣν ἀπεδείξασθαι (= σθε) δαριλῇ*
[-----] *των ἀγορὰν αὐτοῖς*
10 [-----] *ΣΙΝ ὑπὲρ τῆς*
[-----] *ΕΝΘ*

Както се вижда от съдържанието на разглежданите надписи, при всички случаи се касае за официални и строителни епиграфски паметници. Очевидно, че за да могат да бъдат всички те употребени наново в късноантичния некропол, сградите, към които са принадлежали, както и местата, където са стояли, са били разрушени. Това разрушаване на античния град е било, изглежда, доста сериозно, обаче не е ликвидирало живота тук, защото градът продължава да живее до края на VI в., както се вижда от находките от тази епоха и от самото използване на антични строителни материали. Това разрушаване е станало по всяка вероятност между 260—270 г., когато племена с различна етническа принадлежност, преминавайки през Мизия и Балкана, са опустошили и провинция Македония. Битки са се водили при Скупи (262 г.), при р. Места (267 г.), при Тесалоника (270 г.), като при това са били засег-

¹ Срв. например Cagnat, IGR, IV, 566, 1014, 1399; Mihailov, IGBulg., II, п. 659.

² Cagnat, IGR, IV, 358.

³ Cagnat, IGR, IV, 1399.

⁴ От всички надписи, поместени в Dittenberger, Sylloge³, се среща само два пъти във формата *δαριλῆς* (№ 799) и *δαριλεῖσθαι* (№ 708).

и други области в Македония.¹ По това време някои от тия племена са минали и по река Струма и са опустошили намиращите се тук селища, които обаче след това са се съвзели и продължили да съществуват през Късната римска империя.

NEUE EPIGRAPHISCHE ANGABEN ZUR ANTIKEN GESCHICHTE DER HEUTIGEN STADT SANDANSKI

V. VELKOV

(Zusammenfassung)

An der Stelle der heutigen Stadt Sandanski (zuvor Sveti Vrač) am mittleren Flußlauf der Struma hat in der Antike eine bedeutende Stadt (in der Provinz Macedonia) gestanden, deren Name nicht bekannt ist. Es sind Meinungen geäußert worden, daß es sich um Desudaba, Parthopolis, Alexandropolis, Gareskos, Zapara handelt. Durch zuverlässige Angaben konnte bisher noch keiner dieser Namen belegt werden.

Der einleitende Teil des Artikels enthält eine kurze Übersicht der bisher bekannten epigraphischen und archäologischen Denkmäler aus diesem Ort sowie eine Zusammenfassung der daraus schöpfenden historischen Angaben.

Bei den Erdarbeiten im Hofe des Gymnasiums von Sandanski, 1958—1959, ist ein Teil der spätantiken Nekropole der Stadt (4.—6. Jh.) entdeckt worden. In manchen der freigelegten Grabkammern fanden sich einige antike griechische Inschriften, die als Baumaterial verwendet worden waren und von neuen Tatsachen über die Geschichte, materielle Kultur, Religion, Topographie und Bautätigkeit dieser Stadt Kunde geben.

Inschrift Nr. 1. Widmung an Τύχη. Es ist eine Statue dieser Göttin und ein kleiner Bau errichtet, in dem die Statue aufgestellt worden war. Der Kult zu dieser Gottheit ist zum erstenmal in dieser Stadt bezeugt. Es sind alle Nachrichten über die Verbreitung dieses Kultes in Mösien und Thrakien zusammengefaßt und Beispiele für die Deutung von *ἔργον* als „Gebäude“ angeführt. Die Inschrift wird in die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts datiert.

Inschrift Nr. 2. Frühchristliche Grabinschrift für Andreas, der *πάτρις* gewesen sei, und seine Gattin Eudoxie. Die Inschrift ist in zwei Etappen geschrieben und berichtet von dem Tode jeder der beiden Personen gesondert. Beide Teile der Inschrift zeigen gewisse paläographische Abweichungen, die für die justinianische Epoche charakteristisch sind. Die Inschrift trägt das Datum 22. Dezember, 6. Indiktion.

Inschrift Nr. 3. Frühchristliche Grabinschrift für Krispinos, der *πρωτοδικος* gewesen sei. Beide Inschriften (Nr. 2 und Nr. 3) sind gleichen Typs. Charakteristisch ist das Ausmeißeln von zwei Kreuzen im oberen Teil der Inschrift. Auch diese Inschrift gehört der justinianischen Epoche an.

Inschriften Nr. 4 und 5. Fragmente frühchristlicher Inschriften mit unklarem Inhalt.

Inschrift Nr. 6. Fragment einer antiken Inschrift mit einer unklaren bildlichen Darstellung.

Inschrift Nr. 7. Nach der vorgeschlagenen Ergänzung dürfte es sich um eine Bauinschrift handeln. Ein *αρχιερασάμενος* τῶν Σεβαστῶν, d. h. Priester des kaiserlichen Kults hat in der Stadt mit eigenen Mitteln *βου|λεντήριον* erbauen lassen. Dies ist die erste epigraphische Erwähnung dieses öffentlichen Gebäudes in der Stadt. Der Text der Inschrift ist symmetrisch angebracht, was dessen

¹ Вж. Л. Schmidt, Die Ostgermanen,² München, 1934, стр. 216; Hist. Anz., XXIII, 5, 6; XXIII, 13, 8, 9; XXIV, 10, 11; XXV, 9, 8.

vollständigere Ergänzung erleichtert. Die Inschrift kann in die Mitte des 2. Jahrhunderts u. Z. datiert werden. Paläographisch verdient der Buchstabe ω Beachtung.

Inschrift Nr. 8. Brief (nur fragmentarisch erhalten) Kaiser Caracallas an einen Koinon. Wenn es sich nicht um irgendeinen einheimischen, unbekannten Koinon handelt, derer es auch andere in Makedonien gab, so könnte man mit Wahrscheinlichkeit $\kappa\omicron\iota\nu\omicron\nu\ \tau\omicron\nu\ \text{Μακεδόνων}$ ergänzen. Dies ist die erste im mittleren Strumatal gefundene Inschrift, in der ein Koinon erwähnt wird. Es werden darin verschiedene Probleme von den Beziehungen der Stadt zu diesem Koinon aufgeworfen. Es scheint, das in der Inschrift von dem Ausbau der Agora in der Stadt die Rede ist. Die Ergänzung der Titulatur Caracallas kann nicht als vollkommen sicher gelten, da wir nicht wissen, wo Abkürzungen gewesen sind und welche Epitheten gebraucht wurden. Anzunehmen ist, daß das Ansuchen an Caracalla während seiner Durchreise durch die Balkanländer im Frühjahr 214 gerichtet war.

Die Anwendung offizieller Bauinschriften in den spätantiken Gräbern ist ein Hinweis darauf, daß die Stadt in den Jahren 260—270, als die Goten auch dieses Gebiet verwüsteten, ernstlich gelitten hat, sich in der Folgezeit aber erholte und bis zum Ende des 6. Jahrhunderts bestand. Die Zunahme der bisher entdeckten frühchristlichen Inschriften (bereits 6 an der Zahl) sowie die erwähnten Kirchenwürdenträger läßt vermuten, daß die Stadt ein wichtiges klerikales Zentrum in diesem Teil Makedoniens gewesen ist.

ДВА ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИКА ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Янка Младенова

В сбирката от паметници с латински надписи в Народния музей в гр. Лом са останали необнародвани досега два паметника, които са постъпили в музея преди 30 години.

1. Мраморна надгробна колона, намерена в Рациария. Колоната е счупена в четири части, на много места е очукана; височина 1,31 м, диаметър 0,34 м. Горен профилуван, а долният край липсва (обр. 1 и 2). В средата на горната водоравна повърхност има четвъртит отвор с жлеб по диаметъра на колоната. Вероятно там е било закрепено статуарно изображение на покойницата. Запазената част на колоната съдържа 2 реда надпис с височина на буквите 0,10—0,05 м, който е продължавал и върху изгубената част:

D(is) M(anibus)

(et) memoriae

Iuliae Grap-

tillae Fausti-

5. l(l)iane v(ixit) a(nnis) VIII,

m(ensibus) XI, dieb(us) III.

Q(uintus) Corn(elius) Grap-

tus (centurio) leg(ionis) VI[I

. . . o filiae?

10. s]ancitissimae,

d]u[l]cissimae,

p]ien]tissim[a]e

.

Ред 9 е в такова състояние, че мъчно може да се възстанови. Първите две букви са отчупени, а от останалите са запазени долните краища. Третата буква е О. Следват я две тесни хасти на разстояние една от друга. Това показва, че първата хаста е от буква, която е заемала повече място с горната си част, като Р, F. Втората хаста е от буквата I или T, изписано по-високо, тъй като след нея веднага следва долната част от L или E. Следващата буква е пак I или T, изписано по-високо, и след нея се вижда една полегата хаста, вероятно от буквата A. След тази буква други букви не е имало. Счупеното място отива горе и на мястото, което се намира над последните букви в следващия ред MAE, няма нищо от букви. Този ред е бил по-къс от останалите редове, които имат приблизително еднаква дължина. От това, което е запазено, бихме могли да възстановим с голяма вероятност името filiae, като приемем, че A и E са били в лигатура.

Първите четири букви на ред 12 са изцяло отчупени. От буквите TISSI са запазени горните части. От M е запазен само горният ляв ъгъл, а останалата част на буквата е отчупена. До отчупеното място се вижда горната част на буквата E, която е наклонена. Без съмнение тук буквите MAE са били в лигатура както в края на ред 10. В лигатура

Обр. 1. Мраморна надгробна
колона от Рациария
Fig. 1. Colonne funéraire
de marbre de Ratiaria

Обр. 2. Мраморна надгробна
колона от Рациария
Fig. 2. Colonne funéraire
de marbre de Ratiaria

са и буквите: AE — ред 2, 3 и 4; AV и TI — ред 4 и AP — ред 7. В ред 11 пред С се виждат горните части на полегатите хасти на буквата V. Вероятно буквата L е била в лигатура с V.

Някои букви са по-високи: ред 3 — буквата I в Iuliae, което се среща и в други надписи в същото име; ред 6 — първата и третата хаста на цифрата III; ред 10, 11 и 12 — буквата T, за да се спести място.¹

След всяка дума има разделителен знак с форма на заострено триъгълниче.

Генитивното окончание във Faustil(l)iane е предадено с просто е наред с правилното ae в Iuliae и Graptillae.

¹ Вж. A. and J. Gordon, Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions, California, 1957, стр. 186, сл. и стр. 205 и сл.

Колоната е издигната от Квинт Корнелий Грапт, центурион от VII легион, в памет на дъщеря му Юлия Граптила Фаустилиана, починала на 8 години, 11 месеца и 3 дни.

Когноменът на бащата Graptus е изобщо рядък.¹ Тук се среща за пръв път в надпис от нашите земи. Също така непознат в нашите надписи е и когноменът на дъщерята Faustilliana.

Посвещението DM се появява върху надгробните паметници от нашите земи едва в края на I в.² В нашия случай то е свързано с *memoriae* — една формула, която се среща у нас по-рядко, и то най-рано през II в. С надписа от Рациария броят на надписите с *memoriae*, намерени в Северна България, става седем, от които четири³ са с DM (et) *memoriae*, а останалите три⁴ — само с *memoriae*. Пет от тези надписи са от II в., а един е малко по-късен. За II в. при нашия надпис говори и триименното означаване на бащата и дъщерята, както и хубавите букви.

Мястото с числото на легиона е повредено. Запазени са горните краища на две полегати хасти, които според наклона си могат да бъдат само от числото V. До V е запазена горната част от отвесна хаста, така че това, което може със сигурност да се възстанови, е числото VI. На отчупеното място може да се предположи, че са съществували една или две отвесни хасти. Следователно числото на легиона е VI, VII или VIII. Трябва да изключим числата VI и VIII, защото легионите на които са принадлежали (VI Ferrata и VIII Augusta), са пребивавали в провинция Мизия през I в. Първият е минал през Мизия в 69 г., а вторият е напуснал Мизия през същата година,⁵ така че единственото възможно допълване на легиона е VII Claudia, който от 70 г. до края на античността е квартирувал във Виминациум. Поради лошото състояние на следващия ред за прозвището на легиона е ясно само, че или е бил означен само с CL, или е липсвало и това означение — нещо, което рядко се среща.⁶ P(ia) F(idelis) обаче не е имало, защото третата буква в реда е O.

От трите запазени епитета, които са употребени за покойната, *dulcissima* и *pientissima* са от често срещаните, но *sanctissima* се среща тук за пръв път в нашите надписи. Употребата му е рядка и в другите дунавски провинции.⁷

Разглежданият паметник не само увеличава броя на епиграфските паметници, които VII Клавдиев легион е оставил в най-източната част на провинция Горна Мизия,⁸ но е интересен и по отношение на формата си. Надписът е издълбан върху колона, а надгробните колони са редки паметници в дунавските провинции. В Северна България досега бяха намерени само две колони: едната от с. Морава (Хаджи Муса), Търновски окръг,⁹ а другата от гр. Провадия.¹⁰

¹ За лица с когномен Graptus, който за ж. р. се явява в две форми: Grapta и Grapte, вж. Dessau, ILS, № 2868, 5670; 2913; 2025, 7397. В двуезичен надпис от Пловдив се среща Graptiacus, предаден веднъж на латински и веднъж на гръцки (E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, № 29).

² Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, стр. 14 и сл.

³ Стъклен-Нове — Димитров, цит. съч., № 21; Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ч. II, ГСУИФФ, 48, 1952/53, № 324; Държаница (Рациария) — Димитров, цит. съч., № 113; Геров цит. съч., № 11; Никюп — Геров, цит. съч., № 423.

⁴ Стъклен-Нове — Геров, цит. съч., № 323; Варна — Б. Филов, ИАД, III, 1913, стр. 20, № 17, обр. 17; надписът не е съдържал DM пред *memoriae*, както предполага Kalinka (цит. съч., № 386) при повторното издаване на надписа; Геров, цит. съч. № 119; Рациария — Chr. Danoff (AB, XXXI, 1939, 113, № 17, обр. 40) чете D(is) M(anibus), а R. Hosek — V. Velkov (Listy Filologicke, EYNOMIA, VI/LXXXI, 1958, 1, 37, № 2) четат M[emori]ae.

⁵ B. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia, Klio, 1906, стр. 25 и стр. 26.

⁶ Вж. надписа от с. Горско Косово, Габровски окръг — Геров, цит. съч., № 77.

⁷ A. Schöber, Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien, 1923: само един надпис със *sanctissima* (№ 216).

⁸ Известните досега паметници от VII Клавдиев легион от тази област са: Рациария — Геров, Романизмът, ч. I, ГСУИФФ, 45, 1948/49, № 30; Романизмът, II, № 11; № 12; Видин — № 9; с. Кладоруп, Видински окръг — № 20 и с. Мокреш, Михайловградски окръг — № 18.

⁹ В. Добруски, Материали по археологията на България, СбНУ, XVI—XVII, 1900, стр. 126, № 38.

¹⁰ Kalinka, цит. съч., № 415.

2. Мраморен жертвеник, намерен в Лом. Жертвеникът е четиристранен, висок 0,81 м, широк 0,33—0,28 м и дебел 0,29—0,25 м. От лицевата и от дясната страна горе и долу е сложно профиливан, горе е украсен с релефни акротерии, между които има изобразена шишарка.¹ Другите две страни са само огладени, а на лявата горе и долу има по две релефни линии. Без съмнение жертвеникът е бил предназначен да се гледа от двете профилирани страни (обр. 3). В по-ново време той е бил вторично използван. На гърба му по дължина е издълбан късен български надпис (обр. 4). Поради тази вторична употреба надписът, иначе четлив, на лицевата страна е леко изтрит и буквите са станали по-плитки. Долната част на лицевата страна заедно с част от последните три реда на надписа е отчупена. Първият ред е издълбан върху профила. Буквите са високи 0,04—0,035 м; ред 1—о в APO, ред 3—п в VALENS и ред 5—s в AGENS са издълбани по-малки поради липса на място (височина 0,02 м).

Обр. 3. Мраморен жертвеник, посветен на Диана и Аполон от Лом

Fig. 3. Autel de marbre de Lom, dédié à Diane et Apollon

Надписът гласи:

Dianae et Apo-
lini sacrum.

G(aius) Val(erius) Valens
optio leg(ionis)

5. XI Cl(audiae) agens

r(egione) Mont[an(ensium)]

v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)]

¹ Вероятно тук боровата шишарка е декоративен елемент под влияние на надгробните паметници от дунавските провинции и особено от Македония. У нас тя се среща при надгробните паметници от Северозападна България — Видинско и Ломско, изобразена по два начина: като свободно издялана шишарка и като релефна украса на плочата. Вж. Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 76. Към изброените там паметници със свободно издялана шишарка трябва да прибавим и един надгробен паметник от Лом. Вж. д-р П. Кърджиев, Юбилеен сборник Лом, 1927, стр. 123 и образ след стр. 64. Украсата на жертвеника от Лом — шишарка между палмети — е напълно сходна с украсата на една надгробна плоча от Печ (Мехадия). Вж. Н. Вулић, Споменик Срп. Крал. акад., LXXI (55), № 280. За редките случаи на изобразяване на шишарка върху оброчните паметници у нас вж. Л. Огненова, ИАИ, XXII, 1957, стр. 81 и сл.

Обр. 4. Късен български надпис, издълбан на гърба на жертвеника от Лом

Fig. 4. Inscription bulgare tardive gravée au revers de l'autel de Lom

Ред 1—2. Arolini е написано само с едно L.

Ред 2. Буквите V и M са в лигатура.

Ред 5. Долните краища на буквите GENS са отчупени, но буквите са ясни и четенето сигурно.

Ред 5—6. Глаголът agere се употребява рядко в латинските надписи, като изключим случаите с agens curam¹ и agens vices², които са доста многобройни. Допълва се по-често с agere³ и по-рядко с abl., предшествуван или не от предлога in.⁴ В нашия случай имаме abl. loci.

Ред 6. R(egione) е съкратено R. Обикновено думата regio се съкращава REG или се изписва изцяло. Само с R regio е съкратено в един друг надпис също от Долна Мизия — HIST, r(egio Histri).⁵ От буквата T в MONT е запазена по-голяма част от водоравната част и горната част от отвесната хаста. Остатъците от тази буква сега слабо личат, поради това че на това място върху камъка има наслойка. На отчупеното място на реда, като изхождаме от броя на буквите от краищата на предходните редове, могат да се съберат още две букви. Така че името на областта е било съкратено или MONT (както е в другите надписи, където се споменава тази област, вж. по-долу), или MONTAN.

Жертвеникът е бил посветен на Диана и Аполон от Гай Валерий Валенс, optio от XI Клавдиев легион, действащ в областта на Монтана.

Малкото надписи, намерени у нас, в които се споменава optio,⁶ са предимно optiones от I италиански легион,⁷ един от V македонски⁸ и един от VIII Августов.⁹ Това е първият надпис с optio от XI Клавдиев легион.

Триименното означаване на посветителя и буквите на надписа дават възможност само за една по-обща датировка на паметника — II в., а означаването на легиона с CL без PF — времето след Траян. По това време XI Клавдиев легион е квартирувал в далечния Durostorum. В надписа обаче изрично е отбелязано, че посветителят е на служба в областта на Montana (Municipium Montanensium), и благодарение на това обстоятелство жертвеникът може да бъде точно датиран. Ние досега имаме един епиграфски паметник — големия надпис от 155 г., намерен в Монтана, който неоспоримо доказваше пребиваването на една част (vexillatio) от XI Клавдиев легион по това време в този град.¹⁰ В надписа са изброени имената на 75 войници и ниски военни чинове. Мъчно е да се каже дали посветителят на жертвеника от Лом е от същата войскава част. Той носи едно от най-често срещаните имена. В големия надпис от Viminatium¹¹ от втората половина на II в. името G. Val. Valens се среща пет пъти. В надписа от Монтана имената са дадени без преномен. Тук трима души носят името Val. Valens, но те са войници. При това положение G. Val. Valens или не е бил от тази войскава част, или е бил от тези трима войници, като впоследствие е авансирал.

¹ CIL, III, 75, 433, 3412, 8484, 10429 и пр.; CIL, XIII, 6618, 11781, curas agens; CIL, III, 1980, curam agit CIL, IX, 1644, viae curam egit.

² CIL, III, 1984, 3424, 3426, 4289, 4564, 10424, 12659 и пр.; CIL, VIII, 824, 962, 10609 и пр.

³ CIL, III, 6687, censum egit Apamena civitatis; CIL, VI, 8461, qui egit officinas; CIL, VIII, 9248, agens tribunatum Rusguniis annos XII; CIL, IX, 699, qui egit rationem alimentariam.

⁴ CIL, III, 825, beneficiarius consularis agens in m[unere]stat[us]. .? CIL, XIII, 6104, agens expeditione Germaniae. agens с предлога pro вж. CIL, VIII, 7037, 7038, 7068, agens pro praefectis.

⁵ CIL, III, 12489.

⁶ За optio вж. статията на Fr. Lammert в RE, XVIII, стр. 806 и сл.

⁷ Almus — CIL, III, 14409¹; Kalinka, цит. съч., № 423 и Геров, цит. съч., № 16; Municipium Montanensium — Геров, цит. съч., № 2 и W. Welkowi, Nowe inskrypcje łacińskie z Montany, Archeologia, Warszawa, VII/1 (1955), 1957, стр. 96 и сл., № 5, обр. 4; Геров, цит. съч., № 51; неизвестно местонахождение — В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, 50, № 79, обр. XXX³.

⁸ С. Недан, Търновски окръг — CIL, III, 12411 и Геров, цит. съч., № 34.

⁹ С. Езерово, Пловдивски окръг — Kalinka, цит. съч., № 210.

¹⁰ За пребиваването на части от XI Клавдиев легион в Монтана вж. Геров, цит. съч., стр. 52. Присъствието на тези части Геров обяснява с отсъствието на значителни части от I италиански легион или други помощни войски, които са квартирували в Монтана във връзка с някое голямо военно действие, като например Мавританската война (144—152 г.), Rev. de phil., 1950, II, стр. 163, заб. 2.

¹¹ CIL, III, 14506.

¹² Изв. на Археолог. и-т. т. XXIV

От Монтана и нейната недалечна околност произхождат още три паметника, които могат да се свържат с престоя на войскови части от XI Клавдиев легион по тези места. Това са един жертвеник,¹ посветен на Силван, намерен в Монтана, посветителят на който е центурион от XI Клавдиев легион, и две оброчни плочки² на Силван-конник, намерени в светилището при с. Лиляче, Врачанско, което отстои на 27 км югоизточно от Монтана, посветителите на които са войници от същия легион. Тези паметници са от същото десетилетие, от което е надписът от Монтана, обаче посветителите са от други части на легиона, тъй като имената им не се срещат в този надпис.³

За по-точното датиране на жертвеника от Лом освен споменатите тук надписи трябва да имаме пред вид и обстоятелството, че той е бил посветен, след като Монтана от *praesidium* е била издигната в *municipium*, защото градът има вече своя територия. Досега територията на Монтана — *regio Montanensium* — беше спомената само в два надписа. Единият е намерен в града жертвеник, посветен на Диана от един *vexill(arius) eq(uitum) leg(ionis) I Ital(icae) Gordianae Au(gustae) in reg(ione) Mont(anensium)*. Надписът е от времето на Гордиан (238—244 г.).⁴ Другият е надписът от с. Громшин, Михайловградско, от 161—163 г., издигнат поради възстановяването на храм *vetustate corruptum per reg(ionem) Mont(anensium)*.⁵ Това е най-ранният документ, че Монтана е вече *municipium*.⁶ Следователно, като свържем жертвеника от Лом с надписите на XI Клавдиев легион от Монтана и нейната околност и като имаме пред вид, че вече в 161—163 г. тя е *municipium*, ще трябва да го датираме в началото на управлението на Марк Аврелий.

Надписът, намерен в с. Громшин, което отстои на 32 км от Монтана, дава основание да се смята, че територията на града е достигала в североизточна посока дотам, като е обхващала долното течение на р. Огоста заедно с притоците ѝ.⁷ В такъв случай жертвеникът от Лом дава ли основание да правим някакви заключения във връзка със северната точка, до която е достигала територията на града? Жертвеникът е посветен на Диана и Аполон, като Диана е поставена на първо място. От Лом, както и от неговата близка и по-далечна околност не притежаваме други оброчни паметници на Диана и Аполон, поотделно или заедно. Дори от най-близкия градски център Рациария, от който археологическите паметници са в такова изобилие, няма нито един оброчен паметник на Диана и Аполон. Само от с. Вълчедръм, което се намира на 22 км югоизточно от Лом, произхожда една голяма оброчна плоча на Диана, която се отличава с грижливата изработка на релефа си.⁸ В Северозападна България паметниците на Диана — надписи⁹ и оброчни плочки¹⁰ — не са наистина малко на брой, но всички находки са единични. За самостоятелно светилище на Диана по тези места не може да се говори. В Михайловград обаче в подножието на „Калето“ при главния извор на водите за градския водопровод през 1915 г. е било открито голямо светилище на Диана, което по-

¹ ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 269 и сл., № 2, обр. 367.

² Ив. Венедиков, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 197 и сл., № 1, обр. 179 и 198 и сл., № 3.

³ Геров, Романизмът, II, стр. 52, заб. 5.

⁴ Вж. по-горе заб. 19 — *Municipium Montanensium*.

⁵ CIL, III, 12385; В. Добруски, АИНМ, I, 1907, стр. 173 и сл., № 221, обр. 43.

⁶ Геров, цит. съч., стр. 19.

⁷ Пак там, стр. 81.

⁸ В. Добруски, СбНУ, XVI—XVII, 1900, 31, № 5, обр. 13.

⁹ С. Синаговци, Видински окръг — Ив. Велков, ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 271 и сл.; с. Бяла, Видински окръг — Chr. Danoff, AB, XXXI, 1938, 100, № 1, обр. 30; с. Габаре, Врачански окръг — CIL, III, 13722 и 14207⁴¹ и Kalinka, цит. съч. № 172; с. Сираково, Врачански окръг — CIL, III, 12386 и 14211¹⁰.

¹⁰ С. Чипровци, Михайловградски окръг — В. Добруски, СбНУ, XII, 1896, 489, № 7 и CIL, III, 7445; с. Гаганица, Михайловградски окръг — Ив. Велков и Хр. Данов, ИАИ, XII, 1938, стр. 434 и Ив. Велков, ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 268, № 2, обр. 364; с. Бистрица, Михайловградски окръг — В. Добруски, МСб., XI, 1894, 94, № 2, табл. XVII, 2 и Мл. Тонев, ИАИ, VII, 1932/1933, 317, № 27; с. Кула, Врачански окръг — Ив. Велков, цит. съч. 228; гр. Мездра — пак там.

ради войната останало недоразкопано и неизследвано.¹ Светилището, както може да се заключи от намерените материали, е било на Диана, като покрай нея са били почитани Аполон, на първо място, Силван, Хигия и тракийският Херос. Между намерените по-рано в Михайловград латински надписи, посветени на Диана, които без всякакво съмнение са извадени от светилището, има три надписа, посветени на Диана и Аполон заедно.² И на трите Диана е поставена на първо място, както на жертвеника от Лом.

Като имаме пред вид, че култът на Диана и Аполон не е засвидетелствуван досега в Алмус, че в същото време тези божества са имали голямо светилище в Монтана, където са квартирували части от XI Клавдиев легион, че посветителят G. Val. Valens, който е optio от същия легион, посвещава жертвеника именно на тези божества, трябва да заключим, че той е познавал това светилище. Обстоятелствата на намирането на жертвеника не са ни известни. В инвентарната книга е отбелязано само, че е намерен в Лом. Като имаме пред вид това, както и вторичната употреба на паметника, а също, че разстоянието между Михайловград и Лом не е много голямо, съществува известна вероятност жертвеникът да произхожда от самото светилище на Диана и Аполон в Монтана. Ако обаче приемем, че жертвеникът е бил посветен в някое светилище в Алмус или близката му околност, тогава присъствието на G. Val. Valens там можем да обясним по два начина: или той е бил за кратко време в Алмус по служба или в отпуск, през което време е издигнал жертвеника, или частта, в която е служил, е квартирувала в Алмус. При втория случай следва да приемем, че кастилът Алмус е влизал в територията на Монтана. Принадлежността на Алмус през втората половина на II в. към провинция Долна Мизия се подкрепя от намерените там надписи на войници от I италиански легион, но досега не е известно към коя градска територия е принадлежало долното течение на р. Лом и на р. Цибрица.³ Разстоянието от Михайловград до Лом е 48 км. Като имаме пред вид големината на територията на Рациария,⁴ така очертаващата се територия на Монтана не е невероятна. Бъдещите разкопки на „Калето“ в Лом, което предстои да бъде разкопано във връзка с разширяването на пристанището, вероятно ще разреши и този въпрос.

¹ Б. Ф и л о в, Светилището на Диана и Аполон в гр. Фердинанд, ИАД, V, 1915, стр. 216 сл. Освен споменатите в тази статия паметници на Диана и Аполон от същия град произхождат и следните паметници: Б е ш е в л и е в, цит. съч., № 118; Г е р о в, цит. съч., № 2; Соф. музей, инв. № 5683, необнародван.

² CIL, III, 12371 и Г е р о в, цит. съч., № 1; CIL, III, 7447, К а л и п к а, цит. съч., № 171 и Г е р о в, цит. съч. № 4; CIL, III, 12373 и К а л и п к а, цит. съч., № 170.

В Долна Мизия са намерени само още три латински надписа, посветени на Диана и Аполон заедно: неизвестно местонахождение — Б е ш е в л и е в, цит. съч., № 82, обр. XXXIII₁, и Г е р о в, цит. съч., № 766; с. Д-р Стамболски, Коларовградски окръг — Д. Д е ч е в, ГНМ, V, 1926/1931, стр. 160 и сл., № 7, обр. 74 и Г е р о в, цит. съч., № 569; с. Брястовец, Плевенски окръг — Г. К а ц а р о в, ИАН, IV, 1926/1927, стр. 112 и сл., № 32, обр. 52. Последният паметник е оброчна плочка и единствено на него в посвещението Аполон е поставен на първо място, а в изображението — на лявата страна на плочката.

³ Г е р о в, цит. ст., стр. 70, заб. 3 и стр. 90.

⁴ Вж. Г е р о в, цит. ст., стр. 70.

DEUX INSCRIPTIONS DE LA BULGARIE DU NORD-OUEST

J. MLADENOVA

(Résumé)

L'auteur publie deux épigraphes qui se trouvent au Musée de Lom — l'antique castell d'Almus.

1. Colonne funéraire de marbre découverte à Ratiaria. Seules 12 lignes de l'inscription subsistent. La colonne a été érigée par Q. Cornelius Graptus, centurion de la Ve légion, en mémoire de sa fille Julia Graptilla Faustilliana, morte à 8 ans, 11 mois et 3 jours.

La colonne a pu être datée du IIe siècle grâce à la dédicace DM (et) memoriae, les trois noms et la forme des lettres.

Les colonnes funéraires sont très rares dans les provinces du Danube. Nous n'en connaissons jusqu'ici que deux en Bulgarie du Nord.

2. Autel de marbre. Dans l'inventaire du Musée de Lom il est dit qu'il a été trouvé à Lom d'une manière fortuite sans donner plus de détails sur sa découverte ou sa provenance.

L'autel est dédié à Diane et Apollon par G. Val. Valens, optio de la XIe légion Claudia qui était en fonction dans la région de Montana. La pierre a servi une seconde fois. Elle porte au revers une inscription gravée bulgare.

C'est la troisième inscription qui mentionne le territoire de Montana, regio Montanensium. La première a été découverte dans la ville même et remonte au IIIe s., la seconde a été découverte dans le village Gromsin et date de l'année 161/163. Dans la dernière, la plus ancienne, il est dit que Montana n'est plus un „praesidium“ mais un „municipium“, car elle possède son propre territoire. Si l'on prend en considération le fait que pendant l'année 155 (CIL III 7449) un détachement de la XIe légion Claudia avait pris ses quartiers à Montana et que l'autel y avait été élevé après que la ville était devenue municipium, on pourrait le dater approximativement du règne de Marc Aurèle.

Cette inscription présente une analogie parfaite avec les inscriptions dédiées à Diane et Apollon apposées dans le grand sanctuaire de Diane à Montana. Or, nous ne connaissons pas à Almus d'autres monuments dédiés à ces dieux. Toutes ces raisons, ainsi que la présence de la XIe légion Claudia à Montana, la petite distance entre Almus et Montana, les conditions imprécises de sa découverte nous inciteraient à croire que cet autel se trouvait originairement au sanctuaire de Montana. Par contre, s'il provient réellement de Lom, si G. Val. Valens ne l'a pas élevé lors d'un court séjour dans cette cité, en admettant que le détachement dans lequel celui-ci servait avait ses quartiers à Almus, alors on serait autorisé de faire certaines autres suppositions en ce qui concerne la frontière nord du regio Montanensium. Nous ignorons aujourd'hui encore à quel territoire municipal le cours inférieur du Lom et de la Cibrica était rattaché. Or, il est fort possible que ces terres aient appartenu au territoire de Montana.

СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ДО С. ЗАВЕТ, БУРГАСКО

Васил Миков

На 2 км североизточно от с. Завет, Бургаски окръг, на левия по-висок бряг на р. Луда Камчия се намираше една селищна могила, наречена Айюк.¹ Тя имаше височина 8 м и диаметър 70—80 м.

При прокарване трасето на жп. линия Карнобат (Поляновград) — Варна през 1939 г. бе разкопана и унищожена по-голямата част от могилата. За да спасим някои материали, ние успяхме да направим само два малки сондажа: единият в най-високата, южната част на могилата с дължина 6 м и широчина 3 м, а другият — ниско в югоизточната ѝ част 4 м под нивото ѝ с дължина 12 м и широчина 4 м. В първия сондаж стигнахме до 2,50 м, а във втория — до 3,50 м дълбочина.

При изкопите на трасето в двете срещуположни страни на периферията на могилата била разкрита стена, изградена от груби каменни блокове и пръст. В профила на могилата от двете страни на трасето ясно се виждаха бигорните блокове и насипаната пръст от крепостната стена, която е обграждала могилата (обр. 1).

Крепостната стена, ако съдим по четирите профила, е имала височина 1,50—1,70 м и дебелина 1,10—1,30 м. Изградена била от блокове с дължина 0,80—1,20 м, широчина 0,60—0,80 м и дебелина 0,40—0,70 м. Състояла се е от по три реда камъни, слагани по два един до друг

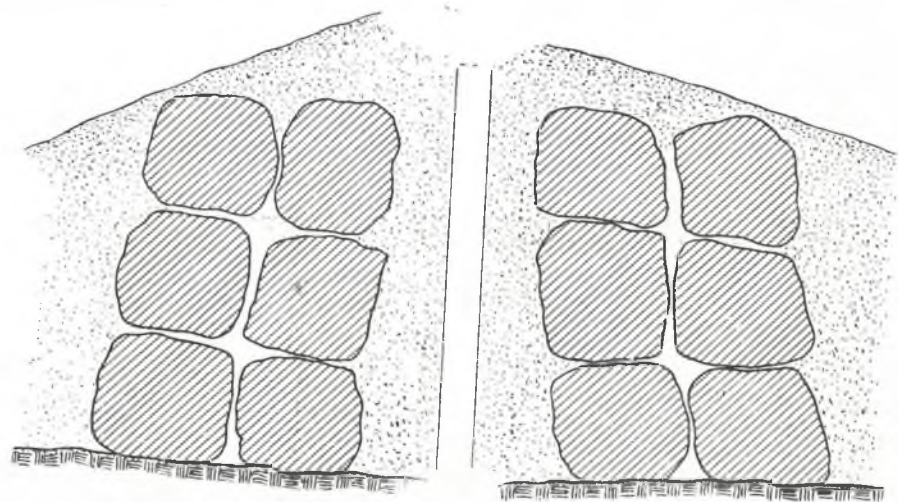

Обр. 1. Разрез на могилата до Завет
Fig. 1. Coupe du tell de Zavet

без връзка помежду им. Стената била наведена малко навътре. Отвътре каменният пояс е бил заздравен с дебел насип пръст, който достигал височината на зида (обр. 2). Пръстта е вземана от непосредствената околност на могилата. Така обграденото селище е имало приблизителни размери 50—60 м в диаметър.

¹ Кратки сведения за могилата Айюк на левия бряг на р. Луда Камчия и за намерените в нея материали дават Х. и К. Шкорпил в книгата Могили, Пловдив, 1898, стр. 84 и сл. В текста е отбелязано, че могилата е при с. Кереметлик (дн. Люляково), когато в същност тя се намира в землището на с. Завет. От могилата произхождат: костени шила, чукове и мотички от еленов рог, кремъчни стъргалки, каменни брадви, керамика, тежести за стан, кости от животни, между които и от бобър (стр. 86 и сл.).

От разкопките е установено, че много праисторически селища и по-специално селищните могили са били укрепявани със землени валове или каменни зидове.¹ В много от нашите селищни могили са разкрити пояси от каменни зидове, подсилени с пръст.²

Обр. 2. Разрез на крепостната стена
Fig. 2. Coupe du mur d'enceinte

Разкопките и в двата сондажа се проведеха много набързо, затова и за по-точна стратиграфия не може да се говори. Бяха отбелязани седем жилищни хоризонта, в които се разкриха следи от опожарени жилища, боклучни насипи, оръдия за производство, керамика, накити и други предмети.

Ще разгледаме материалите, намерени при разкопките в двата сондажа, както и предметите, запазени случайно от някои работници при прокопаването на трасето през могилата.

Жилища

На различни дълбочини се разкриха останки от опожарени жилища. Поради малката площ на сондажите обаче не можахме да установим с положителност размерите и вътрешното им устройство. Жилищата са били разположени наблизо едно до друго, застроени наравно с околното ниво. Имали са правоъгълна форма, ориентирани север—юг. Градени са от тънки колове и пръти. Стените са измазвани с дебел слой жълтеникава глина. Имали са дебелина 0,20—0,30 м. Подът е насипван и трамбуван с жълтеникава глина.

В едно от жилищата попаднахме на разрушена печ и мястото на мелницата. Пещта имаше почти подковообразна форма с размери 0,70/0,80 м. Подът ѝ е подновяван четири пъти. В някои от жилищата намерихме късове от съдове, цели съдове, оръдия за производство и различни битови предмети.

Боклучни насипи

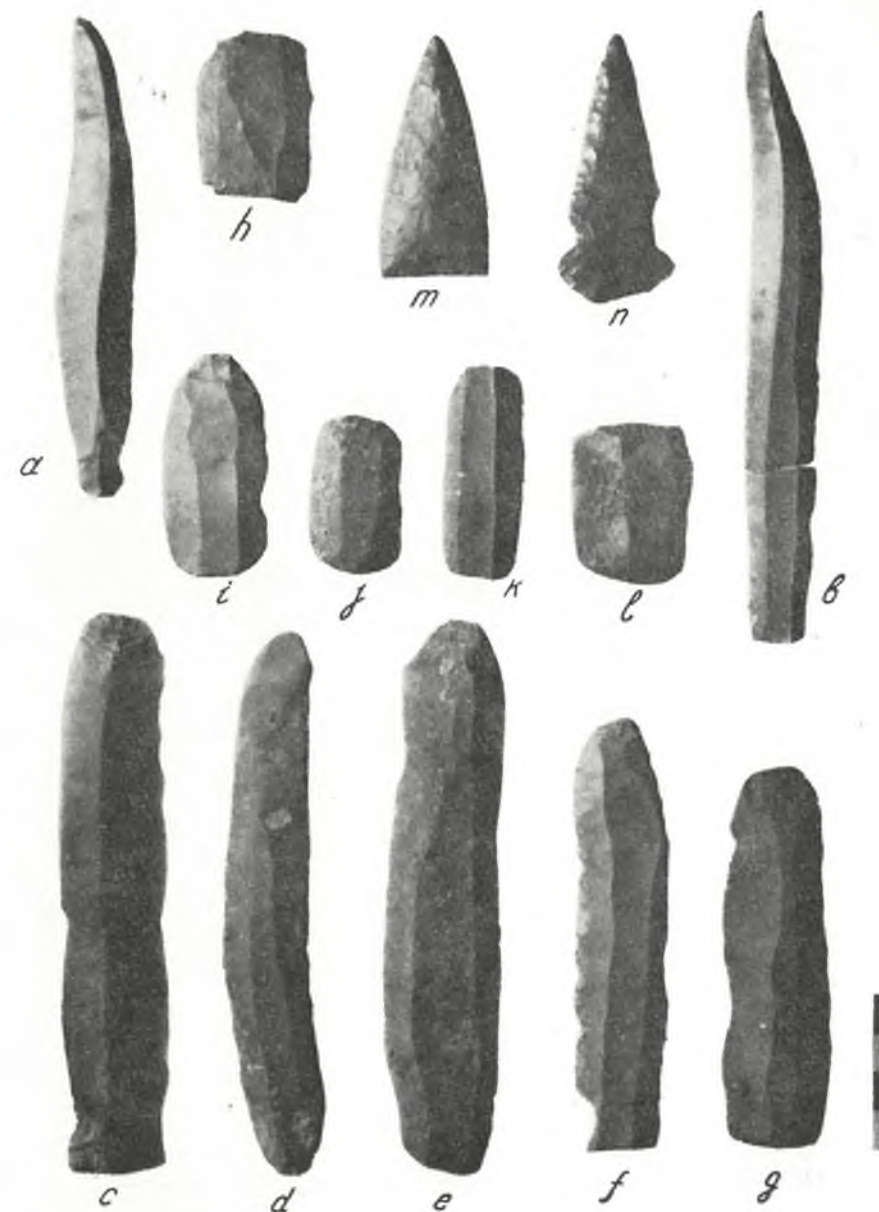
На много места извън жилищата ясно се очертаваха боклучните насипи, в които покрай изхвърлената пепел и въглени се намираха и късове от глинени съдове, отломъци от кремък и камък, разчупени кости от животни и пр. Дебелината на някои от насипите достигаше до 0,60 м.

¹ J. Neustupný, Fortifications appartenant à la civilisation Danubienne néolithique, Archiv orientální, XVIII, 1950, стр. 155 и сл.

² Укрепления от каменни зидове са разкрити в могилата до Кубрат — В. Миков, Селищната могила до (Балбунар) Кубрат, ИАИ, IV, стр. 252; Караново — В. Миков, Селищната могила до Караново, ИБГД, V, стр. 157. Нова Загора — непубликувани материали, и др.

Оръдия за производство

Откриха се голямо количество оръдия за производство. Здравите оръдия и в това селище произхождат от опожарените жилища, а късовете от оръдия — отломки от кремък, камък и кости от животни — от боклучните насипи. Недовършените или счупените при из-

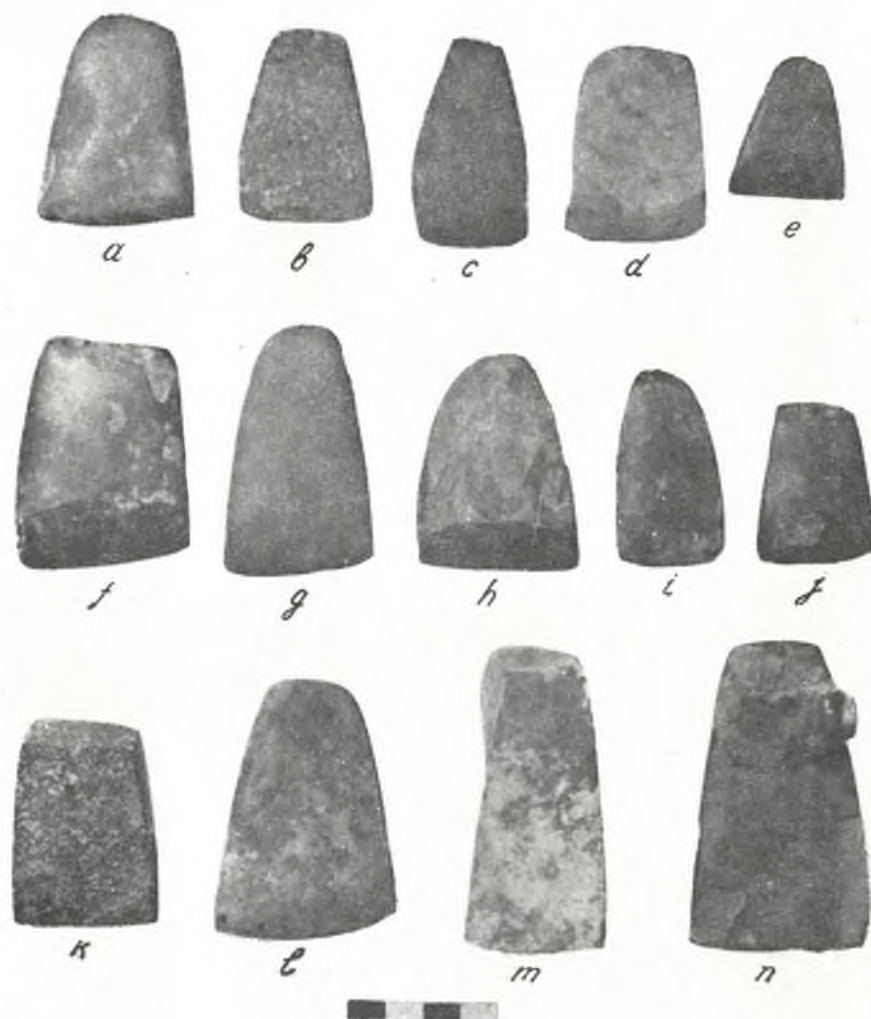
Обр. 3. Кремъчни ножове (a—g), кремъчни стъргалки (h—l) и кремъчни върхове за стрели (m—n)

Fig. 3. Couteaux en silex (a—g), grattoirs en silex (h—l) et pointes de flèches (m—n)

работването им оръдия, отломъците от кремък и пр. показват, че оръдията за производство са правени в самото селище. Оръдията за производство са изработвани от кремък, камък, еленов рог, кост, мед и глина.

Оръдия от кремък. Откриха се малък брой оръдия от кремък — ножове, стъргалки, върхове за стрели. Това се обяснява не само с ограничената площ на сондажите, но и с липсата на кремък южно от Стара планина.

Ножове. Намериха се само седем ножа и три недообработени пластинки, отцепени от кремък, със слабожълтеникав и светлорогов цвят. Имат форма на известните от другите енеолитни селища ножове — дълги, прави или закривени пластинки със слабо ретуширани ръбове. Само един нож със светложълтеникав цвят е изработен по-внимателно (обр. 3, а—г). Дължина 10,4—16,8 см, ширина 2—3,1 см, дебелина 0,6—1 см.

Обр. 4. Каменни теслички
Fig. 4. Hachettes de pierre

Стъргалки. Откриха се пет здрави стъргалки, изработени от кремък със същия цвят. По форма те напълно сходят с познатите от други селища стъргалки. Ръбовете им са добре ретуширани. И петте стъргалки са употребявани. Дължина 4,2—5,8 см, ширина 2,1—3,2 см, дебелина 0,5—1 см (обр. 3, h—l).

Върхове за стрели. В двата изкопа се намериха по един връх за стрела. Ще опишем всеки връх поотделно.

Връх за стрела от кремък със светлокафяв цвят, намерен на 1,80 м дълбочина в горния изкоп. Има форма на равнобедрен триъгълник със слабо завити навън ребра и равно изчукана основа. Ретуширан е добре и от двете страни и трите ръба. Дължина 6,2 см, ширина 3 см, дебелина 1,1 см (обр. 3, m).

Връх за стрела от кремък със същия цвят, намерен в долния изкоп на дълбочина 3,50 м. Има форма на равнобедрен триъгълник с дъговидно изчукана основа. Към основата е изрязан странично. И от двете страни е ретуширан добре. Дължина 7 см (обр. 3, n).

В енеолитните селища у нас и съседните страни по-често се намират кремъчни върхове за стрели във форма на равнобедрен триъгълник и по-рядко стрели с изрязана основа. По един или два върха за стрели с изрязани основи произхождат от могили до Русе,¹ Невски² и пр. Изобщо кремъчните върхове за стрели в земите на Източна и Югоизточна Европа, включително и у нас и Мала Азия, се срещат по-рядко.³

Оръдия от камък. Намериха се доста много каменни оръдия — тесли, бравди, длета, чукове-бравди с дупки, чукове, бойни топки, гладилки и пр., които по форма не се отличават от оръдията от известните до днес енеолитни селища.

Теслички. От двата изкопа и от прокопаването на трасето произхождат 42 теслички, направени от различни скали. По-голямата част от тях са със заоблени странични ръбове и по-малко с остри ръбове. Тесличките са изострени обикновено от едната страна, но има и такива, заострени постепенно от двете страни. Височина 2,5—8,7 см, ширина 2—5,1 см, дебелина 0,9—2 см (обр. 4). Върху една тесличка е запазен къс от изгорелия рог, в който е била поставена (обр. 4). Дължина 3,5—8,5 см.

В горния изкоп се откри една тесличка с напълно запазена дръжка от клон на еленов рог. Тесличката е втиканата в равно отсечената дебела основа на рога. Направена е от тъмнозеленикава скала. Острието ѝ е дълго 3 см. От употреба тесличката е малко нащърбена. Дължина на дръжката 30,1 см, дебелина 4,5 см (обр. 5).

Това е единственото оръдие от този вид, намерено досега у нас. От Салманово произхожда дръжка от еленов рог, издълбана надлъжно (в по-дебелия си край обаче) за монтиране на бравдичка.⁴

Бравдите са изработени също така от различен скален материал. Те са по-заоблени и еднакво изострени от двете страни. Едната страна на две от тях е по-равна, а другата — слабо заоблена. Заострени са само от едната страна. Височина 6,4—10,3 см, ширина 4,2—6 см, дебелина 2,7—4,2 см (обр. 6, a—d).

Длета. Намерени са шест длета. Три от тях са заострени от двете страни, а останалите само от едната страна. От дълга употреба едни са изхабени, а от други са отчупени по-малки или по-големи късчета. Дължина 5—8,2 см, ширина от 1,4—2,7 см, дебелина 1,1—2,5 см (обр. 7, a—f).

Чукове. Открити само пет броя. Често бравдите с изхабените остриета са използвани за чукове. За чуване служела както тилната, така и изхабената (изострената) част на бравдата. Дължина 7,8—13 см, ширина 4,1—6,4 см, дебелина 3,1—4,1 см (обр. 6, e—h).

Бравди-чукове с дупки. В двата изкопа се откриха само няколко половини — предна или тилна част от бравди-чукове с дупки, изработени от различни скали. Те са добре

Обр. 5. Тесличка с дръжка
от еленов рог
Fig. 5. Hachette à manche en
bois de cerf

¹ Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г., ИАИ, XXI, стр. 63.

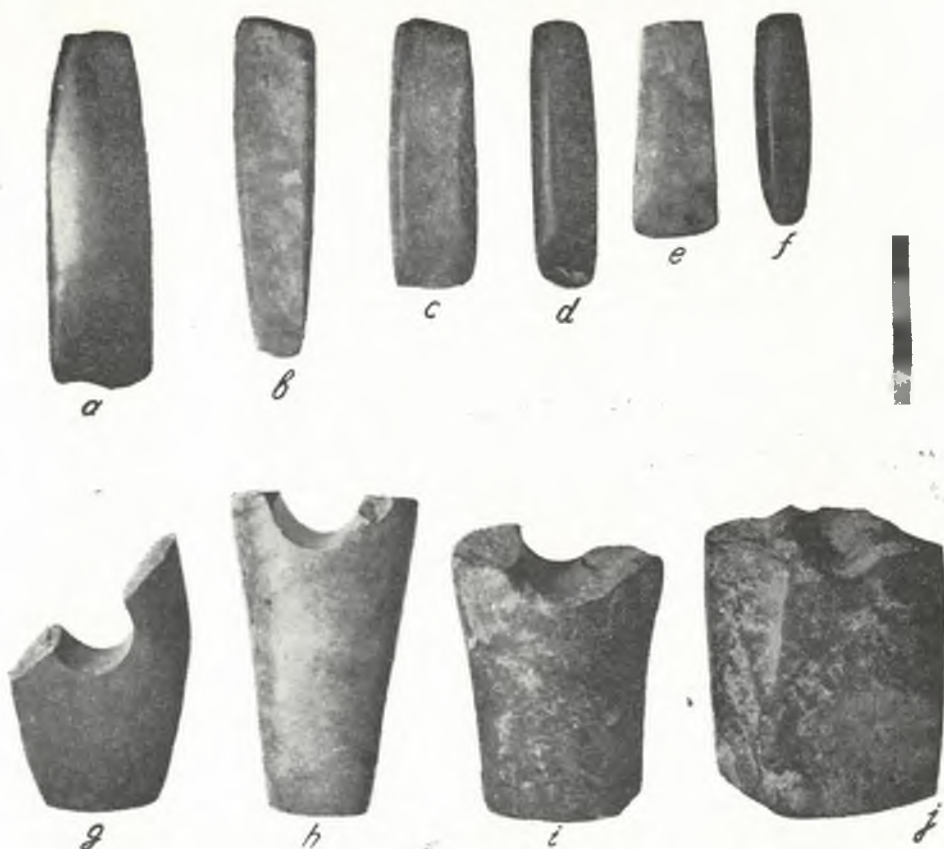
² В. Миков, Могилата при с. Султан, ГНМ, 1922—1925, стр. 23.

³ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960, стр. 59 и цитираната там литература.

⁴ Р. Попов, Предисторическата Денева могила при Салманово, ИАД, IV, стр. 211.

Обр. 6. Каменни бравди (a—d), каменни чукове (e—h)
 Fig. 6. Haches de pierre (a—d), marteaux de pierre (e—h)

Обр. 7. Каменни длета (a—f), късове от каменни бойни бравди (g—h)
 Fig. 7. Burins de pierre (a—f), fragments de haches de combat en pierre (g—h)

оформени и полирани (обр. 7, *g—j*). Една брадва-чук, която е с недопробита дупка, е използвана за чукалка. Дължина 9,2 см, широчина 5 см, дебелина 3,6 см (обр. 6, *h*).

Последната брадва-чук, както и една половинка от недопробита брадва показват, че и в енеолитно селище са изработвани брадви-чукове с дупка.

Бойни топки. Намериха се само четири. От тях една е от кремъчно ядро.

Гладилки. Две малки гладилки от ясячник с правоъгълна форма и четириръесто сечение. Дължина 4,8 и 7 см, широчина 1,5 и 3,2 см, дебелина 0,8 и 1,2 см.

Хромелните камъни по форма, размери и състав на скалата не се отличават от хромелите, известни от енеолитните селища у нас и съседните страни.

Камък с вдлъбнатини. В едно жилище на дълбочина 1,20 м от горния изкоп заедно с голяма буца червена охра се намери камък, който е имал правоъгълна форма с две вдлъбнатини (от едната е запазена половината), използвани за размиване на

червена охра, следи от която се намериха по повърхността на камъка и вдлъбнатинките. Диаметър на вдлъбнатинките — 6,7 см, дълбочина 1,5 см (обр. 8).

Намериха се и два къса от стъклена маса от вулканичен произход (обсидиан) с червен цвят. Изглежда, че обсидианът е използван за отцепване на ножове и стъргалки.

Оръдия от рог. От двата изкопа произхождат много оръдия, изработени от еленов рог — мотички, чукове и дръжки за каменни теслички.

Мотички. Направени са от клони на еленов рог. Те са издялани странично или слабо заострени отпред. Имат правоъгълни, кръгли и по-рядко елипсовидни дупки за поставяне на дръжки. Между мотичките има и такива, върховете на които са дообработени, както и мотички, които след счупването им през дупката са отново пробивани (обр. 9, *j*). Няколко мотички са с недопробити дупки. Дължина 9,7—22 см (обр. 9).

Чукове. За чукове са използвани основите — най-дебелите части от рогата. По-интересни са три чука, които описваме по-долу.

Чук с изравнени страни, гладка повърхност, кръгла основа и кръгла дупка. Горният край отчупен. Дължина 13,2 см, широчина 5,2 см, дебелина 3,5 см (обр. 10, *d*).

Чук със слабо издадени страни, гладка повърхност, квадратна основа и кръгла дупка. Дължина 11,2 см, широчина 5,5 см, дебелина 4,5 см (обр. 10, *c*).

Малък чук със заоблени страни, изравнена повърхност, разширена основа и кръгла дупка. Дължина 9,6 см, широчина 5,4 см, дебелина 2,7 см (обр. 10, *a*).

Намерени са и две основи от счупени мотички с грапава повърхност, пробити с кръгли, косо наведени дупки, които с малка поправка — издялване на тънкия израстък — са използвани за боздугани (обр. 10, *b*).

Оръдия от кост. От кост са изготвени върхове за копия и стрели, шила, гладилки, длета и пр.

Намерени са три здрави и няколко счупени върха за копия. Здравите върхове имат дължина 12,6—18,7 см. Изработени са от различни кости на разни животни (обр. 11, *a, b, c*).

Върхове за стрели. Откриха се само два върха за стрели. Двата им края са почти еднакво изострени. Дължина 5,5 и 8,2 см (обр. 11, *h, j*).

Шила. Намериха се голям брой шила, единият край на които е тънко изострен. Дължина 6,5—12 см (обр. 11, *d, f, g, i*). Измежду шилата има и един връх, единият край на който е изострен, а другият стеснен за втикване в дръжка. Има гладка повърхност. Дължина 8,8 см (обр. 11, *e*).

Обр. 8. Камък с вдлъбнатини
Fig. 8. Pierre avec des concavités

Аналогично шило произхожда и от могилата до Кубрат (Балбунар).¹

Четириръбесто длето, изострено откъм двете по-широки и двете тесни страни. Дължина 8,7 см, дебелина 1,4 см. (обр. 12, *g*).

Гладилки. Този вид оръдия имат различна форма и големина. Две от тях са по-дебели и стеснени към гладкия край, едно е грубо и разширено в работещата част, две са

Обр. 9. Мотички от еленов рог
Fig. 9. Houes en bois de cerf

косо изгладени, а други две представляват тънки, слабо закривени пластинки с дъговидно изрязан и изгладен край. Дължина 8—14 см (обр. 12, *h—l*). Запазена е и задната половина на тънка гладилка, край на която е изрязан странично и наподобява на плоските костни фигурки.² Дължина 5,7 см (обр. 12, *i*). Че действително тази пластинка е от гладилка, по-

¹ В. Миков, Селищната могила при Балбунар, стр. 260.

² В. Миков, Идолната пластика през новокаменната епоха в България, ИАИ, VIII, стр. 203, обр. 134.

назват плоските гладилки от Караново, единият край на които е изрязан странично¹, точно така, както при гладилката от Завет. Някои от плоските костни фигурки от Невски (Султан), Девебарган, Гниляне и пр. не са идоли, в които човешкото тяло е представено по най-схематичен начин, както се смяташе по-рано, а са гладилки.²

Обр. 10. Чукове (*a, c, d*) и боздуган (*b*) от еленов рог
Fig. 10. Marteaux (*a, c, d*) et massues (*b*) en bois de cerf

Прешлени. Откриха се пет прешлена за вретено, изработени от ябълчна кост на животно. Някои имат полусферична форма с равна основа, а други са слабо изпъкнали от едната страна. В средата са пробити. Диаметър, 4,7—5,7 см (обр. 11, *k, l, m*).

Оръдия от мед. Намериха се едно медно шило с костена дръжка и два медни върха, изострени от двата края.

Медното шило се състои от меден връх с кръгло сечение, втикнато в дръжка от кост на птица. Произхожда от 2,50 м дълбочина. Дължина 10,5 см (обр. 12, *f*).

Аналогични шила са известни и от други енеолитни селища у нас — Невски (Султан),³ Русе,⁴ Деветашката пещера⁵ и др.

¹ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

² В. Миков, цит. съч., стр. 203, обр. 134. Една от „фигурките“ от Султан е пробита в единия си край за привързване (обр. 134, 8).

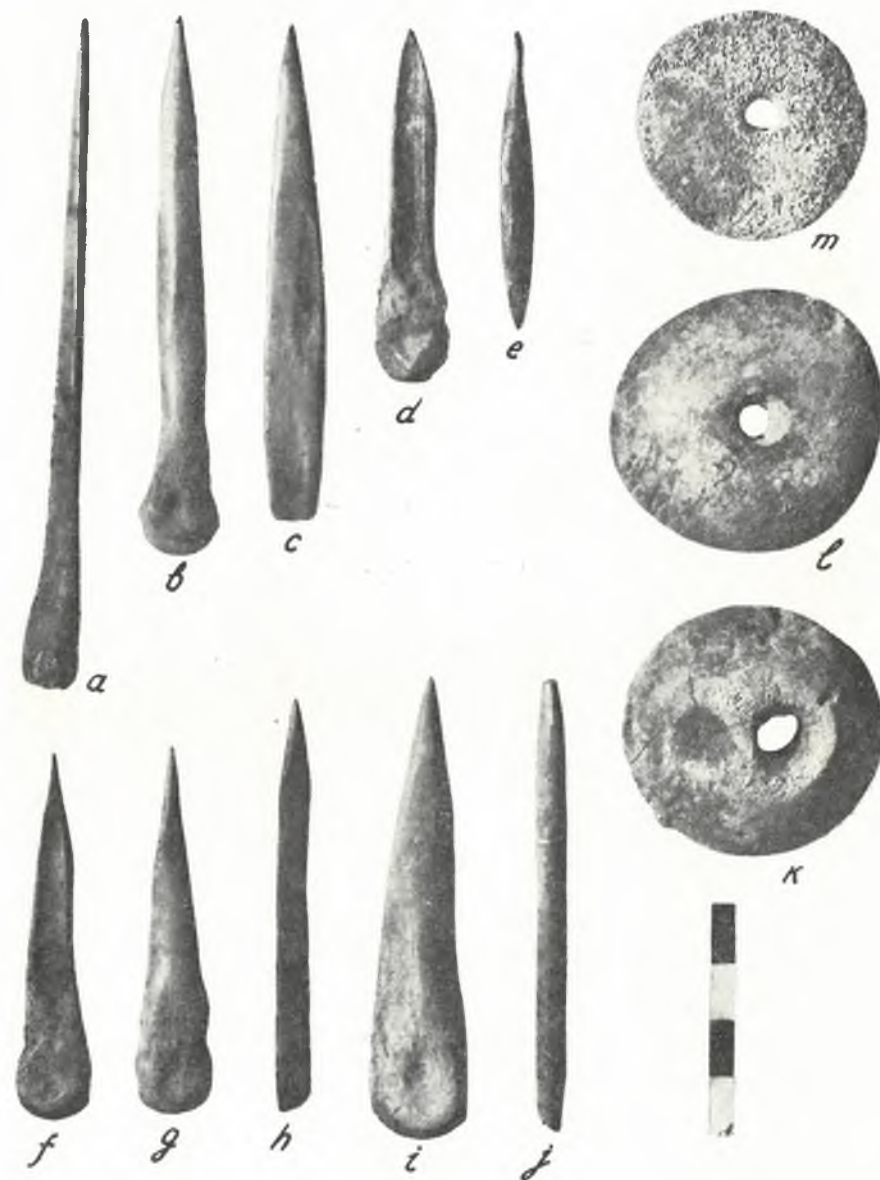
³ В. Миков, Могилата при с. Султан, стр. 33.

⁴ Д. Костов, Предисторическата могила до Русе, ГНМ, 1922—1925, стр. 62.

⁵ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, стр. 64.

Единият меден връх е изтънен повече от единия и по-малко от противоположния край. Има кръгло сечение и силно патинирана повърхност. Намерен на 2,40 м дълбочина. Дължина 15 см (обр. 12, *d*).

Вторият връх е по-тънък. По цялата си дължина е с квадратно сечение. Тъмнозеленикава патина. Дължина 13,8 см (обр. 12, *e*).

Обр. 11. Оръдия от кост — върхове за копия (*a, b, c*), върхове за стрели (*h, j*), шила (*d, f, g, i*), връх за шило (*e*), прешлени (*k, l, m*)
Fig. 11. Outils en os — pointes de lances (*a, b, c*), pointes de flèches (*h, j*), poinçons (*d, f, g, i*), pointe de poinçon (*e*), fusaroles (*k, l, m*)

Керамика

При сондажните разкопки и особено при прокопаването на трасето бяха открити голямо количество късове от глинени съдове и няколко цели съда. Техниката, формата и украсата върху съдовете ясно показват, че културата на това селище стои в тясна връзка с културата на селищните могили, обитавани през каменномедната епоха.

Да се спираме подробно на керамиката от могиленото селище до Завет е излишно, защото стратиграфските данни са неточни, а и съдовете по нищо не се отличават от съдовете, известни от енеолитните селища в Долнодунавските земи. В общи линии ще се спрем на техниката, формата и украсата върху съдовете.

Техника. По-големите и с груба повърхност съдове са работени обикновено от глина, примесена с дребни песъчинки. Те имат неизгладена, грапава повърхност. По-малките и по-

Обр. 12. Оръдия от кост и мед — длето (*g*), гладилки (*h, j, k, l*), част от гладилка (*i*), медно шило с костена дръжка (*f*), медни върхове (*d, e*)

Fig. 12. Outils en os et en cuivre — burins (*h, j, k, l*), fragment d'un polissoir (*i*), poinçon en cuivre à manche en os (*f*), pointes en cuivre (*d, e*)

добре моделираните съдове са работени от добре пречистена глина с примес от дребно счукани частици от глинени съдове. Те имат гладка повърхност и при изпичането си са добили тъмноопушен цвят. Както големите, така и по-малките съдове са работени в самото селище. Това се потвърждава не само от костените гладилки, камъка с двете вдлъбнатинки (обр. 8), но и от продълговатата форма червена охра (обр. 19, *h*), намерената на 2,50 м дълбочина бяла материя, приготвена за украсяване, т. е. за рисуване и инкрустиране на съдове.

Формата на съдовете показва голямо разнообразие. Тук са застъпени почти всички съдове, познати от енеолитните селища. Виждат се сферични съдове с тясно устие или ниска шия, както и плитки паници без профилиран, слабо профилиран или завит навътре ръб, както и известните от по-горните пластове на енеолитните селища съдове, подобни на гювеч,

Обр. 13. Глинени съдове с врязани и релефни орнаменти
Fig. 13. Vases en argile à ornements incisés et en relief

т. е. с долна пресечена конусовидна и горна ниско цилиндрична или стеснена част. Някои от тези съдове имат изпъкнал среден ръб. Имало е и големи цилиндрични съдове, снабдени с по едно кухо цилиндрично столче, напълно сходни с тези от Салманово,¹ Калино² и пр. Рядко се срещат, и то от долните пластове, съдове с почти квадратна форма от типа Прослав,³ характерни за основните енеолитни слоеве на Караново IV.⁴ В най-горните пластове се намериха и съдове, които са били снабдени с по две малки дръжчици, прилепени под основата на шията.

Украса. Всички видове украса — релефни, врязани, вдлъбнати, рисувани с графит или червена охра, инкрустирани и смесени, които се явяват като отличителен белег за енеолитната керамика на селищните могили от югоизточната половина на Балканите — са застъпени и в това селище.

Релефният орнамент — отвесни ръбове, получени по най-прост начин — чрез провлачане на пръстите на ръката върху влажните стени на по-дебелостенни съдове, отвесни, около-връстни или косо наведени назъбени ръбове, ниско конусовидни или плоски пъпки — не се отличават от познатата украса от всички енеолитни селища. И тук този орнамент преобладава повече върху съдове от по-горните хоризонти (обр. 13, b). Все от горните пластове произхожда един фрагмент от плитък съд с украса във вид на лунен сърп (обр. 15, g).

Врязаният орнамент се среща по-рядко. Върху един къс от малка паница тип Прослав¹ се виждат ленти от успоредно нарязани линии (обр. 15, f).

Вдлъбнатата украса е по-често явление. Тази украса се среща върху съдове с по-малки размери. Състои се от околоръстни пояси от вдлъбнатинки или хоризонтални пояси, полу-

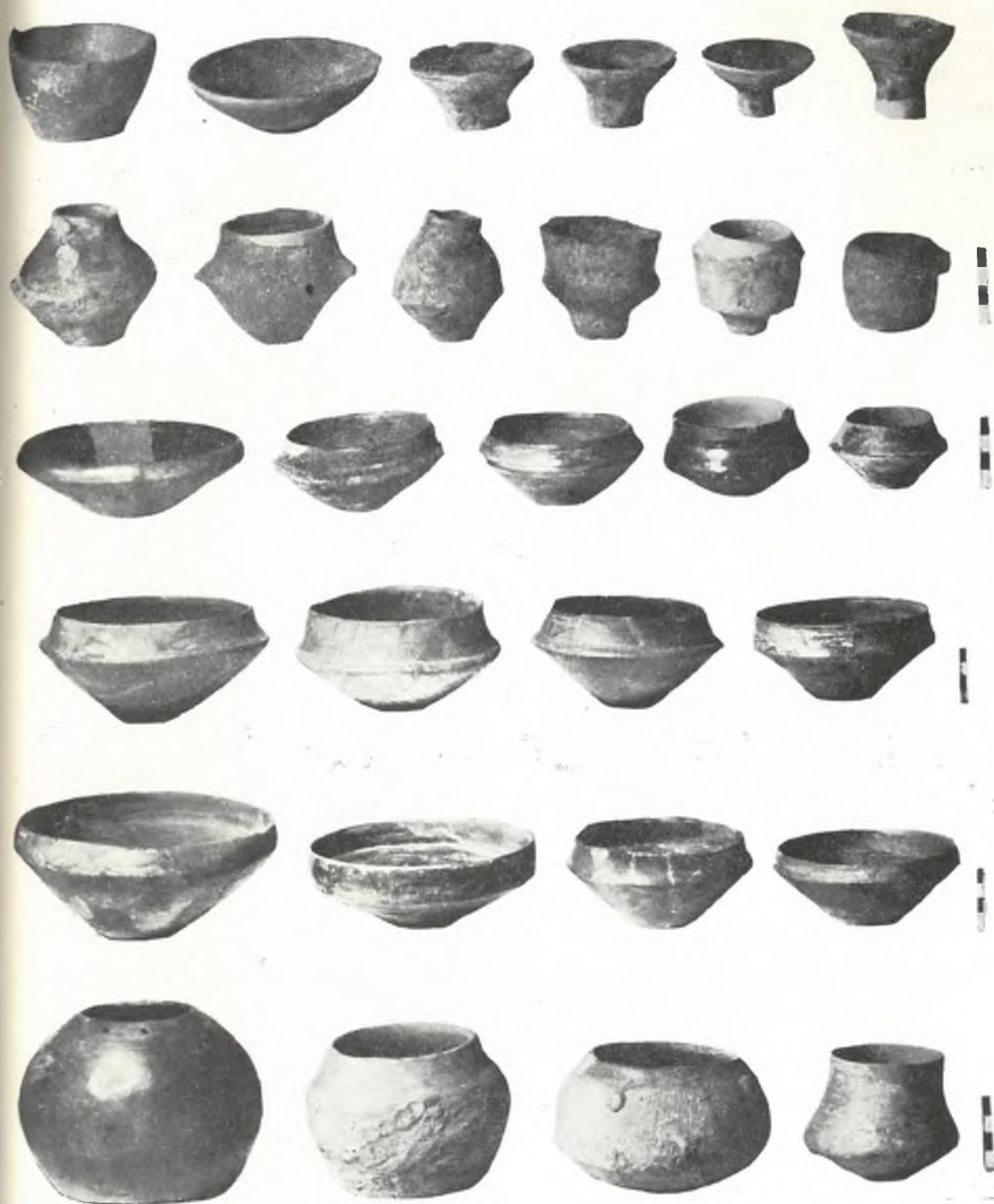
¹ Р. Попов, Предисторическата Денева могила, стр. 163 и сл.

² В. Миков, Г. Георгиев и Н. Джамбазов, Бит и култура на докласовото и раннокласово общество в България, София, 1952, табл. II.

³ G. Seure et A. Degrand, Exploration de quelques tells de la Thrace, BCH, 1906, стр. 411.

⁴ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

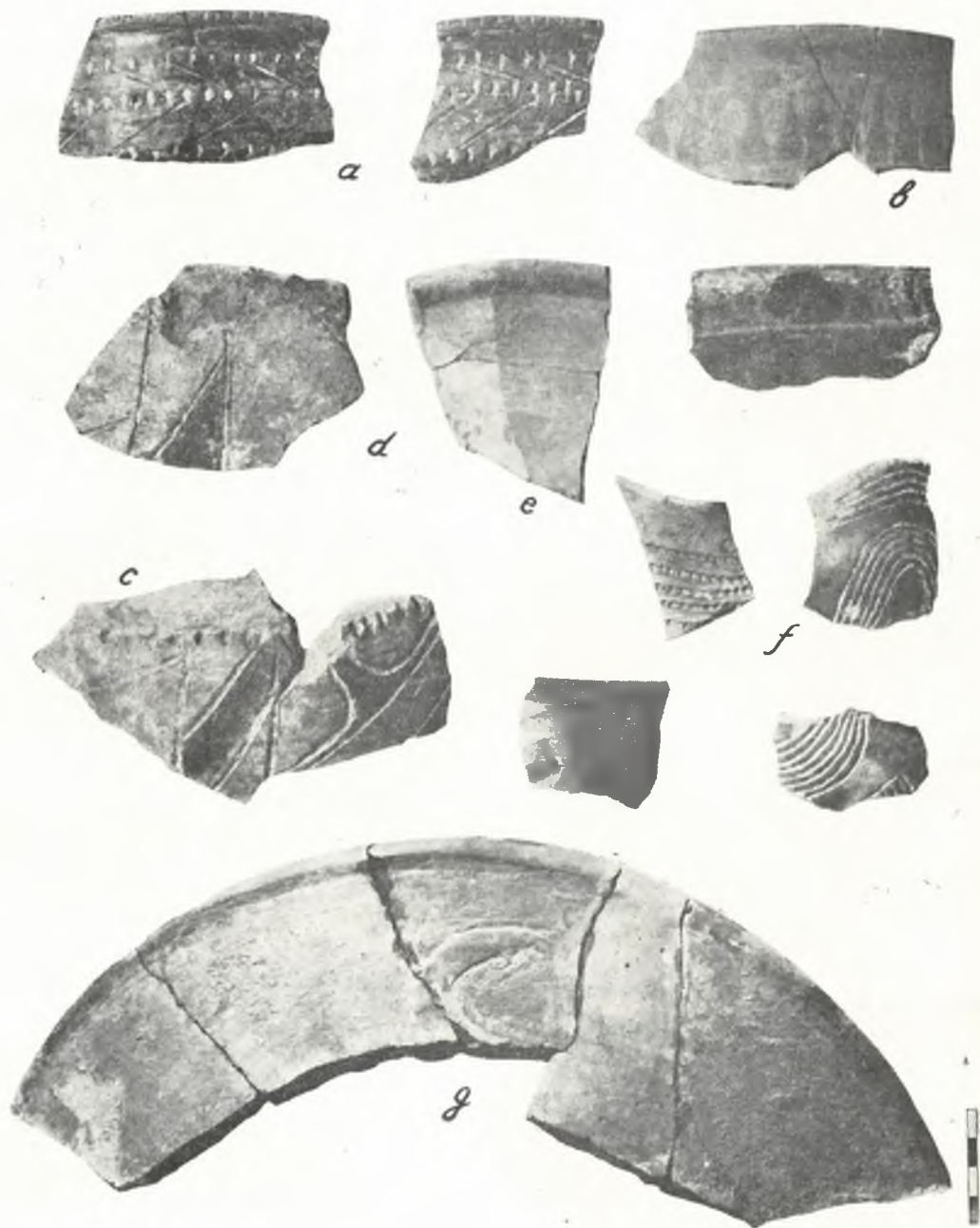
⁵ G. Seure et A. Degrand, цит. съч., стр. 411.

Обр. 14. Различни форми глинени съдове
Fig. 14. Diverses formes de vases en argile

чени чрез вдлъбване с мидена черупка. Орнаментът, макар и рядко, се среща във всички дълбочини (обр. 15, *a*).

Най-типична и отличителна е украсата с графит. Този орнамент е нанесен главно върху по-тънките и внимателно изработени съдове, и то откъм вътрешността на плитките съдове

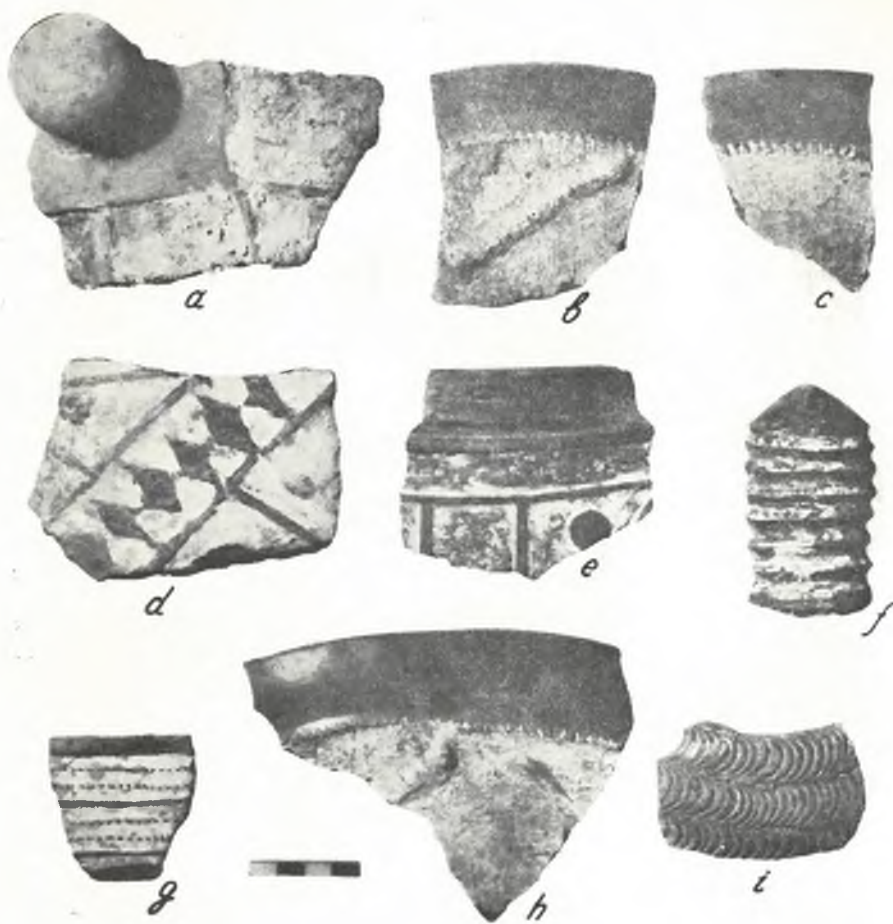

Обр. 15. Късове от съдове с врязани, релефни, вдлъбнати, рисувани с графит и смесени орнаменти
Fig. 15. Fragments de vases à ornements incisés, en relief, creusés, peints au graphite et mixtes

и около шията на дълбоките. Украсата представлява геометрически мотиви от успоредни наведени ленти, полета, кръгове, триъгълници, спирали и пр. (обр. 15, *b*).

От по-долните пластове на долния изкоп произхождат фрагменти от голям съд, рисувани с бяла пастозна материя (обр. 15, *d*).

Инкрустираната украса се вижда само върху дебелостенните съдове и похлупаци. Тази украса запълва по-големи пояси и полета или пък е включена между система от успоредни околоръстни ръбове. Другаде образува триъгълни полета, разделени със съединени пояси

Обр. 16. Късове от съдове с релефни, вдлъбнати и инкрустирани орнаменти
Fig. 16. Fragments de vases à ornements en relief, creusés et incrustés

от ромбове и пр. Среща се на дълбочина, по-голяма от 3,50 м. Инкрустираната украса от това селище напълно схожда с тази от могилата до Салманово¹ (обр. 16).

Смесеният орнамент и от селището при Завет се явява по-често. Той се вижда еднакво както върху тънкостенни, така и върху дебелостенни съдове. Този орнамент представлява различни комбинации врязани и инкрустирани или рисувани с червена охра полета, обградени с дълбоки врязани линии, разделени с тесни или по-широки излъскани ленти (обр. 15).

Похлупаци. Намериха се няколко къса от похлупаци с различна големина и форма и два цели по-малки похлупака. Късовете са от големи похлупаци тип Салманово.² Широката им околоръстна периферия и горната повърхност са инкрустирани с бяла материя. Снабдени са с високи цилиндрични дръжки с конусовиден завършък (обр. 16, а), които също така са били инкрустирани (обр. 16, f), подобно на тези от Салманово.³

Единият похлупак, намерен на 2,50 м дълбочина, има конусовидна форма с антропоморфна дръжка на върха. Гладка тъмнокафява повърхност, украсена с графитни ленти. Височина 6,8 см, диаметър 8,2 см (обр. 17, c).

¹ Р. Попов, Предисторическата Денева могила, стр. 163 и сл.

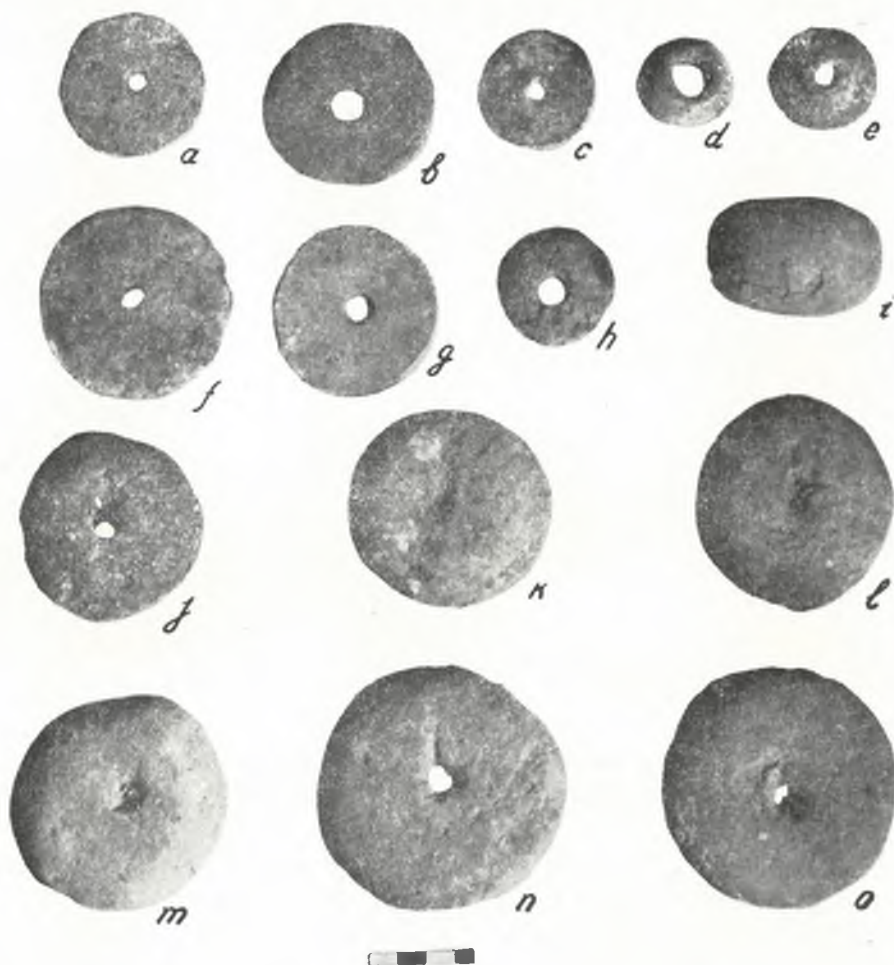
² Пак там, стр. 190 и сл.

³ Пак там, стр. 190 и сл.

Обр. 17. Глинени похлупаци

Fig. 17. Couvertres en argile

Обр. 18. Предмети от глина — кръгли тежести за рибарска мрежа (*j—o*),
продълговат прешлен (*i*) и прешлени за вретено (*a—h*)Fig. 18. Objets en argile — poids ronds pour filets à pêcheurs (*j—o*), fusaiöle
allongée (*i*) et fusaiöles normales (*a—h*)

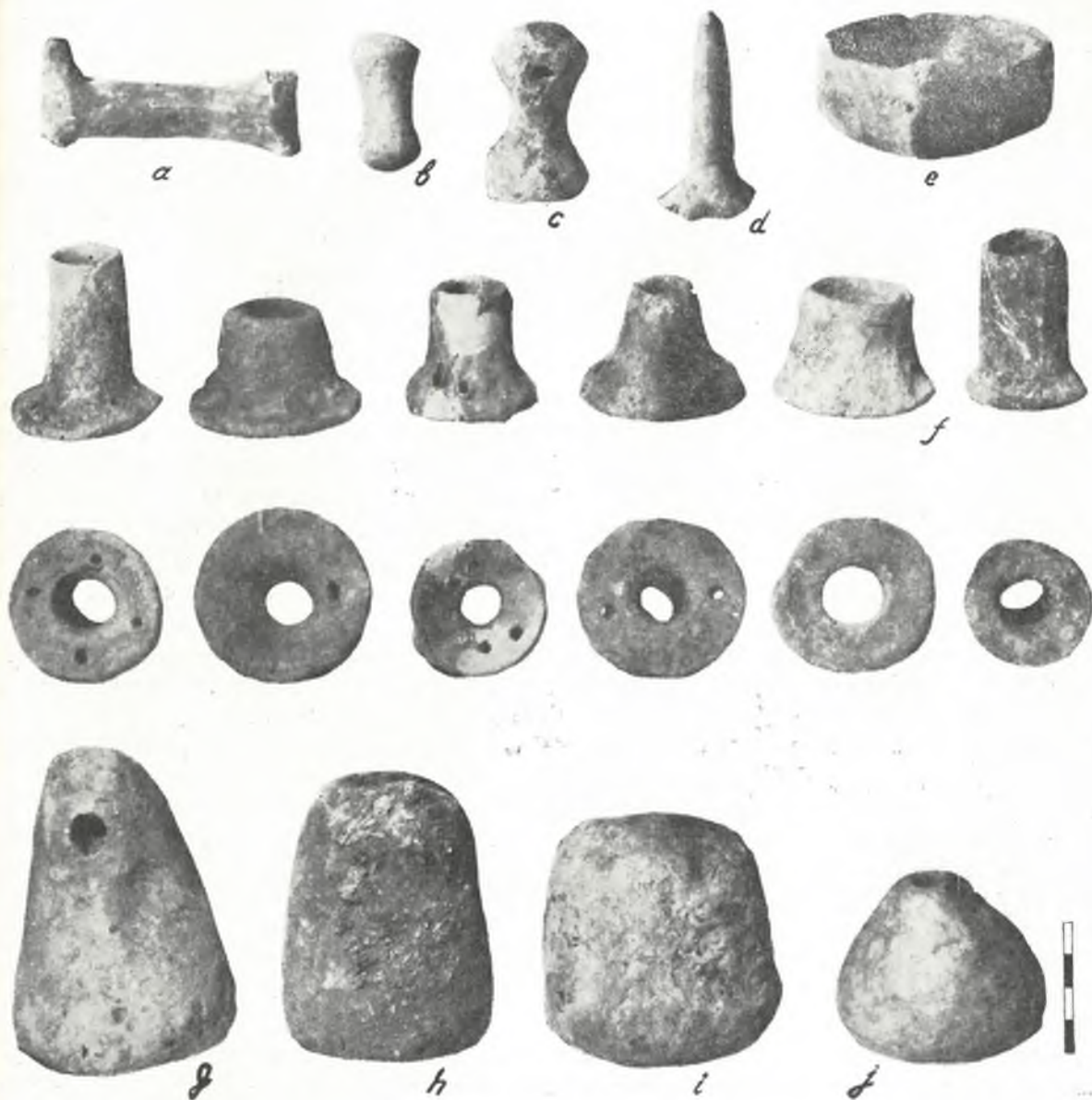
Вторият по-дебел и груб похлупак има също конусовидна форма. Периферията му е назъбена. Бледочервеникава повърхност. Височина 6 см, диаметър 13,1 см (обр. 17, *a*). Последният похлупак прилича на един похлупак от могиленото селище при Болярово (Паша-кьой), Бургаски окръг¹.

В две жилища се намериха късове от цедилки с голяма дупка на дъното, напълно сходни с тези от енеолитните селища.

¹ В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 82.

Разни предмети от глина

Намериха се и значителен брой различни предмети, изработени от глина — тежести за рибарска мрежа, прешлени за вретено, тежести за стан, лъжици, потички и предмети с неопределено предназначение.

Обр. 19. Предмети от глина с неизвестно предназначение (a—c, f), тежест за стан (g), червена охра (h), лампички (i, g)

Fig. 19. Objets en argile à usage inconnu (a—c, f), poids de métier à tisser (g), ocre rouge (h), petites lampes (i, g)

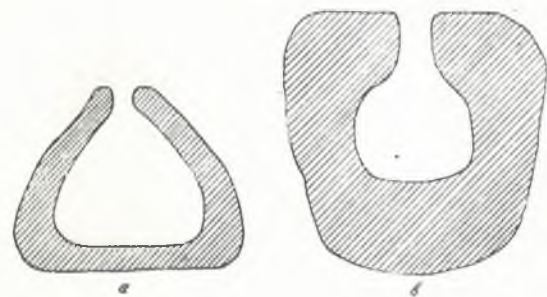
Тежести за мрежа. Откриха се 16 масивни кръгли и един продълговат прешлен за рибарска мрежа. Направени са от добре пречистена глина. Върху шест от кръглите прешлени личат каналчетата, получени от връвта на мрежата. Диаметър 6,7—8,3 см и дебелина 3,5—4,6 см (обр. 18, j—o).

Кръгли прешлени за рибарска мрежа са известни от много енеолитни селища у нас и съседните страни.¹

Продълговатият прешлен има дължина 6 см и дебелина 4,2 см (обр. 18, *i*). Последният тип прешлен се среща по-рядко, и то главно в селищата, разположени до по-пълноводни реки.²

Прешлените за вретено са малко на брой. Два от тях са двойно конусовидни с диаметър 3,4—3,6 см, един закръглен с диаметър 4,2 см, един плосък с диаметър 7 см и пет направени от късове на глинени съдове с диаметър 4,2—6,9 см (обр. 18, *a—h*).

Единствената тежест за стан има конусовидна форма със затъпен връх и дупка в горната част. Височина 10 см и диаметър на основата 7,1 см (обр. 19, *g*).

Обр. 20. Разрез на двете лампички от обр. 19 (*i, j*)
Fig. 20. Coupe des deux lampes (*i, j*)

Намери се само една малка, грубо направена лъжица с къса, широка дръжчица, пробита с тясна дупчица за привързване. Дължина 6,9 см, ширина 4 см (обр. 21, *c*).

Потички. Намериха се две глинени потички с различна форма. Едната потичка произхожда от жилище от 2,10 м дълбочина. Има двойно конусовидна форма със среден, изпъкнал, наръбен ръб, с масивна долна половина и дълбока обърната конусовидна вдлъбнатинка. Пепеляво-червеникава повърхност. Височина 6 см, диаметър на отвора 2,7 см, диаметър на средата 8,5 см, на дъното — 2,7 см. Дълбочина на отвора 2,9 см

(обр. 22, *a* и 23, *a*). По форма, цвят, дори и размери тази потичка не се отличава от потичката с азурита от Стара Загора.³

Втората потичка, намерена в долния изкоп на дълбочина 2,70 м, има цилиндрична форма с дълбока, обърната конусовидна вдлъбнатинка. Тъмнопепелява повърхност. Височина 3,5 см, диаметър на устието 1,9 см, а на дъното — 1,8 см (обр. 22, *b* и 23, *b*).

Глинени потички с двойно конусовидна или цилиндрична форма произхождат от много енеолитни селища у нас,⁴ на които доскоро не се обръщаше никакво внимание. Те ясно показват, че медните предмети са изработвани в самите селища.⁵

Масивно конусовидно съдче, вероятно лампичка, пробито откъм върха с тесен отвор, който постепенно се разширява във вътрешността. Височина 5,2 см, диаметър 6,5 см (обр. 19, *f* и обр. 20, *a*). Аналогична форма „лампички“ са открити в могилата Ясътепе в Пловдив,⁶ Русе⁷ и пр.

Масивен, слабо стеснен откъм едната основа, цилиндричен предмет с неравна повърхност, пробит в центъра с широка дупка, която се разширява навътре. Височина 7 см, диаметър 6,2—7,4 см (обр. 19, *i* и обр. 20, *b*).

Цилиндрична форма, стеснена в горната си част, от червена охра, приготвена за боядисване на съдове. Тъмночервеникава повърхност. Височина 9,1 см, диаметър на основата 6,8 см (обр. 19, *h*).

От глинени предмети с неопределено предназначение на първо място ще отбележим шестте кухи цилиндрични форми с разширена равна основа. Основите на три от тях са про-

¹ В. Миков и Н. Джембазов, цит. съч., стр. 88.

² Пак там, стр. 88 и цитираната там литература.

³ Д. Николов, Новооткрити паметници в Старозагорския музей, ИАИ, XX, стр. 575.

⁴ Г. Георгиев, За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България, ИЧД, стр. 383 и цитираната там литература.

⁵ В една цилиндрична потичка от Караново имаше малахитова руда — Г. Георгиев, цит. съч., стр. 389.

⁶ П. Детев, Селищната могила Ясътепе в Пловдив, ГНАМП, I, обр. 12.

⁷ Г. Георгиев и Н. Ангелов, цит. съч., стр. 94.

бити с по две коси към отвора дупчици, а на две — с по четири дупчици. Имат недобре изравнена кафява или черна повърхност. Основата им отдолу е гладка. Намерени са на различни дълбочини. Височина 3,4—5,4 см и диаметър на основата 4,2—6 см (обр. 19, *f*).

Обр. 21. Предмети от глина — кръгче (*a*), част от похлупак (*b*)
Fig. 21. Objets en argile — rondelle (*a*), fragment de couvercle (*b*)

Обр. 22. Глинени потички
Fig. 22. Godets en argile

Подобни кухи предмети са открити и в други енеолитни селища, например Гумелница, Русе, Хотница и пр.¹ За каква цел са използвани тези предмети, с положителност не можем да кажем. Гладката им основа показва, че те са прикрепяни плътно към някаква материя — възможно е кожни мехове.

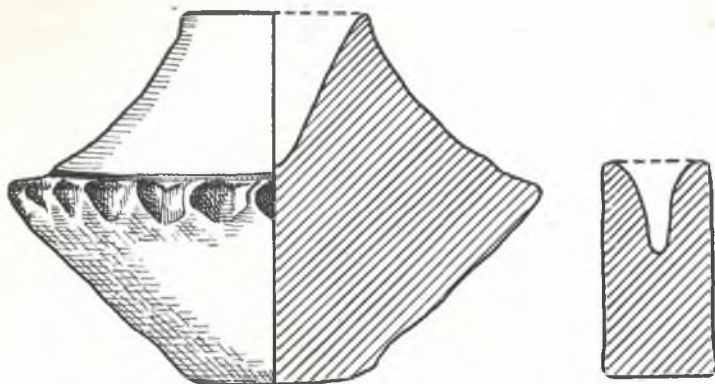
Предмет с цилиндрична форма, с надебелена и заоблена горна част, с косо пробита дупчица и разширена, слабо вдлъбната основа. Недобре изгладена повърхност. Височина 4,5 см, диаметър 2,6 см (обр. 19, *c*). Аналогични предмети произхождат и от други енеолитни селища у нас.²

Предмет с цилиндрична форма, надебелен и заоблен откъм двата края. Изгладена повърхност. Височина 4,2 см и диаметър 2 см (обр. 19, *b*).

Предмет във форма на висок конус с разширена, слабо вдлъбната основа. Сива, недобре изгледака повърхност. Височина 5,2 см, диаметър 2,7 см (обр. 19, *d*).

¹ В. Миков и Н. Джембазов, цит. съч., стр. 92 и посочената литература.

² Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949, ИАИ, XVIII, стр. 164; Р. Попов, Коджадерменската могила при гр. Шумен, ИАД, VI, стр. 145.

Обр. 23. Разрез на глинениите плочки от обр. 21

Fig. 23. Coupe des godets en argile

вдлъбната основа и с по две успоредни, косо пробити дупчици в периферията, служили вероятно за окачване (обр. 25, c). Тъмносива недобре изгладена повърхност. Аналогични „кръгчета“ са познати от Русе,¹ Гумелница,² Караново³ и пр.

Надебелени половини от две костени игли, намерени в горните пластове. Едната завършва с плоско разширение със странични връзвания. Дължина 11 см. Другата игла завършва с две закръглени плочки, разделени с една дупчица, а плочките са пробити в средата с по една дупчица. Двете плочки имитират двойноспиралния завършък при медните игли. Дължина 4,1 см (обр. 24, a, b). Подобни костени игли са познати от могилата до Караново.

Квадратна костена пластинка с дупка в центъра. Дължина 1,8—1,9 см (обр. 25, c).

Костена халка с диаметър 3,5 см (обр. 24, c).

Три къса от различни гривни от мидата *Spondylus* (обр. 24, d).

Четири черупки от мидата *Cardium*, пробити с по една дупчица (обр. 25, b).

Три зъба от дребно животно, пробити с по една дупчица.

Три къса от голяма мраморна гривна, надебелени по средата, открити на 3,5 м дълбочина. Широчина 2,8—3 см, дебелина 1 см (обр. 24, e).

От горните пластове произхождат и две медни игли, които завършват в горната си част с двойна спирала. Иглите имат квадратно сечение. Дължина: f — 13,2 см и g — с отчупен връх — 10,1 см (обр. 24, f, g). Подобни медни игли са известни от множество селища у нас.⁴

На различни дълбочини се намериха шест астрагални и една стъпална кост от различни по-едри животни. Пет от тях са изгладени от двете или едната, по-тясната страна, една — от три страни, а стъпалната е изгладена само от едната, по-широката страна (обр. 25, f). Аналогични кости са познати и от други селища у нас.⁵ Вероятно тези кости са употребявани за игра.

В едно жилище от 3,50 м дълбочина се намериха пет фаланги от дребно животно, изгладени и пробити в единия край от двете тесни срещуположни страни (обр. 25, e).

В един съд от жилище на дълбочина 2,10 м имаше 40 двойноконусовидни костени предмета, изгладени от едната страна. Дължина 2,3—4,6 см, дебелина 0,6—1,2 см (обр. 25, a). Подобни предмети не са известни от друго място.

Кух крак с квадратно сечение, вероятно от глинена масичка (?) с гладки стени. Три от стените са украсени с ленти, ограничени с вдлъбнати линии, които образуват полуспирали. Височина 8 см, широчина 4,2 см (обр. 26, r).

Накити

Намерени бяха и доста накитни предмети, направени от глина, кост, черупки от миди, мрамор и мед. От тях ще отбележим следните:

Два малки ниско конусовидни глинени предмета с кръгла, слабо

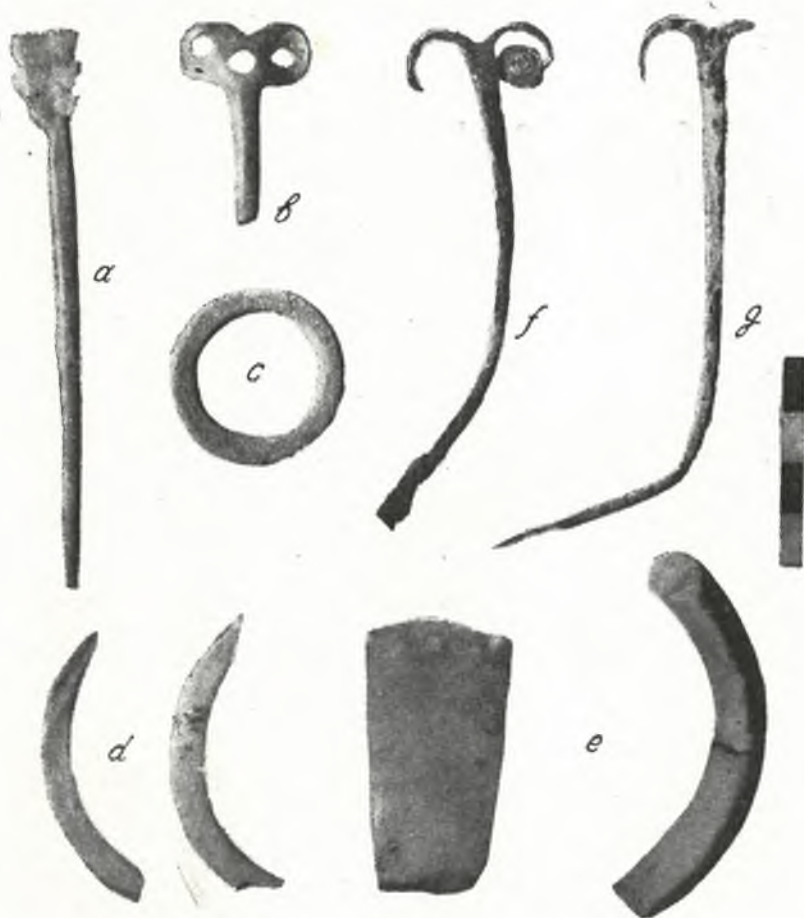
¹ Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953, стр. 97.

² V. I. Dumetrescu, Fouilles de Gumelnița, Dacia, II, стр. 92.

³ Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

⁴ Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953, стр. 70; В. Миков, Селищна могила в с. Габарево, ГНМ, V, стр. 112; В. Миков, Могилата при с. Султан, стр. 35.

⁵ Р. Попов, Коджадерменската могила, ИАД, VI, стр. 92.

Обр. 24. Накитни предмети — костени игли (*a, b*), костен пръстен (*c*), медни игли (*g, f*), късове от гривни от мидата *Spondylus* (*d*), къс от мраморна гривна (*e*)

Fig. 24. Objets de parure — épingles en os (*a, b*), bague en os (*c*), épingles en cuivre (*g, f*), fragment de bracelet en coquillages de *Spondylus* (*d*), débris de bracelet en marbre (*e*)

Пластика

В селището до Завет се намериха значително количество човешки фигурки, направени от глина и кост, и само две глинени животински фигурки. Почти всички фигурки, с изключение на три човешки и двете животински, произхождат от боклучните насипи.

Фигурки от кост. В по-горните пластове — към 2 м дълбочина — се намериха само две триръбести, един плосък и част от корубеста костена фигурка.

В двете триръбести фигурки човешкото тяло е представено по най-схематичен начин. В тях няма никакви означения. Височина *a* — 6,5 см и *b* — 7 см (обр. 26, *a, b*).

От долните пластове произхожда една, и то от най-опростените плоски човешки фигурки, на която главата, гърдите, корема и краиците са отделени чрез странични изрязвания. Височина 8,1 см (обр. 26, *c*).

Откри се само горната половина от един рядък тип фигурки — именно корубеста костена фигурка. Има правоъгълна глава с две дупки в ушната част, две на лицето и по една на гърдите. Височина 7 см (обр. 26, *d*). Корубести костени фигурки с малко по-друга форма на главата произхождат от могилата до Русе и други места.¹

¹ Г. Георгиев и Н. Ангелов, цит. съч., стр. 103.

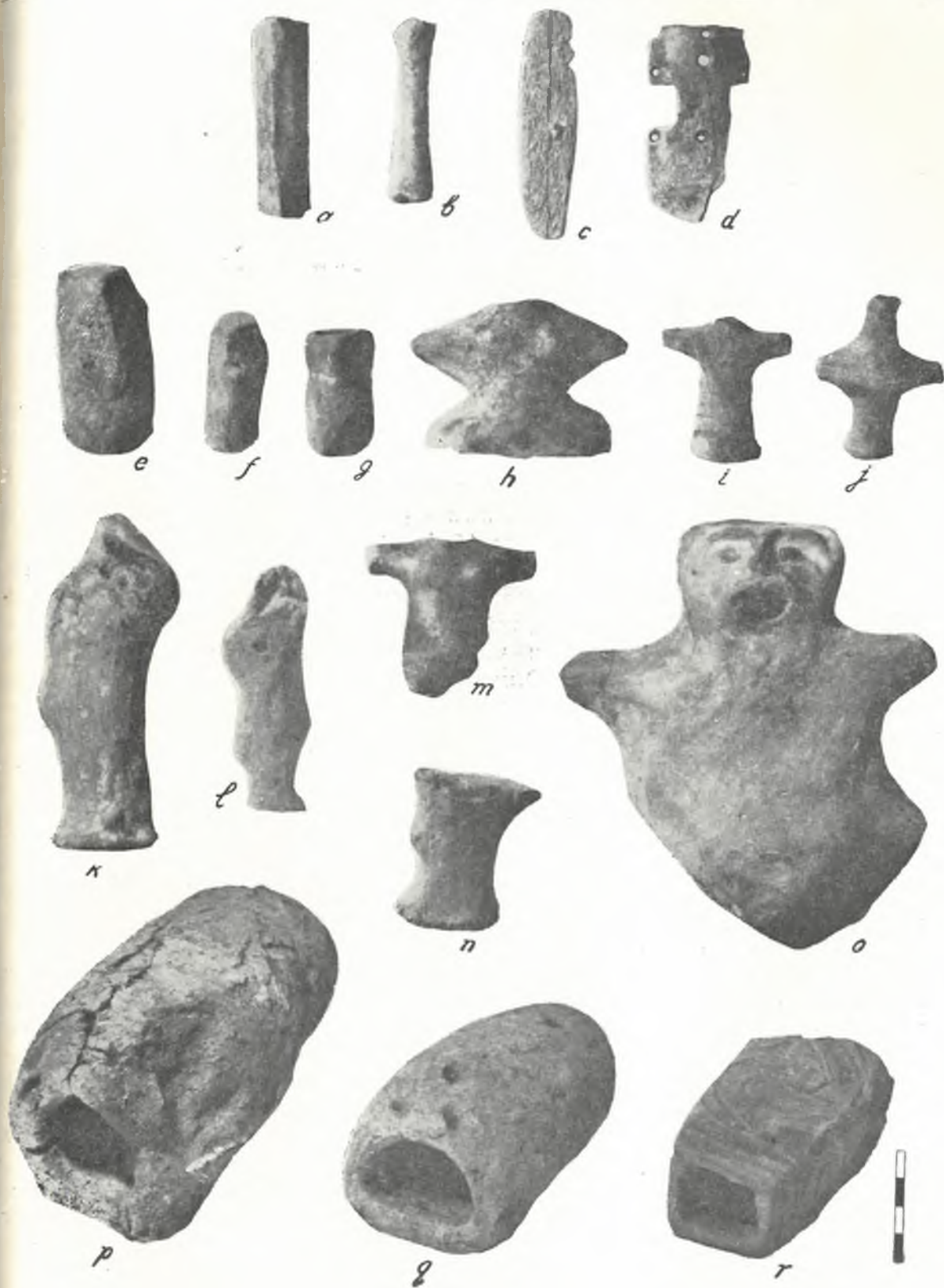
Глинени фигурки. Тази група фигурки се намериха във всички дълбочини на двата изкопа. Само три човешки и двете животински фигурки са цели. От останалите са запазени торсото, краката, единият крак, седалищната част и пр.

Обр. 25. Костени предмети с неизвестно предназначение (a), накити от мидени черупки, кост и глина (b, d), астрагални кости (e, f)
Fig. 25. Objets en os à usage inconnu (a), parures de coquillages, os et argile (b—d), astragal d'os (e, f)

Човешки фигурки. По-голямата част от фигурките са правостоящи. Ще опишем само добре запазените и по-интересните фрагменти от фигурки:

Цилиндрична фигурка с груба сива повърхност. Човешкият образ е предаден в най-примитивна форма, както при тръбестите костни фигурки — чрез две странични плоскости, които се пресичат в носната част. Устата е означена с три дупчици, а очите — с по една едва личеща хоризонтална вдлъбнатинка. Височина 6,5 см, дебелина 3,1 см (обр. 26, e).

Обр. 26. Човешки фигурки от кост (a—d), от глина (e—n), глинени фалуси (p, q)
 Fig. 26. Figurines humaines en os (a—d), en argile (e—n), phallus en argile (p, q)

Аналогична фигурка с червеникава повърхност, с широко отворена уста. Височина 4,8 см, дебелина 1,8 см (обр. 26, *f*).

Аналогична фигурка с груба повърхност, без означение на устата и очите. Височина 4,2 см, дебелина 2,3 см (обр. 26, *g*).

Грубо моделирана фигурка с цилиндрична основа, слабо очертани нос и уши, с ръце, издадени навън. На гърба и гърдите има по една конусовидна издатина. Сив цвят. Височина 5,5 см (обр. 26, *h*).

Фигурка с цилиндрична основа и ръце, издадени навън. Главата липсва. Бledoкафява повърхност. Височина 5 см, широчина през ръцете 4,6 см (обр. 26, *i*).

Торсо от добре моделирана стояща фигурка на жена с издадени навън ръце. Сив цвят. Височина 5,5 см, широчина през ръцете 7,5 см (обр. 26, *h*).

Торсо от още по-внимателно моделирана фигурка на жена с ръце, издадени навън. Тъмна гладка повърхност. Височина 5,6 см, широчина през ръцете 5,9 см (обр. 29, *m*).

Горна половина от голяма куха стояща (?) фигура с гладка червеникава повърхност, с къси ръце, издадени навън, къса шия и глава, сплескана отзад. Носът и очите са внимателно моделирани: устата и очите релефни. Устата широко отворена. Височина 13,4 см, широчина през ръцете 12,8 см (обр. 26, *o*).

Ще отбележим и следните три къса от фигурки:

Ляв крак от куха фигурка с изпъкнало коляно, равно отдолу и нарязано по цялата периферия стъпало. Сива повърхност. Височина 4,8 см (обр. 26, *n*).

Ляв крак от голяма фигура на жена, надебелена в тазната част, с изпъкнало коляно и моделирана ябълчна кост. Бледочервеникава гладка повърхност. Височина 11,6 см (обр. 26, *k*).

По-интересен е последният фрагмент, който представлява ляв крак на фигурка на жена със слабо издадено коляно. В горната си част е украсен с врязани ленти и триъгълници. Черен цвят. Височина 7 см (обр. 26, *l*). Откъм вътрешната страна е запазена тясна дупчица от клещицата, дълбока 1,2 см, посредством която се е прикрепвал към десния крак. От тази дупчица се установява, че краката при стоящите фигурки са моделирани поотделно и отделно от тялото. Те са свързвани един за друг с помощта на тънки клещици и след това са прилепвани към торсото. Подобни дупчици има и върху други крака от глинени фигурки, на които обаче не е обръщано внимание.

Прави впечатление, че човешките фигурки от могилата до Завет са по-еднообразни и с изключение на четирите са по-груби. Всички фигурки, освен голямата куха фигура, приличат напълно на глинени фигурки, известни от нашите енеолитни селища. Голямата фигура до известна степен се отличава по добре моделираните форми на носа и очите — белег, който рядко се среща между човешките фигурки от това време.¹

Животински фигурки. От двете животински фигурки по-голямата изобразява крава. Има червеникав цвят. На главата има рога и очи, които са означени с хоризонтална дупка. Краката и опашката са къси. Вимето е предадено с четири конусовидни израстъка. Дължина 5,2 см, височина 4,5 см. Намерена в жилище на 2,50 м дълбочина (обр. 27, *a*).

Втората фигурка, която произхожда от по-долните пластове, е грубо моделирана. Има тъмноопушен цвят. Дължина 3,7 см, височина 2 см (обр. 27, *b*).

Първата фигурка, както ясно личи по вимето, е на крава. У нас са намерени много глинени фигурки, които изобразяват домашни и диви животни, обаче те са моделирани така, че много трудно може да се определи видът на животното. Между многото фигурки на животни от могилата до Невски (Султан) са различни фигурки на вол, свиня, козел,² в могилата до Русе — на куче, свиня,³ в Караново — на куче.⁴ В румънските енеолитни селища са

¹ В добре моделираните глави на човешки фигури очите са очертани с вдлъбната или врязана черта.

² А.н. Чилингиров, Глинени фигурки от предисторическото селище в с. Султан, СбБАН, XI, стр. 40.

³ Г. Георгиев и Н. Ангелов, цит. съч., стр. 110.

⁴ Непубликувана фигурка в Археологическия музей, София.

намерени много глинени фигурки, между които на вол, свиня, козел и пр.¹ За първи път в Карпатодунавските области в могилата до Завет е открита глинена фигурка на крава.²

Към фигурките ще добавим още един предмет с цилиндрична форма, с четири крачета в краищата (сега отчупени) и по един израстък в двата края. Дължина 9 см, височина 4,1 см

Обр. 27. Глинени животински фигури
Fig. 27. Figurines animales en argile

Обр. 28. Глинени модели на човешки крака
Fig. 28. Modèles en argile de pieds d'homme

(обр. 19, а). Аналогични предмети, чието предназначение не е ясно, произхождат от доста енеолитни селища у нас.³

Все към тази група фигурки спадат и два (един по-голям и един по-малък) грубо моделирани глинени фалуса. Те имат почти цилиндрична форма, слабо изравнена по дължината си от едната страна. От двата края по дължината си са дълбоко вдлъбнати. Откъм по-дебелия си край отгоре те са пробити с по три отвърстия, а отдолу — с по едно. Имат бледочервеникав цвят. По-големият фалус е намерен в жилище на дълбочина 1,60 м заедно с глинената фигурка на обр. 26, f. Дължина 15,1 см, дебелина 7,6 см (обр. 26, p). По-малкият произхожда от жилище на 2,10 м дълбочина. Дължина 11,1 см, дебелина 6,1 см (обр. 26, q). В почти всички енеолитни селища са намерени по един, два или повече фалуса от глина.⁴

Накрая ще прибавим и два модела на човешки крак. По-големият е стеснен в горната си част и пробит с тясна дупчица. Бледочервеникав цвят. Дължина 10,2 см, височина 7,1 см (обр. 28, b). Подобни модели на човешки крака са намерени в няколко енеолитни селища в Долнодунавските земи, например в Русе,⁵ Голям извор.⁶

¹ Hăbășești, 1954, стр. 422 и сл.

² В Историческия музей в Киев се пази една глинена фигурка на крава, намерена при Сушавка — в басейна на Южен Бук.

³ П. Детев, Селищната могила при Биково, ГМПО, I, стр. 184 и цитираната литература.

⁴ В. Миков, Селищна могила в Габарево, стр. 108 и цитираната литература.

⁵ Г. Георгиев и Н. Ангелов, цит. съч., стр. 165.

⁶ В. Миков ИАИ, II, стр. 224.

По-малкият модел на крак е с късо стъпало и разширена равно отсечена горна част. Светлосива повърхност. Височина 4,3 см (обр. 28, с).

Кости от животни

На всички дълбочини се разкриха много кости от диви и домашни животни: дива свиня (*Sus scrofa*), елен (*Cervus elaphus*), сърна (*Capreolus capreolus*), тур (*Bos primigenius*), бобър (*Castor fiber*), овца (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*), домашна свиня (*Sus domestica*), куче (*Canis familiaris*) и пр.

Материалите, намерени при изкопните работи за трасето на жп. линия и от сондажните разкопки, са малко, но достатъчни, за да се направят някои изводи за живота на обитателите на могиленото селище до Завет.

Благоприятните условия — пълноводна река, плодородно поле, пасбища, предпланини с гори и обилен дивеч — са спомогнали на първобитния човек да се задържи на едно място продължително време и да се образува голямо могилено селище с дебели културни пластове.

Селището е било укрепено с големи бигорни камъни и пръст. Открити са следите на жилища, изградени на равен терен, разположени наблизо едно до друго. Имали са правоъгълна форма. Във всяко жилище има пещ и място за мелница.

Оръдията за производство са изработвани от кремък (възможно е и от обсидиан), камък, кост, рог и мед. От кремъка приготвявали ножове, стъргалки, върхове за стрели; от камък — бравди, теслички, длета, бойни бравди, гладилки; от рог — мотички, чукове, дръжки; от кост — върхове за копия и стрели, шила; от глина — тежести за рибарски мрежи и стан, прешлени за вретено и пр.; от мед — върхове за шила. Оръдията, включително и тези от мед, са изработвани в селището.

Съдовете са изработвани от добре пречистена глина. Имат хубаво изгладена повърхност. Те са с форми, каквито познаваме от близките и по-далечните енеолитни селища — сферични, крушовидни, паници и пр. Съдовете са с релефни, врязани, вдлъбнати, инкрустирани, рисувани с графит или червена охра и смесени орнаменти. Рисуваните с графит съдове се срещат почти във всички дълбочини, а тези с релефните украси преобладават в горните пластове. Съдовете са работени в самото селище. Червената охра, с която са украсявани съдовете, е копана в съседната местност „Черешето“.

От глина, кост, рог, мидени черупки, мрамор и мед са правени още и най-различни предмети — човешки и животински фигурки, накити и пр.

Обитателите на селището са се занимавали с мотично земеделие, примитивно скотовъдство, лов, риболов. Хранили се и с миди и охлюви. Те са обработвали и първия метал — медта. Предачеството и тъкачеството са им били известни. Носели са и украси. Имали са и различни култове. Селището е представлявало родова община.

LE TELL PRÈS DU VILLAGE ZAVET, ARRONDISSEMENT DE BOURGAS

V. MIKOV

(Résumé)

Lors des travaux de terrassement de la ligne de chemin de fer Polianovgrad — Varna de 1939 on a détruit la majeure partie du tell dans les environs du village de „Zavet“, arrondissement de Bourgas. On y a pratiqué aussi deux petits sondages.

La périphérie du tell comporte un mur d'enceinte qui entoure le site construit de gros blocs de maçonnerie de pierres. La hauteur conservée est de 1,50 m et l'épaisseur de 1,10 — 1,30 m (fig. 1 et 2).

On y a établi l'existence de 7 horizons d'habitations avec des traces d'habitations carbonisées, de talus formés de détritiques, des outils, de la céramique, des parures et divers objets.

Plusieurs habitations y ont été mises au jour, construites d'après le même système que celui des sites de l'énéolithique des Balkans — avec des pieux de bois minces, recouverts d'une épaisse couche d'argile.

A de nombreux endroits on a découvert des talus formés de cendres, des tessons de vases, des ossements d'animaux, etc.

Cette station a livré un assez grand nombre d'outils de silex, de pierre, de bois de serf, d'os et de cuivre.

Les outils de silex qu'on y a récoltés sont : couteaux (fig. 3 a — g), grattoirs (fig. 3 h — l) pointes de lance (fig. 3 m, n) — qui ne se distinguent pas des instruments connus des sites de l'énéolithique.

Outils en pierre : hachettes, haches, burins, haches-marteaux, marteaux, boules de combat, polissoirs, etc. (fig. 4, fig. 6, fig. 7); par leur forme, complètement analogues à l'outillage des sites de l'énéolithique.

Parmi ceux-ci il convient de mentionner tout particulièrement une petite hachette de pierre très intéressante avec un manche en bois de serf (fig. 5).

Citons encore une petite pierre à deux concavités. On l'utilisait pour y diluer l'ocre rouge (Fig. 8).

Les pioches et les marteaux sont en corne, les pointes de lance, les poinçons, les burins, les polissoirs, les fusaïoles (fig. 11) sont tous en os. La partie supérieure d'un polissoir mérite d'être signalée; par ses entailles latérales elle rappelle le type le plus simple des figurines plates en os (fig. 12, c). Enfin on a trouvé aussi un poinçon en cuivre à manche en os, ainsi que deux pointes de cuivre affûtées aux deux bouts (fig. 12, a — c).

Ce site a livré une abondante céramique — principalement des fragments de vases en argile et des vases entiers. Les plus grands et grossiers d'entre eux sont en argile mélangée de grains de sable, et les petits, en argile purifiée, mélangée de petits morceaux broyés de vases. Leur surface est complètement lisse.

Les vases sont de formes très variées. Presque toutes les formes connues des sites de l'énéolithique y sont représentées : sphériques, vases plats ou profonds, à double cône et à petites anses. On y a également recueilli des tessons de grands vases cylindriques munis de supports creux.

Le trait particulier de la céramique néolithique des terres du sud-est européen réside dans leur ornementation. Le décor des vases est en relief, incisé, creusé, peint au graphite ou à l'ocre rouge. Enfin, avec des ornements incrustés ou mixtes (fig. 13—16).

Parmi les couvercles on a trouvé de grands morceaux pourvus d'anses de forme cylindrique.

Il y avait aussi quelques fusaïoles, dont plusieurs sont rondes et une seule allongée qui servaient aux pêcheurs pour leurs filets (fig. 18), des fusaïoles habituelles (fig. 18), des poids de métier à tisser (fig. 19), etc.

Deux petits vases en argile d'une forme très intéressante et passés inaperçus méritent une attention particulière (fig. 21 et 22).

On y a recueilli encore cinq objets cylindriques creux en argile (fig. 19) trouvés déjà dans d'autres tells du bas Danube.

Les parures comprennent deux épingles à bout élargi, une bague en os, trois morceaux d'un bracelet en marbre et deux épingles en cuivre qui se terminent en double spirale (fig. 24).

La plastique est représentée par quelques figurines d'hommes et deux représentations d'animaux.

On y a trouvé aussi des figurines en os — notamment : deux, à trois faces, l'une plate, et un fragment de statuette creuse très peu connue (fig. 26). Par leur forme ces statuettes se rap-

prochent des figurines découvertes jusqu'ici dans les stations énéolithiques des terres danubiennes des Balkans.

Il convient de signaler particulièrement une petite figurine cylindrique d'argile et la partie supérieure d'une grande figure creuse à bras courts, avec le nez et les yeux très bien modelés (fig. 26, o).

Des deux représentations d'animaux la plus grande est celle d'une vache (fig. 27, a). C'est la seule figure d'animal connue à l'heure actuelle des stations énéolithiques des terres de la péninsule des Balkans.

Rappelons que tous les matériaux du tell de Zavet sont datés de l'énéolithique.

РАЗКОПКИ НА ЕМЕНСКАТА ПЕЩЕРА

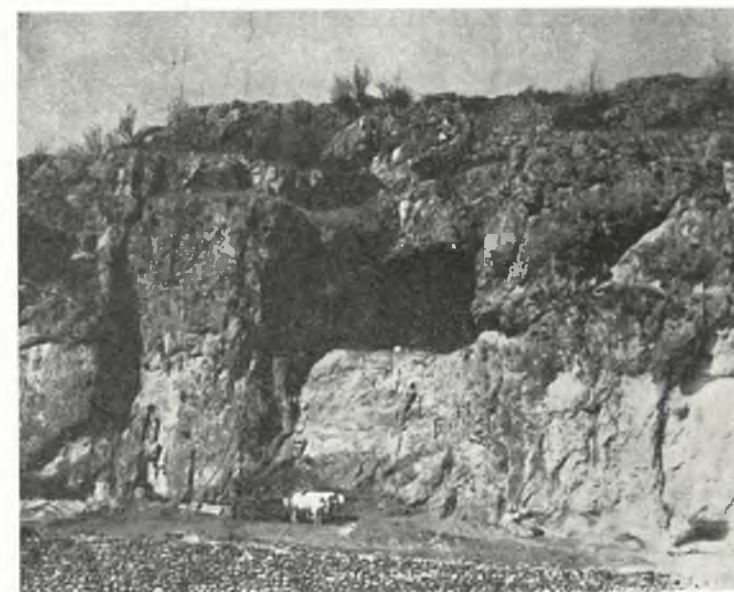
Я. Николова и Н. Ангелов

Еменската пещера се намира на север от с. Емен, Търновски окръг. Отворът ѝ се отвива на левия бряг на р. Негованка, която тук се врязва дълбоко в капротинския варовиков терен и образува „Долния боаз“ (обр. 1, 2). Входът на пещерата, обърнат на изток, отстои на 150 м от началото на боаза и се намира на 4 м височина от една скална тераса.

За пръв път пещерата е била проучвана през 1920 г. от Р. Попов,¹ който направил сондажи недалеч от нейния вход и открил части от глинени съдове и други предмети.² Откритите материали според него принадлежат към неолитната епоха и към по-късно време, без да се определя точно епохата.

През 1949 г. Г. Марков прави сондажни разкопки близо до входа на пещерата за събиране останки от кватернерни бозайници и открива много керамичен материал, костени и кремъчни оръдия на труда. Откритите материали, проучени съвместно с Г. Георгиев, авторите отнасят към каменно-медната и желязната епоха.³

Входът на пещерата е широк 10 м и висок 6,90 м. От него се влиза в широка и висока зала, която продължава 32 м, след това пещерата се стеснява на 9,50 м и образува втора зала, която достига до 50 м навътре в пещерата. От тази зала се отклонява страничен ход на юг, който много скоро завършва. След втора зала главният ход на пещерата продължава с ширина 3—4 м и на 80 м завършва с купол, висок 30 м. От това място пещерата постепенно се стеснява, височината ѝ намалява и с много завои достига до 236 м (обр. 2). Върху скалната основа на пещерата има наслоявания (естествени, културни и гуано от прилепи). Пе-

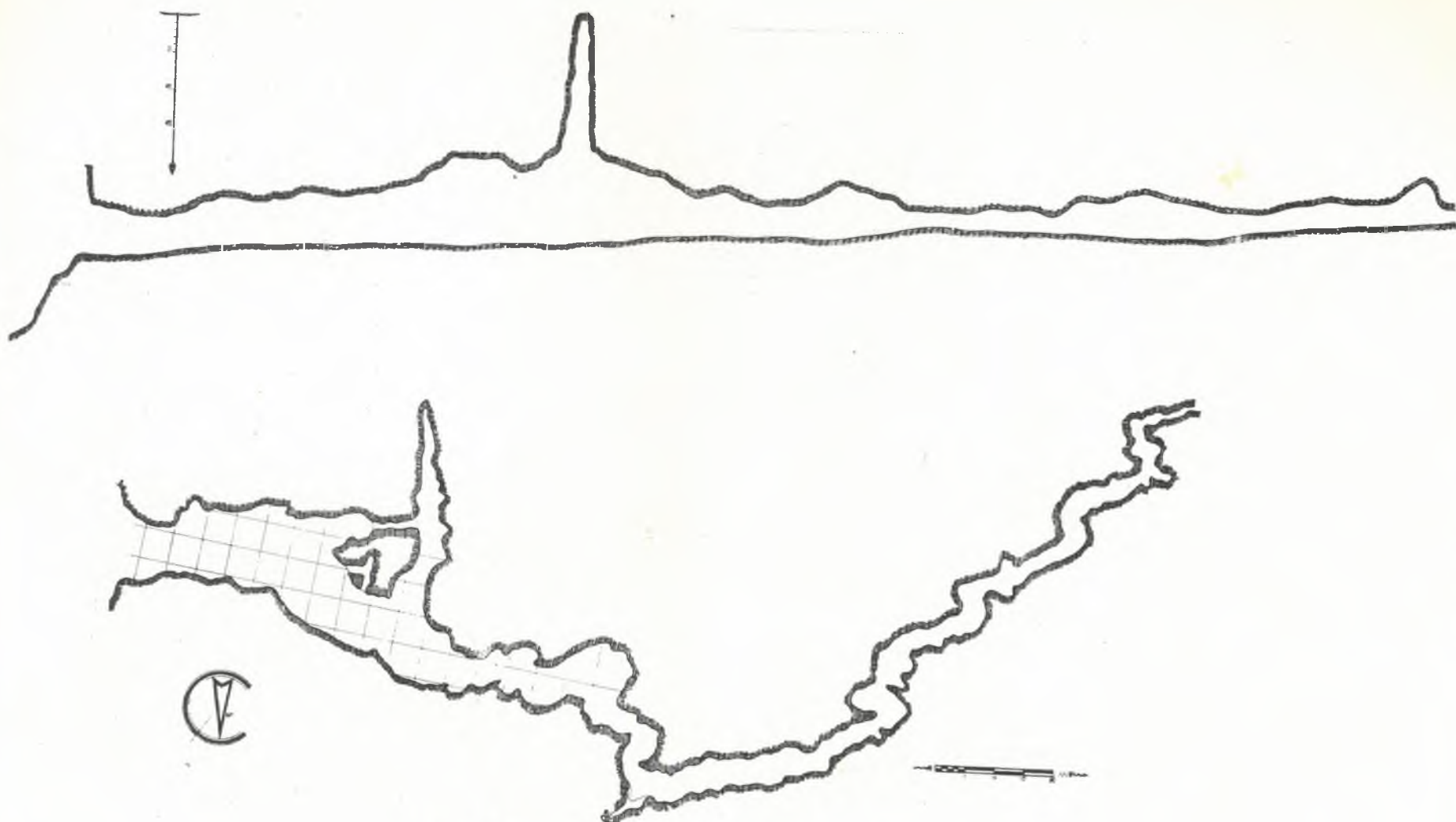

Обр. 1. „Долния боаз“ и Еменската пещера
Fig. 1. Le col inférieur et la grotte d'Emené.

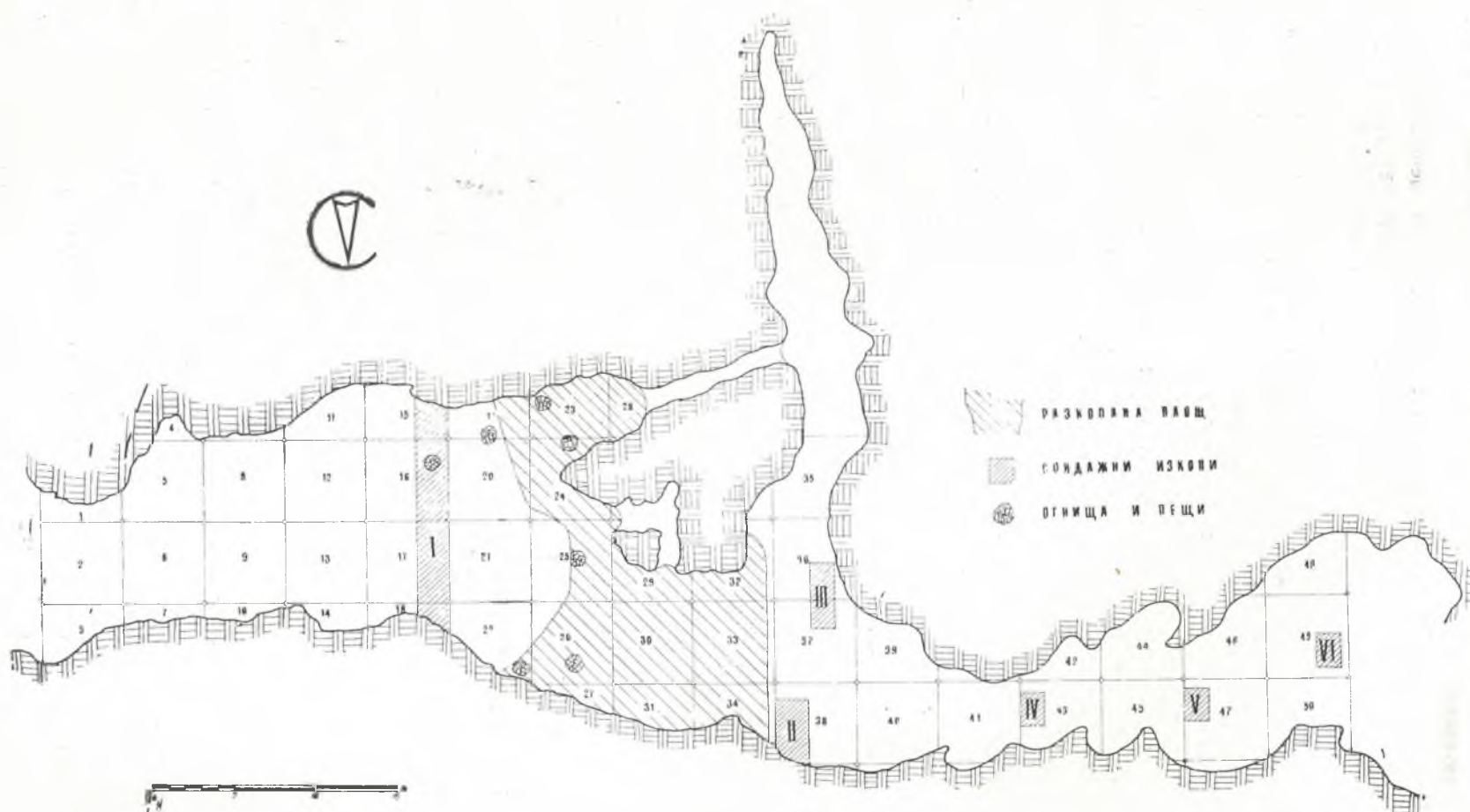
¹ Р. Попов, Материали за предисторията на България, ГНМ, 1920, стр. 54.

² В. Миков, Предисторически селища и находки в България, София, 1933, стр. 29.

³ Г. Марков и Г. Георгиев, Живот и култура на първобитния човек в нашите пещери, Природа и знание, год. VI, 1953, кн. 7, стр. 9.

Обр. 2. Еменската пещера, вертикален и хоризонтален разрез по дължина
Fig. 2. Coupe verticale et horizontale de la grotte d'Emin

Обр. 3. Еменската пещера, план на разкопаната площ
Fig. 3. La grotte d'Emin — plan des fouilles

щерата е суха. Сталактитната кора в цялата пещера е оцветена жълтокафяво и не преминава в сталактитни образувания.

В началото на 1959 г. ТКЗС в с. Балван решава да приспособи пещерата за производство на гъби, първите опитни насаждения от които дали положителни резултати. През есента на същата година било започнато разчистването на пещерата от камъни и изравняването на терена за нуждите на строителството. Почти цялата площ на първа зала е била разчистена на дълбочина до 0,70 м. В първите десет метра от входа дебелината на разчистения слой е сравнително по-малка. Камъните били начупени и складирани близо до входа, предназначени за преградна стена, с която ще се затвори пещерата на 3—4 м от входа.

В изхвърлената извън пещерата пръст намерихме много части от глинени съдове, които принадлежат на каменно-медната, бронзовата, желязната и римската епоха. Намериха се и много кости от животни, кремъчни, костени и каменни оръдия на труда. През време на предварителния изкоп на 25 м от входа, близо до северната скална стена на пещерата, на дълбочина 0,60—0,70 м била намерена една златна гривна.

Уведомен за тези важни находки, музеят в Търново спря временно изкопните работи за изравняване на терена и започна веднага спасителни археологически разкопки в пещерата.

Разкопките имаха за цел да се проучи оная част от терена на пещерата, която трябваше да се разчисти за нуждите на строителните работи. Те се извършиха от 19. X. — 31. X. 1959 г. Разчисти се площ от около 200 кв. м, която започва 30 м от входа и продължава до 45 м. Отначало дълбочината на разчиствания пласт бе 0,70 м. Постепенно тя намаляваше и на 45 м се изравни с нивото на пещерата. Направиха се и шест сондажни изкопа в различни части на пещерата — от входа до 80 м (обр. 3).

При спасителните археологически разкопки в Еменската пещера въпреки неблагоприятните условия и малкото време за работа, с което разполагахме, се спазваше строго стратиграфският метод на работа.

Резултати от разкопките

През време на разкопките се откри твърде много керамичен материал — глинени съдове, части от глинени съдове и прешлени за вретено, оръдия на труда и оръжия, направени от кремък, камък, кост, мед и бронз. Освен това важна находка са и златните предмети, служили за украса, и други накити от сребро, мед, бронз, кост и мидени черупки. Въз основа на находките и направените наблюдения се установява, че пещерата е била обитавана от човека в първите 75 м от входа, догдето прониква външната светлина. В наслояванията се различават пет културни пласта, които съответствуват на отделните епохи, през които е имало човешки живот в Еменската пещера. Материалите ще разгледаме по културни пластове.

Материали от пласт А

Този пласт, дебел 0,40 м, се намира на дълбочина 0,90 — 1,30 м и се състои от жълтеникав варовиков пясък, примесен с много ръбести едри и дребни камъни. Това представлява наслойка, образувана от рушенето на тавана на пещерата. В този пласт се намират малък брой кости от животни, обложени с варовикови образувания и кремъчни оръдия, кремъчни пластинки и отломки от кремък. Преобладава черният цвят на кремъка. От направените сондажи става ясно, че такива материали се намират само в първа зала. Ще се спрем по-подробно на материалите от този пласт

Кремъчно ядро (нуклеус) с черен цвят. Върху него ясно са очертани ломовете, откъдето са отцепвани кремъчни оръдия. Дължина 7 см.

Пробивач от кремък с черен цвят. Върхът е отчупен. Има триъгълно сечение. Дължина 4 см, ширина 2 см, дебелина 0,8 см (обр. 4, а).

Острие от кремък със сив цвят. Левият страничен ръб е ретуширан. Има триъгълно сечение. Дължина 4,3 см, ширина 1,7 см, дебелина 0,5 см (обр. 4, б).

Стъргалка от кремък с черен цвят. Върхът ѝ е ретуширан от употреба. Има триъгълно сечение. Дължина 4,5 см, широчина 3,5 см, дебелина 0,8 см (обр. 4, *e*).

Стъргалка от кремък със сив цвят. Задният край е отчупен. Страничните ръбове и върхът са ретуширани от употреба. Дължина 3,9 см, широчина 2 см, дебелина 0,5 см (обр. 4, *d*).

Обр. 4. Кремъчни оръдия. Пласт А
Fig. 4. Outils de silex. Couche A

Нож от кремък с черен цвят. По гръбната му част има бели петна от кората на ядрото, от което е отцепен ножът. Има триъгълно сечение. Върхът и страничните ръбове са ретуширани от употреба. Дължина 5,8 см, широчина 2 см и дебелина 1 см (обр. 4, *g*).

Нож от кремък с черен цвят. Върхът е отчупен. На гръбната страна има два ръба. Дължина 4,3 см, широчина 1,7 см и дебелина 0,4 см (обр. 4, *h*).

Нож от жълтеникав кремък. Задният му край е отчупен. Дължина 5,7 см, широчина 1,9 см и дебелина 0,7 см (обр. 4, *f*).

Освен горните кремъчни оръдия от същия културен пласт произхожда и едно костено острие. Върхът му е плосък и изострен. По него има следи от употреба. Задният му край е отчупен. Дължина 4,2 см, широчина 1,9 см и дебелина 0,7 см (обр. 4, *c*).

Подобни находки на кремъчни и костени оръдия са ни известни и от други пещери в Северна България — „Табашката пещера“ до гр. Ловеч,¹ пещерата „Пещ“ до Старо село,² „Самуилица II“ при с. Кунино,³ които се отнасят към късния палеолит.

¹ Н. Джамбазов, Нови данни за палеолита в България, ИЧД, 1958, стр. 359 и сл.

² Н. Джамбазов, Пещерата „Пещ“ до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, 1957, обр., 6, 7, 10.

³ Н. Джамбазов, Разкопки на пещерата „Самуилица II“, Археология, кн. 1—2, 1959, стр. 47 и сл.

Материали от пласт Б

Следващият културен пласт има различна дебелина. Намира се на дълбочина 0,50—0,90 м. Колкото се отива по-навътре в пещерата, дебелината на пласта намалява. Той се състои от сивопепелява пръст, примесена с много въглени, горяла пръст от огнища, части от глинени съдове, кремъчни, костени, каменни и медни оръдия на труда и много кости от животни.

Обр. 5. Каменни оръдия. Пласт Б
Fig. 5. Outils de pierre. Couche B

Огнища и пещи. В кв. 16, 19, 22, 23, 24, 25, 26 на дълбочина 0,50—0,70 м се откриха шест огнища, а в кв. 25 и една пещ (обр. 3). Огнищата представляват горяла пръст и пепел и наоколо пръснати много въглени. Формата им е неправилен кръг при диаметър около 0,80 м. Пещта в кв. 25 е изградена от трамбувана жълтеникава глина, върху която е насипан един ред дребни речни камъчета — чакъл, отгоре е измазан глинен слой, дебел 2 см. Околопръст се забелязва слаба извивка на замазката нагоре — остатъци от свода. Малка част от основата на пещта бе разрушена при предварителния изкоп. Върху основата имаше слой от 7 см горяла пръст, произхождаща от свода на пещта. Огнищата и пещите определят местата на отделните жилища. Характерно е тяхното разположение близо до скалната стена на пещерата. Вероятно средната част се е оставяла свободна за по-лесно движение.

Предмети от камък и кремък. На различни дълбочини в пласт Б се откриха разни оръдия на труда и оръжия, направени от кремък и камък. От камък са правени чукала, брадви, теслички, камъни за заглаждане и ръчни мелници. Някои от тези оръдия са недовършени.

В повечето случаи за направа на тези оръдия са използвани речни камъни, които с малко оглаждане са приспособявани за работа. По форма и начин на направа, както и по

предназначение, тези оръдия не се различават от каменните оръдия, познати от селищните могили у нас. Общият брой на откритите каменни оръдия и оръжия е 21 (обр. 5).

От кремък са изработвани ножове и стъргалки. Кремъкът има восъчножълт и рогов цвят. В по-редки случаи е използван кремък с черен цвят. От един кремъчен нож вторично е направен връх за копие (обр. 6). Общият брой на кремъчните оръдия е 26.

Предмети от кост. Костените оръдия и оръжия са правени от кости на разни животни и рога на елени. От еленов рог са изработвани мотики. Някои от тях имат дупки за дръжки. Освен мотички в пласта се откриха и върхове за копия и стрели, шила, чукове, гладилки, игли и др. Броят на костените оръдия е 40. Ще разгледаме само някои от тях.

Чук от еленов рог с правоъгълна дупка за дръжка. От едната страна в костта е набита допълнително друга кост за уплътняване на чука. Повърхността му е добре загладена. Дължина 16 см, ширина 5,8 см, дебелина 3,8 см (обр. 7).

Обр. 6. Кремъчни оръдия. Пласт Б
Fig. 6. Outils de silex. Couche B

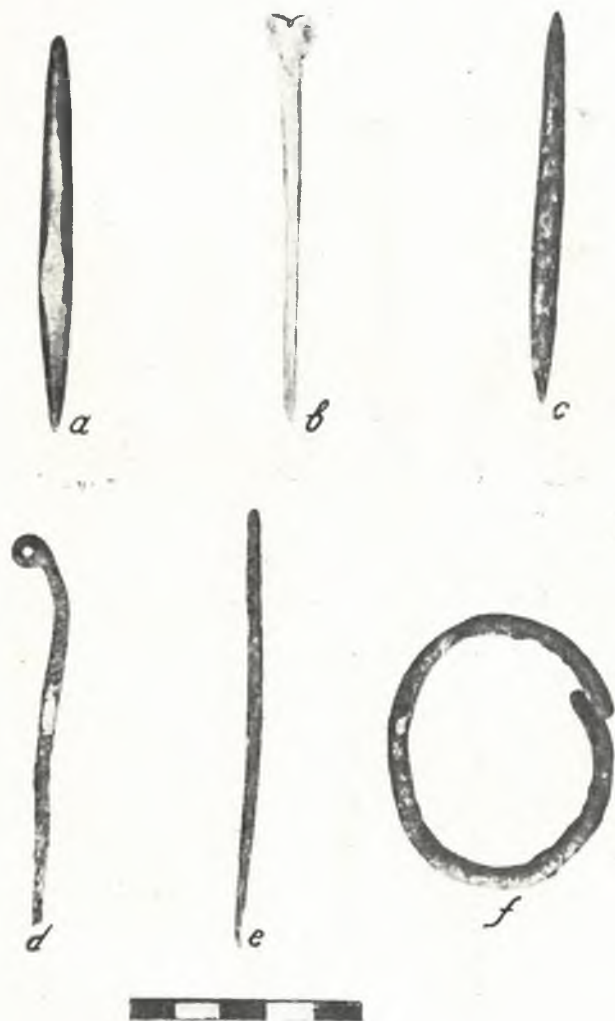

Обр. 7. Мотички и чукове от рог и върхове за копия и шила от кост. Пласт Б
Fig. 7. Pioches et marteaux en corne et pointes de lance et poinçons en os. Couche B

Част от рог, правилно отрязана от двете страни, с кръгла дупка в средата. От едната страна е направено легло, надлъжно е издълбано на 4 см, в което е било втиквано кремъчно или каменно оръдие. Така предметът е служил за дръжка на друго оръдие. Дължина 10,2 см, диаметър на дупката 1,2 см (обр. 7).

Върх за копие, направен от кост. Задната му част е разширена за по-удобно прикрепяне и привързване към дървената дръжка. Дължина 17,5 см, широчина 2,6 см (обр. 7).

Два върха за стрели. Средните им части имат четириъгълно сечение, а в върховете са заоблени и заострени. Дължина 8,5 см, дебелина 0,7 см (обр. 8, *c*)

Обр. 8. Костени и медни оръдия. Пласт Б
Fig. 8. Outils en os et en cuivre. Couche B

Игла със сърцевидно оформена задна част. Дължина 8,8 см, широчина на задната част 1,1 см (обр. 8, *b*).

Предмети от мед. Медна игла с четириъгълно сечение. Намерена в кв. 25 на дълбочина 0,60 м. Дължина 9,5 см, дебелина 0,3 см. (обр. 8, *e*).

Медна игла с кръгло сечение. Задната ѝ част завита, за да се образува ухото. Намерена в кв. 25 на дълбочина 0,45 м. Дължина 8,8 см, диаметър 0,4 см (обр. 8, *d*).

Медна гривна със свободни краища, които се застъпват. Неправилен кръг. По повърхността ѝ има следи от изковаване. Диаметър 5,9 см, дебелина на сечението 0,6 см. Намерена в кв. 24 на дълбочина 0,45 м (обр. 8, *f*).

Предмети от глина. Намерени са твърде много фрагменти от глинени съдове и само няколко сравнително по-добре запазени цели глинени съда (обр. 9). Съдовете са правени на ръка. Големите и дебелостенни съдове са от не добре пречистена глина и с груба релефна украса. Малките тънкостенни съдчета са по-добре изработени и имат загладена и често полирана повърхност. Срещат се съдове с твърде разнообразни форми — плитки и по-дълбоки паници с надебелен или завит навътре ръб на устието, а често с профилирана горна част; съдове с крушовидна форма и малки дръжки; съдове с двойно конусовидна форма; подобни съдове с профилиран среден ръб; съдове с цилиндрична долна част; съдове-цедилки и др. Съдовете имат отвесни или хоризонтални дръжки с полукръгло сечение, пълковидни дръжки с дупки и без дупки.

Обр. 9. Глинени съдове. Пласт Б
Fig. 9. Vases en argile. Couche B

Освен късове от глинени съдове намериха се и голям брой части от похлупаци. Между тях има и такива със страничен канелиран ръб, украсен с бяла боя.

В повечето случаи глинени съдове и похлупаци са украсени с най-различни орнаменти. Най-често срещани са релефните украси, получени чрез провлачване на пръстите върху повърхността на още неизсъхналите съдове (обр. 10).

Врязаните украси са правени с острие в прави или коси линии или с мидени черупки (обр. 11).

Срещат се части от глинени съдове, украсени с бяла и червена боя, нанесена върху гладката повърхност на съда. Червената боя в два фрагмента е комбинирана с графитни украси. Твърде често се среща графитната украса върху малки тънкостенни съдчета, плитки и дълбоки паници и някои похлупаци (обр. 11). Много рядко се срещат съдове с набоден орнамент, канелюри или надраскани полета (обр. 11).

В пласт Б се намериха и четири глинени прешлена за вретено. Те имат овална и двойно конусовидна форма. Един прешлен за вретено е направен от керамичен фрагмент.

Украшения. Бивните зъби на глигана са използвани за изработване на различни украшения. От тях най-често са правени полукръгли пластинки с дупки в двата края, които вероятно са служили за нагръдна украса.

Дъговидна пластинка от зъб на глиган, в по-широкия край на която са пробити две дупки напречно, а в по-тесния — две дупки надлъжно. Пластинката е счупена през една от последните две дупки. Намерена е на дълбочина 0,70 м в сондаж. Дължина 9,6 см, ширина 1,9 см, дебелина 0,7 см (обр. 12).

Подобна пластинка от зъб на глиган, но без дупки в краищата. Дължина 11 см, ширина 2,1 см, дебелина 0,9 см. (обр. 12).

Три фрагмента от гривна, направена от черупка от мидата *Spondylus* (обр. 12), и една полукръгла пластинка, на която липсва единият край. В запазения край има дупчица.

Гривна от злато, кована, със свободни краища (обр. 13). Намерена в кв. 17 на дълбочина 0,60—0,70 м през време на предварителния изкоп. Диаметър 6,4 см, диаметър на сечението 3,4 мм, тежина 26 г. Химическият анализ на златото даде следния резултат:¹

злато	92,40%
сребро	7,50%
мед, олово и желязо	следи.

¹ Анализът е направен от химика на Археологическия институт при БАН Др. Чавдаров, на когото изказваме нашата благодарност.

Обр. 10. Късове от глинени съдове с релефни и врязани украси. Пласт Б

Fig. 10. Tessons de vases d'argile avec décor en relief ou incisé. Couche B

Култови предмети. Горна част от глава на кука глинена човешка фигурка. Сиво-черен цвят. Ушите, които са били продупчени с три дупки, са отчупени. Косата е предадена с пет врязани линии. Носът релефен. Височина 2,8 см, ширина 3,7 см.

Обр. 11. Късове от съдове, украсени с графит, червена охра, вдлъбнатинки и нарязи. Пласт Б
Fig. 11. Tessons de vases décorés de graphite, d'ocre rouge, de cannelures et incisions. Couche B

Описаните по-горе предмети и материали от пласт Б са присъщи на каменно-медната епоха и се срещат в голямо количество в селищните могили както у нас, така и в Румъния. По своята форма и украса глинени съдове от този пласт се отнасят към последния период на каменно-медната епоха.

Намерената златна гривна има същия състав както златните предмети на съкровището от Хотнишката селищна могила.¹ Начинът на изработване е същият — изчукване на самородното злато и грубо заглаждане. И двете находки на златни предмети, изглежда, имат общ произход. Те са дело вероятно на един майстор, който е използвал самородното злато, намирано в пясъците на реките в Западна България.

Материали от пласт В

Следващият културен пласт е сравнително тънък (0,40—0,60 м дълбочина). Състои се от сиво-черна рохкава пръст, примесена с въглини, части от глинени съдове, кости от жи-

¹ Н. Ангелов, Златното съкровище от Хотница, Археология, 1959, год. I, кн. 1—2, стр. 38 и сл.

вотни, предмети от бронз, сребро, злато, кремъчни оръдия и други. Материали в този пласт се намериха само в първите две зали, т. е. до 50 м от входа на пещерата. В разкопния участък не се откриха огнища. Разхвърляна горяла пръст и пепел се намери покрай стените на пещерата, без да може да се установи местоположението на самите огнища.

Предмети от кремък и камък. В пласт В се намериха три кремъчни ножа с рогов цвят (обр. 14). Върховете им са отчупени, а страничните ръбове — назъбени.

От камък (дребнозърнест пясъчник и мергел) са направени три каменни точила (обр. 14). Едното е плоско с дупка за завързване, а останалите две са заоблени цилиндрични с недопробити дупки.

Предмети от бронз. В кв. 27 до самата скална стена на дълбочина 0,50 м се откри колективна находка от 12 бронзови оръдия и един малък каменен калъп за отливане (обр. 15). Всички бронзови оръдия от тази находка са покрити с лошокачествена зеленикава патина, която отчасти е засегнала повърхността на предметите.

Бронзова брадва тип „унгарски“ с дупка за дръжка (обр. 15, с). Задната част е разширена и пригодена за чукане. Острието е клиновидно, отчасти подбито от употреба. Дължина 14,50 см, ширина на острието 3,8 см, ширина на задната част 6,9 см, най-голяма дебелина 3,8 см, диаметър на дупката 2,2 см.

Подобна бронзова брадва е намерена в землището на с. Хотница, Търновски окръг, в местността „Калето“, где то има следи от селище от бронзовата епоха.¹

Бронзова брадва с клиновидна форма и разширено в дъга острие. Задната част полузаострена (обр. 15, а). По острието има следи от употреба. Дължина 16,50 см, ширина на острието 4,8 см, а на задната част 1,1 см, дебелина 0,7 см.

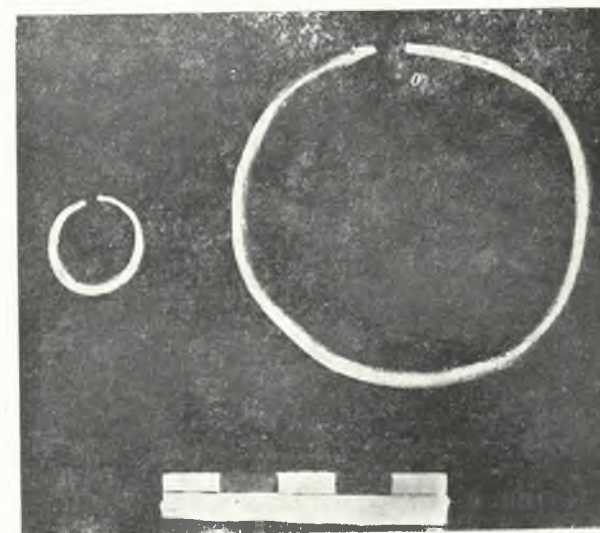
Подобна брадва, но с по-малки размери. Острието ѝ нащърбено от употреба. Задната част е изострена и вероятно също използвана за сечене. Дължина 11,5 см, ширина на острието 2,4 см, на задната част 1 см, дебелина 0,4 см (обр. 15, б).

Двуостър нож със закривен на една страна връх (обр. 15, е). От едната страна има среден релефен ръб. Задната му част е назъбена и постепенно се изостря. В нея има кръгла дупчица. Ножът е бил втикван в дръжка, която се е прикрепяла с едно гвоздейче. По

¹ Непубликувани материали от Търновския музей.

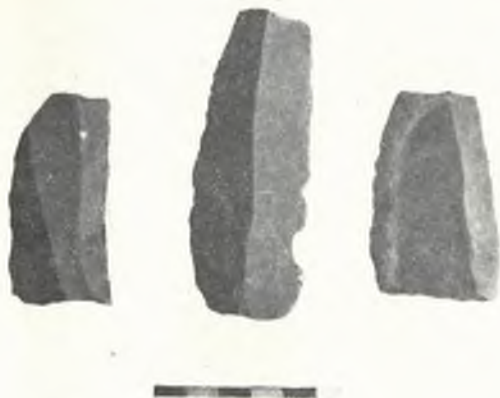
Обр. 12. Украшения от зъб на глиган и черупка от мида. Пласт Б
Fig. 12. Parures en défense de sanglier et en coquillage. Couche B

Обр. 13. Златна гривна и златна обеца. Пласт Б
Fig. 13. Bracelet et boucles d'oreilles en or. Couche B

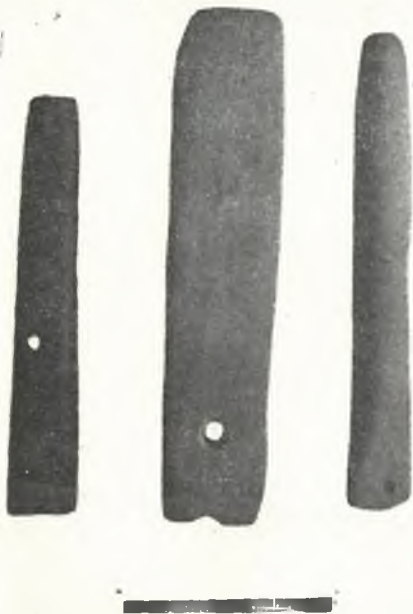
острието личат следи от употреба. Дължина 16,9 см, най-голяма ширина 3,4 см, дебелина 0,4 см.

Формата и най-вече средният ръб на този нож напомнят на кремъчните ножове. Това показва, че в някои от оръдията на труда от по-късни епохи продължават да живеят формите на оръдия от предходната каменно-медна епоха.

Предна част от направен от тънка пластинка грион, назъбен от двата ръба (обр. 15, *l*). Задната му част е отчупена, върхът фрагментиран. Дължина 11,3 см, широчина 2,3 см, дебелина 1 мм.

Кука с куха конусовидна задна част, в която се е втикла дървена дръжка (обр. 15, *m*). Последната е била прикована с гвоздей, чиито дупки са запазени. Изработена е чрез изковаване. Куката има четириъгълно сечение, което при върха преминава в кръгло. Дължина 10,1 см, диаметър на задната част 2,1 см.

Длето с четириъгълно сечение (обр. 15, *f*). Острието му е извито на една страна. Задната част слабо изострена и пригодена за втикане в дървена дръжка. На разстояние 4 см от края има надебеляване, за да спира дръжката. Личат следи от употреба. Дължина 13 см, широчина на острието 1,6 см, дебелина 0,9 см.

Длето с клинообразно острие (обр. 15, *g*). Задната част е заострена и пригодена за втикане в дървена дръжка. На 4 см от края има надебеляване за задържане на дръжката. По острието има следи от употреба. Дължина 13 см, широчина 1 см, дебелина 0,6 см.

Подобно длето, но с по-малки размери (обр. 15, *h*). Дължина 10,3 см, широчина 1 см, дебелина 0,6 см.

Подобно длето, но с по-малки размери от предходното (обр. 15, *i*). Дължина 9 см, широчина 0,5 см, дебелина 0,4 см.

Подобно длето, но с по-малки размери (обр. 15, *j*). Острието му отчупено. Дължина 7 см, широчина 0,5 см, дебелина 0,3 см.

Малък инструмент с двойко предназначение (обр. 15, *k*). От едната страна е длето, а от другата е използвано за шило. Близо до върха на длетото има надебеляване. Дължина 7,50 см, широчина 0,5 см, дебелина 0,3 см.

Калъп от слюдест шист за отливане на малък продълговат предмет. Дължина 6 см, широчина 2,1 см (обр. 15, *d*).

Находката от бронзови оръдия, както и другите материали от пласт В са твърде важни както за датиране на този културен пласт, така и за изясняване на някои страни от икономическото развитие през епохата. Тези бронзови оръдия на труда — с изключение на бронзовата кука — са били употребявани в дървообработването. Като се вземат под внимание формата и размерите им, може да се предположи, че с тях са били изработвани фини дървени предмети и украса.

Обр. 14. Каменни и кремъчни оръдия.

Пласт В

Fig. 14. Outils de pierre et de silex. Couche B

Освен колективната находка на бронзови оръдия в кв. 26 се откриха още два предмета от бронз. Бронзов нож със запазена част, която се е втиквала в дръжка. Дължина на ножа с дръжката 9 см. Бронзова игла с четириъгълно сечение. Задната ѝ част е изострена като длето. Дължина 6 см.

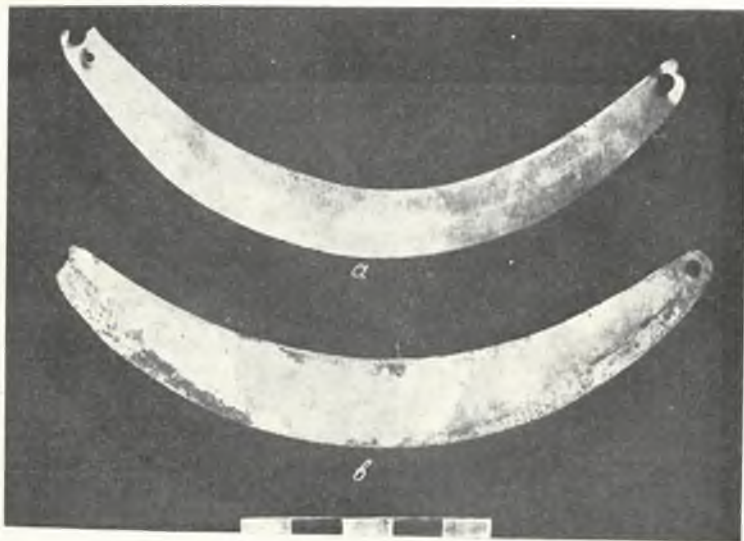

Обр. 15. Колективна находка на бронзови оръдия. Пласт В
Fig. 15. Trouvaille collective d'outils de bronze. Couche B

Предмети от злато и сребро. Златна обеса със свободни краища, изтънени и накрая заострени. Долната част на обесата е надбелена. Кръгла форма. Намерена в кв. 29 на дълбочина 0,40 м. Диаметър 1,7 см, най-голяма дебелина 0,3 см, тежи 5 г (обр. 13).

Химическият анализ на златото даде следния резултат:

злато	76,80%
сребро	22,70%
мед, олово и желязо	следи.

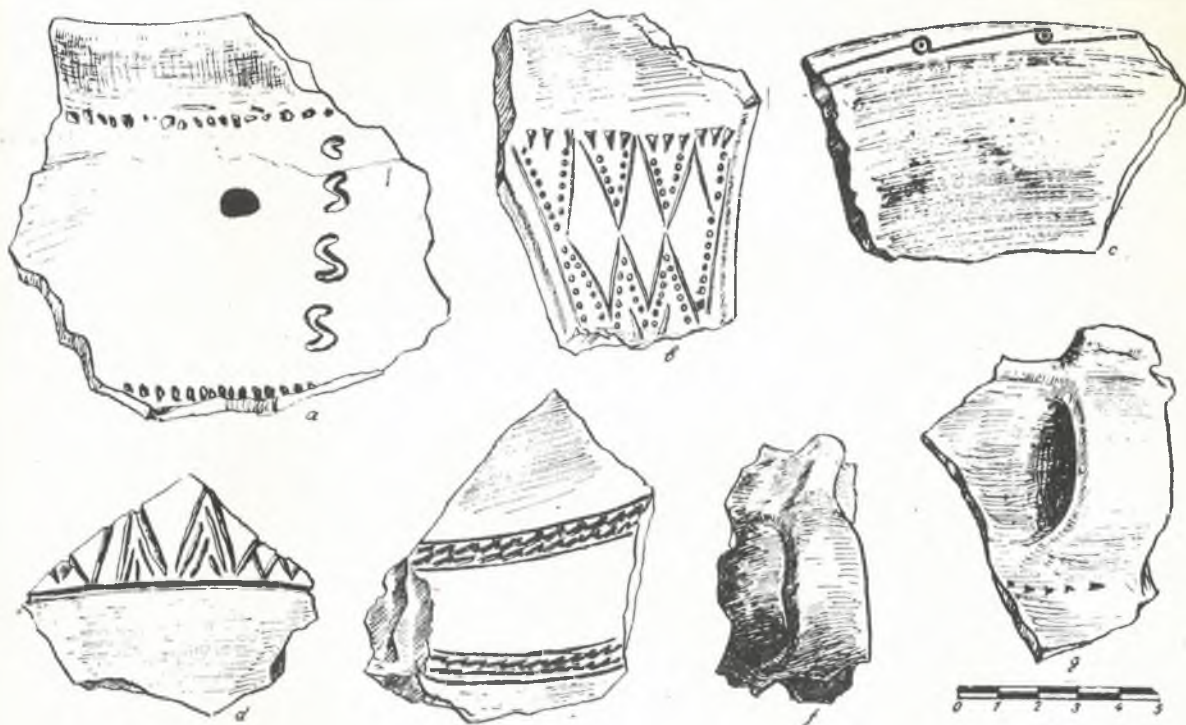
Обр. 16. Апликации. Пласт В
Fig. 16. Applications. Couche B

Обр. 17. Късове от глинени съдове. Пласт В
Fig. 17. Tessons de vases d'argile. Couche B

Електронова апликация с дъговидна форма. При единия край има една дупка, а при другия — две дупки. Едната от тях е разкъсана. Върху лицевата страна има едва забележима релефна надлъжна линия. Дължина 12,5 см, широчина 1,4 см, дебелина 0,1 см, тежи 13 г. (обр. 16,а). Химическият анализ даде следния резултат:

злато	65,30%
сребро	34,20%
мед, олово и желязо	следи.

Обр. 18. Късове от глинени съдове. Пласт В

Fig. 18. Tessons de vases d'argile. Couche B

Сребърна апликация, подобна на горната. В двата края има по една дупка. При единия край дупката е разкъсана. Дължина 13,4 см, широчина 1,8 см, дебелина 0,1 см (обр. 16, b)

Химическият анализ даде следния резултат:

сребро 99,20%

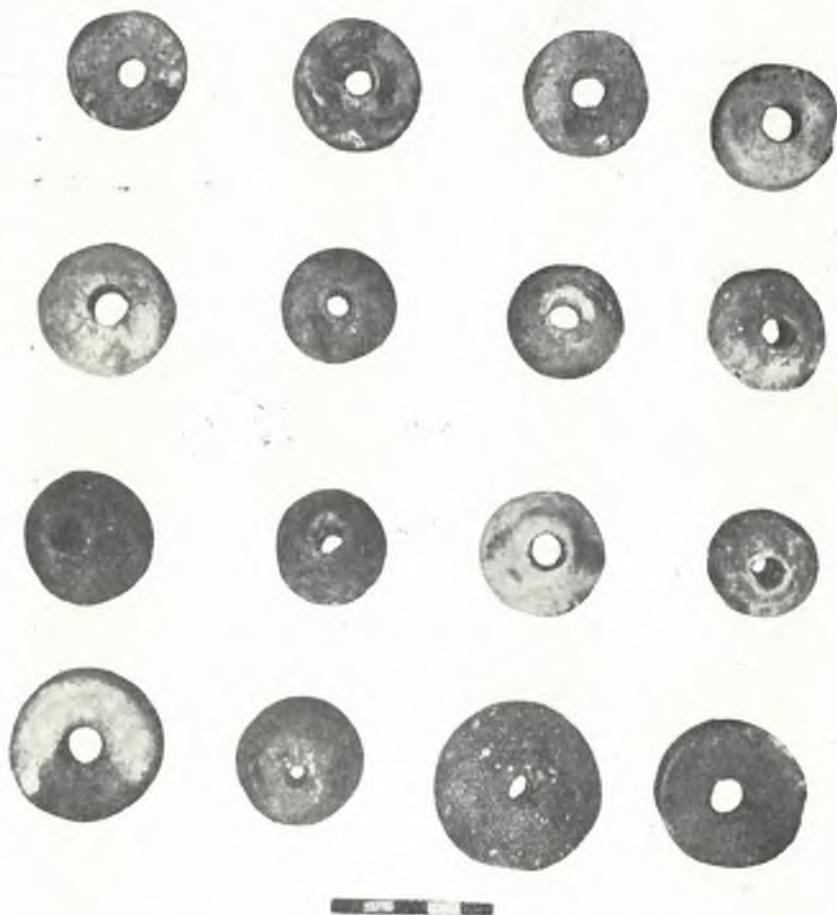
мед, олово и желязо следи.

По форма и предназначение те са подобни на откритите в каменно-медния пласт на същата пещера апликации от зъб на глиган и черупка на мида *Spondylus* (обр. 12).

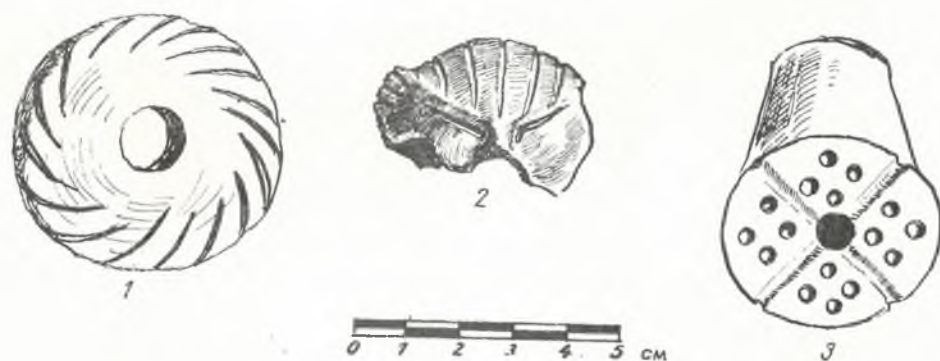
Предмети от глина. От всички материали на пласт В първо място заемат предметите, направени от глина. Откриха се много фрагменти от глинени съдове и само два сравнително по-добре запазени цели съда. Съдовете са правени на ръка от добре пречиствена глина. В повечето случаи те имат сиво-черна или черна, добре загладена повърхност. Орнаментираните съдове са значително по-малко. Най-често срещаният орнамент са врязани зигзаговидни ленти, ограничени с по две прави линии, врязани триъгълници, изпълнени с линии и точки, отвесни или хоризонтални линии от чертички, хоризонтални линии от набодени трапчинки, раздалечени една от друга и съединени с отвесни линии от есовиден орнамент, врязани кръгчета с точка в средата, съединени с коси линии, които се намират по ръба на устието, и пр. (обр. 18, a—e). По тези врязани орнаменти има следи от инкрустация с бяла боя.

По форма глинени съдове от пласт В са твърде разнообразни. По-голямата част от тях са снабдени с по една или две дръжки, които свързват ръба на устието с най-издутата част на съда. В горния си край тези дръжки обикновено имат по една пъпка (обр. 18, g—f). Често тези дръжки излизат над ръба на устието. Намират се и плитки съдове-паници със завит навътре ръб на устието, снабдени с по две хоризонтално разположени дръжки, които се срещат в четири разновидности: продупчени с отвесна дупка, езичести, цилиндрични с разширена и малко вдлъбната горна част и цилиндрични, горе изрязани странично във вид на глава (обр. 17). Някои от широките и плитки паници са снабдени с добре моделирани чурки. Откриха се и части от глинени съдове с високи конусовидни кухи дъна.

Съдове с подобни форми и украси познаваме от селищните могили в с. Михалич,¹ Караново,² Юнаците,³ Веселиново⁴ и се отнасят към ранния период на бронзовата епоха. В същия културен пласт се откриха и много глинени прешлени за вретено (обр. 19). Те са направени от черна или тъмнокафява глина и в повечето случаи са добре загладени.

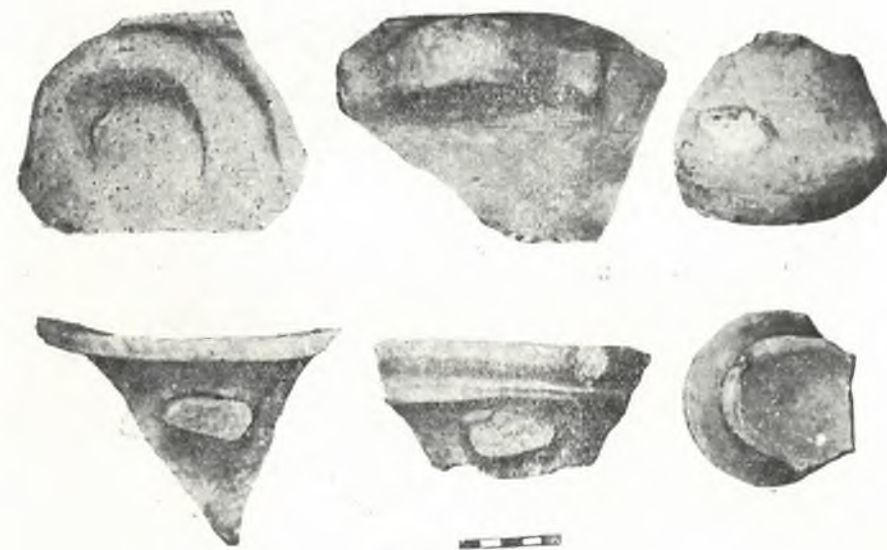
Обр. 19. Глинени прешлени за вретено. Пласт В
Fig. 19. Fusaiotes en argile. Couche B

Обр. 20. Глинени прешлени за вретено с украса. Пласт В
Fig. 20. Fusaiotes en argile décorées. Couche B

- ¹ В. Миков, Предисторическото селище до Михалич, Свиленградско, РП, I, София, 1948, стр. 7.
² В. Миков, Селищната могила до Караново, ИБГД, V, 1937, стр. 157.
³ В. Миков, Селищната могила при Юнаците, ГПНБМ, 1937—1939, стр. 55.
⁴ В. Миков, Селищната могила от бронзовата епоха до с. Веселиново, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 195.

Различаваме следните форми прешлени за вретено: двойно конусовидни, овални, плоски и два броя във форма на пресечен конус. Върху един прешлен за вретено от двете страни има коси врязани линии. Долната основа на единия от прешлените с форма на пресечен конус е украсена с врязан орнамент от четири линии и кръгчета (обр. 20).

Обр. 21. Късове от глинени съдове. Пласт Г
Fig. 21. Tessons de vases d'argile. Couche G

Материали от пласт Г

Материали от пласт Г, дебел 0,30 м (от 0,10 до 0,40 м), се откриха по цялата площ от входа до 75 м навътре в пещерата. Този пласт се състои от сиво-черна рохкава пръст, примесена с малко въглени, ръбести камъни, фрагменти от глинени съдове, горяла пръст, пепел и кости от животни. Места за огнища не се установиха.

Предмети от глина. В пласт Г се откриха много фрагменти от глинени съдове. Според състава на глината и начина на изработване те се разделят на две групи: към първата група принадлежат съдове, правени на грънчарско колело от добре пречистена и омесена глина със сивопепелив цвят. Това са големи съдове с широки профилирани навън ръбове на устието с една или две дръжки, които излизат под ръба на устието и достигат издутата средна част. Дъната им са големи профилирани кухи столчета. Срещат се и широки и плитки паници с извит навън ръб на устието, с по две хоризонтални обли дръжки, поставени под устието. Някои от последните съдове са украсени с вълнообразни или прави врязани хоризонтални линии. Намират се и плитки паници с профилиран навън ръб на устието (обр. 21).

Глинени съдове от втората група са правени без грънчарско колело, от непрочиствена глина, примесена с песъчинки. Те имат грубо загладена сиво-черна или тъмнокафява повърхност. Някои от тях са украсени с редици от релефни ръбове, прекъснати с трапчинки. Дъната им са равно отрязани (обр. 22).

В този културен пласт бе намерено и едно дъно от глинен съд с черен фирнис — вносна гръцка керамика.

Предмети от бронз. Дъга от двуспирална, халцатски тип, фибула. Дължина 6,5 см (обр. 3, а).

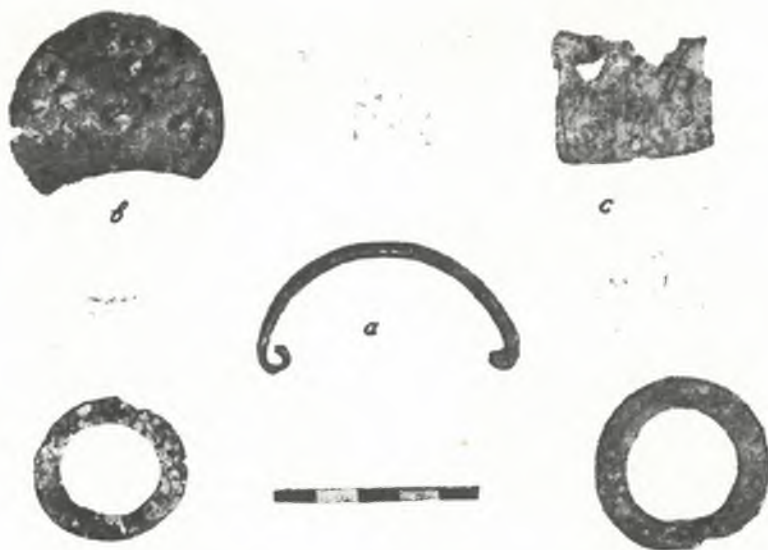
Кръгла бронзова апликация, от която е отчупена малка част. Околовръст по ръба има един ред малки вдлъбнатинки, в средата релефна пъпка. Наоколо три групи релефни

пъпки, поставени симетрично. Вероятно в отчупената част е имало още една група такива релефни пъпки. Диаметър 5,1 см, дебелина 0,65 см (обр. 23, b).

Част от правоъгълна бронзова апликация, украсена с геометрични орнаменти от вдлъбнатинки. Дължина 3,5 см, широчина 3,8 см, дебелина 0,05 мм (обр. 23, c).

Обр. 22. Късове от глинени съдове. Пласт Г
Fig. 22. Tessons de vases d'argile. Couche Г

Обр. 23. Бронзови предмети. Пласт Г
Fig. 23. Objets en bronze. Couche Г

Материалите и предметите от този културен пласт са характерни за късния период на желязната епоха (латенска епоха).

Материали от пласт Д

Най-горният културен пласт е дебел само 0,10 м. Материалите в него са характерни за късноримската епоха (IV—V в.). Това са части от глинени съдове и една монета от края на IV в. Подобни материали се намират в римското градище, което е разположено на височината на десния бряг на р. Негованка срещу входа на пещерата (обр. 24).

Освен горните материали, открити при спасителните разкопки, в Еменската пещера се намериха и единични предмети, които са характерни за по-късните епохи (средновековието и турското робство). Това са случайно загубени или изоставени предмети от хора, които са потърсили временно убежище в нея. Следи от средновековно селище се намират в профила на прокопания път, който свързва днешното с. Емен с пещерата.

Обр. 24. Късове от глинени съдове. Пласт Д

Fig. 24. Tessons de vases d'argile. Couche D

Резултатите от спасителните разкопки в пещерата до с. Емен са твърде важни и допринасят за изясняване на много въпроси, свързани с живота в пещерите у нас. Откритите материали и предмети от различни епохи показват, че тази пещера подобно на Деветашката пещера, е била обитавана дълго време след изоставянето на пещерите от човека. За това са допринесли добрите условия, които предлага тази пещера. Тя е мъчно достъпна, тъй като входът ѝ се намира на 4 м височина над скалната тераса и влизането в нея е могло да става само със стълби или други подобни помощни средства. Лесно се е защищавала от външни нападения, а и диви зверове не са имали достъп в нея. Реката, която тече покрай пещерата, и близката плодородна долина, гдето днес е разположено с. Емен, също са от голямо значение за продължителния живот в тази пещера.

Откритите материали от късния палеолит, които досегашните проучвания на тази пещера не бяха установили, допълват картата на поселенията от тази епоха в нашите земи.

Каменно-медният културен пласт е твърде тънък в сравнение със същия пласт в селищните могили у нас. Материалите в него се отнасят към последния период на каменно-медната епоха. Еднаквият състав на златото от златната гривна, намерена в този пласт, и на предметите от златното съкровище от Хотнишката селищна могила е доказателство за съществуването на връзки и близки отношения между тези две поселения, които отстоят едно от друго на 18 км по права линия.

Колективната находка на бронзови оръдия на труда, състояща се от различни по форма, но близки по предназначение инструменти за дървообработване, е много важен паметник за изясняване развитието на занаятите през бронзовата епоха и големия напредък в металообработването.

Дъното от глинен съд с черен фирнис в пласт Д дава нови сведения за границите на проникване на гръцко влияние всред тракийското население на север от Стара планина.

LES FOUILLES DE LA GROTTE EMËN

J. NIKOLOVA ET N. ANGUËLOV

(Résumé)

On a procédé à des fouilles de sauvetage du 19. X. 1959 au 31. X. 1959. On y a déblayé et étudié une surface d'environ 200 m² à une profondeur de 0,70 m. En outre, à différents endroits de la grotte, on a effectué sept sondages (fig. 4) jusqu'à 75 m de l'entrée.

Les trouvailles et les observations effectuées ont permis d'établir l'existence de 5 couches archéologiques.

1. — Au paléolithique supérieur la grotte était habitée depuis l'entrée jusqu'à une profondeur de 36 m. La couche archéologique se trouve à une épaisseur de 0,90 m — 1,30 m. On y a découvert des ossements d'animaux recouverts d'une couche de calcaire, des outils de silex en petit nombre et une pointe de lance en os (fig. 4) qui appartiennent tous seulement à cette époque.

2. — La surface habitée à l'âge de la pierre est beaucoup plus grande et atteint 75 m à partir de l'entrée de la grotte. Elle a une épaisseur de 0,50—0,90 m. On y a mis au jour 6 fours et les fondements d'un autre situé près des parois de la grotte (fig. 3).

Dans la couche B on a encore découvert des outils en silex, en pierre et en os (fig. 5, 6, 7, 8). On y a recueilli des vases d'argile façonnés à la main de diverses formes: boules, poires et différentes sortes d'assiettes et de couvercles. Le décor de cette poterie est aussi varié: en relief, incisé, cannelé, incrusté de coquillages, peint en rouge ou en blanc, ou simplement au graphite (fig. 9, 10, 11).

Les ornements sont en défense de sanglier, en coquillage „spondylus“ ou en or (fig. 12, 13).

3. — À l'âge du bronze la grotte était habitée dans les premiers 50 m et la couche archéologique y avait une épaisseur de 0,40—0,60 m. On y a découvert divers objets de pierre et de silex (fig. 14), d'argent (fig. 16) et d'or (fig. 13). La trouvaille collective d'outils de bronze pour le travail du bois mérite une attention particulière (fig. 5).

Cette même couche culturelle a livré de nombreuses fusaïoles en argile (fig. 19, 20).

La poterie y est façonnée à la main. La plupart des vases ne comportent pas de décor. Quelques-uns sont ornements de figures géométriques incisées ou incrustées de couleur blanche (fig. 17, 18).

4. — À l'âge du fer la grotte était habitée dans toute sa largeur à une profondeur de 75 m. Dans cette couche d'une épaisseur de 0,10—0,40 m on a recueilli de nombreux fragments de poterie façonnée au tour en argile gris cendré (fig. 21), ainsi que de la céramique à surface rugueuse et à décor en relief. Celle-ci est façonnée à la main.

5. — La couche la plus mince a livré un matériel archéologique qui appartient à l'époque romaine tardive (IV—Ve s.). Il comporte des fragments de poterie en argile, quelques outils de fer déteriorés et autres objets. Le même matériel a été trouvé dans un site romain sur la rive droite de la Negovanka situé en face de la grotte.

Les résultats des fouilles de sauvetage de la grotte Emen viennent compléter et élargir nos connaissances sur la vie humaine dans les grottes en Bulgarie.

СЛАВЯНСКОТО СЕЛИЩЕ В МЕСТНОСТТА „СТУБЛАТА“ КРАЙ С. БЕЖАНОВО, ЛОВЕШКО

Живка Въжарова

Славянските археологически паметници от ред години се намират в центъра на вниманието на българските археолози. Техните усилия са насочени към откриването на по-голям брой селища и некрополи. Досега обаче ние разполагаме с твърде малко публикации за откритите вече паметници, което сериозно затруднява изследователската работа. Това положение спомага в българската археологическа наука да господствуват неправилни по същество мнения. Като пример може да се приведе затвърдилото се погрешно мнение, че „салтовомаяцкият“ тип керамика — гърнетата с яйцевидна форма, къса шийка, украсени с вълнообразни и хоризонтални линии или с група от снопчета полегати връзвания — се преписва на славяните. Такъв тип гърнета са били употребявани и от народи, които не са славянски. Това налага по-внимателно да се определя етническата принадлежност на славянските археологически паметници, като се проучва по-задълбочено средновековната керамика, т. нар. славянска.

За да хвърлим отчасти светлина върху проучванията на славянската култура, ще публикуваме археологически материали от сондажни проучвания на едно славянско селище.

*

През 1953 г. Археологическият институт при БАН организира археологическо изследване на паметниците по долината на р. Вит.¹ Поради това че този район и преди е бил предмет на общо изследване,² сега вниманието на изследователите бе насочено към издирване на славянски археологически паметници.

През 1954 г. се направиха сондажни проучвания³ в местността „Стублата“⁴ край с. Бежаново, Ловешко, защото събраният през 1953 г. керамичен материал от повърхността бе толкова ярък, че можеше да послужи при изучаването на славянската култура, специално на славянската керамика в България.

Местността „Стублата“ се намира на 7 км в северна посока от с. Бежаново, Ловешко (Северозападна България). Тя представлява два високи естествени хълма, прорязани от дол, в който има извор (вж. обр. 1). Сондажният изкоп от 150 кв. м бе направен в южния хълм в непосредствена близост до извора. Изкопът бе продължен по линия А и Б, В и Г с размери 8 на 24 м. Бе добавен и нов сондаж по линия Д и Е с размери 4 на 6 м (обр. 2). В изкопа

¹ Обхождането и изследването на археологическите паметници по долината на р. Вит бе извършено под ръководството на Ж. Н. Въжарова при участието на Ст. Станчев — научни сътрудници от Археологическия институт с музей при БАН.

² Ив. Велков, Стари селища и градища по долината на р. Вит, Материали за археологическата карта на България, кн. VI, София, 1927, стр. 57.

³ Разкопките бяха извършени от Ж. Н. Въжарова.

⁴ Стубел — кух дънер. В дупката на извиращата вода е сложен кух дънер, за да се образува кладенец.

се очертаха два културни пласта. Горният достигаше на дълбочина до 0,80 м. В него се откриха следи от разтрошена замазка на огнище, върху която се намериха късове от въглини, пепел и керамични фрагменти (кв. А₄ и Б₄). Такава подова замазка на огнище с размери 1 на 0,50 м бе открита и в кв. А₁₇. В план тя е кръгла. Запазена замазка от глина на

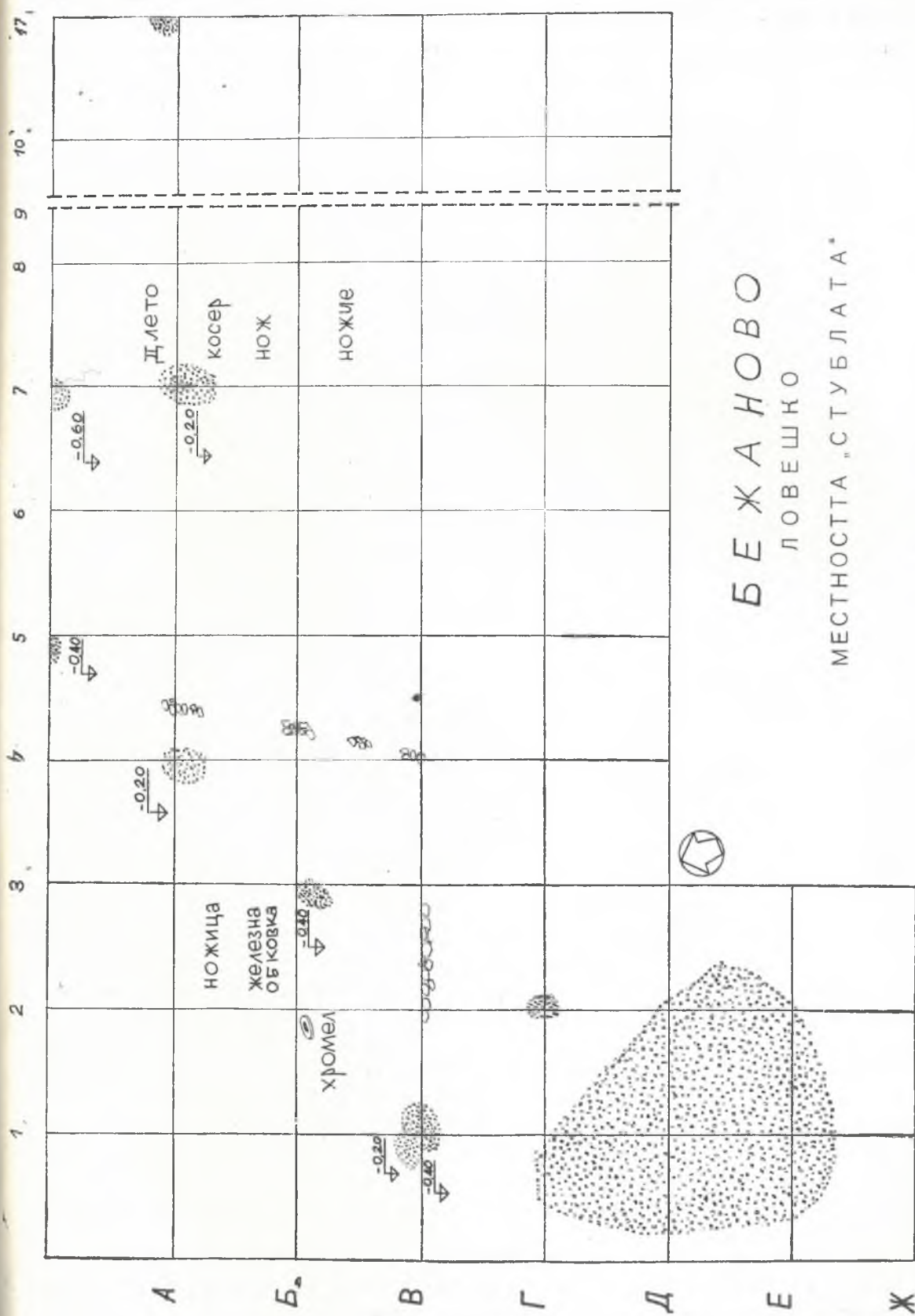

Обр. 1. Общ изглед на м. „Стублата“ край с. Бежаново, Ловешко

Fig. 1. Vue générale du lieu dit „Stublata“ près du village Bejanovo, arr. de Loveč

огнище се откри и в кв. А₈ и Б₈. Оградена е с речни камъни. Тя е с размери 0,85 на 0,45 м. На същата дълбочина (0,20 м) на границите на кв. В₁ и ₂ при очертаващата се редица от речни камъни се откри подова замазка на огнище. Под нея на дълбочина 0,20 м се проследява още една подобна замазка, а върху нея — много въглини, керамични късове и кости от домашни животни. На 0,40 м дълбочина от съвременната повърхност се увеличи числото на обгорелите подови замазки от глина и на археологическите находки. Откри се разтрошена подова замазка на огнище (кв. В₁). В профила на южната стена на кв. Б₃ се очерта ивица от червена изпечена глина. След почистването ѝ се изясни, че това е подова замазка на огнище. Тя бе кръгла в план. За разлика от другите подови замазки на огнищата тя бе поставена върху пласт речни камъни. Размерите ѝ са 0,60 на 0,40 м с дебелина 0,03 м. Разтрошена замазка на огнище се откри и в кв. А₅. Почистени бяха камъните, които се откриха по няколко в група (кв. А₅, Б₆ и В₅). На два от тях (кв. А₅) има вдлъбнатини с правоъгълна форма, които може да се допусне, че са направени за поставяне на дървени греди. Намерени бяха части от хромел (*in situ*) на границата на кв. Б₂ и В₂. Наред с огнищата имаме също много части от керамични съдове и други битови предмети. Между тях по-важни находки са: косер (кв. Б₈) (вж. обр. 3, а); желязна обкова (кв. Б₃) (вж. обр. 3, в); ножче (кв. Г₈) (вж. обр. 3, с); част от длето (кв. А₈) (вж. обр. 3, д); нож (кв. Б₈) (вж. обр. 3, е); част от ножица (кв. Б₃) (вж. обр. 3, ф).

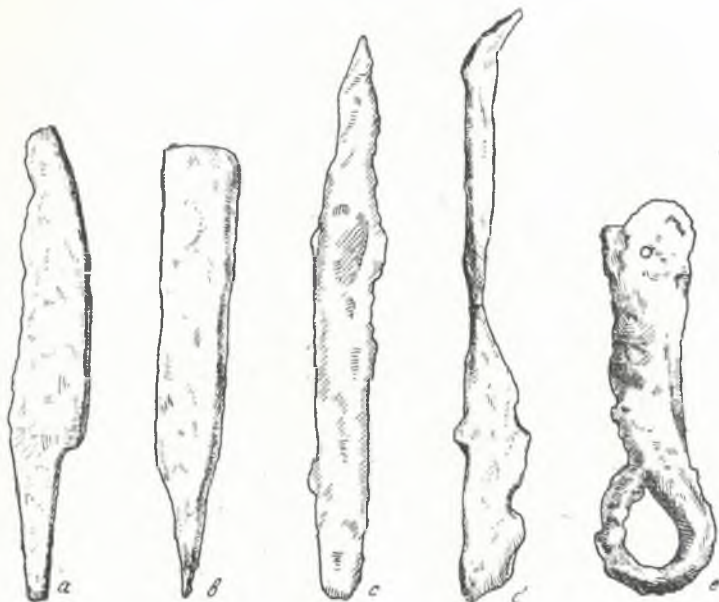
Замазки от огнища се откриват в този културен пласт и на по-голяма дълбочина — 0,60 м. Запазена част от подобна замазка се проследява и в кв. А₇₋₈. Тя има размери 0,30 на 0,25 м и дебелина 0,03 м. Оградена е с речни камъни. Следи от подова замазка на огнище се проследява в кв. Г₂ и Г₃. Наличието на стеничка от камъни, споени с кал, на дължина 1,20 м (кв. Г₃) (вж. обр. 2) и намерените до нея части от мазилка с отпечатъци от слама дават основание да се приеме, че това е стена на жилище — лека постройка. Големият брой части от съдове, прешлени за вретена, многобройни желязни предмети, купчини от кости на жи-

Обр. 2. План на изкопа
Fig. 2. Plan des figures

вотни, рохкавата почва, примесена с много въглени, също свидетелствуват, че действително на тези места е имало жилищни постройки.

В северозападния сектор на изкопа в допълнително изкопаната площ (кв. Д₁, 2, 3 и Е₁, 2, 3) на дълбочина от 0,40 м се очерта съоръжение — ярко обгоряла подова замазка от

Обр. 3. Железни оръдия: *a* — нож, *b* — длето, *c* — нож, *d* — косер, *e* — ножица

Fig. 3. Outils de fer: *a* — couteau; *b* — poinçon; *c* — couteau; *d* — faux; *e* — ciseaux

глина. При почистването му се установи, че то е с размери 2 на 3,5 м (обр. 2) и се състоеше от няколко пласта обгоряла подова замазка, като всеки един от тях е с дебелина 0,03 и 0,06 м. При това върху здравата почва са били поставени дребни речни камъчета и над тях замазан пласт от глина. От направения разрез на подовата замазка на това съоръжение (огнището) се установи, че в най-високата си част тя достига от 0,30 до 0,46 м. Поради неразкриването на достатъчна площ това огнище не може напълно да се изясни. Характерът на находките около него е доста своеобразен. Това са главно кости от животни. Бе намерен и скелет от цяло животно. Като се вземе под внимание големината на това съоръжение и находките — само кости от животни, може да се предположи, че на това огнище са се извършвали някакви обредни действия.

Не можем да не отбележим, че находките и огнищата от този културен пласт бяха съсредоточени главно в северозападния сектор на изкопа, а в останалото пространство (над-извора) бяха намерени малко следи от живот.

Материалът от изкопаната площ (макар и малка по размери) дава картината на стопанския живот в това поселение. Намереният хромел, слама в мазилката на стената, част от сърп и косер са неща, които свидетелствуват за земеделие. Голяма е била и ролята на скотовъдството. За това говори голямото количество кости от домашни животни. Според проучванията на проф. Ст. Иванов, специалист по анатомия на животните, те са от кон, говедо, овца и свиня.

Обилен е керамичният материал, събран от този културен пласт. Посредством него може отчасти да се датира поселението, а също да се разкрият някои части за етническата принадлежност на обитателите в местността „Стублата“ край с. Бежаново. Целият керамичен материал е гърнета без дръжки. Те се намират на дълбочина от 0,20 до 0,40 м от съвременната повърхност. На тази дълбочина фрагментите са големи късове от гърнета. Дребни керамични късове в малко количество се откриваха и на дълбочина от 0,60 до 0,80 м. Гърнетата са правени на ръка и подправени на примитивно гърнчарско колело. По вътрешната страна на стените и върху вътрешната страна на дъната личат следи от палците на гърнчаря (вж. обр. 5, *d*). Голям брой от фрагментите са с тъмносив цвят, по-малко са със светлосив и имат синкав отенък и само няколко са с бледорозов.

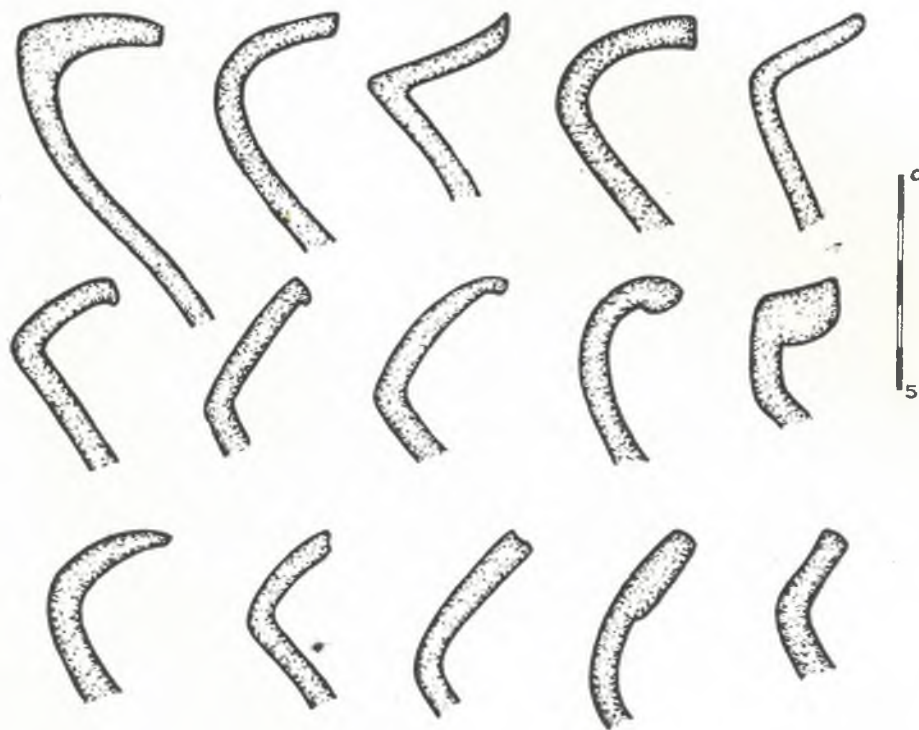
Според профилите на гърлата гърнетата можем да разделим на следните групи:

1. Гърлото на гърнето е силно извито навън. Набелязват се две разновидности: а) гърло, извито под прав ъгъл, и б) извито под остър ъгъл. Ръбчето на устието (венчето) е срязано или заоблено (обр. 4).

2. Гърлото на гърнето е леко извито навън и ръбчето на устието е слабо надебелено (вж. обр. 4).

3. Гърлото на гърнето е извито навън, но изправено (вж. обр. 4).

Орнаментът върху гърнетата е нанесен с усет за ритъм.

Обр. 4. Профил на славянски гърнета
Fig. 4. Profils de vases slaves

Според орнамента, който се състои от вълнообразни и хоризонтални линии, гърнетата можем да разделим на две групи и няколко вида.

Към първа група се отнасят гърнетата, орнаментът на които е нанесен по стените. Към втората той е нанесен и по широкия ръб на устието (обр. 5, с).

И в двете групи орнаментът се състои от хоризонтални и вълнообразни линии. Вълнообразните линии — ъглести или главно заоблени — се заграждат от една или няколко хоризонтални, от които могат да се различат няколко вида.

Към първия се отнасят широки вдлъбнати линии, хоризонтални и вълнообразни, които са правени с плоско оръдие (обр. 6, е).

Към втория вид се отнасят успоредни хоризонтални линии и вълнообразни, правени с остър гребен (обр. 6 и 7).

Към третия се отнасят линии, хоризонтални и вълнообразни, които са правени с гребен, но с по-гъсти зъбци (обр. 7).

Често линейната украса се поставя по следния начин: а) единични хоризонтални линии ограждат от двете страни вълнообразна линия; б) група от хоризонтални линии ограждат на разстояние група от вълнообразни линии, които са или заострени, или заоблени, малки и големи; в) само група от вълнообразни линии; г) същата украса от вълнообразни линии, но с редица удължени семковидни ямички, които са разположени по горния край на шийката на гърнето (обр. 7, б). Към втората група гърнета вълната е нанесена и върху широкия ръб на устието (венчето), а в някои случаи освен вълната по края на ръбчето на

устието (венчето) са нанесени полегати насечки или ноктовидни притискания. Диаметър на устието: 0,26, 0,22, 0,18, 0,16, 0,14, 0,12 м.

В състава на глината, от която са направени гърнетата, има много примеси от дребни пясъчни, кварцови и други зрънца, поради което повърхността на съдовете е пореста и грапава. Глината е лошо обработена и недобре опечена.

Дебелина на стените: 0,01, 0,009, 0,008, 0,007, 0,006 м. Един от фрагментите с дебелина на стената 0,01 м при гърловата извивка е с дебелина 0,007 м. Дъната са плоски и равни.

Обр. 5. Славянска керамика
Fig. 5. Céramique slave

Диаметърът им е 0,10, 0,06, 0,05 м. Върху тях няма никакви знаци. Макар че бяха открити големи фрагменти от стените на гърнетата и цели дъна, не можахме да слепим нито едно от тях.

Разгледаме ли керамичните фрагменти от гърнетата, намерени в този културен пласт от местността „Стублата“, не можем да не признаем, че както по форма -- с леко удължение в долната си част във вид на конус, така и по орнамент — съчетание на хоризонтални и вълнообразни врязани линии, нанесен по стените на гърнетата, или пък със семковидни ямички по шийката на гърнето, те са сходни с тези, известни в археологическата научна литература като славянски. Техниката (изработването на примитивно гърнчарско колело) и отделни детайли в орнамента (украсяването на широкия ръб на устието и ноктовидни притисквания по ръбчето на венчето) ги сближава с един от типове славянска керамика от местността „Джеджови лозя“ край с. Попина, Силистренско.¹

Широко вдлъбнатите линии, хоризонтални и вълнообразни, остри, единични и на групи, с които е покрито тялото на гърнетата, начинът на разположението им свързват тази

¹ Ж. Въжарова, Славянската керамика от с. Попина, Силистренско, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 583 и сл.; Раннославянская керамика из села Попина, КСИИМК, 1956, стр. 142.

керамика със славянската керамика в археологически паметници извън България. Сравним ли керамиката от местността „Стублата“ по орнамент със славянската керамика, известна в Чехословакия,¹ главно Южна Моравя и в Полша,² може да се забележат сходните ѝ черти с керамиката на тези западни славянски племена. Това дава основание да се допусне, че носителите на славянската керамика, открита в местността „Стублата“, вероятно принадлежат на славянски племена, родствени със западните славяни.

Колкото се отнася до датирането на керамиката от славянското селище край с. Бежаново, като не правим засега окончателни изводи, можем да приемем, че тя е от средата на VIII в. Приликата ѝ е голяма с керамиката от местността „Джеджови лозя“ при с. Попина, Силистренско, т. е. с правената на примитивно гърнчарско колело, за която приемаме, че е от края на VII или началото на VIII в.³ Керамиката от местността „Стублата“ не е продукт на занаятчийско производство. Това обстоятелство свидетелствува, че тази керамика вероятно има по-ранна дата, отколкото т. нар. славянска керамика, правена на гърнчарско колело, която досега в археологическата литература се отнася към края на VIII и началото на IX в. Че този тип славянска керамика може да се отнесе към това време, се потвърждава и от датата, приета в чехословашката археологическа литература, а именно VIII—IX в.⁴

Културният пласт, който изобилствуваше със славянска керамика, бе силно разрушил друг, намиращ се под него. Долният по характера на находките се различаваше от горния напълно. Сред голямото количество керамични фрагменти се отделя керамичен тип — съдове с тъмносив цвят, изработени на ръка, с много примеси на дребни и едри кварцови частици в глината, с грапава повърхност. Орнаментът като правило е нанесен по стените и е във вид на ленти с полегати насечки или ноктовидни притискания (обр. 8, f, g). Малко са на брой и съдчетата — чашки с дръжки. Те също имат тъмносив цвят, правени са на ръка; в глината им има много примес от дребни пясъчни зрънца (обр. 8, b). Намериха се и чаши-купички със същия цвят и грапава повърхност. Те са изработени на ръка (обр. 8, h). От същата глина — с много примес от пясъчни зрънца — са и гърнетата с обла дръжка. Устията на гърнетата са силно профилирани и с отсечен ръб (обр. 8, d).

Значителен е броят на изцяло изработените късчета от съдове *terra sigillata*.

Керамиката, открита в долния културен пласт на изкопа в местността „Стублата“, ни дава право да предположим, че населението, оставило тази керамика, по своята етническа принадлежност е било тракийско. Вероятно селището е било обитавано от траките през римското владичество на тези земи (II—III в.). Може да се твърди, че след прекратяването на живота в тракийското селище в по-късно време (VIII в.) тази местност е била заселена от славяните.

¹ Josef Poulik, *Juzni Morava zelné davných Slovanu*, Brno, 1948/1950, обр. 114 и обр. 115(c,e); обр. 138(b); обр. 147; J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, Praha, 1948, t. III, t. XVIII, 5; t. XXIV, 2; A. Hejna, *Archeologický výzkum románské klášterní basiliky v Teplicích*, Arch. rozhledy, VIII, 1956, s. 2, p. 171, обр. 77, обр. 78; R. Turek, *Slovanské mohyly u Veselí nad Lužnicí*, Arch. rozhledy, IV, 1952, s. 5, стр. 399, обр. 210; J. Kudrňák, *Nové objevy u Klucova v r. 1950*, Arch. rozhledy, III, 1951, s. 1, стр. 40, обр. 48, 49, 56; A. Tóčík, *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome Iľťropoctu*, Arch. rozhledy, XI, 1959, s. 6, стр. 841, обр. 314; V. Budinský *Krická, Pohrebisko, z neskoréj doby avarskej v Zitavskéj Tóni na Slovensku*, Slovenská archeológia, IV/1, 1956, стр. 5, табл. XI, XXI; J. Porubský, *Slovanský mohílník vo Veľkých Hostiach, okr. Bánovec n/Bebr.*, Slovenská Archeológia, III, 1955, стр. 222, табл. I, II, III.

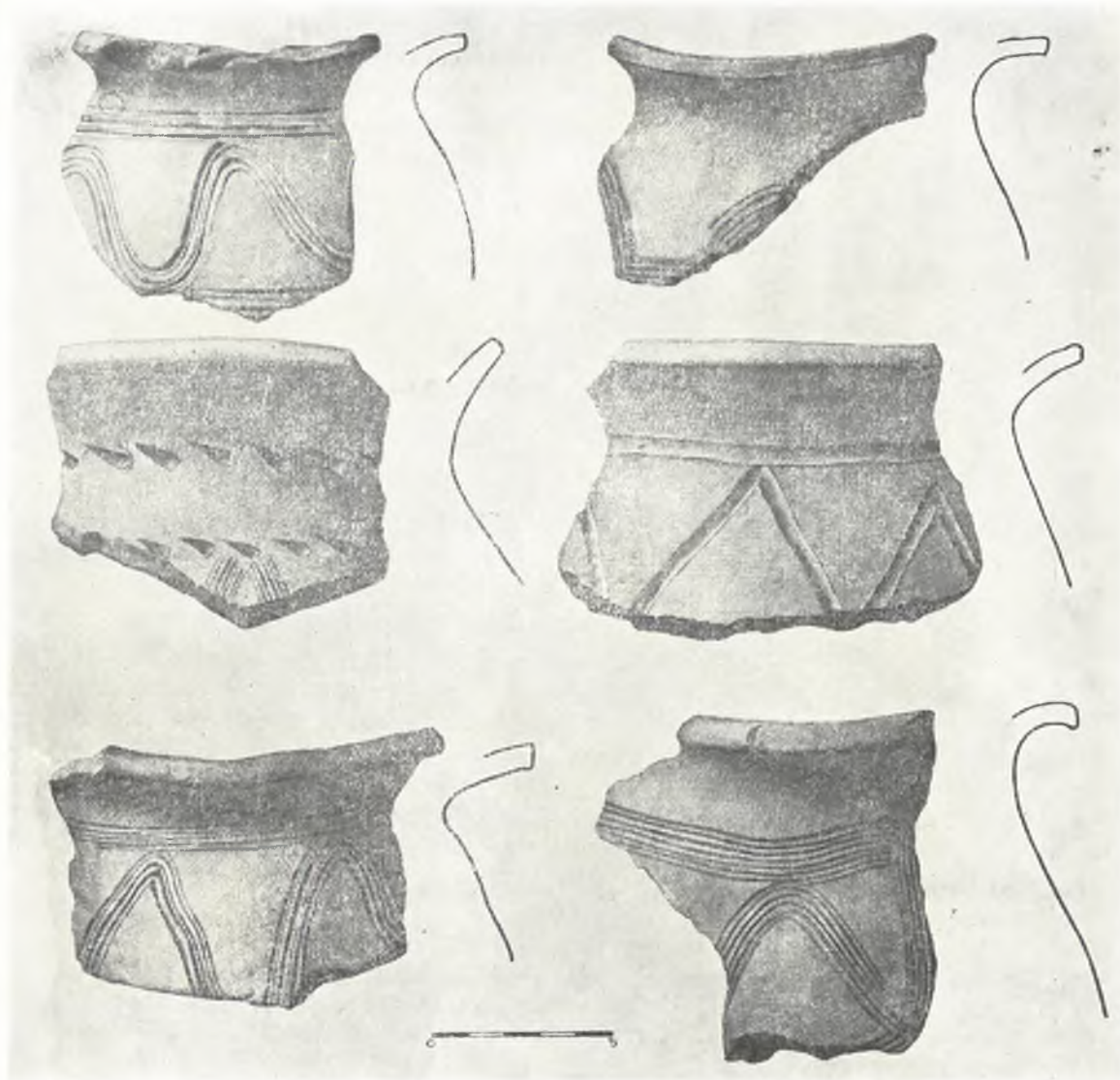
² Witold Hensel, *Grób Wczesnodziejowy w Klecku w pow. Gnieźnieńskim*, Wiadomości archeologiczne, Warszawa, XVI, 1939, стр. 266 с таб. LII, LIV; B. Kosteński, *Wystawy ohjazdowe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, Archeologiczne rozhledy, IV, 1952, s. 3—4 стр. 303, обр. 178.

³ Ж. Вържарова, *Славянската керамика от с. Попина, Силистренско*, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 592.

⁴ V. Budinský, *Krická Slovanské mohily na východnom slovensku*, Slovenská Arceológia, Bratislava, VI—1, 1958, стр. 138.

Като резюмираме накратко резултатите от разкопките на археологическия обект край с. Бежаново, Ловешко, позволяваме си да направим следните изводи:

1. Местността „Стублата“ е била обитавана в по-ранен период от траките, а по-късно от славяните.

Обр. 6. Славянска керамика
Fig. 6. Céramique slave

2. Твърде малкият изкоп не дава възможност да се очертаят размерите на селището. Обаче няма никакво съмнение, че в тази местност е имало селище.

3. Твърде голямо е количеството на керамиката и другите битови предмети в славянския културен пласт. Това показва, че тук е протичал интензивен живот.

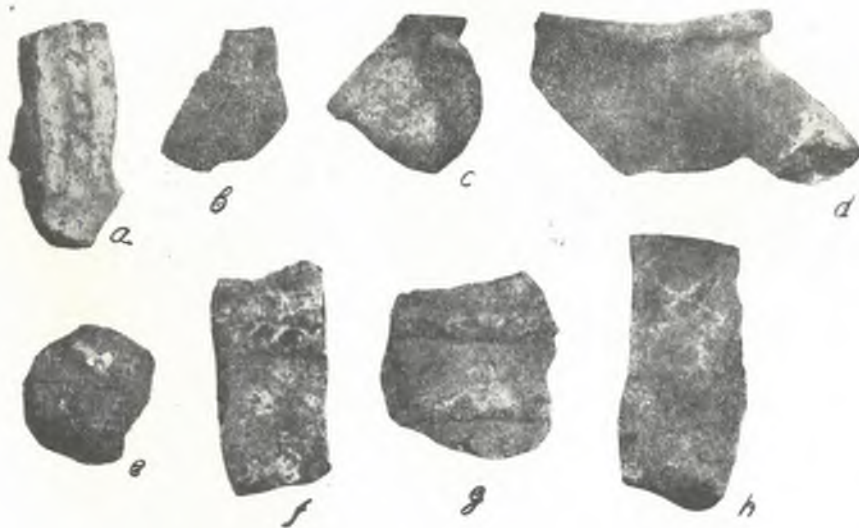
4. Гърнетата от поселението край с. Бежаново са подобни на един от типове славянски гърнета от местността „Джеджови лозя“ край с. Попина, Силистренско. Обаче те са особено сходни със славянските гърнета от Чехословакия (Южна Морава). Това обстоятелство навежда на мисълта, че в местността „Стублата“ при с. Бежаново, Северозападна България, вероятно са се заселили славянски племена, които са имали по-друга съдба от славянските племена, чиито обиталища откриваме в Североизточна България. Отсъствието на тъмносива керамика с

лъскави ивици „салтово-маячки“ тип в славянския културен пласт на селището край с. Бежаново подсилва нашето предположение, че заселилите се тук славянски племена се различават от тези от Североизточна България.

5. Мястото е било заселено от славяните през средата на VIII в.

Обр. 7. Славянска керамика
Fig. 7. Céramique slave

Обр. 8. Тракийска керамика
Fig. 8. Céramique thrace

Едни по-продължителни и в по-големи размери разкопки в местността „Стублата“ край с. Бежаново ще позволят да се доловят и други характерни особености на славянските поселения на българска територия. Безспорно е, че с разкопаването на този археологически обект ще се даде възможност да се изяснят някои въпроси за културата на славяните.

Главната цел на настоящата статия бе да се покаже, че е открито ранно славянско селище и в Северозападна България.

LE SITE SLAVE AU LIEU DIT „STUBLATA“ PRÈS DU VILLAGE BEŽANOVO,
ARRONDISSEMENT DE LOVEČ

J. VAŽAROVA

(R é s u m é)

Dans cet article l'auteur publie la céramique mise au jour dans le site slave au lieu dit „Stublata“, près du village de Bežanovo, arrondissement de Loveč. Il mentionne les fours, les traces d'habitations et les objets d'usage domestique qu'on y a découverts, mais c'est la céramique qui retient surtout son attention. L'auteur relève que celle-ci comporte un seul type de poterie sans anses, travaillée au tour primitif. Le décor sur les parois des vases, et parfois sur le bord large du col, (la couronne) comporte des lignes ondulées ou horizontales. On trouve aussi comme ornement les cannelures en forme d'amande. Les objets recueillis au lieu dit „Stublata“ présentent toutes les particularités de la céramique slave mentionnée jusqu'ici dans la littérature et sont apparentés au type de poterie slave de „Džedžovi Lozia“ près du village Popina, arrondissement de Silistrie. Elle a d'autre part une grande analogie avec la céramique slave des sites et nécropoles de Tchécoslovaquie. C'est pourquoi l'auteur suppose que la poterie mise au jour au lieu dit „Stublata“, près de Bežanovo, doit avoir un lien ethnique avec les tribus slaves apparentées aux Slaves de l'Ouest. En tenant compte des particularités de ce matériel, on serait autorisé de dater cet établissement du VIIIe siècle. Le site slave de „Stublata“ est apparu, selon l'auteur, à une époque plus récente. Les objets thraces qu'on y a recueillis nous permettent d'affirmer qu'un établissement thrace s'y trouvait auparavant.

СЪДЪРЖАНИЕ

В. Бешевлиев — Надпис ли е бил Именникът на българските князе ?	1
С. Георгиева — Средновековното селище над развалините на античния град Абритус	9
Ст. Михайлов — Ранносредновековни фибули в България	37
Цв. Дремсизова-Нелчинова и Св. Нелчинов — Скален манастир край Мадара	61
М. А. Безбородов и М. Р. Маринов — Химико-технологическое изучение древнеболгарских стекол и огнеупоров из Преслава IX—X вв.	89
М. А. Безбородов и М. Р. Маринов — Исследование мозаичных стекол из дворца „Царевец“ и церкви Св. Параскевы-пятницы в Тырново XII—XIV вв.	93
Т. Герасимов — Мнимите златни монети на българския военачалник Сермон	97
С. Н. Бобчев — Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове	103
В. Велков — Исторически извори за крепостните кули с издаден ръб	147
С. Н. Бобчев — Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи	153
Г. Табакова-Цанова — Тракийското светилище при с. Виден, Старозагорско	203
Ив. Венедиков — Антични мобили в Тракия	221
Т. Герасимов — Принос към античната археология на България	235
В. Велков — Нови епиграфски данни за античната история на град Сандански	245
Я. Младенова — Два епиграфски паметника от Северозападна България	261
В. Миков — Селищната могила до с. Завет, Бургаско	269
Я. Николова и Н. Ангелов — Разкопки на Еменската пещера	297
Ж. Въжарова — Славянското селище в местността „Стублата“ край с. Бежаново, Ловешко	317

SOMMAIRE — INHALT

V. Beševliev — La Liste des princes bulgares était-elle une inscription ?	8
S. Georgieva — Un site du Moyen Age sur les ruines de la cité antique d'Abritus	35
St. Michajlov — Frühmittelalterliche Fibeln aus Bulgarien	60
C. Dremisova-Nelčinova et S. Nelčinov — Le monastère rupestre près du village de Madara	87
M. A. Bezborodov und M. R. Marinov — Chemisch-technologische Untersuchung von altbulgarischen Glasern und Glashäfen aus Preslav (9.—10. Jh.)	92
M. A. Bezborodov und M. R. Marinov — Untersuchung von Mosaikglasern aus dem Schloß „Carevec“ und der Kirche „Heilige Paraskeva“ in Tarnovo (12.—14. Jh.)	96
T. Gerassimov — Monnaies en or prétendues du chef d'armée bulgare Sermon	101
S. N. Bobčev — Die Stadtmauertürme mit spitzem Vorsprung und ihre Bedeutung für die Befestigung der antiken Städte	142
V. Velkov — Historische Quellen über die Stadtmauertürme mit spitzem Vorsprung	151
S. N. Bobtchev — Le parement arasé dans les constructions romaines et byzantines de la première période	201
G. Tabakova-Tzanova — Die Thrakische Kultstätte beim Dorf Viden, Bezirk Stara Zagora	219
Iv. Venedikov — Mobilier antique de Thrace	233
T. Gerassimov — Monuments antiques de Bulgarie	243
V. Velkov — Neue epigraphische Angaben zur antiken Geschichte der heutigen Stadt Sandanski	259
J. Mladenova — Deux inscriptions en Bulgarie du Nord-Ouest	268
V. Mikov — Le tell près du village de Zavet, arrondissement de Bourgas	294
J. Nikolova et N. Anguêlov — Les fouilles de la grotte Emên	316
J. Važarova — Le site slave au lieu dit „Stublata“ près du village Bežanovo, arrondissement de Loveč	326

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

Том XXIV, 1961

*

Издателски редактор *К. Манов* Техн. редактор *Ил. Протиц*
Худ. редактор *М. Кънева* Коректор *Ел. Котева*

Дадена за набор на 18. IV. 1961 г.

Подписана за печат на 3. XI. 1961 г.

Формат 59/84/8. Тираж 800

ЛГ II—6—1961

Печатни коли 41,50. Издателски коли 34,45

Книжно тяло 39,60 лв. Подвързия 0,70 лв.

Цена 1955 г. 40,30 лв. Цена 1962 г. 4,03 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките

София, ул. Ив. Вазов 13

Поръчка № 395

